AUTORKA SVETSKOG BESTSELERA *SPQR*

Meri Bird

RIMSKI CAR

VLADANJE SVETOM STAROG RIMA

„Remek-delo savremene istoriografije." *Time Magazine*

OD ISTOG AUTORA

SPQR: Istorija starog Rima

Meri Bird

RIMSKI CAR

Vladanje svetom starog Rima

Preveo
Nenad Dropulić

Laguna

Naslov originala

Mary Beard
EMPEROR OF ROME
Ruling the ancient Roman world

Copyright © by Mary Beard, 2023.
Translation copyright © 2024 za srpsko izdanje, LAGUNA

RIMSKI CAR

SADRŽAJ

Glavne ličnosti 9
Mape. 13
Dobro došli... 19

Predgovor: Večera s Elagabalom 23
1. Vladavina jednog čoveka: Osnove 43
2. Ko je sledeći? Veština nasleđivanja. 73
3. Obed moćnika 96
4. Šta je u palati?. 130
5. Dvorani: Car i njegov dvor 172
6. Na poslu. 212
7. Slobodno vreme?. 244
8. Carevi na putovanju 275
9. Oči u oči. 307
10. „Čini mi se da postajem bog!“ 347
Epilog: Kraj jednog doba 371

Šta se krije u imenu? 381

Literatura i mesta koja treba posetiti 385

Spisak ilustracija i slika 437
Vremenski redosled 447
Izjave zahvalnosti 453

GLAVNE LIČNOSTI

JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKA DINASTIJA

JULIJE CEZAR, posle pobede nad Pompejem velikim postao je diktator Rima 48. godine pre nove ere; Ubijen je četiri godine kasnije.

AVGUST (OKTAVIJAN), usvojenik Julija Cezara. Posle pobede nad Antonijem i Kleopatrom 31. godine pre nove ere vladao je sam do 14. godine nove ere. Druga supruga Livija.

TIBERIJE, Livijin sin i Avgustov usvojenik, vladao od 14. do 37. godine nove ere. Šuškalo se da je Kaligula umešan u njegovu smrt.

KALIGULA (GAJ), Avgustov praunuk, vladao od 37. do 41. Ubili su ga gardisti.

KLAUDIJE, Tiberijev bratanac, vladao od 41 do 54. Treća supruga Mesalina; četvrta supruga Agripina (Mlađa) – pričalo se da ga je ubila.

NERON, Agripinin sin i Klaudijev usvojenik. Vladao od 54. do 68. Primoran na samoubistvo posle pobune u vojsci.

GRAĐANSKI RAT 68–69.

Tri cara vladala su po svega nekoliko meseci: GALBA, OTON i VITELIJE

FLAVIJEVSKA DINASTIJA

VESPAZIJAN, konačni pobednik u građanskom ratu. Vladao od 69. do 79.

TIT, Vespazijanov stariji sin. Vladao od 79. do 81. Govorkalo se da je Domicijan umešan u njegovu smrt.

DOMICIJAN, Vespazijanov mlađi sin. Vladao od 81. do 96. Ubijen u dvorskom prevratu.

ADOPTIVNI CAREVI – ANTONINSKA DINASTIJA

NERVA, izabran u senatu. Vladao od 96. do 98.

TRAJAN, Nervin usvojenik, poreklom iz Španije. Vladao od 98. do 117. Supruga Plotina.

HADRIJAN, Trajanov usvojenik, poreklom iz Španije. Vladao od 117. do 138. Supruga Sabina.

ANTONIN PIJE, Hadrijanov usvojenik. Vladao od 138. do 161. Supruga Faustina (Starija).

MARKO AURELIJE, usvojenik Antonina Pija. Vladao od 161. do 180. Supruga Faustina (Mlađa).

LUCIJE VER, usvojenik Antonina Pija. Suvladar s Markom Aurelijem od 161. do 169. Umro od kuge (mada se govorkalo da ga je otrovala tašta).

KOMOD, sin Marka Aurelija i Faustine. Vladao od 180. do 192 (od 177. kao suvladar s ocem). Ubijen u dvorskom prevratu.

GRAĐANSKI RAT 193.

Četiri kratkoveka cara ili uzurpatora: PERTINAKS, DIDIJE JULIJAN, KLODIJE ALBIN, PESCENIJE NIGER.

SEVERSKA DINASTIJA

SEPTIMIJE SEVER: konačni pobednik u građanskom ratu, poreklom iz severne Afrike. Vladao od 193. do 211. Druga supruga Julija Domna, poreklom iz Sirije.

KARAKALA, sin Septimija Severa i Julije Domne. Vladao od 211. do 217. (ranije kao suvladar Septimija i Gete). Ubijen u ratnom pohodu.

GETA, sin Septimija Severa i Julije Domne. Suvladar s ocem i bratom od 209. do 211. Ubijen po Karakalinom naređenju.

MAKRIN, pripadnik viteškog staleža, preuzeo vlast posle ubistva Karakale. Vladao od 217. do 218. Svrgnule su ga Elagabalove pristalice.

ELAGABAL, prasestrić Julije Domne, poreklom iz Sirije. Vladao od 218. do 222. Ubio ga je gardista.

ALEKSANDAR SEVER, Elagabalov brat od tetke i usvojenik, poreklom iz Sirije. Vladao od 222. do 235. Ubijen u ratnom pohodu.

Mape

Hadrijanov zid
Jork
BRITANIJA
Kolčester
London
kanal Lamanš
Tojtoburška šuma
Elba
GERMANIJA
Rajna
Dunav
ATLANTIK
GALIJA
RECIJA
NORIKUM
ALPI
Akvileja
PANONI
Lion
Komum
Rona
Po
Veleja
ILIR
JADRANSKO
ITALIJA
Ebro
HISPANIJA
LUZITANIJA
KORZIKA
RIM
Napulj
SARDINIJA
Balearska ostrva
Betis
SICILIJA
NUMIDIJA
MAVRETANIJA
Lambeza
AFRIKA
Leptis Magna
PUSTINJA SAHARA
0 200 400 600 kilometara
0 100 200 300 milja

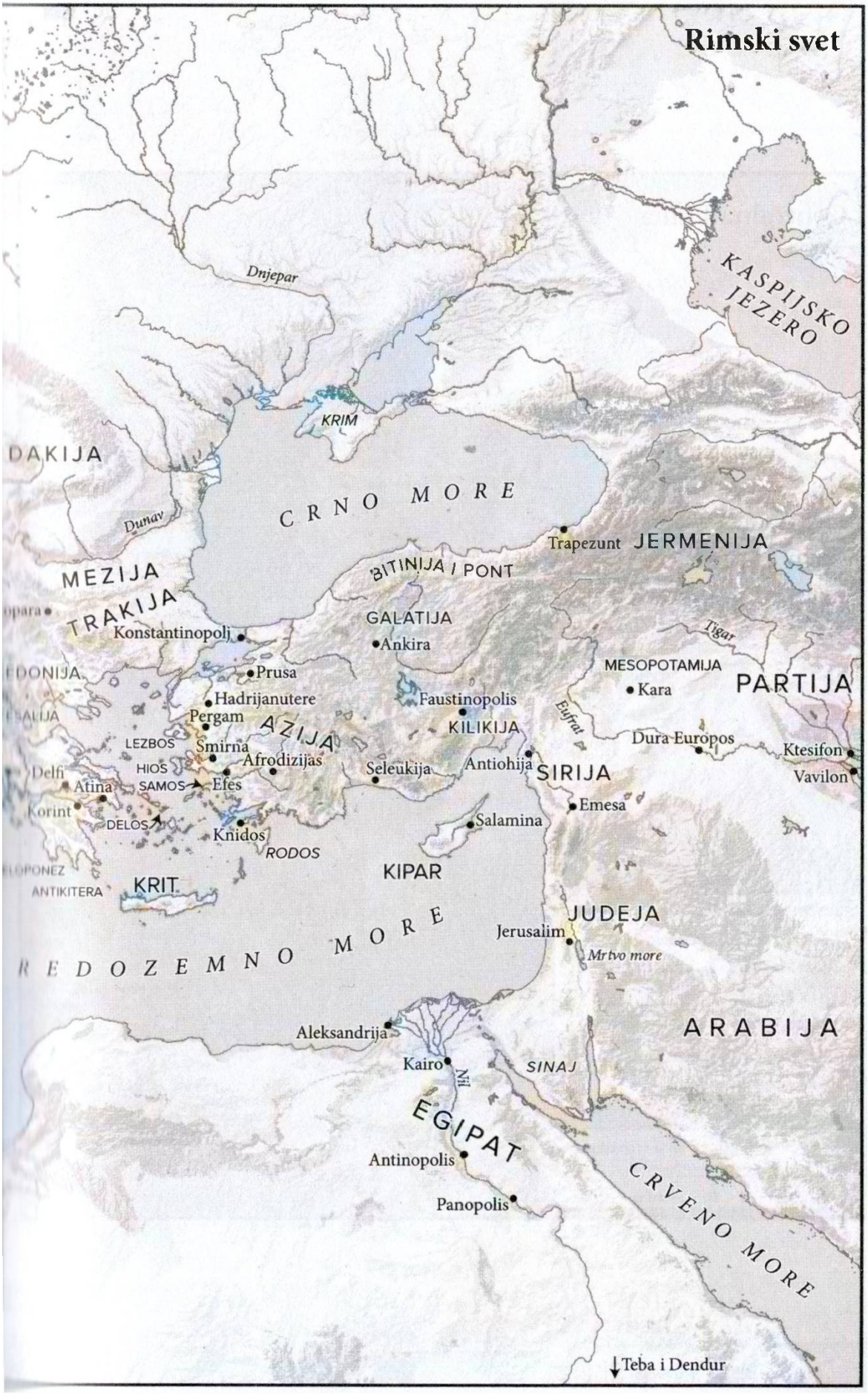
Rimski svet
Dnjepar
KASPIJSKO JEZERO
KRIM
DAKIJA
CRNO MORE
Dunav
Trapezunt
JERMENIJA
MEZIJA
BITINIJA I PONT
TRAKIJA
GALATIJA
Konstantinopolj
Ankira
Tigar
MESOPOTAMIJA
Kara
PARTIJA
Prusa
Hadrijanutere
Faustinopolis
Pergam
AZIJA
KILIKIJA
Eufrat
Dura-Europos
Ktesifon
LEZBOS
Smirna
Afrodizijas
Seleukija
Antiohija
SIRIJA
Vavilon
Delfi
HIOS
Atina
SAMOS
Efes
Emesa
Korint
DELOS
Salamina
Knidos
RODOS
KIPAR
ANTIKITERA
KRIT
JUDEJA
Jerusalim
Mrtvo more
SREDOZEMNO MORE
ARABIJA
Aleksandrija
Kairo
SINAJ
Nil
EGIPAT
Antinopolis
CRVENO MORE
Panopolis
Teba i Dendur

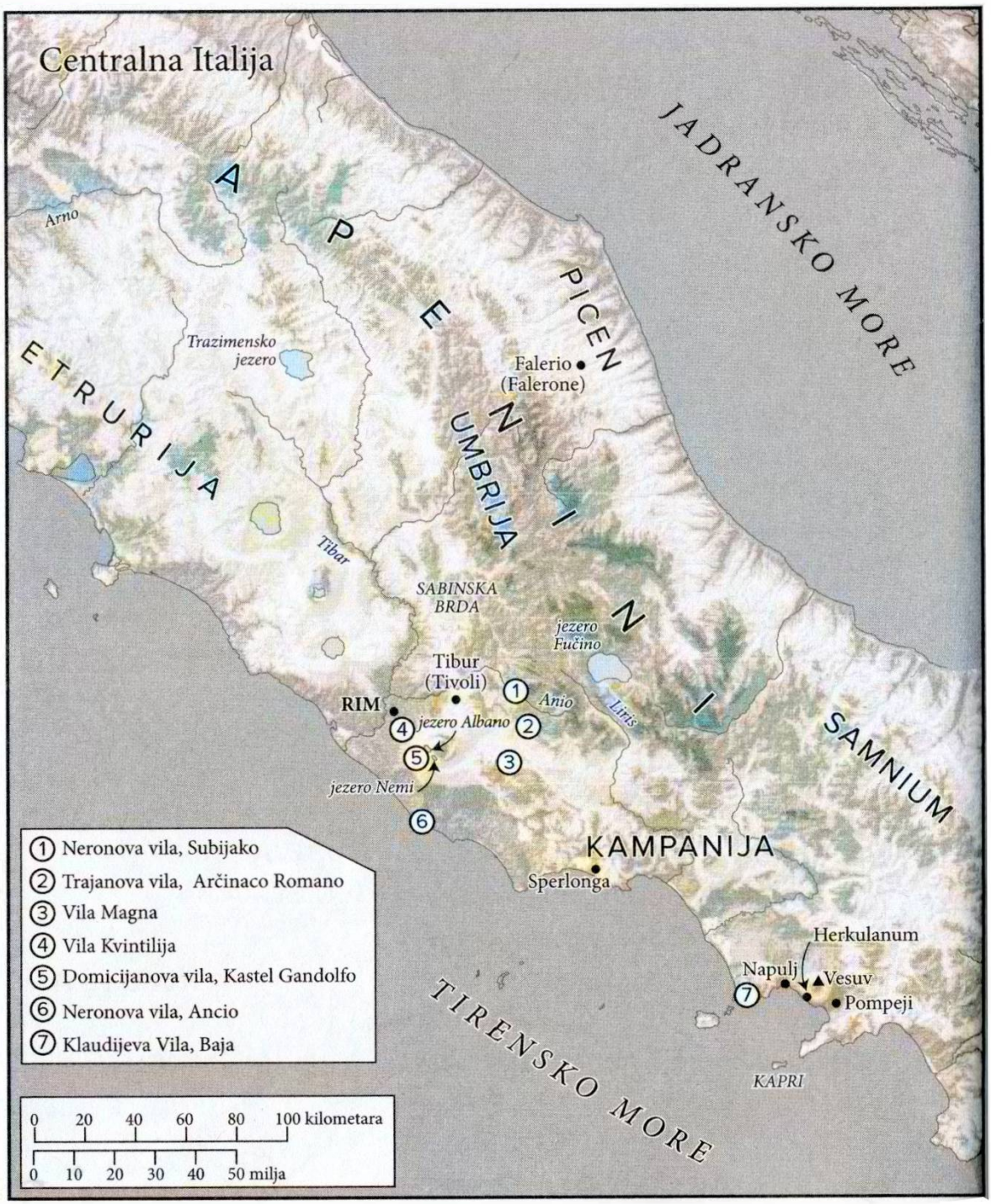
Centralna Italija
JADRANSKO MORE
APENINI
PICEN
UMBRIJA
ETRURIJA
Arno
Trazimensko jezero
Falerio (Falerone)
Tibar
SABINSKA BRDA
jezero Fučino
Tibur (Tivoli)
RIM
Anio
Liris
jezero Albano
jezero Nemi
SAMNIUM
KAMPANIJA
Sperlonga
Herkulanum
Napulj
Vesuv
Pompeji
KAPRI
TIRENSKO MORE
① Neronova vila, Subijako
② Trajanova vila, Arčinaco Romano
③ Vila Magna
④ Vila Kvintilija
⑤ Domicijanova vila, Kastel Gandolfo
⑥ Neronova vila, Ancio
⑦ Klaudijeva Vila, Baja
0 20 40 60 80 100 kilometara
0 10 20 30 40 50 milja

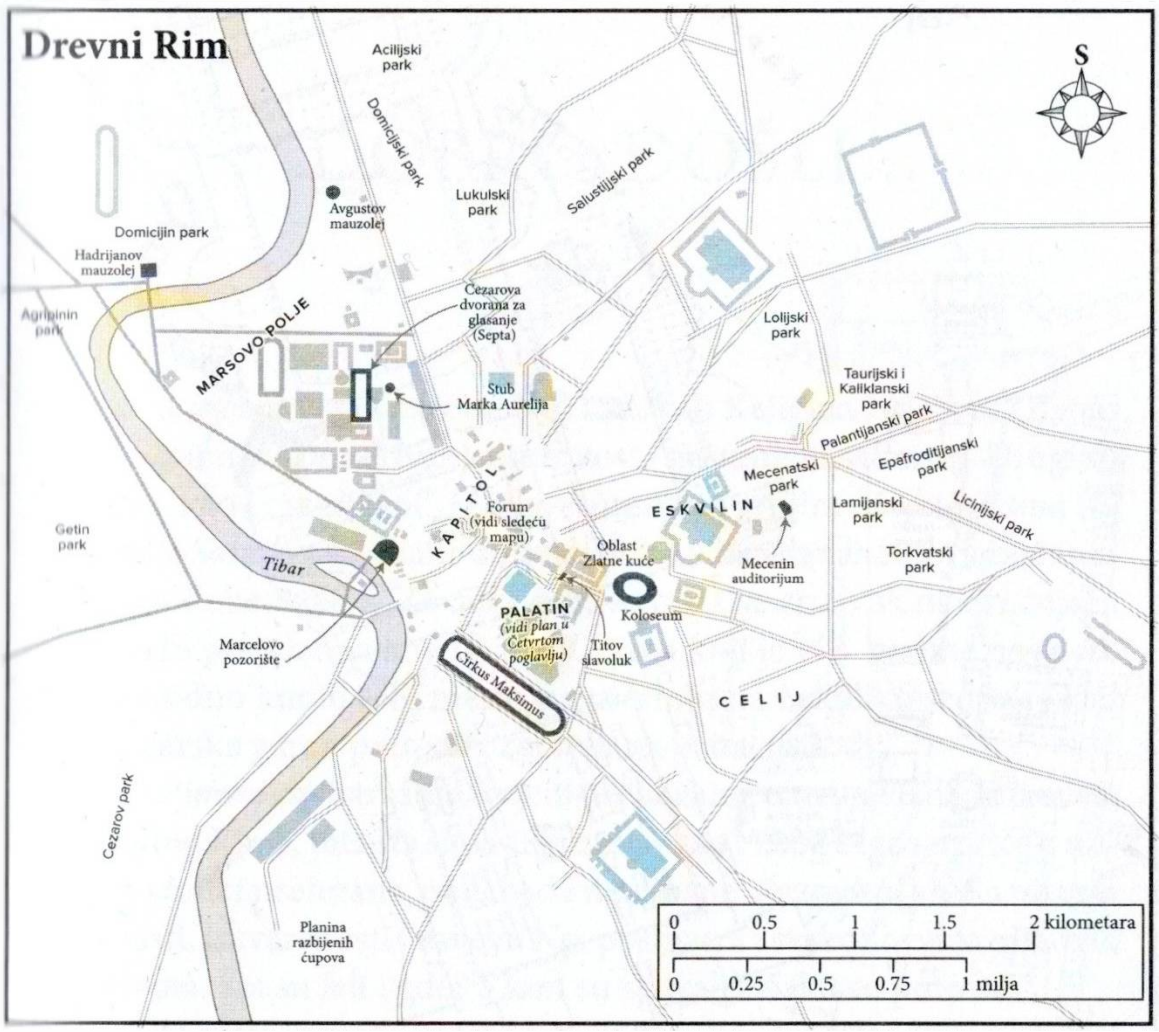
Drevni Rim
S
Acilijski park
Domicijski park
Lukulski park
Salustijski park
Avgustov mauzolej
Domicijin park
Hadrijanov mauzolej
Agripinin park
MARSOVO POLJE
Cezarova dvorana za glasanje (Septa)
Stub Marka Aurelija
Lolijski park
Taurijski i Kalklanski park
Palantijanski park
Epafroditijanski park
Licinijski park
Mecenatski park
ESKVILIN
Lamijanski park
Torkvatski park
Mecenin auditorijum
KAPITOL
Forum (vidi sledeću mapu)
Oblast Zlatne kuće
Koloseum
Titov slavoluk
PALATIN
(vidi plan u Četvrtom poglavlju)
Cirkus Maksimus
CELIJ
Getin park
Tibar
Marcelovo pozorište
Cezarov park
Planina razbijenih ćupova
0 0.5 1 1.5 2 kilometara
0 0.25 0.5 0.75 1 milja

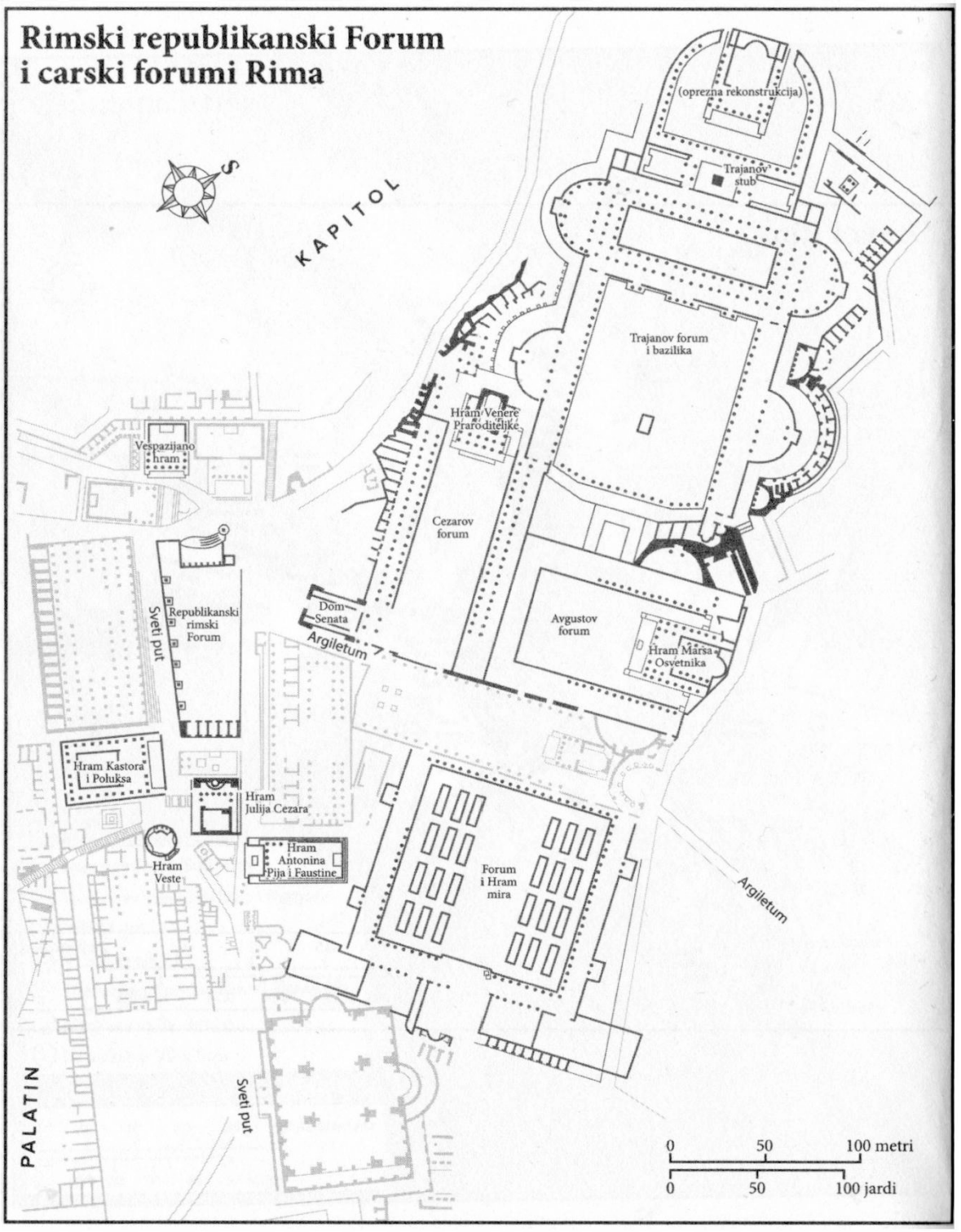
Rimski republikanski Forum
i carski forumi Rima
S
KAPITOL
(oprezna rekonstrukcija)
Trajanov stub
Trajanov forum i bazilika
Hram Venere Praroditeljke
Cezarov forum
Vespazijano hram
Republikanski rimski Forum
Sveti put
Dom Senata
Argiletum
Avgustov forum
Hram Marsa Osvetnika
Hram Kastora i Poluksa
Hram Julija Cezara
Hram Antonina Pija i Faustine
Hram Veste
Forum i Hram mira
Argiletum
PALATIN
Sveti put
0 50 100 metri
0 50 100 jardi

DOBRO DOŠLI...

... u svet rimskih careva. Neki su, kao Kaligula i Neron, i danas sinonimi za preterivanje, surovost i nasumični sadizam. Drugi su pak, kao „car-filozof" Marko Aurelije sa svojim *Meditacijama* (ili bolje *Samom sebi*, kako ću zvati delo) i dan-danas autori međunarodnih bestselera. Za neke gotovo niko ne zna, čak ni stručnjaci. Ko bi prepoznao ime Didija Julijana koji je 193. godine nove ere navodno kupio sebi mesto na prestolu na nekoliko sedmica kad je carska garda ponudila carstvo na licitaciju?

Rimski car istražuje činjenice i neistine o ovim vladarima sveta starog Rima, pita šta su radili i zašto, kao i zbog čega su priče o njima toliki preterane, ponekad i neukusne. Razmatra velika pitanja vlasti, iskvarenosti i zavera. No, posmatra i svakodnevicu njihovih života. Šta su jeli i gde? S kim su spavali? Kako su putovali?

U ovoj knjizi srešćemo se s mnogim ljudima koji nisu bili carevi, a nisu to ni želeli da budu, ali su omogućavali postojanje carskog sistema: s opreznim plemićima, kuvarima robovima, marljivim sekretarima, dvorskim lakrdijašima – čak i s lekarom koji je jednog mladog princa lečio od upale krajnika. Upoznaćemo i brojne žene i muškarce koji su glavnom čoveku iznosili svoje nevolje, velike i male, od izgubljenih nasledstva do noćne posude koja je pala s prozora na spratu i izazvala katastrofalne posledice.

No, moji glavni likovi su gotovo tridesetorica careva – i njihovi partneri – koji su vladali carstvom, od Julija Cezara (ubijenog 44. godine pre nove ere) do Aleksandra Severa (ubijenog 235. godine nove ere). Oni su imali prilično male uloge u mojoj prethodnoj knjizi *SPQR* koja govori o razvoju Rima tokom hiljadu godina od osmog veka pre nove ere do trećeg veka nove ere. Za to postoje dobri razlozi. Kada je sistem vladavine jednog čoveka potpuno uspostavljen pod prvim carem Avgustom u prvom veku pre nove ere, tokom sledećih dvesta pedeset godina nije bilo velikih promena: Rimsko carstvo jedva da je raslo, njime se upravljalo na manje-više isti način, a politički život Rima sledio je okvirno isti obrazac. U ovoj knjizi želim da vratim careve pod sjaj reflektora. Neću razmatrati njihove karijere jednu po jednu niti ću Didiju Julijanu i sličnima posvetiti mnogo pažnje. Svakako ni od čitalaca ne očekujem da pamte sve careve poimence. Niko to ne zna napamet: zbog toga se na stranama 9–11 nalazi pristupačna tabela. Umesto svega toga baviću se pitanjem šta je *značilo* biti rimski car. Postavljaću neka temeljna pitanja o tome kako su zaista vladali ogromnim teritorijama zvanično pod njihovom kontrolom, kakav su odnos imali s podanicima i obrnuto, i možemo li uopšte da dočaramo sebi kako je bilo sedeti na prestolu.

U ovoj knjizi ima manje psihopata nego što biste očekivali na osnovu filmskih prikaza carskog Rima. To ne znači da rimski svet nije, prema našim merilima, bio gotovo neverovatno surovo mesto puno prerane smrti. Ako ne računamo hiljade nedužnih žrtava kuge, nepotrebnih ratova i rušenja sportskih igrališta, ubistvo je bilo krajnji način za rešavanje sporova, političkih i drugih. „Hodnici moći", kao i brojni skromniji rimski hodnici, uvek su bili umrljani krvlju. No, opstanak Rimskog carstva kao sistema nema smisla ako je njime vladao niz poremećenih samodržaca. Više me zanima kako su nastale te priče o ludilu i kako su se poslovi carstva zaista obavljali, a posebno me zanima rimska bojazan da vladavina careva nije toliko krvava (to su očekivali) koliko je čudnovata i uznemirujuća distopija izgrađena na lažima i obmanama.

Taj strah od distopije najbolje oličava povremeno oživljavani, ali uglavnom poluzaboravljeni Elagabal. S njim počinjemo *Rimskog cara*.

Meri Bird, Kembridž, decembar 2022.

PREDGOVOR

•

VEČERA S ELAGABALOM

Smrtonosni domaćin

ELAGABAL JE BIO sirijski šiparac, rimski car od 218. dok nije ubijen 222. godine nove ere – i nezaboravno rasipan, dosetljiv i povremeno sadistički domaćin zabava. Njegovi jelovnici, tvrde drevni pisci, bili su krajnje domišljati. Ponekad je sva hrana bila iste boje, zelena ili plava. Povremeno je služio poslastice egzotične – ili odvratne – čak i prema merilima rimskih bogataša (kamilja kopita ili mozak flaminga dok hrani pse ljubimce guščjom paštetom). Pokazivao je svoj smisao za humor, opak ili nezreo, pozivajući „tematske" goste: grupe od osam ćelavih ljudi, osam jednookih, osam ljudi s kilom ili osam veoma gojaznih gostiju kojima se svirepo smejao jer ne mogu da se smeste na jedan kauč.

Među ostalim smicalicama bili su jastuci za sedenje (prva zabeležena upotreba u zapadnoj kulturi) koji se izduvavaju dok gosti ne završe na podu, lažna hrana od voska ili stakla poslužena najnevažnijim zvanicama primoranim da čitavo veče, dok im krče creva, posmatraju uglednike kako jedu pravu hranu, pripitomljeni lavovi, leopardi i medvedi pušteni među goste usnule od sinoćnog preterivanja – to je bilo takvo iznenađenje da su neki, kad su se probudili, umrli ne od napada ovih zveri, nego od straha. Jednom prilikom je jednako smrtonosno, a to je privuklo maštu Lorensa Alma-Tademe, Elagabal navodno izručio na svoje goste toliko cvetnih latica da su se pogušili (ilustracija 1).

1. Mermerna portretna bista Elagabala. Mlađani car, gotovo još šiparac, dugih zalizaka i paperjastih brkova, uopšte ne liči na čudovište kakvim je prikazan u zapisima o njegovoj vladavini.

Imao je i brojnih drugih mana osim sklonosti ka neprijatnim smicalicama. Po svemu sudeći bio je takav rasipnik da je svu obuću nosio samo jednom (što neizbežno podseća na Imeldu Markos, nekadašnju prvu damu Filipina koja je navodno u plakarima imala više od tri hiljade pari cipela).

S izopačenom i rasipnom razmetljivošću u svoje letnje bašte dovlačio je sneg i led s planina i jeo je ribu samo kad je vrlo daleko od mora. Pričalo se i da je pogazio verska pravila kad se *oženio* vestalkom, jednom od najuglednijih rimskih sveštenica koje su pod pretnjom smrću morale da ostanu device. U novom verskom prestupu navodno je izazvao podrivačku, mada kratkotrajnu revoluciju kad je Jupitera kao vrhovnog rimskog boga zamenio Elagabalom, bogom svog rodnog grada Emese, današnjeg Homsa u Siriji, po kom je car i poneo ime pod kojim ga danas znamo (bolje zvuči od „Marko Aurelije Antonin" kako mu je glasila jedna verzija zvanične titule). Nije se libio ni kršenja tradicionalnih seksualnih i polnih normi. Nekoliko priča govori o tome da je nosio žensku odeću, šminkao se, pa je čak pokušao i da hirurški promeni pol. Jedan pisac iz tog doba, kasije Dion, autor ogromne osmotomne istorije Rima od početaka do trećeg veka nove ere, tvrdi da je car „zatražio od lekara da mu rezovima stvore ženske polne organe". U naše vreme Elagabala ponekad slave kao pionira transrodnosti koji je smelo izazivao krute binarne stereotipe. Većina Rimljana verovatno je smatrala da im okreće svet naglavce.

U drevni zapisima o njegovoj vladavini brojne stranice posvećene su slikovitim spiskovima carevih zbunjujućih preterivanja, uznemirujućih pobuna i gnusnih zločina – uključujući, na vrhu nekih spiskova, i žrtvovanje dece. Ovakve i slične priče jedna su tema *Rimskog cara*. Kako su nastale? Koliko su ih dobro poznavali obični žitelji Rimskog carstva? Ko je gunđao zbog Elagabalovih zabava i zašto? I, bile istinite ili ne, šta te priče mogu da nam kažu o rimskim carevima ili Rimljanima uopšte?

Slike autokratije, nekad i sad

Elagabal, odnosno Heliogabal, kako mu se takođe pisalo ime, nije baš opštepoznat, iako su njegova navodna nedela (ili, ako vam se tako više sviđa, njegovi očajnički pokušaji da pokida okove rimskih pravila) nadahnjivala moderne pisce, aktiviste i umetnike, od već navedenog Alme-Tademe i Edgara Alana Poa do Nila Gejmena i Anselma Kifera. Njegovi zločini i prestupi uveliko prevazilaze poznatije i ranije rimske carske zlikovce i njihova navodna zlodela: Nerona koji je svirao liru („gudio") dok je grad Rim goreo, Domicijana koji je razbijao dosadu probadajući muve perom ili cara s kraja drugog veka nove ere Komoda, negativca iz filma *Gladijator* koji je na gledaoce u Koloseumu nasumično odapinjao strele iz luka. Priče strave i užasa o Elagabalu su još gore. Koliko ozbiljno treba da ih shvatamo?

Ne naročito, glasi uobičajeni odgovor. Čak i Elagabalov rimski biograf, pišući gotovo dva veka posle careve smrti – njegovo delo je izvor najživopisnijih pojedinosti o carevim smicalicama i maštovitim kulinarskih prohtevima – priznaje da su neke najčudnovatije anegdote koje je upravo prepričao verovatno posle carevog ubistva izmislili oni koji su želeli da se dodvore njegovom suparniku i nasledniku na prestolu. Savesni moderni istoričari krajnje oprezno gaze kroz šumu tih izmišljotina. Pokušavaju da razdvoje maštu od činjenica, ponekad pronađu zrnce istine koje je negde drugde nezavisno utvrđeno (činjenicu, na primer, da ime

vestalke na novčićima iskovanim u Elagabalovo vreme nagoveštava, ako ne baš brak, ono svakako neku vrstu veze između njih dvoje). No, ono što ostaje obično su samo datumi početka i kraja vladavine i drugi krajnje osnovni podaci. Istoričari istovremeno upozoravaju o predrasudama kojima su možda obojeni manje-više bezazleni postupci. Od načelnog stava prema samom caru umnogome zavisi hoćemo li prikazati posluženu hranu iste boje kao odvratnu razmaženu raskoš ili – što je jednako moguće – kao izuzetno prefinjeni oblik gastronomskog uživanja. No, sve vreme se moraju imati na umu Elagabalove godine. Imao je svega četrnaest kad je stupio na presto, a osamnaest kad je ubijen. Zabavni jastuci – možda; sračunata verska politika – teško.

No, ozbiljna istorija ne bavi se samo golim činjenicama. Pokušavam da iz različitih uglova obasjam rimske careve – dobroćudne postarije uglednike i nezrele tirane, nesuđene filozofe i nesuđene gladijatore, careve slavne ili nepoznate – i da se suočim s pitanjem zbog čega je tako mnogo njih, kao Elagabal, skončalo od atentatorovog noža ili otrovnih pečurki. U ovoj vrsti istrage drevna preterivanja, maštarije i laži igraju važnu ulogu. Među alatom kojim su ljudi gradili slike svojih vladara, procenjivali ih, raspravljali o karakteru autokratske vlasti i obeležavali razdaljinu između „nas" i „njih" uvek je bilo izmišljotina, glasina, kleveta i urbanih mitova.

Priče o na primer tri hiljade pari cipela Imelde Markos (kojih je pronađeno daleko manje) više kritikuju svet nezamislivih i besmislenih povlastica nego što dokumentuju opsednutost jedne bogatašice obućom. Nešto umerenije priče o razmaženim korgijima kraljice Elizabete Druge koji navodno jedu iz posuda od čistog srebra nude nam pregradu na koju možemo da postavimo razliku u svakodnevici između „kraljevskog" i našeg života, a ujedno su i bezazlena šala o ludosti preteranog trošenja na dvoru.

Izmišljotine kakvih su puni drevni opisi Elagabalove vladavine, kakvog god da su porekla, obezbeđuju nam dragocene dokaze o tome kako su Rimljani zamišljali ono najgore kod cara. Te neistine i bezočna preterivanja služe gotovo kao lupa koja izlaže i

uveličava sve ono „loše" kod „lošeg" rimskog vladara. Neke laži su predvidive, kao svirepost i ponižavanje, od žrtvovanja dece do debelih nesrećnika sabijenih na jedan kauč, zatim rasipnička raskoš (Elagabalovi psi slade se guščjom paštetom, mada ne iz srebrnih činija). No zatrpani ispod naizgled besmislenih anegdota o carevim ispadima leže neki sasvim drugačiji, a jednako jezivi užasi autokratije.

Među njima su užasi neograničene vlasti. Čudnovate anegdote o Elagabalovoj odluci da ukrasi svoje letnje bašte ledom i snegom ili da jede morsku hranu samo kad je duboko u kopnu – ili pak, kao što kaže jedna priča, da radi noću i spava danju – ukazuju na nešto više od neobične i skupe razmaženosti (sindrom čoveka koji ima sve). Postavljaju pitanja gde se careva vlast završava i prikazuju ga kao čoveka koji pokušava da samu prirodu potčini svojoj volji, koji remeti prirodni red (sneg usred leta?) i preraspoređuje vreme, mesta, a kad smo već kod toga i podelu bioloških polova, kako njemu odgovara. Elagabal nije prvi podstakao ta strahovanja. Dvesta pedeset godina ranije jedan kritičar Julija Cezara, republikanski političar i filozof, duhoviti Marko Tulije Ciceron, mračno se našalio da je Cezar primorao čak i zvezde na nebu da ga slušaju.

Ali to je bila samo jedna strana Elagabalovog distopijskog sveta. bila je takođe i košmar obmane u kom su se istina i laž neprestano mešale i brkale. Ništa nije bilo kako izgleda. Careva neviđena velikodušnost bila je zapravo smrtonosna, njegova dobrota mogla je doslovno da ubije (to je jedna poruka štedrog vodopada ružinih latica). A za one na dnu društvene lestvice pokazalo se da je privlačna hrana na njihovim tanjirima u dvorskoj trpezariji nejestiva, mada umetnički izrađena kopija. Jednako tome, falsifikat je mogao da se preobrazi u original. Kada je jednom na pozornici trebalo da se predstavi preljuba, Elagabal je, kako tvrdi njegov biograf u jednoj čudnoj napomeni, zahtevao da se izvede „stvarno". Predstava sa seksom uživo svakako bi bila izazovnija. No, uznemirujuća logika bila je u tome što je car okrenuo činjenice i maštu naglavce i stvorio naopak svet u kom niko nije mogao da zna ko (i šta) glumi. Iskvarena aristokratija bila je puna obmana

i krivih ogledala. Kako se izrazio spomenuti biograf, Elagabal je vodio „lažni život".

Lupa ovih priča pomaže nam da jasno vidimo strepnje koje su prožimale carsku vlast u Rimu. Nije reč samo nekažnjivom ubijanju. Careva vlast nije zastajala ni pred čime. Izobličavala je čula i cvetala u metežu zla.

Istorija careva

Povremeno ću se na sledećim stranicama vraćati Elagabalu, između ostalog i da objasnim kako je šiparac iz Sirije uopšte dospeo na carski presto (jedan rimski odgovor, sasvim predvidiv, usredsređen je na spletke njegove majke i bake). Vraćaću se i na izmišljotine (distopijske i druge) koje su prožimale dvor starog Rima i razmotriću još neistina koje su Rimljani pričali o svojim carevima. Pokazaću kako su rimski vladari prikazivani u masnim vicevima i satiričnim skečevima, kao i u mnoštvu krajnje preteranih anegdota o Elagabalu. Videćemo čak i careve kako se različito kostimirani pojavljuju u snovima svojih podanika (što nije uvek dobar znak: „Kad neko sanja da je postao car, to znači da će neki bolesnik umreti", upozorio je jedan tumač snova iz drugo veka nove ere).

No, to će biti samo deo knjige. Uz „careve iz mašte" istraživaću i praktična pitanja o svakodnevnom životu rimskih vladara, o oštrici politike, o vojnoj bezbednosti i o rutinskim dosadnim poslovima upravljanja ogromnim carstvom, pitanja koja često ostaju u senci bleska brojnih živopisnih anegdota o surovosti i raskoši. Razmišljaću o papirologiji i birokratiji, o računskim knjigama, o unajmljivanju i otpuštanju osoblja. Koliko je car lično učestvovao u svemu tome? Ko su mu bili osoblje i podrška, od supruga i naslednika preko sekretara i knjigovođa do kuvara i lakrdijaša? I šta ako je caru bilo svega četrnaest godina?

Pronaći ćemo još jedan moćan, ali potpuno drugačiji stereotip carskog ponašanja: rimskog cara koji nije bio opasni raspusnik, nego marljivi birokrata. Obojica će biti zvezde ove knjige.

Radni život

Elagabal je bio dvadeset šesti rimski car, otprilike (tačan redni broj zavisi od toga koliko bezuspešnih uzurpatora odlučite da uračunate). Carevi su dolazili i odlazili i mnogi su zaboravljeni. Neki su ostavili dubok trag u zapadnoj kulturi. Kaligula je na prestolu bio od 37. do. 41. godine nove ere i postao je nezaboravan po tome što je predložio da na najviši službeni položaj imenuje svog omiljenog konja, a Hadrijana (vladao je od 117. do 138) pamtimo po zidu koji je izgradio čitavom širinom severne Engleske. No, mnogi danas nisu čuli za Vitelija (ozloglašenog proždrljivca koji je vladao nekoliko meseci 69. godine), za strogog Pertinaksa (slično kratke vladavine 193), pa čak ni za Elagabala. Nisu ih sve dugo pamtili.

Ovi ljudi (sve muškarci, nijedna carica nikad nije sedela na prestolu) vladali su ogromnim teritorijama koje su se na vrhuncu prostirale od Škotske do Sahare i od Portugalije do Iraka, s oko pedeset miliona stanovnika ne računajući samu Italiju. Carevi su donosili zakone, vodili ratove, nametali poreze, sudili u sporovima, finansirali građevine i zabavu i preplavljivali su rimski svet svojim portretima, baš kao što su lica današnjih diktatora zalepljena na hiljade oglasnih tabli. Lično su posedovali i iskorišćavali velike površine zemlje carstva, od poljoprivrednih imanja preko papirusnih močvara do rudnika srebra, a neki su putovali daleko da istražuju carstvo i da mu se dive, ne samo u potrazi za ratnom slavom i plenom. Turisti se danas okupljaju ispred grada Luksora na Nilu da zure u dve prastare divovske egipatske statue, nastale oko 1350. godine pre nove ere. Oni stoje tačno na mestu na kom su Hadrijan i njegova pratnja stajali 130. godine nove ere kad su takođe obilazili znamenitosti. Careva pratnja ostavila je pohvalne komentare (u naročito sastavljenim stihovima) urezane na nogu jedne statue. „Taj i taj je bio ovde", ali u stilu rimske elite (slika 64).

Kako je tačno careva vlast izgledala u praksi i dalje je zagonetka. Osim vojnih jedinica raspoređenih na neke osetljive tačke, postojao je samo mali broj viših upravitelja razbacan po čitavom

carstvu (ako brojimo samo osoblje višeg ranga, bilo ih je otprilike jedan na svakih 330.000 stanovnika). Prema tome, u poređenju s nekim modernim carstvima, kontrola je uglavnom bila prilično ovlašna, a velike razdaljine i vreme – ponekad i nekoliko meseci – neophodno da osnovne informacije ili uputstva stignu iz prestonice u neke zabačenije delove rimskog sveta (i obrnuto) potpuno su onemogućavale upravljanje svakodnevnim poslovima na carskim teritorijama. No, što se više budemo približavali samom rimskog caru, to ćemo ga zaticati sve zauzetijeg.

Drevni pisci govore u vladarima očigledno zatrpanim onim što bismo mi danas zvali „papirologijom" (tada su to bile navoštene tablice i beleške na papirusu). Julije Cezar se bavio prepiskom prisustvujući trkama dvokolica i publika je to navodno shvatala kao uvredu tom omiljenom vidu zabave. Vespazijan, koji je 79. godine kao jedan od retkih carskih srećnika umro u postelji, ustajao je pre zore da čita pisma i službene izveštaje. Elagabalov naslednik Aleksandar Sever navodno je imao toliko posla da je držao vojne registre u privatnim odajama kako bi „pregledao budžet i rasporede jedinica kad je sam". No, papirologija je bila samo deo obaveza. Od careva se očekivalo da budu pristupačni svojim podanicima, uživo kao i pismeno. Ova zamisao sažeta je u priči o Hadrijanu koji je bio na putu kad ga je jedna žena presrela i pokušala da izmoli uslugu. On joj je rekao da nema vremena, na šta je ona oštro odvratila: „Onda nemoj biti car." Saslušao ju je.

Tim pričama moramo pristupati oprezno. Neki carevi sigurno su bili vredniji od drugih. Svi sistemi vladavine jednog čoveka imali su ponekog marljivog Džordža Šestog (oca Elizabete Druge i savesnog stidljivog porodičnog čoveka), kao i ponekog raskalašnog Edvarda Sedmog (poznatog po nizu ljubavnica i zanemarivanju obaveza). No, ne smemo nikada podrazumevati da su priče o dosadnom upravljaju pouzdanije od priča o blistavim ispadima. One takođe imaju snažnu ideološku ulogu u stvaranju slike savršenog cara. Priča o Hadrijanu i ženi koja ga je zaustavila na putu pričala se, gotovo istovetno, i o nekim ranijim vladarima iz grčkog sveta, što nagoveštava da je sledila drevni kliše o „dobrom kralju".

Ipak, neki najzanimljiviji sačuvani dokumenti iz starog Rima potkrepljuju tu opštu sliku. To su zapisi o carskim odlukama u odgovorima na pitanja, molbe i vapaje za pomoć običnih podanika ili običnih gradskih veća iz čitavog carstva – ponekad urezani u kamen (verovatno na zahtev molioca da proslavi povoljan ishod), ponekad kopirani na papirus ili prikupljeni zajedno u šture drevne sažete preglede pravnih odluka. Zapanjujuće je kako su zapravo lokalni ili beznačajni (mada ne za zainteresovane strane) brojni problemi koje je car trebalo da rešava.

„Slučaj noćne posude" je samo jedan primer. Od cara Avgusta je 6. godine pre nove ere zatraženo da presudi u zamršenom sporu u gradu Knidosu na obali današnje Turske. U sukobu između dve gradske porodice jedan učesnik je izgubio život. U gužvi ispred kuće svojih suparnika pogodila ga je u glavu noćna posuda koju je s prozora na spratu ispustio rob (želeći, možda, samo da je isprazni). Gradske vlasti nameravale su da tuže vlasnika roba za ubistvo, ali, kaže sačuvani tekst presude, Avgust je mislio drugačije: bilo da je reč o nesrećnom slučaju ili ne, ubistvo je izvršeno u samoodbrani. Gotovo tačno trista godina kasnije tadašnji car se, putujući Podunavljem, suočio sa stotinama ličnih nedoumica i sporova; od žene koja je želela nadoknadu za kravu koju je davala u najam i koja je poginula u „neprijateljskom pohodu", preko zamršenog spora o novčanoj odgovornosti za sudar dva rečna čamca do žalbe čoveka koji je tužio klijenta jer nije platio ono što mu je tražio da podvede svoju ženu (tužba je srećom odbačena). Da li je car mozgao o ovim pravničkim zavrzlamama mi ne znamo. Ponekad verovatno jeste, a ponekad je samo potpisivao odluke koje je uobličilo osoblje (ne mogu da zamislim da je mladi Elagabal radio više od toga). No, ko god da je obavio stvarni posao, *izgledalo* je kao da je car lično presudio.

Ovi slučajevi su protivotrov košmarnoj slici carske moći. Podsećaju da su jedni možda videli careve kao organizatore distopijskog i zastrašujućeg sveta, ali da su ih drugi videli kao rešenje za svoje nevolje – sve do izgubljene krave. Oni takođe daju jamstvo da knjiga usredsređena na pojavu cara neće govoriti samo

osobama iz najviših staleža, naprotiv. Možda je paradoksalno što upravo kroz oči cara i njegovog poslovanja s podanicima najjasnije i s najviše pojedinosti vidimo običan rimski narod i njegovo carstvo, koji često ostaju nevidljivi. *Rimski car* je knjiga i o vladarima i o podanicima.

Carski tekstovi i tragovi

Zapisi o carskim odlukama i začuđujući pogled koji pružaju na običan život u Rimskom carstvu (i njegove teškoće) samo su delić drevnih tekstova i dokumenata koje nameravam da oslobodim iz slušaonica i istraživačkih biblioteka. Naravno, naše istraživanje rukovodiće se nekim najpoznatijim klasicima stare literature, pre svega Tacitom, čije zapise o vladarima iz prvog veka nove ere u *Analima* i *Istorijama* niko nije nadmašio po ciničnoj analizi korupcije i autokratije, kao i Svetonijem, otprilike Tacitovim savremenikom, važnim dvorskim službenikom (radio je u carskom arhivu i sekretarijatu pod Trajanom i Hadrijanom) čije su živopisne biografije prvih „Dvanaest cezara", od Julija Cezara do Domicijana koji je rado probadao muve perom, bile priručnik za ovaj period svim istoričarima tokom poslednjih pet vekova. No izneću na svetlost dana i neke čudne i iznenađujuće radove, manje poznata dela koja slave bogatstvo zapisa koji su stigli do nas. Osetljivi postupci prepisivanja, brižljivog čuvanja dokumenata i na kraju štampa koji su doneli reči starih rimskih autora sa svitaka na savremenu stranicu ili monitor sačuvali su mnogo više materijala nego što obično zamišljamo.

Neki zapisi odabrani su da nas nasmeju. Imamo malu zbirku carskih šala – Avgust je, na primer, zadirkivao svoju ćerku Juliju jer je čupala sede vlasi – i satira raznih vrsta. Među njima su skeč cara Julijana iz četvrtog veka o njegovim prethodnicima (u kom Elagabal ima malu ulogu kao „švrća iz Emese") i urnebesnu zajedljivu priču iz pera Neronovog vaspitača Seneke koja ismeva činjenicu da je car Klaudije proglašen bogom posle smrti 54. godine nove ere (pratimo pomalo zbunjenog starog hromog cara

kako se s mukom penje uz Olimp prema domu „pravih bogova" koji su ga, kad se najzad popeo, odmah poslali kući).

Neke priče odvešće nas iza pozornice, na neočekivane načine. Priručnik jednog grčkog učitelja besedništva savetuje kako je najbolje osloviti cara ako se ukaže potreba za tim. Tu su i primedbe u životu na dvoru (uključujući i jezivo spominjanje vojnika koji rade kao tajni agenti) filozofa Epikteta, nekadašnjeg roba Neronovog sekretara, a carski lekari ostavili su nam opise ne samo upaljenih grla njihovih čuvenih pacijenata, nego su pisali i o njihovim nevoljama sa stomakom i lekovima koje su uzimali – dve hiljade godina kasnije mi i dalje možemo da proučavamo njihove beleške. Još možemo da čitamo i uređenu zbirku izveštaja iz drugog veka nove ere koje je caru u Rimu slao Plinije, postavljen na dužnost stotinama kilometara daleko na obali Crnog mora, objašnjavajući šta ga sve muči, od nekih neposlušnih hrišćana preko propalih javnih kupatila do zabrinjavajućih troškova loše izgrađenog pozorišta.

Drugi sačuvani zapisi su gotovo čudnovatiji nego što bismo mogli da predvidimo. Elagabalov *Životopis*, na primer, s čudesno rečitim maštarijama i preterivanjima o „švrćinom" načinu života, samo je jedna od preko pedeset kratkih biografija careva, uzurpatora, naslednika i drugih koji su polagali pravo na presto, a počinju od Hadrijana koji je došao na vlast 117. godine i završavaju se s nepoznatim krvolokom koji je umro 285. Iako su mnogi ti „životopisi" vrlo kratki (danas bismo ih pre nazvali profilima nego biografijama), imaju ukupno nekoliko stotina modernih strana i zajednički naslov *Carska povest* (odnosno *Historia Augusta*). To je navodno grupno delo nastalo na samom kraju trećeg veka iz pera šestorice autora vrlo zvučnih imena: Trebelije Polion, Flavije Vopisk Sirakužanin i tako dalje. Pažljivom analizom jezika i stila utvrđeno je da to nije tačno: knjigu je napisao jedan čovek (nepoznat) oko sto godina kasnije nego što se tvrdi. To je jedna od najvećih misterija drevne literature. Zašto bi neko izveo takvu smicalicu? Da li je reč o falsifikatu? O prilično dugačkom vicu ili o satiri? Ili o smelom eksperimentu s pseudoistorijskim tekstom? Kako god glasio odgovor, *Carska povest* naglašeno opkoračuje granicu između istorije i mašte.

2. Deo bronzane table pronađene u Lionu u XVI veku s tekstom Klaudijevog govora senatu kojim je zatražio proširenje političkih prava za Gale. Slova su neuobičajeno jasna i lako je razaznati reči. Prvi red ovog odlomka počinje s: „*TEMPUS EST*", („Vreme je"). Vidi str. 232–233.

Hiljade izvornih dokumenata doprinose obilju i raznovrsnosti priča o rimskim carevima. Neki su urezani u kamen i bronzu i javno izloženi, drugi su pak napisani na papirusu, očuvani u egipatskom pesku, a tokom prošlog veka moderni arheolozi iskopali su veliki broj tih zapisa (mnogi su još nepročitani). Imamo, na primer, bronzani zapis govora koji je 48. godine održao car Klaudije. U tom govoru naglasio je potrebu davanja važnije političke uloge stanovništvu Galije i vrlo površno razmotrio istoriju Rima. Možemo da čitamo papirus sa rečima Germanika, carskog princa i oca cara Kaligule, koji je, obraćajući se stanovništvu Aleksandrije između ostalog rekao da mu nedostaje njegova „baka" (poznatija kao Livija, Avgustova supruga koju je pratio glas mnogo strašniji nego što je reč „baka" nagovestila). Videćemo ponekad i šta se događalo iza pozornice: od sačuvanih epitafa Livijine posluge

(njih preko stotinu, uključujući maserku, krojačice, slikara, čak i perača prozora) do ljutitih pisama jednog zvaničnika u Egiptu koji je imao velikih teškoća da obezbedi hranu neophodnu za nastupajuću carsku posetu.

Možemo da uđemo i u opipljivi svet rimskih careva. Još možemo da obilazimo njihove palate, ne samo na brdu Palatinu u centru Rima (od kog je nastala reč palata), nego i njihove bašte za uživanje u predgrađu i rezidencije van grada. Jedna od njih, vila cara Hadrijana u Tivoliju, tridesetak kilometara od Rima, s parkovima, mnoštvom zgrada, brojnim trpezarijama i bibliotekama, bila je po površini gotovo dvostruko veća od Pompeja.

Vila je očigledno pogrešan naziv, jer je to više bio privatni grad. Takođe možemo da gledamo carske portrete u oči. Do danas je sačuvan samo delić onoga što je nekad postojalo (jedna razborita procena kaže da je širom rimskog sveta prvobitno samo statua cara Avgusta bilo između dvadeset pet i pedeset hiljada). No, hiljade statua i dalje se nalaze na policama naših muzeja. Ima

3. i 4. Carski lik na dva iznenađujuća mesta. Levo je kopija drevnog kalupa za testo (verovatno za kolačiće deljene na verskim svetkovinama), a prikazuje cara kako stoji u dvokolicama u trijumfalnoj povorci (str. 63–64) a kruniše ga Viktorija, boginja pobede. Desno je car na minđuši (kukica je nesumnjivo namerno iskošena kako lik ne bi stajao naglavce).

ih svih vrsta, veličina i oblika. Neki stanovnici Rimskog carstva čak su jeli kolačiće ukrašene figurama careva (ili makar na to ukazuju neki sačuvani kalupi za testo). Početkom trećeg veka nove ere jedna dama otišla je još dalje: poručila je da joj se načine minđuše s glavom Septimija Severa, jednog od Elagabalovih neposrednih prethodnika.

Naravno, postoji niz pitanja o svetu careva na koja ne možemo da odgovorimo zbog nedostatka dokaza (kako je taj svet izgledao ženama, na primer, ili kako su tačno funkcionisale carske finansije). No, nadam se da čitaoci na kraju knjige neće biti razočarani time *koliko malo* znamo o tim vladarima od pre dve hiljade godina, nego ushićeni time *koliko mnogo* znamo.

Koji carevi?

Za Elagabalom su usledili brojni carevi. Štaviše, ako se usredsredimo na istočni deo carstva koji je svoju prestonicu vremenom smestio u Konstantinopolj (današnji Istanbul) u četvrtom veku nove ere, videćemo neprekinuti niz rimskih vladara sve do 1452, kad je grad pao u ruke Osmanlija. *Mi* o tim kasnijim vladarima mislimo kao o Vizantincima. *Oni* su sebe smatrali Rimljanima. No, u ovoj knjizi neću ići dalje od Elagabalovog brata od tetke, usvojenika i naslednika Aleksandra Severa, cara koji je navodno radio prekovremeno razmatrajući vojne registre i rasporede jedinica. On je takođe na presto došao golobrad, s trinaest ili četrnaest godina, a vladao je od 222. do 235. Knjigu počinjem tvorcima vladavine jednog čoveka u Rimu (Julijem Cezarom, ubijenim 44. godine pre nove ere i njegovim prasestrićem Avgustom koji je postao prvi car), a baviću se razdobljem dugim nešto manje od trista godina, od sredine prvog veka pre nove ere do sredine trećeg veka nove ere, u kom je vladalo nešto manje od trideset careva.

Sva takva hronološka ograničenja su do izvesne mere nasumična i ponekad ću prelaziti granice koje sam postavila (prvo već jesam: slučajevi izgubljene krave i podvođene supruge odigrali su

se u poslednjoj trećini trećeg veka). No, postoje snažni argumenti za zaustavljanje tamo gde ću stati. Posle Aleksandra Severa sve se dramatično promenilo. Do kraja veka carevi su se smenjivali brzo u nizu vojnih prevrata i građanskih ratova. Mnogi kasniji carevi nisu pripadali gornjim slojevima rimske aristokratije, a geopolitika se toliko izmenila da dobar deo njih nije ni ušao u Rim tokom svoje kratke vladavine. A bile su zaista kratke. Ako dodamo ili oduzmemo nekolicinu bezuspešnih uzurpatora, u prvih pedeset godina posle smrti Aleksandra Severa vladalo je careva koliko i tokom prethodna tri stoleća. Promena stila i karaktera ovekovečena je u priči o Aleksandrovom nasledniku Maksiminu Traksu („Tračaninu"). Pričalo se da je on bio prvi car koji nije umeo da čita i piše. To je možda namerna kleveta, a ne tačna opaska, ali u svakom slučaju ukazuje na novi svet.

Između vladavina Avgusta i Aleksandra Severa stabilnost rimske politike i geopolitike značila je da smo mogli da odemo na spavanje 1. godine pre nove ere, probudimo se dvesta godina ranije i ipak prepoznamo svet oko sebe. Posle Avgusta osvajanja su se oduševljeno slavila, a nijedno više od onog obeleženog Trajanovim trijumfalnim stubom podignutim početkom drugog veka nove ere u čast njegovih pobeda u Dakiji (oblastima današnje Rumunije) i kasnijim večnim počivalištem njegovog pepela. No, većina tih pobeda nije naročito povećala rimsku teritoriju, a često su donosile više nevolja nego koristi (Britanija bi se mogla nazvati „rimskim Avganistanom") ili su osvojene zemlje vrlo brzo ponovo izgubljene. Bili su to vojni „projekti sujete", kako ih je nedavno nazvao jedan istoričar, a ta sujeta zadovoljavala se stravičnom cenom u ljudskim životima.

Naravno, bilo je nekih temeljnih, dugoročnih promena. Najvažnija je bila, kao što ćemo videti, sve veća geografska – i ponekad etnička – raznovrsnost među carevima. Trajan i Hadrijan, vladari u prvoj polovini drugog veka nove ere, obojica su bili poreklom iz Španije. Nekoliko decenija kasnije Septimije Sever, „prvi afrički car", rođen je u današnjoj Libiji (slika 3). Elagabal je bio prasestrić Septimijeve supruge Julije Domne, Sirijke, a na presto je došao

zahvaljujući uticaju njene porodice u prevratu koji je gotovo sigurno osmislio neko drugi. No uprkos ovim postepenim promenama, Avgust i Aleksandar Sever radili su manje-više isti posao, procenjivali su ih prema istim merilima i poredili s istim stereotipima.

Istoričari, i drevni i moderni, često su pisali o ovim carskim stolećima vrlo podrobno, razmatrali su dvorska suparništva, svađe, sukobe između frakcija, vojne pohode i političke obračune. Pokušali su da opišu različite karaktere mnogih vladara, od turobnog licemera Tiberija, Avgustovog neposrednog naslednika, preko razmetljivog i neodgovornog Nerona do filozofa Marka Aurelija. Moderni istoričari trudili su se da pažljivo sprovode čitaoce kroz dinastije čije se zamršene krvne veze, strategijska usvajanja (Elagabal je, na primer, usvojio Aleksandra Severa) i brojne brakove gotovo nemoguće prikazati na uobičajenom porodičnom stablu. Osim toga, uživali su u brojnim živopisnim anegdotama o tim vladarima istovremeno sumnjajući u njihovu pouzdanost ili tragajući za prozaičnijom istinom ispod površine (kao što ćemo videti u sledećem poglavlju, Kaligulina pretnja da će imenovati svog konja na visoki položaj jednostavno je bila gruba šala koja mu se osvetila).

Takođe ću uživati u živopisnim pričama o rimskim carevima i o njihovim osobenjačkim svojstvima po kojima su upamćeni – ali ću te priče koristiti da osvetlim rimski carski sistem na drugačiji način. Srećom, ova knjiga nije istorija gotovo tridesetorice uzastopnih vladara. Čitav život istraživanja i predavanja istorije Rima naučio me je da pojedinosti te vrste (bilo da je reč o jednom vladaru ili o njih desetak) često skrivaju koliko i otkrivaju. Na kraju krajeva, jedna na brzinu smišljena sebična dvorska zavera ne razlikuje se mnogo od ostalih; učesnici su drugi, ali slični podmukli (ili visokoparni) motivi su slični. Često nema vidljive razlike između raznih odmetnutih prinčeva ili princeza. Osim toga, iste zapanjujuće anegdote koje deluju tako jedinstveno i neobično redovno se ponavljaju otprilike istim rečima o nekoliko careva. Svakako me zanima zbog čega je neke careve istorija upamtila kao sadističke zveri, a druge kao pristojne ljude koji su davali sve od sebe; jedne kao velikodušne dobročinitelje, a druge kao pakosne

škrtice. No mnogo više me zanima da iza svega toga vidim širu sliku onoga što su autokratija i autokrate u Rimu predstavljali i koliko su ti vladari međusobno *slični*, ne samo koliko se *razlikuju*. Slažem se s Markom Aurelijem koji je u knjizi *Samom sebi* napisao da se tokom vekova vladavina jednog čoveka zapravo nije menjala: „Isti komad, različita podela."

Zbog toga je *Rimski car* knjiga o „carevima" kao kategoriji, o pojmu cara koliko i o pojedinačnim vladarima od krvi i mesa. U tom smislu gotovo sigurno podražava stav ogromne većine stanovnika Rimskog carstva. Karakter čoveka na prestolu, njegove lične mane i sklonosti, svakako su bili veoma važni zvanicama na večeri kao i pripadnicima elite koji su pažljivo proučavali ili pisali carske biografije. Nisu svi carevi bili isti. No, za veći deo onih pedesetak miliona ljudi izvan Italije važan je bio „car", koji god da je vladao u datom trenutku i kako god da se zvao.

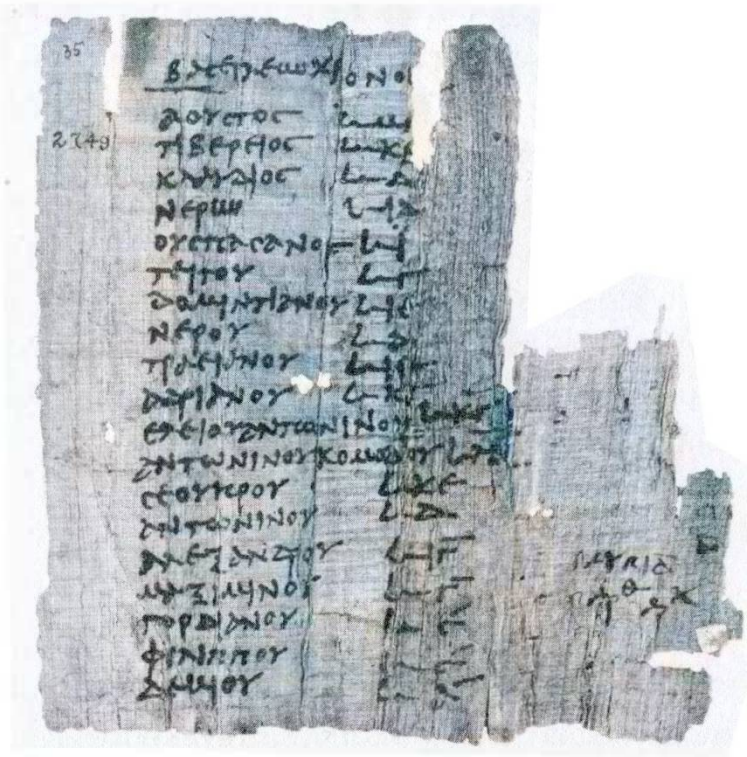

5. Spisak rimskih careva na egipatskom papirusu, napisan na grčkom pod naslovom „Vladavina *basileis*", odnosno careva ili kraljeva (vidi str. 58). Ispod naslova Kaligula bi trebalo da je treći u nizu, ali je potpuno isključen (pa Klaudije sledi odmah iza Tiberija).

„Caru" su se obraćali sa svojim nevoljama. „Cara" su sanjali. Kad car umre ili bude svrgnut, novi režim često de dočekivao tako što su se klesanjem menjale ili „prilagođavale" mermerne glave statua bivšeg cara da više liče na njegovom naslednika. Za ovo je možda postojalo više razloga: ušteda novca koji bi se potrošio na novu skulpturu ili želja da se lice prethodnog cara doslovno izbriše. No, osnovna poruka bila je da je potrebno svega nekoliko udaraca dletom i čekićem da se jedan car pretvori u drugog.

Možemo biti sigurni da neki žitelji carstva nisu znali ime vladajućeg cara. Jedan filozof i hrišćanski biskup iz severne Afrike napisao je nešto kasnije, početkom petog veka nove ere, da u njegovom delu sveta ima ljudi koji znaju da postoji car na prestolu jer plaćaju porez, „ali im nije sasvim jasno ko je on " (i našalio se da „među nama ima ljudi koji pretpostavljaju da je kralj i dalje Agamemnon", grčki zapovednik iz mitskog Trojanskog rata). Svakako je tačno da mnogi ne bi umeli ni približno tačno da nabroje careve do svog vremena. Čak ni očigledno savesna osoba iz sredine trećeg veka čiji je pokušaj sastavljanja takvog spiska sačuvan na komadu papirusa načinila je ozbiljne greške, ispustila je nekolicinu, uključujući i Kaligulu, a godine vladanja drugih careva navela je pogrešno. Predstaviću svakog cara o kom budem govorila (ne svakog od njih gotovo trideset) s neophodnim pojedinostima. Ali, ne treba da brinemo ako ne uspemo uvek da razlikujemo, na primer, Marka Aurelija od Antonina Pija. Većina običnih Rimljana to verovatno takođe nije umela.

Svet careva

Rimski carevi dovode nas oči u oči s nekim najekstremnijim slikama drevne moći i s uglavnom jednoličnom svakodnevicom života u Rimskog carstvu. Što je još važnije, oni su i dan-danas obrazac za autokrate i upozorenje za političare: za sve one kraljeve i dinaste prikazane na slikama i skulpturama u rimskoj carskoj odeći i za sve one premijere i predsednike koje na karikaturama prikazuju

kao Nerona koji „svira dok Rim gori". Vredi uzeti rimske careve za ozbiljno i istraživati dublje kako su sami Rimljani shvatali, razmatrali i osporavali viziju vlasti koja i dalje lebdi iznad nas.

Pokušavala sam tokom čitave svoje karijere da shvatim i objasnim te neuhvatljive, davne, ali nama čudnovato poznate vladare. Nadam se da ću ovom knjigom podeliti s čitaocima ta istraživanja sveta careva, stvarnog i izmišljenog, od uzvišenog doma bogova (kome su mnogi težili, a ne samo Klaudije) do prljavih voda reke Tibar u kojima su drugi bedno završili. Iako sumnjam u to da su mnogi od tih ljudi bili krvoloci ili poremećene psihopate kakvima ih često prikazuju, jednako smatram da nam ne pomaže da pokušavamo da speremo ljagu s nekih najgorih „čudovišta".

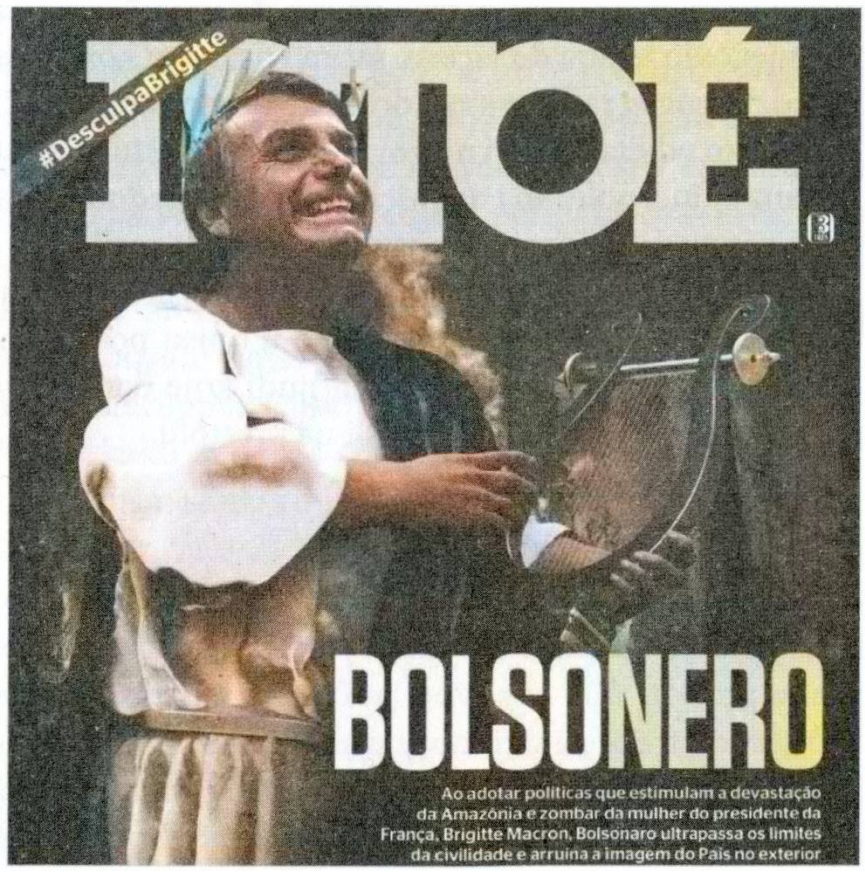

6. Žair Bolsonaro, bivši predsednik Brazila, prikazan kao lako prepoznatljivi „Neron koji svira dok Rim gori" na naslovnoj strani časopisa *Istoé*. Od Baraka Obame preko Borisa Džonsona do Narendre Modija, retko koji istaknuti svetski političar nije satirizovan na ovaj način.

Razni pokušaji da se Kaligula, Neron ili Komod prikažu kao neshvaćeni reformatori o kojima se nepovoljno pisalo nikad mi nisu delovali ubedljivo. Sada je teško koračati po tom užetu između gađenja i saosećanja.

Bavim se rimskim carstvom vrlo dugo i sve više se gnušam autokratije kao političkog sistema, ali sve jače saosećam ne samo sa žrtvama, nego i s onima zarobljenim u tom sistemu od vrha do dna: prema nekim običnim muškarcima i ženama koji su živeli u carevoj senci, mozgali o vlasti i autokratiji i trudili se da se snađu, ali i prema „verovatno jednako običnom čoveku" na prestolu. Lako se smetne s uma da je i on nesumnjivo mozgao o tome *kako* biti autokrata i šta znači biti *rimski car*.

U sledećim poglavljima slediću cara kroz zamršen i zanimljiv svet mašte i činjenica – od carske trpeze do vojnih granica, od izveštaja njegovih lekara do viceva, satira i drama u kojima se pojavljuje, od njegovog radnog stola do njegovih poslednjih reči. No prvo ću, daleko od Elagabala i njegovih zabavnih jastuka, postaviti scenu razmatrajući politiku i definiciju vladavine jednog čoveka u Rimskom carstvu. Autokratija postoji u brojnim različitim oblicima. U sledeća dva poglavlja nabrojaću neke osnovne principe autokratije *rimskog* stila – šta je sve bilo u opisu posla rimskog cara, kako je sistem nastao, ko su bili ljudi koje danas zovemo „rimskim carevima" i kako su se našli na prestolu.

PRVO POGLAVLJE

•

VLADAVINA JEDNOG ČOVEKA: OSNOVE

Opis radnog mesta cara

PRVOG SEPTEMBRA 100. godine nove ere, nešto više od veka pre Elagabalove vladavine, Gaj Plinije Sekund ustao je i pred senatom održao kićeni govor zahvalnosti caru Trajanu. Senat je bio rimska najstarija i najuglednija politička ustanova, a do tada se preobrazio u savet, sud i pričaonicu za oko šest stotina senatora uključujući i cara i druge javne ličnosti. Senatori su bili različiti pripadnici bogate rimske elite, od ulizica do nezadovoljnika, od potomaka starih patricijskih porodica do skorojevića.

Plinije, kako ga danas kraće zovemo, bio je pedantni administrator čija pisma kući s dužnosti na Crnom moru i danas možemo da čitamo (str. 212–215). Bio je takođe bogat i uspešan advokat i autor jedinog sačuvanog zapisa očevica erupcije Vezuva 79. godine pre nove ere koju je kao sedamnaestogodišnjak gledao s bezbedne udaljenosti. Ovaj govor iz 100. godine odabrao je povodom svog izbora za jednog od dvojice konzula koji će služiti tokom septembra i oktobra. Nekada su konzuli bili najviši izborni službenici rimske države, i ta dužnost i dalje je bila vrlo uvažena, ali sada se nije sticala glasanjem naroda nego ju je praktično dodeljivao car. Zbog toga je nastao običaj da se novi konzuli caru zahvale govorom pred okupljenim senatorima. Plinije je izašao pred slušaoce i stao uz svog kolegu konzula i samog Trajana u

veličanstvenom „domu senata" koji je isključivo za tu svrhu podigao Julije Cezar u samom srcu Rima – prikladno za careve, svega deset minuta putovanja u nosiljci od glavne carske palate.

Vrlo retko su ti govori zahvalnosti bili nešto više od obaveze, dosadne i rutinske. Čak je i Plinije priznao da u tim govorima nije bilo mnogo čega da senatore održi budnima, a car je morao da ih sve sluša. Tri godine ranije, 97, jedan takav govor stekao je neželjeni zao glas, kad je tadašnji konzul, osamdesetogodišnjak, umro od povreda koje je pretrpeo pripremajući ga: ispustio je tešku knjigu u kojoj je nešto tražio, sagnuo se da je podigne i – u onoj vrsti nezgode koju i mi dobro poznajemo – okliznuo se na uglačanom podu, slomio kuk i nije se oporavio. Plinijev govor stekao je drugu vrstu slave. Pošto ga je održao u senatu (možda pred malobrojnim slušaocima jer je septembar bio mesec odmora), priredio je reprize za svoje prijatelje i čitao ga na privatnim skupovima tri puta u tri sledeća dana – ta vrsta zabave bila je uobičajena među rimskim plemstvom, a ne izraz sujete kako nam danas možda deluje. Plinije je delio svoj govor i u pismenom obliku kao primer javnog govorništva, a do nas je stigao pod naslovom *Pohvalna beseda*, odnosno na latinskom *Panegyricus*. Nadajmo se da je to proširena verzija govora koji je održao pred carem i senatom. Ono što sada čitamo, prema mojoj proceni, trajalo bi preko tri sata, čak i kad bi se govorilo vrlo brzo. No, to je ipak dragoceni zapis jednog susreta podanika i cara oči u oči i reči izgovorenih tom prilikom. Pored toga, ovaj govor gotovo je opis radnog mesta rimskog cara.

Modernim čitaocima ponizne, sladunjave i kićene fraze upućene Trajanu često deluju kao nepodnošljiva strana rimske autokratije koliko i sve priče o mušičavoj svireposti ili izopačenoj raskoši. Svaka stranica *Panegirika* donosi novu hiperbolu: car je, izjavljuje Plinije, uzor savršenstva; nosi u sebi mešavinu „ozbiljnosti i vedrine, autoriteta i obzirnosti, snage i dobrote" koja izaziva strahopoštovanje; on je idol svojih podanika punih ljubavi koji trče noseći decu na ramenima da ga makar na tren vide; on je podsticaj rimskoj stopi rađanja jer niko ne okleva da donosi decu na svet blagosloven tako dobroćudnim vladarom. Koliko je različit, tvrdi

Plinije, od čudovišnog cara Domicijana ubijenog svega nekoliko godina ranije, 96, koji se vukao po svojoj okrvavljenoj jazbini, prejedao se komplikovanim jelima na bogatim gozbama i slavio „izmišljene" vojne pobede koje nije izvojevao „s užasnom ohološću na licu, besom u očima, ženski blede kože". (Sličnosti s pričama o Elagabalu su jasne – obmane, feminiziranost, ishrana.) Trajan je sušta suprotnost, kaže Plinije, u njegovoj palati nema zlodela i svako je dobrodošao, njegovi obedi su jednostavni, njegovi ratni podvizi stvarni kao i njegovo snažno telo (a sede vlasi dodaju mu još malo autoriteta). „Dok su vladari u prošlosti", uzdiše Plinije, „gubili sposobnost da hodaju, pa su ih nosili iznad naših glava na leđima i ramenima robova, tebe nose tvoj ugled, tvoja slava, tvoja odanost građanima i slobodi, uz nas, daleko više od njih." Možda nije čudo što je jedan moderni kritičar bez dlake na jeziku napisao: „Govor je, sasvim zasluženo, dočekan gotovo opštim prezirom."

Danas smo načelno manje osetljivi na nijanse pohvala nego naši davni preci. No, u slučaju Plinijeve pohvale Trajanu, treba

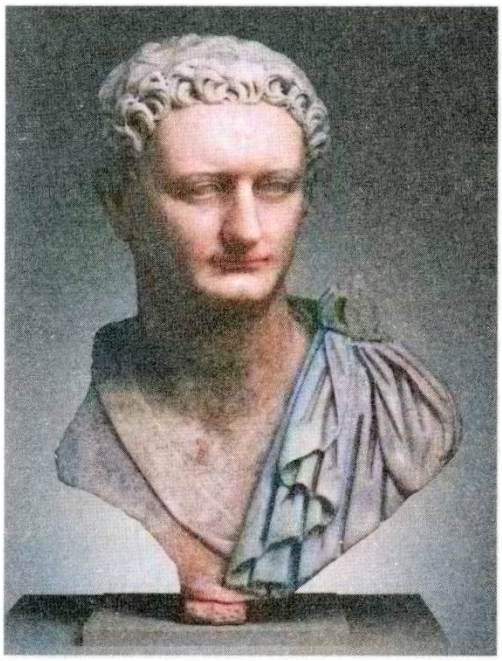

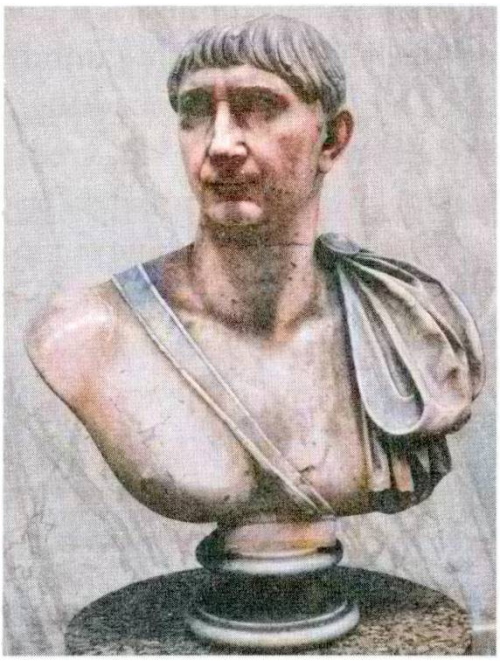

7. i 8. Portretne skulpture heroja i antiheroja Plinijevog *Panegirika* – Domicijan levo i Trajan desno – međusobno su veoma slične. Iako je navodno bio ćelav, Domicijan je prikazan s gustom kosom (osim ako ne zamišljamo da je nosio periku).

malo da zauzdamo „prezir". Taj govor je zamršeniji nego što deluje na prvi pogled. Za početak (mada to možda neće naročito ublažiti naš stav), ono što je naslovljeno kao pohvala caru istovremeno je i pohvala samom Pliniju. Saznajemo, na primer, koliko je bio blizak sa svojim dragim prijateljem Trajanom (ljubili su se kad se sretnu) i kako su opušteno provodili duge večeri u palati uz skroman obed i uživali u prijateljskim razgovorima. Vidimo i neke virtuozne prikaze Plinijeve stručnosti (za modernog čitaoca naročito je naporno nekoliko stranica posvećenih komplikovanim pojedinostima rimskog poreza na nasledstvo koji je Plinije do tančina poznavao). *Panegirik* je Plinijeva izjava o sopstvenom statusu data pred carem i kolegama senatorima.

No, što je još važnije, u laskanja su usađene i neke jasne pouke za cara. Kako je sam Plinije gotovo priznao, na nečije ponašanje najbolje se utiče hvaleći vrline koje *želimo* da ima, imao ih on ili ne. U tom smislu *Panegirik* je dugački opis radnog mesta cara koji je sastavio vodeći pripadnik rimske elite. Ispod površnih komplimenata nudi uputstva o tome kako biti dobar vladar. Carske vrline daleko su manje zanimljive od carskih poroka, a slavljenje dobrih osobina dobroćudnog autokrate zvuči šuplje većem delu savremenih čitalaca. No, vredi posvetiti pažnju Plinijevom opisu radnog mesta kao protivteži pričama strave i užasa o carskoj moći.

Plinije nabraja brojne tačno određene uslove. Njegov car mora biti velikodušan, treba svom narodu da pruža zadovoljstvo, u vidu predstava i praktične podrške, u hrani i novcu. Mora da gradi, ne palate za svoju udobnost i zadovoljstvo, nego javne spomenike za javno dobro. Mora da osvaja u ratovima. U jednom jezivom odeljku Plinije, birokrata zagnjuren u poreske začkoljice koji je kratkotrajnu vojnu službu proveo daleko od bojišta, hvali svakog cara čija dostignuća počivaju „na bojnom polju prekrivenom gomilama leševa i na morima crvenim od krvi". No izložio je i neka opštija načela carskog ponašanja. Car mora da bude iskren, ne sme da jača svoj položaj lažnim tvrdnjama i izmišljenim podvizima. Plinijevi „loši" carevi varali su čak i kad su lovili radi razonode, hvalili su se plenom koji je unapred za njih sateran u

tesnac da ga gađaju. Osim toga – a ova fraza koja otkriva koliko je jezik ropstva bio duboko usađen u jezik rimske moći – car mora svom narodu da bude otac, a ne gospodar (*dominus*), da mu jamči slobodu, a ne da ga primorava da ga služi. Prema senatorima treba da se ponaša kao „jedan od nas" (na latinskom doslovno *unus ex nobis*).

Plinijev odnos sa Trajanom služiće kao merilo do kraja ovog poglavlja o poreklu i „osnovama" vladavine jednog čoveka, a merilo će biti i njegova slika idealnog vladara – uz sav visokoparni moralni žar, skučeni elitizam (nijedan obični Rimljanin nikad ne bi bio pozvan u palatu na prijateljsku večeru) i povremene upadljive protivrečnosti. Kada se pred kraj govora zahvalio caru „što nam je *naredio* da budemo slobodni", i sam Plinije svakako je shvatio da, prema rimskoj logici, samo robovima može da se *naredi* da budu slobodni. Nesumnjivo nenamerno je otkrio deo orvelovske „dvomisli" građanina pod vlašću autokrate, bio taj autokrata dobroćudan ili ne.

Republika deljenja vlasti i poreklo carstva

Kad je Plinije kao novi konzul ustao da govori septembra 100. godine, Rimom su carevi vladali već više od jednog veka. No, sam grad Rim bio je više od osamsto godina star i većim delom tog vremena, posle uglavnom mitskog niza sedmorice kraljeva – prvi je bio osnivač grada Romul, a poslednji Tarkvinije Oholi, proteran 509. godine pre nove ere – bio je *neka vrsta* demokratije u onome što danas uobičajeno nazivamo Rimskom republikom.

Neka vrsta. To je vrlo važno.

Naravno, glavne političke zvaničnike države, uključujući i konzule na samom vrhu lestvice, demokratski su birali svi muški građani, a ti isti građani takođe su donosili zakone i odlučivali o ratu i miru. No, bio je to sistem u kom su nadmoćni bili bogataši. Njihovi glasovi na izborima izričito su vredeli više od glasova siromašnih, i samo oni su mogli da se kandiduju za javne službe

i da zapovedaju rimskom vojskom. Senat je, sastavljen od nekoliko stotina bivših javnih službenika, bio najuticajnije političko telo države. Iako je tačna zvanična ovlašćenja senata bilo i ostalo teško definisati, njegove odluke obično su se izvršavale. Bilo bi tačnije nazvati ovaj oblik upravljanja sistemom deljenja vlasti nego demokratskim, jer su samo senatori služili doživotno, a svi ostali politički zvaničnici bili su birani na svega jednu godinu i nikada sami. U svakom trenutku postojala su dva konzula. Ispod njih na lestvici bili su pretori zaduženi između ostalog za sprovođenje zakona, a njihov broj postepeno je rastao tako da se pred kraj Republike čak šesnaest pretora biralo svake godine. Nije bila reč samo o tome da je birano više zvaničnika jer je posla bilo sve više, mada je i to imalo uticaja. Temeljno načelo Republike bilo je da niko ne bude na vlasti dugo i da niko na vlasti ne bude sam.

To je bio sistem vlasti pod kojim je Rim – mnogo godina pre nego što je dobio cara – stekao carstvo, zavladao velikim delovima današnje Evrope i šireg sveta: ima „mora umrljanih krvlju", kako bi to rekao Plinije. Oduvek se raspravljalo o tome šta je navodilo Rimljane na to i zbog čega su bili tako neshvatljivo uspešni osvajači, naročito tokom najvažnijeg razdoblja širenja između trećeg i prvog veka nove ere. Grčki istoričar Polibije već se u drugom veku nove ere pitao kako je Rim, tri veka ranije vrlo običan grad u srednjoj Italiji, za dvestotinak godina zavladao većim delom Sredozemlja.

Lako je sve pripisati činjenici da su Rimljani bili agresivni vojnički narod ili njihovoj vrhunskoj disciplini i borbenoj stručnosti. Bili su vojnički narod, ali takvi su bili i narodi koje su pokorili. Osim toga, imali su i slabosti u ratnoj veštini; njihova prvobitna nesposobnost u pomorskom ratovanju, na primer, bila je gotovo predmet šale. Najbolje objašnjenje (ili nagađanje) jeste da su se agresivnost i militarizam spojili sa snažnim takmičarskim duhom rimske elite koja je tražila vojničku slavu, s gotovo neograničenim izvorima žive sile koji su Rimu bili na raspolaganju kad je preuzeo vlast nad većim delom Italije i, najverovatnije, s malo sreće – a sve to je dovelo do velikog, brzog i nasilnog proširivanja. No, kakva

je tačno bila ta mešavina i šta su bili stvarni odlučujući činioci ne znamo pouzdano.

Ono što pouzdano znamo jeste da je niz osvajanja, pored očiglednih posledica po žrtve, imao gotovo revolucionarno dejstvo na politiku samog Rima. Poremećaj su delimično izazvale ogromne zarade carstva uništivši dotadašnju zvaničnu jednakost koja je do tada vladala između elita na vlasti i ublažavala njihovo suparništvo. Vojskovođe su mogle lično da se obogate u ratovima, naročito protiv bogatih kraljevina istočnog Sredozemlja, pa je na vrhu rimskog društva nastao sve veći jaz između šačice izuzetno uspešnih „moćnika" i ostalih. Kad je jedan od tih moćnika, magnat Marko Licinije Kras, rekao da ne smatra bogatim one koji sopstvenim novcem ne mogu da stvore vojsku, očigledno je otkrio nivo bogatstva kojim su raspolagali malobrojni srećnici (on sam nasledio je bogatstvo, a stekao je novo špekulišići nekretninama), ali je nagovestio i za šta to bogatstvo može da se upotrebi. Kako se ispostavilo, ništa od svega toga nije donelo dobra Krasu. Poginuo je 53. godine pre nove ere, kako je očekivao, u unosnom pohodu na Parćansko carstvo (istočno od današnje Turske), a njegova odsečena glava navodno je poslužila kao jezivi rekvizit u grčkoj tragediji izvedenoj na parćanskom kraljevskom venčanju.

Jednako važni bili su pritisci koji je na strukturu vlasti Rimske republike vršila sve veća teritorija. Po tradiciji su isti izabrani zvaničnici obavljali i poslove unutar grada i one van grada – bilo da je reč o zapovedanju legijama u ratu, „održavanju mira" ili rešavanju nevolja. Rimljani makar u početku nisu nameravali neposredno da vrše vlast nad novostečenim oblastima, nego samo da prikupljaju porez, iskorišćavaju prirodna bogatstva (na primer rudnike srebra u Španiji) i rade šta požele kad to požele. No uprkos tome bilo je sve teže raspodeliti brojne različite uloge unutar lestvice službenika koji dele vlast i biraju se na godinu dana. Na kraju krajeva, ponekad je bilo potrebno nekoliko meseci da neko iz Rima stigne na lice mesta u zabačenom delu carstva, a mandat mu je trajao svega jednu godinu.

Rimljani su ovo jasno videli i izveli su različita prilagođavanja. Zvaničnici su, na primer, odlazili na prekomorske dužnosti na još jedno ograničeno razdoblje *pošto* im istekne godina u Rimu. Ipak, krize koje je carstvo izazivalo ponekad su zahtevale radikalnija rešenja. Ako je Rim želeo, na primer, da očisti Sredozemno more od „pirata" (ta reč je drevnom uhu zvučala otprilike kao „teroristi"), morao je da poveri ovlašćenja i sredstva jednom zapovedniku na duže vreme, što je podrivalo tradicionalna načela da se dužnost deli i obavlja kratko vreme. Drugim rečima, carstvo je postepeno uništilo jedinstvenu strukturu vlasti koja ga je i stvorila i utabalo put vladavini jednog čoveka. Carstvo je stvorilo careve, a ne obrnuto.

Prednastavci autokratije

Početkom prvog veka pre nove ere Rim je video niz prednastavaka autokratije. Jedan moćnik iz tog doba, Lucije Kornelije Sula, umaršira je sa svojom vojskom u Rim, primorao senat da ga imenuje za „diktatora" i nametnuo program konzervativnih političkih reformi, a nekoliko godina kasnije se povukao i zatim umro u postelji. Svi zapisi kažu da je preminuo od vrlo opake bolesti, ali možda je to ipak bio bolji kraj nego što je zaslužio s obzirom na to da je slao odrede ubica da divljaju po gradu. Samo deset godina kasnije Gnej Pompej Veliki krenuo je nešto prefinjenijim putem prema nečemu što je gotovo bila samostalna vlast. Građani su ga glasanjem zadužili da se otarasi pirata, dobio je ogromna sredstva i viši rang od svih zvaničnika u istočnom Sredozemlju na period od tri godine. (Za obavljanje zadatka, ispostavilo se, bila su mu potrebna svega tri meseca, pa je dobio još duži mandat, još veća sredstva i još šira ovlašćenja da pobedi druge rimske neprijatelje.) Zatim je postao konzul *sam*, bez kolege, što je bilo bezočno kršenje republikanskih načela koliko god to danas zvučalo beznačajno. Nemilice je trošio novac na velika javna zdanja u samom Rimu,

slično kasnijim autokratama, a ponegde se na novčiće kovane van Italije utiskivao njegov lik, što je u drevnom svetu, kao i sada, bio znak vladarske moći.

No, prava prekretnica nastala je polovinom veka s Julijem Cezarom, koji je stajao na granici između neke vrste rimske demokratije i vladavine careva. Cezarova karijera počela je uobičajeno za pripadnike rimske elite, mada su kasniji pisci zamišljali da je tajno gajio ogromne ambicije još od ranog doba. Jedna nepotvrđena priča prikazuje ga kako, star tridesetak godina, turobno stoji ispred statue Aleksandra Velikog (od koga je Pompej pozajmio ime „Veliki") i plače zbog svog sporog početka u poređenju s rano procvalim makedonskim kraljem. No posle uspešnog (i zapanjujuće brutalnog) vojnog pohoda na Galiju koji je uspeo da razvuče na osam neprekidnih godina, pošao je Sulinim primerom. Godine 49. pre nove ere ušao je sa svojim jedinicama u Rim usput „prešavši Rubikon", granicu između Galije i Italije i izgovorio onu i danas poznatu frazu u „prelasku tačke s koje nema povratka". U građanskom ratu koji je usledio njegove protivnike predvodio je Pompej koji je za promenu preuzeo ulogu konzervativnog tradicionaliste, a završio je tražeći utočište na obalama Egipta gde mu je odrubljena glava. Julije Cezar je iskoristio ovu pobedu da praktično preuzme svu vlast u Rimu. Senat ga je imenovao za diktatora, a 44. godine postao je *doživotni* diktator.

No Cezar se na izvestan način i dalje oslanjao na republiku. Karijeru je započeo u okvirima tradicionalnih kratkotrajnih izbornih službi. Čak i njegova diktatura je imala veze, makar i slabašne, s drevnom privremenom dužnošću osmišljenom da rešava velike javne krize, mada se od Sulinog vremena diktatura sve više približavala našem savremenom značenju te reči. Zbog toga u poslednje vreme većina istoričara smatra Julija Cezara poslednjim dahom starog poretka. Kad je u drugom veku nove ere biograf Svetonije (Gaj Svetonije Trankvil, da mu navedemo puno ime) pisao životopise prvih rimskih careva, odlučio je da počne od Julija Cezara kao prvog od dvanaestorice, rodonačelnika carske

dinastije. Što je možda još važnije, svi rimski vladari posle njega preuzeli su prezime „Cezar", do tada obično rimsko prezime, kao deo svoje zvanične titule, a ta tradicija održala se do modernih kajzera i careva. Upravo tako je Plinije oslovljavao cara u većem delu svog *Panegirika*: ne s „Trajane", nego sa „cezare" (tu titulu upotrebio je više od pedeset puta, a carevo ime samo jednom).

Lako je shvatiti zašto je Juliju Cezaru dodeljena uloga osnivača. Iako je ubijen svega četiri godine posle pobede nad Pompejem (i mada je retko boravio u Rimu na duže od mesec dana jer je uništavao preostale protivnike van Italije), uspeo je da izmeni rimsku politiku na radikalne i kontroverzne načine koji su uspostavili obrazac za kasnije careve. Kao i oni, kontrolisao je izbore za najviše položaje i imenovao kandidate koje su glasači samo odobravali. Otišao je dalje od Pompeja i naredio da se njegov lik utiskuje i na novčiće kovane u Rimu, a ne samo izvan grada (bio je prvi živi Rimljanin koji je to postigao) i pripremao se da preplavi grad i svet svojim portretima u do tada neviđenom broju: planirano je da ih bude na stotine, ako ne i na hiljade. Imao je nezapamćena ovlašćenja u novim sferama i očigledno je vršio vlast bez ikakvog nadzora. Ciceronova suva šala o tome da su i zvezde na nebu prisiljene da ga slušaju odnosila se na smelu reformu rimskog kalendara kojom su produženi meseci i godina i praktično uvedena „prestupna godina" kakvu i danas poznajemo. Samo svemoćni samodršci – ili, kao u Francuskoj u osamnaestom veku, revolucionarne klike – tvrde da kontrolišu i samo vreme.

9. Novčić s likom Julija Cezara, iskovan neposredno pre njegovog ubistva 44. godine pre nove ere. Levo su simboli svešteničkog položaja koji je zauzimao (kutlača i obredna palica), a desno je njegovo ime *CAESAR IM*[*P*] – skraćenica za *imperator*. (Vidi str. 38).

Cezar je postavio obrazac za budućnost i načinom na koji je

umro, u atentatu 44. godine pre nove ere, nedugo pošto je imenovan za doživotnog diktatora. Taj atentat postao je opomena za njegove naslednike i model za politička ubistva sve do modernog doba. (Džon Vilks But odabrao je datum Cezarovog ubistva, „martovske ide", odnosno petnaesti u mesecu po našem kalendaru, kao šifrovani naziv za svoj atentat na Abrahama Linkolna 1865.) Istina glasi da je, zahvaljujući Vilijemu Šekspiru i drugima, istorija bila vrlo velikodušna prema Cezarovim ubicama. Bila je to predvidivo mešovita grupa boraca za slobodu s uzvišenim načelima, nezadovoljnika i koristoljubaca željnih moći koja je iz zasede napala diktatora i ostavila ga mrtvog ispred Pompejeve statue. Marko Junije Brut, u Šekspirovoj drami *Julije Cezar* prikazan kao časni rodoljub, bio je verovatno najkoristoljubiviji od svih. Nemilosrdno je iskorišćavao narod Rimskog carstva. U najzloglasnijem slučaju pozajmio je novac jednom gradu na Kipru s četrdeset osam odsto kamate, četiri puta više od zakonske granice, njegovi ljudi zatvorili su odaje gradskog veća da bi naplatili dug i petorica većnika umrla su od gladi. Iako se protivio monarhiji, nedugo posle ubistva Julija Cezara kovao je novčiće sa svojim likom i njima plaćao svoje vojnike.

No, mnogo je važnije to što atentatori, iako su uspeli da uklone žrtvu (a to je često najlakši deo), nisu imali nikakav plan za dalje. Usledio je više od decenije dug građanski rat u kom su Cezarove pristalice prvo nasrnule na njegove ubice, a onda jedni na druge. Do 31. godine pre nove ere rat se sveo na borbe između dve glavne zavađene strane: na jednoj je bio Cezarov izvršilac prljavih poslova Marko Antonije, sada u savezu (i nečem višem) sa slavnom egipatskom kraljicom Kleopatrom, a na drugoj Oktavijan, unuk sestre Julija Cezara kog je ubijeni diktator usvojio posthumno, testamentom (što u Rimu nije bilo neoubičajeno). Njihova konačna bitka odigrala se na moru, blizu obale severne Grčke, kod rta Akcijum, južno od ostrva Krf. Bitku kod Akcijuma, kako je prozvana, kasnija propaganda naširoko je slavila kao odlučujuću i herojsku Oktavijanovu pobedu i blistavi početak novog doba.

10. Deo mermernog reljefa iz I veka nove ere pronađenog u Italiji koji prikazuje bitku kod Akcijuma. Pramac broda u prvom planu krasi slika kentaura (pola čoveka pola konja), što nam kaže da je pripadao floti Antonija i Kleopatre.

Pobeda je zapravo izvojevana više zahvaljujući dezerterstvu i verolomnosti nego herojstvu. Jedan Antonijev vojskovođa dojavio je Oktavijanu plan bitke, prema najuverljivijoj rekonstrukciji događaja Kleopatra je krenula nazad u Egipat sa svojim brodovima i riznicom gotovo pre nego što su borbe i počele, a ubrzo je za njom pošao i Antonije.

Još se raspravlja o tome koliko je taj odlazak bio sramotan, ali mnogi drevni pisci rado su prikazivali Kleopatru kao kukavičku kraljicu koja nije mogla da podnese odgovornost i jednostavno je zbrisala. Šta god da se dogodilo, Oktavijan je postao jedini vladar rimskog sveta i uskoro će postati prvi *rimski car*. Da se izrazimo drugačije, atentatori su, makar posredno, izazvali upravo ono protiv čega su se navodno borili: trajnu vladavinu jednog čoveka.

Carevo novo odelo

Oktavijanovi postupci tokom sukoba posle smrti Julija Cezara bili su u najmanju ruku nezakoniti, uglavnom nemilosrdni, a u najgorim slučajevima zapanjujuće sadistički. Iako je napunio tek devetnaest godina kad mu je praujak i poočim ubijen, stvorio je praktično privatnu vojsku, sklopio privremeni savez s Markom Antonijem i njih dvojica su uveli vladavinu terora u Italiji: niz zvanično naručenih ubistava sa združenim ciljem kažnjavanja Cezarovih neprijatelja, poravnavanja starih računa i prikupljanja novca prodajom imovine žrtava. Protivnička propaganda čak je tvrdila de je Oktavijan jednom prilikom golim rukama iskopao oči neprijatelju. Kako je uspeo tu sliku mladog nasilnika da preobrazi u primer odgovornog državnika i utemeljitelja sistema vlasti koji će (na dobro ili na zlo) potrajati vekovima, ostaje jedna od najvećih zagonetki rimske istorije. No, taj koreniti preobražaj najavila je oštroumna promena imena.

Godine 27. pre nove ere, svega nekoliko godina posle konačne pobede nad Antonijem i Kleopatrom i povratka u Rim, Oktavijan je dobio – verovatno na sopstveni predlog – ime Avgust. Nekoliko drevnih zapisa tvrdi da je razmišljao da se nazove Romul po legendarnom osnivaču grada Rima, ali je odustao zbog neprijatnih prizvuka (Romul je, na kraju krajeva, ubio svog brata Rema i tako postao i legendarni osnivač rimskog građanskog rata). Ime Avgust bilo je bezbednije: ovo potpuno novo i prikladno neodređeno izmišljeno ime značilo je otprilike „Visokopoštovani" ili „Uzvišeni" i zadržalo se. Budući rimski carevi u svoju titulu uključivali su i imena Cezar i Avgust, a zapadni kalendar i dalje ih obeležava zajedno kao jul (po Juliju Cezaru) i avgust. Nekadašnji rimski meseci *Quinctilis* i *Sextilis* preimenovani su u njihovu čast, a dve hiljade godina kasnije mi i dalje živimo pod njihovim znakom.

Krupne državotvorne promene gotovo uvek su zamršenije dok se odvijaju nego kad se posmatraju iz kasnijeg doba. Ne znamo kakav plan je Oktavijan stvorio do povratka u Rim, ali

verovatno nije išao mnogo dalje od toga da preuzme ulogu Julija Cezara, želeći da izbegne njegovu tragičnu sudbinu. Glasine o tome da je novi vladar nosio oklop ispod toge – nezgrapne, teške i neudobne rimske odeće – nagoveštavaju koliko je strepeo od atentata. Možemo samo da nagađamo koliko se kolebao (rimski pisci nagoveštavaju da je u nekoliko prilika pomišljao da potpuno odustane od vladavine jednog čoveka) i koliko je imao sjajnih ideja koje se nisu ostvarile ili su naišle na žestok otpor i zatim prikladno zaboravljene. Ne razumemo u potpunosti ni kako je Oktavijan/Avgust odabrao da opiše svoj položaj u državi.

Često za careve koristimo latinsku reč *imperator*, što je bila drevna rimska titula dodeljivana vojskovođama pobednicima; Avgust ju je dobio, a davana je redovno i svim njegovim naslednicima (bez obzira na to jesu li zaista izvojevali neke pobede ili ne). No postojali su i brojni drugi izrazi vrlo različitog zvuka koji su bili ili rado prihvatani ili izbegavani. Rimski car sebe verovatno nije zvao imperator nego *princeps*, od čega je nastala reč princ, mada je na latinskom značila samo prvak, vođa. Naziv kralj (na latinskom *rex*) bio je mnogo zamršenija stvar. U istočnoj polovini carstva gde je mnogo više ljudi govorilo grčki nego latinski, cara su redovno zvali „kralj" (na grčkom *basileus*).

To je na drugim mestima bilo retko jer su se Rimljani i dalje dičili time što su se pre mnogo vekova otarasili poslednjeg od svojih sedam legendarnih kraljeva i nisu nameravali da toplo dočekaju povratak takvih tirana. Većina careva se trudila da naglasi da, šta god bili, nisu *kraljevi* (to je bio još jedan dobar razlog da Oktavijan odustane od imena Romul, imena osnivača, ali i prvog kralja grada). No, to nije sprečavalo neke zajedljive kritičare da se pitaju ima li, osim naoko, neke stvarne razlike između imperatora, princepsa ili cezara i kralja. Kako je Tacit u drugom veku nove ere sumorno napisao na samo početku svojih *Anala*: „Od samog nastanka Rimom su vladali *kraljevi*."

Svi istoričari rimskog sveta kad su se osvrtali na Avgustovu vladavinu, cinično ili ne, pretpostavljali su da je on radio na

ostvarenju nekakvog velikog plana. Bilo da su pisali dve-tri decenije ili dva-tri veka kasnije (iz samog Avgustovog doba nemamo značajnijih pisanih izvora), prikrili su metež improvizacije ispod dostojanstvene slike utemeljitelja novog trajnog autokratskog režima. Kasije Dion, u čijoj opširnoj istoriji Rima možemo da čitamo o Elagabalovim pokušajima promene pola, čak je jednu od osamdeset knjiga (te knjige su dužine otprilike modernog poglavlja) posvetio zvaničnoj raspravi u kojoj novi vladar odlučuje kako će vladati državom. U toj raspravi koju je Dion smestio u vreme svega nekoliko godina pošto je Oktavijan postao Avgust, dva njegova prijatelja razgovaraju o tome je li bolja demokratija ili autokratija (vrlina jednakosti ili vladavina najotpornijih) i porede praktične prednosti i mane vladavine jednog čoveka koja, naravno, u raspravi pobeđuje. Argumenti su bili raznoliki, od finansijskog planiranja i potreba za dobrim savetnicima (nikako premladim), do ličnih bojazni vladara, opasnosti od zavere i podmuklog laskanja koje kvari ličnost. Ovu vrlo rečitu sliku carske vlasti koju je stvorio senator Dion početkom trećeg veka nove ere bi Plinije, koji je živeo stoleće ranije, smesta prepoznao. No, kao prikaz stvarnog nastanka rimskog sistema vladavine jednog čoveka, ta slika je samo maštarija.

Verovatno nikada nećemo moći podrobnije da rekonstruišemo improvizacije, odustajanja i zaokrete pomoću kojih su Avgust i njegovi prijatelji stvorili ulogu za cara unutar novog sistema vlasti. Naravno, nisu oni izmišljali ništa novo i sasvim je moguće da su čitali kako su raniji grčki politički mislioci definisali kraljeve i kraljevanje, dobro i loše – mada ne znamo koliko su pažnje zaista tome posvetili. No, zahvaljujući neobičnom srećnom slučaju, do našeg doba je sačuvan osvrt iz pera samog cara pod naslovom *Moja dela*. To je kratki esej ili manifest dužine desetak modernih strana. Avgust ga je napisao neposredno pre nego što je 14. godine pre nove ere preminuo u sedamdeset petoj, a sačuvan je u kamenu, urezan u zidove prastarog rimskog hrama u današnjoj Turskoj.

Šta sam radio

Do nas je stiglo nekoliko knjiga koje su napisali rimski carevi. Zapisi Julija Cezara o galskom ratu i pobedi nad Pompejem u građanskom ratu u kojima je samog sebe opravdavao umnožavani su u starom Rimu, prepisivani tokom srednjeg veka i opstali da postanu udžbenik u modernom svetu. Slično se dogodilo i s delom Marka Aurelija *Samom sebi* i zapisima Julijana, cara iz četvrtog veka, koji obuhvataju nekoliko tomova. Julijanove knjige, pored neke iskreno tvrdokorne paganske teologije, sadrže i onu neodoljivo ironičnu satiru u kojoj je urnebesno opisao svoje prethodnike na rimskom prestolu, od Elagabala unazad do samog Avgusta, rečito nazvanog starim „kameleonom" – nestalnim, mušičavim i nedokučivim.

Istorija Avgustovog eseja *Moja dela* (na latinskom *Res Gestae*) potpuno je drugačija jer ga je on napisao s namerom da se javno izloži, da se ureže na dva bronzana stuba i postavi ispred njegove grobnice blizu središta Rima. Ti stubovi s tekstom odavno su pretopljeni i verovatno pretvoreni u srednjovekovno oružje. No, esej je naširoko kopiran, a rekonstruisani tekst kojim raspolažemo potiče uglavnom iz gotovo celokupne verzije pronađene u Ankari, uklesane u zidove hrama na latinskom i grčkom (zbog lokalnih čitalaca koji su većinom govorili grčki) sa slovima prvobitno naglašenim crvenom bojom kako bi se jače isticala. Veliki delovi pojavljivali su se od šesnaestog veka naovamo, ali zapis je potpuno otkriven tek tridesetih godina prošlog veka pod pokroviteljstvom Kemala Ataturka, osnivača moderne Republike Turske, u okviru obeležavanja dve hiljade godina od Avgustovog rođenja. Uskoro je tekst kopiran ponovo, po naređenju Benita Musolinija, italijanskog fašističkog diktatora koji je želeo da predstavi prvog cara kao sopstvenog prethodnika. Naredio je da se čitav tekst na latinskom bronzanim slovima postavi na spoljni zid novog muzeja koji je podigao iznad Avgustove grobnice – a tu i danas svako može da ga vidi.

Moja dela je neumoljivo egocentrična priča ispripovedana u prvom licu. „Ja sam uradio ovo... ja sam uradio ono..." Zamenice prvog lica jednine ponavljaju se gotovo sto puta, prema modernim merilima, u kratkom tekstu. To nije uzbudljivo štivo niti autobiografija puna razmišljanja, nego na prvi pogled obični suvoparni zapis o „dostignućima" začinjen ponekad zavaravajućim okolišanjem. Preko užasnih zločina građanskog rata Avgust je prešao površnim i neodređenim izrazima („Oslobodio sam državu koju su ugnjetavale moćne grupacije" najbliže je spominjanju pogroma koje je izvršio). Na nekoliko strana su *spiskovi*: nabrajanja potrošenih suma novca, priređenih predstava, obnovljenih hramova, brojeva stanovnika i pokorenih neprijatelja. No, ovaj dokument je nešto više nego što se u prvi mah čini. Naravno, to je šturi hvalisavi carev osvrt na više od četrdeset godina vladavine, ali je, što dokazuje javno isticanje teksta, trebalo da posluži i kao obrazac za budućnost, pouka o tome šta car treba da bude. Drugim rečima, poput Plinijevog govora zahvalnosti, bio je takođe i opis radnog mesta.

Zbog toga ne čudi – jer Plinije je pišući govor sigurno imao Avgusta na umu – što između ta dva teksta ima dosta preklapanja. U naoko dosadnom nabrajanju činjenica i brojeva, u tekstu *Moja dela* ističu se tri precizna uslova za carevanje, baš kao i u Plinijevom *Panegiriku*: car treba da osvaja, treba da bude dobrotvor i treba da finansira nove i obnavlja propale građevine. Čitamo o novim oblastima dovedenim pod rimsku vlast „tamo gde nijedan Rimljanin nikada pre nije bio", i o stranim kraljevima koji nude svoju odanost, a da ne spominjemo razmetanja o pokoljima koji se nadmeću s Trajanovim morima pocrvenelim od krvi. Čitamo o Avgustovoj bezgraničnoj velikodušnosti prema narodu (ili podmićivanju, kako neki to vide) u obliku zabave i priloga u vinu, žitu i gotovom novcu stotinama hiljada građana čija je vrednost ponekad prevazilazila višemesečnu zaradu običnog čoveka. U delu koji je verovatno bio najistaknutiji na prvobitnim bronzanim stubovima navedene su pojedinosti o Avgustovim velikim projektima izgradnje i obnove: od svetlucavih novih hramova, tremova

i trgova do opravki akvedukata, pozorišta i, 28. godine pre nove ere, „osamdeset dva gradska hrama... ne zanemarivši nijedan kome je trebala popravka". U gradu Rimu verovatno nije ni bilo mnogo više od osamdeset dva hrama. Pretpostavljam da je većini bilo potrebno samo malo farbanja, ali ovo je svakako izvedeno u okviru posleratne kampanje „Učinimo Rim ponovo velikim".

Carevi su se i dalje ubacivali u tkivo života Rima. Ceremonijalni i javni prostori grada (pri tome *ne mislim* na sirotinjska naselja i zgrade u kakvima je živela većina od oko milion stanovnika) sticali su oznake, u betonu i mermeru, careva jednog za drugim. Ponekad je tu bilo razmetljivosti i nadmetanja. Trajanov stub, na primer, vrhunsko dostignuće u postizanju najjačeg mogućeg utiska na što manje prostora, pola stoleća kasnije nadmašio je Marko Aurelije stubom pet metara višim. Vek ranije sam Avgust se navodno hvalio da je zatekao „grad od cigle", a ostavio (delimično) „grad od mermera". No, ova arhitektonska dela bila su često deo značajnijeg projekta preoblikovanja izgleda grada prema ideji cara, napora da njegovo prisustvo deluje neizbežno, čak i „prirodno".

Za to nema boljeg primera od Avgustovog novog novcatog hrama bogu Marsu „Osvetniku", spomenutom u *Mojim delima*, središnjoj građevini novog „Avgustovog foruma". Taj hram je slavio Marsa, boga rata, kao osvetnika ubijenog Julija Cezara i katastrofalnog poraza od Parćana iz 53. godine pre nove ere u kom je Kras doslovno ostao bez glave. Koliko možemo da utvrdimo na osnovu rimskih opisa i tragova sačuvanih na tlu, veliki trg (forum) ispred samog zdanja bio je oivičen s više od stotinu statua. Neke su prikazivale razne mitske osnivače grada, uključujući i Romula. Mnoge druge slavile su „velikane" Republike, od heroja koji su spasli Rim od Hanibala preko diktatora Sule sve do Pompeja, protivnika Julija Cezara. U sredini prednjeg dvorišta pozornicom je vladala statua samog Avgusta kako stoji na pozlaćenim dvokolicama. Zaključak je bio očigledan: politički sukobi iz prošlosti više nisu važni (čak je i Pompej, na kraju krajeva, uvršten u stroj heroja), a sva rimska istorija vodila je ka Avgustu.

Mnogi carevi portreti od bronze i mermera posejani širom rimskog sveta naglašavali su nešto slično. Od desetina hiljada nekadašnjih Avgustovih portreta (vidi Deveto poglavlje) sačuvano je više od dvesta, a njegov lik bio je i na milionima novčića koji su zveckali u rimskim džepovima i kesama. Ovo je bilo daleko šire od primera koji je Julije Cezar počeo da postavlja tokom svoje kratke vladavine, a značilo je da je u suštini svako ko učestvuje u javnom, gradskom ili trgovačkom životu rimskog sveta svakodnevno viđao cara.

Da li je većina ljudi izvan Rima znala tačno ko je on i da li bi znala imena careva u povorci statua drugo je pitanje. No, carev lik bio je sveprisutan. Tekst *Mojih dela* je, naravno, još jedna strana te sveprisutnosti. Najverovatnije je vrlo mali broj ljudi poželeo - ili, s obzirom na nisku stopu pismenosti, mogao - da pročita knjigu dovoljno pažljivo da shvati sve činjenice i brojeve. No, sam

11. Ostaci hrama boga Marsa „Osvetnika", središnje tačke Avgustovog foruma. U hramu su se čuvali vojni stegovi koje je Kras izgubio 53. godine pre nove ere kad su ga Parćani porazili u bici kod Kare (str. 49). Avgust ih je povratio više diplomatskom nego vojničkom veštinom.

čin kopiranja i izlaganja Avgustovih reči doslovno ga je *upisao* u krajolik Rima i rimskog carstva.

Šta sam prećutao

Uprkos podrobnom spisku podviga, u *Mojim delima* Avgust upadljivo ne govori o neumoljivoj političkoj logici koja je podupirala njegovu vladavinu i postavila obrazac za njegove naslednike sve do trećeg veka nove ere. To svakako nije bilo planirano unapred, ali možemo da rekonstruišemo dva važna načela vlasti koja su se razvila tokom Avgustove vladavine.

Prvo načelo kaže da je to bila *vojna* vlast. Ne kažem da su po Rimu na sve strane marširali uniformisani ljudi kao u modernim stereotipima o vojnoj diktaturi. Naprotiv, u gradu Rimu bilo je vrlo malo vojske čak i po sadašnjim merilima zapadnih glavnih gradova. Praznici se nisu proslavljali izvođenjem vojske na parade u centru grada, većina vojnika bila je raspoređena duž granica rimske teritorije, a u samom gradu bila je malobrojna dvorska garda (takozvana pretorijanska garda). Bilo kako bilo, osim grudnog oklopa i nešto dodatne opreme, rimski vojnici nisu nosili uniforme u bilo kom smislu te reči. No, ključna činjenica glasi da je Avgust lično zapovedao nad više od četvrt miliona vojnika i time je uspostavio model za sve kasnije careve. Pažljivim posmatračima ovo nije promaklo. Jedna cinična anegdota govori o cepidlačkoj raspravi između Hadrijana i jednog uglednog naučnika o pravilnoj upotrebi jedne latinske reči (nažalost, ne znamo koja je to bila reč). Naučnik je popustio pred carem, a kad su mu prijatelji zamerili što nije branio svoj stav do kraja iako je znao da car nije u pravu, odgovorio im je: „Čovek koji na raspolaganju ima trideset legija uvek je u pravu."

Ovo je bila revolucionarna promena, mada njenu važnost ponekad prikrivaju naizgled tehničke pojedinosti plate i uslova života vojnika, kao i briga koja se poklanjala vojnim imenovanjima kako beleže rimski hroničari. Avgust je sigurno bio svestan kakvu

su opasnost predstavljale odmetnute jedinice tokom poslednjih decenija Republike, bilo u obliku moćnika i njihovih privatnih legija (koje je i sam okupio posle ubistva Julija Cezara) ili u obliku vojnika odanijih svojim zapovednicima nego državi. Njegovo rešenje bilo je da, kako bi se to danas reklo, nacionalizuje vojsku kao dobrovoljačku silu u kojoj su rimski građani služili u legijama, a ostali žitelji iz provincija u pomoćnim jedinicama. Uspostavio je, prvi put, jasne uslove zaposlenja s određenom platom i rokom službe, a po isteku tog roka legionari su (za pripadnike pomoćnih jedinica sve je bilo nešto drugačije) dobijali penziju u utvrđenom iznosu iz centralne kase. Cilj nije bio poboljšanje uslova službe, nego vezivanje vojske za cara i državu i ukidanje zavisnosti vojnika od pojedinačnih zapovednika od kojih su ranije dobijali novac ili zemlju kad se demobilišu.

Istovremeno je Avgust smislio kako da obezbedi odanost viših predstavnika Rima raspoređenih širom carstva. U okviru toga provincije su podeljene u dve grupe: jedne su, kao Grčka i jug današnje Francuske („Aheja" i „Narbonska Galija"), uglavnom bile mirne, a u drugima se aktivni otpor nastavljao i u njima je bio smešten veći deo vojske, na primer, današnja Nemačka i severna Francuska („dugokosa Galija", kako su je ponekad nazivali). Prepustio je senatu da bira namesnike mirnih provincija, a sam je birao ostale da služe otvoreno kao njegovi lični zastupnici, imenovao ih je i smenjivao po volji. Cilj mu je bio da pojača kontrolu nad svakim ko bi mogao da utiče na vojnike, da obezbedi potpunu disciplinu i stekne neograničenu vlast nad vojskom. Preuzeo je i monopol na vojničku slavu, što se jasno vidi po tome šta se dogodilo sa tradicionalnom svečanošću trijumfa. Vekovima je trijumf bio vrhunac ambicije rimskih vojskovođa, raskošna parada ulicama Rima kojom su se slavili najuspešniji zapovednici odeveni za tu priliku kao bog Jupiter. Više nije bilo tako. Od sredine Avgustove vladavine samo članovima carske porodice dodeljivan je trijumf bez obzira na to jesu li zaista zapovedali vojskom na terenu ili ne, kao da je lično car izvojevao svaku pobedu.

Avgust je mogao sebi da čestita na tome što je uspešno držao vojsku pod čvrstom kontrolom. Do trećeg veka nove ere vojska se svega dva puta masovno umešala u politiku carskog režima: prvi put 68. godine, posle Neronove propasti, a još jednom 193, u građanskim ratovima posle ubistva cara Komoda. (Ne računam nekoliko prilika u kojima su pojedinačni pripadnici carske garde igrali ulogu u prevratima i pokušajima atentata – svakom vladaru u istoriji pretila je opasnost od sopstvenih telohranitelja.) No nacionalizacija vojske bila je stravično skupa. Na redovne plate i penzije za bivše vojnike godišnje se trošilo više od polovine ukupnih prihoda rimske države.

Avgust je uskoro morao da pronađe dodatne izvore zarade, pa je 6. godine pre nove ere uveo omrznute „posmrtne poreze" kako bi mogao da plaća vojničke penzije. (Plinije je u *Panegiriku* pokazao svoje podrobno poznavanje poreza na nasledstvo.) Sudeći po iskazima ostarelih, reumatičnih i bezubih vojnika koji su

12. Raskošniji prikaz rimske trijumfalne povorke nego na slici 3. Ovaj srebrni pehar deo je dragocene zbirke zatrpane tokom erupcije Vezuva 79. godine pre nove ere i prikazuje raniji trijumf cara Tiberija, Avgustovog pastorka, kako stoji u dvokolicama, a nad glavom mu krunu drži rob, a ne boginja.

se pobunili posle Avgustove smrti 14. godine nove ere, neki su zadržani u aktivnoj službi duže od ugovorenog roka od šesnaest, a kasnije dvadeset godina. Kao što su i moderne vlade shvatile, pomeranje granice za penziju je zgodan način uštede jer ne samo što odlaže isplatu, nego je sigurno da će neki budući korisnici u međuvremenu umreti. Vojska kao temelj carske vlasti imala je visoku cenu – za sve zainteresovane strane.

Avgustovo drugo temeljno načelo bilo je preoblikovanje rimske verzije demokratije. Štošta je i dalje *izgledalo* isto, a to je verovatno i bila namera. Tradicionalne javne dužnosti, srž republikanske politike – od kvestora (najnižih po rangu), preko pretora do konzula (na samom vrhu) – i dalje su vršili najbogatiji građani. Po isteku mandata postajali su doživotni senatori, a njihove povlastice zapravo su proširene – između ostalog imali su pravo da sede u prvom redu na svim javnim predstavama. Avgust je na neki način iskoristio staru političku strukturu kao okvir za svoju novu vladavinu jednog čoveka, a najvažnija vrlina postala je *civilitas*. Reč doslovno znači „ponašati se kao građanin", ali je zapravo bila bliža ideji „ponašati se kao *jedan od nas*", pri čemu je, kao u Plinijevom *Panegiriku*, to „nas" označavalo rimsku elitu. U tom duhu Avgust i njegovi naslednici bili su aktivni članovi senata i učestvovali su u raspravama. Po navici su odbijali „preterane" počasti – u *Mojim delima* ta časna odbijanja (srebrnih statua, imenovanja za diktatora, doživotnog konzulstva i „svih dužnosti koje se protive običajima i tradiciji") navedena su uz spiskove dostignuća. Redovno su postajali konzuli na stari način, a koristili su jezik republikanske politike da opišu i prikažu sopstveni položaj; na primer, govorili su o svojoj „vlasti jednakoj konzulskoj".

No, car je sve češće kontrolisao ko obavlja najvažnije dužnosti, pa su opšti demokratski izbori, čak i u rimskoj demokratiji neke vrste, izgubili važnost. Plinije je 100. godine pouzdano znao da svoj konzulski položaj duguje Trajanu (zato je i održao govor zahvalnosti), a rimski pisci nehajno su navodili da carevi „imenuju" zvaničnike. U praksi je tako i bilo. Avgust je možda u početku postupao opreznije od Julija Cezara – ili bar se bar tako čini iz

priča o njemu kako javno agituje za svoje kandidate na skupovima i čak uvodi mere zabrane podmićivanja na izborima (kako bi se sačuvao utisak da je i dalje reč o grozničavom nadmetanju). No, podrazumevalo se da će oni koje je odredio za položaje, zvanično ili nezvanično, te položaje i dobiti. Odmah posle Avgustove smrti 14. godine nove ere njegov naslednik Tiberije „pojednostavio" je postupak prebacivši izborni obred (do tada je jedva i bio nešto više od obreda) iz ruku svih građana u senat. Tacit nam kaže da je znak drugačijeg doba bilo to što je nezadovoljstva bilo malo i da se elita obradovala što je pošteđena muke narodne politike.

Parola *civilitas* prikriva druge krupne poremećaje. Za početak, Plinije je, na primer, bio konzul svega dva meseca, za razliku od konzula Republike koji su služili punih dvanaest meseci. Imenovanje desetak konzula svake godine da služe po dvojica u kratkom mandatu bio je lak način da carevi zadovolje žudnju brojnih senatora za najvišim položajem. No, to je bio i prefinjeni način da se konzulski položaj obezvredi i pretvori u počasni. No, odlučujuća promena bila je okončanje glasanja naroda koje je – kao reforma vojske – izazvalo kidanje veza između vodećih Rimljana i običnih građana, a samim tim i sprečilo jačanje suparničkih baza u narodu. Izbori su bili muka i mnogim pripadnicima gornjih slojeva bilo je drago što su ih se otarasili, ali izbori su stvarali povezanost, lepak međusobne zavisnosti između elite i šireg građanstva. Još jednom, toga više nije bilo.

Čak i opipljivo tkivo starih demokratskih ustanova dobilo je nove namene. Jedna velika građevina koju je započeo Julije Cezar a dovršio Avgust 26. godine pre nove ere bila je nova mermerna „izborna dvorana". Od nje je ostalo vrlo malo, ali dovoljno da zaključimo da je mogla da prihvati više od pedeset hiljada glasača, koliko je moglo da se stisne i u Koloseum sagrađen gotovo vek kasnije. Ova dvorana izgubila je svrhu gotovo i pre nego što je dovršena. Već tokom Avgustove vladavine koristila se za politiku nove vrste. Između ostalog, u njoj je car priređivao gladijatorske igre za „svoj" narod. Zaista je bila preteča Koloseuma.

Carevi protiv senatora?

Da li je stara rimska elita sve ovo prihvatila ćutke? Odgovor je „ne". Napeti odnosi između senatora i careva – politički jaz koji je zjapio kroz gotovo tri veka istorije o kojima ova knjiga govori – oduvek su bili važna tema u zapisima o carskoj vladavini. Tako su nastale neke jezive, nezaboravne i ponekad (nama) urnebesne priče o senatorskom otporu i carskoj mušičavosti i surovosti – a priče o Elagabalu i njegovim zabavnim jastucima samo su mali deo tih priča.

U najgorim slučajevima bilo je krvoprolića s obe strane. Protiv careva su se kovale zavere i ubijani su. Odredi smrti iz palate uklanjali su – ili primoravali na samoubistvo, što je bio čest rimski običaj – neprijatne ili navodno verolomne senatore. Na takozvanim suđenjima izdajnicima na smrt su osuđivani senatori zbog zločina koji su, makar kasnije, prikazivani kao beznačajni (usputna kritika na carev račun, oštećivanje carske statue i slično). Na tim procesima tužioci su bili senatori, a porota je bio sam senat, pa je prirodno pomisliti da su ponekad senatori jedni s drugima poravnavali stare račune ili da su oni potpuno verni caru obavljali umesto njega prljave poslove. Sam Avgust verovatno je stajao iza pogubljenja jednog bogatog senatora koji je stekao popularnost finansirajući prvu poluprofesionalnu vatrogasnu jedinicu u gradu – što je dokaz nerazvijenosti komunalnih službi u gradu kao i carevog straha da će mogući suparnici iskoristiti svoju omiljenost u narodu. To potvrđuje i priča filozofa Epikteta o vojnicima koji su se ponašali kao moderni tajni agenti državne bezbednosti. Pretvarajući se da su obični civili, podsticali su građane da blate cara („govore rđavo o cezaru, pa onda tako govore i drugi"), a onda ih hapsili i odvodili.

Retki carevi nisu imali krvi na rukama, što *Historia Augusta* nagoveštava naglašavajući da mladi Aleksandar Sever tokom svoje vladavine nije pogubio ni jednog jedinog senatora. Sušta suprotnost bio je car Klaudije gotovo dva veka ranije. Uprkos modernoj

slici Klaudija kao dobroćudnog načitanog starca (koja je, bojim se, uglavnom delo knjige Roberta Grejvsa *Ja, Klaudije*), Svetonije tvrdi da je pod njegovom vladavinom pogubljeno trideset pet od oko šest stotina senatora – bez obzira na to jesu li bili krivi – prema rimskim merilima – ili ne.

Mnogo češće je to bilo pitanje ne krvoprolića, nego ponižen-ja, sračunatih uvreda i mikroagresivnosti u Elagabalovom stilu. Plinije se osvrnuo na cara Domicijana koji je podrigivao u lice svojim uglednim zvanicama i gađao ih hranom koju nije voleo. Kaligula se navodno „našalio" s dvojicom konzula: „Treba samo da klimnem glavom i obojica ćete biti zaklani ovde i sada." Više od sto pedeset godina kasnije Kasije Dion opisao je kako je sedeo kao gledalac u Koloseumu 192. godine kad je Komod u areni nastupao kao lovac na divlje zveri (nesrećne životinje bile su ograđene da caru bude lakše i bezbednije). Kad je Komod uspešno odsekao glavu noju, prišao je prvom redu gledališta rezervisanom za senatore i mahnuo im nojevom glavom kao da im poručuje da su oni sledeći na redu.

Senatori su se odupirali i uzvraćali. Jedan odgovor bio je smeh. Dion se hvali da su se on i ostali gotovo zagrcnuli od kikota (nervoznog, pretpostavljam) kad su videli Komoda s nojevom glavom i da su morali da strpaju lovorovo lišće iz venaca u usta kako bi suzbili možda vrlo opasnu provalu smeha (str. 244–245). Druga mogućnost bila je odbijanje saradnje. Prkosni senatori upadljivo su napuštali skupove ili su jednostavno ostajali kod kuće – kao jedan postariji gospodin koji, prema Dionovim rečima, nije mogao sebe da natera da gleda Komodove ludorije u Koloseumu (mada je ipak poslao svoje sinove). Neki su se pravili naivni ili koristili dvoseklo laskanje da postave cara tamo gde mu je mesto. Jednom prilikom, 15. godine nove ere, kad se donosila presuda optuženom za veleizdaju, Tiberijevo licemerno pretvaranje da je jednak s ostalima u senatu razgolitio je jedan senator moleći ga da glasa prvi. „Ako budeš glasao poslednji", objasnio je, „možda ću utvrditi da sam greškom glasao pogrešno." (Ako je to bio lukav

pokušaj da se optuženik oslobodi, uspeo je.) Bilo je i prgavog prostog otpora. Neki moderni istoričari kažu da upravo takav otpor leži iza Kaliguline ozloglašene pretnje da će imenovati svog omiljenog trkačkog konja za konzula. Ako je ta priča istinita, tvrde oni, onda je najverovatnije bila ironični izraz nemoćnog besa prema senatorima koji nadureno odbijaju saradnju. „Isto bi bilo i kad bih mog konja postavio za konzula", to je car želeo da kaže.

Sve priče koje su stigle do nas ispričane su s tačke gledišta senatora, bilo kao nedužnih žrtava ili kao heroja (možemo samo da nagađamo o tome šta je zaista izazvalo Kaligulinu pretnju o konju ili o tome šta je Tiberije mislio o svom nastupu u senatu). Iako jednostrane, priče ukazuju na nelagodno nepoverenje združeno s jednako nelagodnom međusobnom zavisnošću između elite i vladara, na senatore nemoćne pred carevim hirovima i na cara netrpeljivog ili uplašenog pred senatorima koji su mu najverovatnije suparnici, ali na čiju saradnju mora da se oslanja da bi se poslovi upravljanja carstvom uopšte obavljali. Pored toga, ukazuju na opasnu dvomisao usađenu od samog početka u vladavinu jednog čoveka Rimom i u fraze kao što je *civilitas*.

Priča o senatoru koji je zamolio Tiberija da glasa prvi razotkriva mnogo više od licemerja jednog određenog cara. Prikazala je kao laž samu ideju izraženu rečju civilitas i ogolila činjenicu da, koliko god paradirao učestvovanjem u radu senata, nijedan car ne može biti „jedan od nas". Još očigledniji primer je Avgustovo ponašanje pri dolasku i odlasku sa sednica senata. Navodno je zastajao da pozdravi i da se oprosti od svakog senatora poimence. Ako je zaista to radio (a svakako je teško zamisliti da je to radio često), čitava predstava, pod uslovom da je na sednicu došao pristojan broj senatora, trajala je najmanje pola sata u dolasku i isto toliko u odlasku. Uprkos brižljivoj koreografiji učtivosti, to je bio veoma jasan znak da Avgust *nije* običan senator. Bila je to više parada moći nego priznanje građanske jednakosti.

Ipak, Avgust je uspevao da se izvuče s tim, ili su makar u to verovali kasniji rimski pisci. Mnogi njegovi naslednici nisu bili

tako vešti u prefinjenom političkom plesu neophodnom za održavanje osetljive ravnoteže s elitom i zbog toga su, između ostalog, u istoriju ušli kao „loši" carevi. Rimski istoričari su gotovo svi do jednog pripadali eliti, pa je za njih reč „loš" bila sinonim za „loš s tačke gledišta rimskog višeg staleža". Čak i u slučaju Avgusta postoje veze s preteranim, delimično izmišljenim distopijskim svetom Elagabala. Odnosi između cara i senata nikada nisu bili kakvi su izgledali. Ljudi s obe strane retko su mislili ono što su govorili, a taj nesklad između pojave i stvarnosti podsticao je nepoverenje.

Druga strana priče

Postoji i druga strana priča o carevima i senatorima. Istoričare, pisce i umetnike gotovo uvek su privlačili buntovnici i nezadovoljnici. Neke carske žrtve i danas su heroji legendi. Lucije Anej Seneka, na primer, filozof, dramski pisac, satiričar i čovek koji je dobio možda nezahvalnu dužnost da bude vaspitač cara Nerona, bio je 65. godine nove ere umešan u neuspelu zaveru protiv svog bivšeg učenika i naređeno mu je da se ubije. Mnogi umetnici od renesanse nadalje prikazivali su starca kako leži u kadi punoj tople vode da bi mu krv lakše istekla iz vena i (melodramatično, mora se reći) diktira filozofske misli do poslednjeg daha (ilustracija 2).

Čak i sada mi koji retko dižemo glavu iznad političke pregrade i dalje stajemo na stranu ljudi koji nam deluju kao dosledni i smeli protivnici iskvarenih aristokrata. Njihove priče uzbudljivije su od priča „saradnika režima", a svakako se protivi zdravom razumu saosećanje s jadima vladara kome preti atentat ili je jednostavno rastrojen zbog neprijatnih protivnika (mada bi trebalo ozbiljnije da shvatimo žalbe cara Domicijana da niko ne veruje u zavere protiv cara dok cara ne ubiju). U našem saosećanju s buntovnicima lako zaboravljamo da, uprkos glasnim protestima protiv nedela pojedinačnih careva i nezadovoljstva nekim stranama vladavine

jednog čoveka, jedva da je bilo traga značajnijeg otpora prema vladavini jednog čoveka *kao takvoj*.

Treptaj otpora carskom sistemu poslednji put zapažamo 41. godine nove ere, posle manje od trideset godina – i samo dva cara – od Avgustove smrti. Kaligulu, drugog od te dvojice, ubili su neki nezadovoljni pripadnici njegove telesne garde, a u senatu je održan vatreni govor sa zahtevima za povratak „slobode" stare Republike. To je bilo premalo i prekasno. Povoljan čas za povratak starog režima je prošao. Klaudije je već proglašen za cara, a besednikova rečitost brzo je potkopana kad je otkriveno da nosi pečatni prsten s Kaligulinim likom. Koliko je to bilo nerepublikanski? Osim maštarija šačice filozofa nesvesnih stvarnosti i nostalgičnih sanjara koji su na kaminima držali biste Bruta i Kasija, ubica Julija Cezara, ovo je poslednji put da smo čuli jasan praktičan poziv za obaranje vladavine jednog čoveka u Rimu. Sistem koji je uspostavio Avgust potrajaće do kraja rimskog vremena.

Takođe se lako zaboravlja da nisu svi senatori pod carevima učestvovali u ovom ratu reči ili nečemu gorem. Tacit je, ciničan kao i uvek, u senatu uočio dve glavne grupe. Jednu su činili uglavnom nedelotvorni nezadovoljnici skloni plemenitim osećanjima i dramatičnim gestovima, ali bez mnogo učinka i političkog zdravog razuma, a drugu kukavice i laskavci koji su rado trampili slobodu za bogatstvo i politički uspeh. Samog Plinija mnogi moderni istoričari prikazivali su kao jednog od tih plašljivaca koji liže careve čizme (a carske čizme su plašljivi senatori sigurno ponekad lizali). No, jednako ga možemo posmatrati i kao čoveka koji je stvarao sebi život i karijeru u jedinom političkom sistemu koji je poznavao. Nesumnjivo je bio zadovoljan svojom ulogom u senatu i upravnom aparatu carstva i radovao se što je dobio dvomesečno konzulstvo. Vrlo verovatno se ponosio time što je Trajanov prijatelj, vešt u održavanju ravnoteže između laskanja i iskrenosti i sposoban da se prilagodi komediji naravi kojom je car bio okružen – i da takođe naglašeno podseća Trajana šta car treba da bude (i da radi).

Teško je utvrditi koliko je bilo ljudi poput Plinija, delimično zato što su ih načelno zasenjivale njihove bučnije, nezadovoljnije i nama privlačnije kolege. Moja pretpostavka je da su senatori uglavnom bili spremni ili čak zadovoljni da sarađuju s princepsom, bio „dobar" ili „loš". Postoji prefinjena razlika između „saradnika" i „ljudi režima", između učtivosti i poniznosti. No, bilo kako bilo, i uz koliko god dvomisli, zahvaljujući Pliniju i njemu sličnima sistem koji je Avgust stvorio bio je delotvoran – i dugovečan.

DRUGO POGLAVLJE

•

KO JE SLEDEĆI? VEŠTINA NASLEĐIVANJA

Avgustovi naslednici

Gotovo čim se vratio u Italiju 29. godine pre nove ere posle bitke kod Akcijuma i pobede nad Antonijem i Kleopatrom, Oktavijan je, kako se onda zvao, počeo da gradi ogromni mauzolej blizu centra Rima. Bila je to najveća grobnica koju je svet video, prečnika devedeset metara, a postoji i danas, nedaleko od obale Tibra. (Početkom dvadesetog veka preuređena je u „Augusteo", jednu od najboljih rimskih koncertnih dvorana s gotovo četiri hiljade sedišta, ali Musolini je uklonio sve moderne dodatke i ponovo je pretvorio u „drevni spomenik".) Mauzolej je bio neumoljivi simbol autokratske moći, a ugravirani tekst *Mojih dela*, nešto kasnije izložen pred ulazom, samo je to potvrdio. Sama veličina grobnice kaže da nije bila pripremljena samo za Avgusta i njegovu užu porodicu, nego i za njegove naslednike. Mauzolej je služio kao jamstvo – ili upozorenje – da Avgust neće biti poslednji car i predstavljao je razmetljivi znak dinastičkog kontinuiteta.

No, uprkos tome, planiranje nasledstva bila je najuočljivija slaba tačka avgustovskog sistema. Ko će naslediti Avgusta? Šire posmatrano, kako će se izabrati naslednik rimskog prestola, ko će ga birati, prema kojim načelima, iz koje grupe kandidata? Tokom sledećih dvestotinak godina i vladavine dvadesetak careva o prenosu vlasti neprestano su se vodile rasprave, izbijale su svađe,

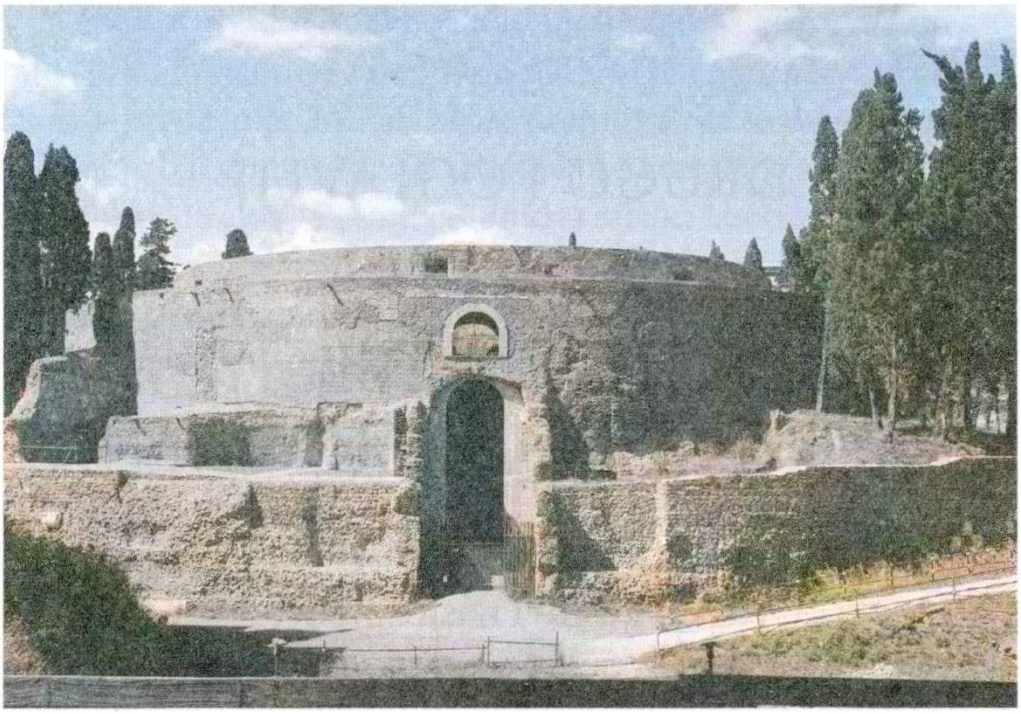

13. Avgustov mauzolej, izgrađen na samom početku njegove vladavine, bio je među najupadljivijim simbolima njegovih dinastičkih ambicija. Ovde, pred glavnim ulazom, njegov tekst *Moja dela* stajao je ispisan na dva bronzana stuba, gotovo kao manifest vladavine jednog čoveka.

a bilo je i ubistava – od zloglasne činije otrovanih pečurki koje je caru Klaudiju 54. godine nove ere navodno poslužila njegova četvrta supruga Agripina do ponižavajućeg kraja cara Karakale 217. godine: car je mokrio kad ga je napao ubica. No promene režima u Rimu nisu izazivale samo trenutke nesigurnosti i sukoba. Kao što ćemo videti, stvarale su i trenutke u kojima je istorija preoblikovana, ugled prethodnih careva se uzdizao ili rušio, a ljudi kao što je Plinije suočavali su se s neprijatnim prilagođavanjima. Bilo je čudnovatih i gotovo nedokučivih spletki u kojima je ponekad učestvovalo mnoštvo ličnosti. No, važan je *obrazac*, a ne pojedinosti. Nasleđivanje i s njim povezane nevolje nalaze se u samom središtu priče o carstvu i po njima se i danas rimski vladari pamte i procenjuju.

Avgust je u životu imao mnogo sreće, ali u ovom pogledu bio je neobično zlosrećan. Za početak, iako su i on i njegova supruga Livija imali decu iz prethodnih brakova, nijedno zajedničko dete

nije im preživelo. Zato je, tražeći naslednike među potomstvom, Avgust morao da se okrene porodici svoje jedinice Julije ili svoje sestre Oktavije, kao i Livijinim sinovima iz prvog braka: otuda hibridni naziv „julijevsko-klaudijevska" kojim obično zovemo ovu prvu dinastiju: Avgustova porodica bila je julijevska, a Livijin prvi muž bio je Tiberije *Klaudije* Neron. No, izabrani naslednici umirali su jedan za drugim sve dok nije preostao samo Livijin stariji sin Tiberije kog je Avgust zvanično usvojio i koji je došao na presto kao drugi car posle njegove smrti 14. godine nove ere.

Neki rimski autori, slično modernim romanopiscima, nagađali su da je Livija sve vreme to i planirala i da je zahvaljujući svojoj veštini s otrovima bila glavni uzrok Avgustove „zle sreće". Jedna glasina čak je tvrdila da se na kraju otarasila i samog Avgusta namazavši otrovom njegove omiljene smokve na grani kako bi otvorila put Tiberiju. Ko zna? U drevnom svetu bilo je teško razlikovati težak slučaj upale slepog creva od teškog slučaja trovanja, ili dejstvo otrovanih smokava od dejstva dizenterije, pa možemo samo da nagađamo kakva mešavina teorija zavere, ogovaranja, mizoginije ili utemeljenih hipoteza leži iza ovih optužbi. Jasno je jedno: Livija je bila prva u nizu žena iz carske porodice kojima su pripisivali zasluge ili krivicu za dovođenje svojih sinova ili unuka na presto. Agripina se navodno otrovanim pečurkama postarala da Klaudija nasledi njen sin Neron. Obično se govori da je Elagabal 218. nasledio presto po sličnom obrascu: njegove majka i baka, udružene s nekim nezadovoljnim vojnicima, želele su da na vlast vrate nekoga iz svoje porodice posle kratke vladavine „uljeza". Bilo to istina ili ne, i u drevnoj i u modernoj istoriografiji vladao je kliše da su, od Livije naovamo, žene iza kulisa često stvarale vladare.

Iza kontroverzi o rimskom nasleđivanju vlasti i pukotina koje je otvaralo u strukturama države bilo je nečega mnogo temeljnijeg od zle sreće, bočica s otrovom i ambicioznih majki i baka. Moderne evropske monarhije uglavnom su sledile sistem da vlast nasleđuje prvorođeni, stručnije rečeno, načelo primogeniture. Drugim rečima, najstarije dete (ili tradicionalno najstariji *sin*)

Porodično stablo julijevsko-klaudijevske dinastije

Gotovo je nemoguće šematski predstaviti međusobne odnose Avgustovih potomaka, ali ovo(pojednostavljeno) porodično stablo dočarava zamršenost i teškoće nasleđivanja prve carske dinastije.

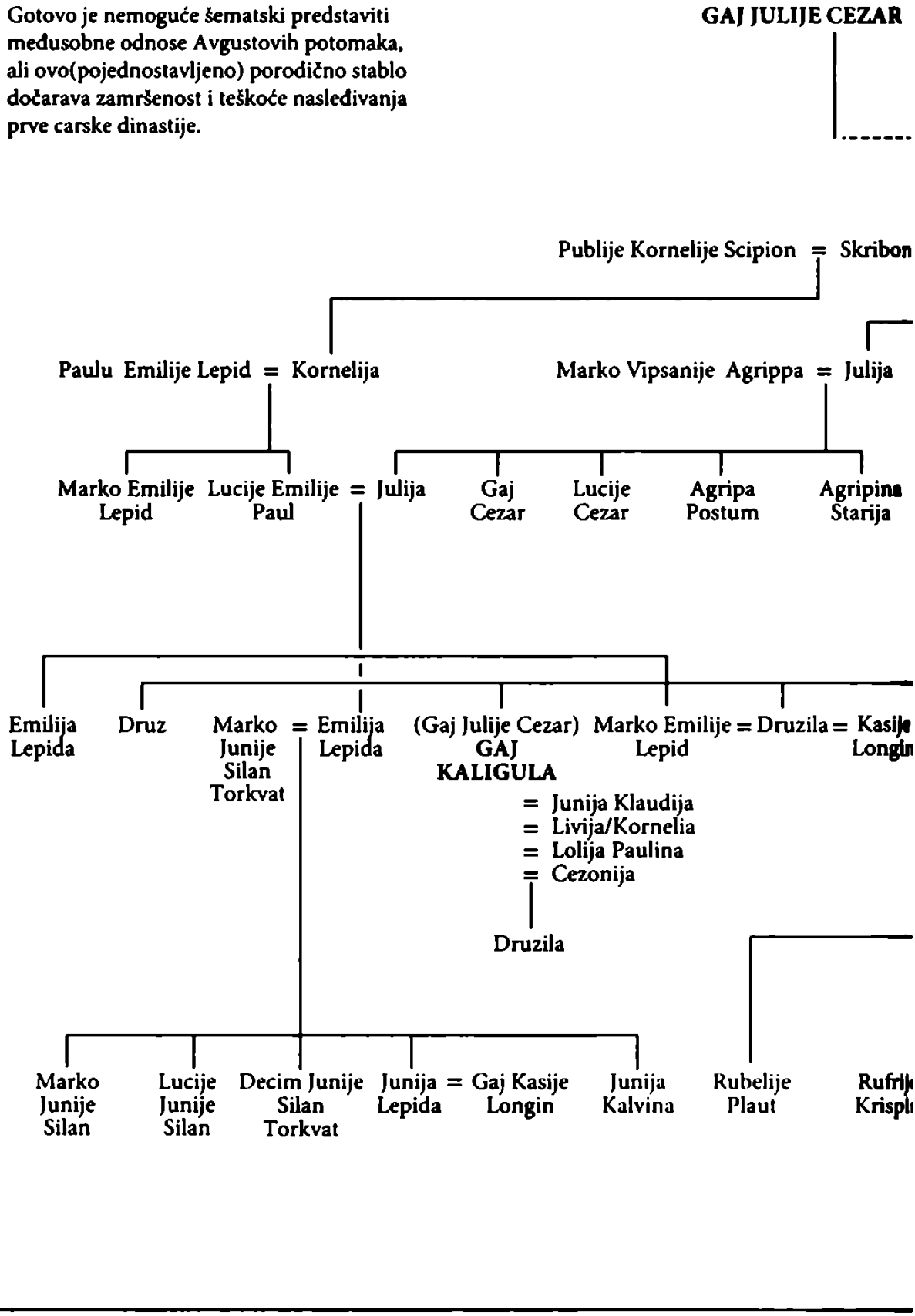

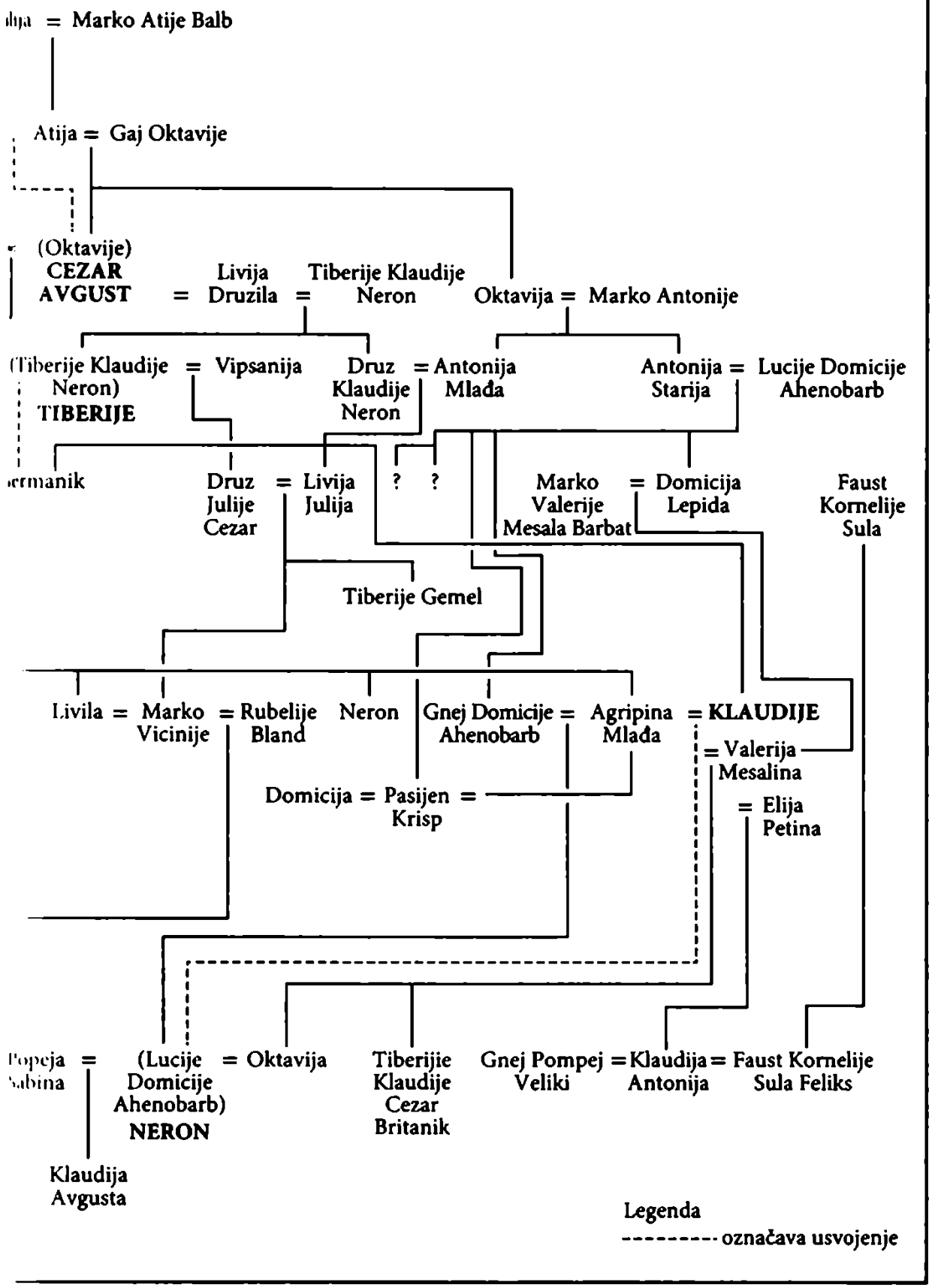
ija = Marko Atije Balb
Atija = Gaj Oktavije
(Oktavije)
CEZAR
AVGUST
= Livija Druzila = Tiberije Klaudije Neron
Oktavija = Marko Antonije
(Tiberije Klaudije Neron)
TIBERIJE
= Vipsanija
Druz Klaudije Neron
= Antonija Mlađa
Antonija Starija = Lucije Domicije Ahenobarb
ermanik
Druz Julije Cezar
= Livija Julija
? ?
Marko Valerije Mesala Barbat
= Domicija Lepida
Faust Kornelije Sula
Tiberije Gemel
Livila = Marko Vicinije
= Rubelije Bland
Neron
Gnej Domicije Ahenobarb
= Agripina Mlađa
= KLAUDIJE
= Valerija Mesalina
= Elija Petina
Domicija = Pasijen Krisp
Popeja Sabina =
(Lucije Domicije Ahenobarb) NERON
= Oktavija
Tiberijie Klaudije Cezar Britanik
Gnej Pompej Veliki
= Klaudija Antonija
= Faust Kornelije Sula Feliks
Klaudija Avgusta
Legenda
--------- označava usvojenje

automatski je nasleđivalo očev položaj. Prednost ovog sistema bio je uredan prenos vlasti jer su svi znali ko je sledeći i o tome se nije raspravljalo. Mana je pak bila to što je naslednik mogao da bude potpuno neprikladan po naravi, sposobnostima i političkoj podršci, da preuzme presto. Moralo je da se radi s onim što se ima, bio to marljivi ali dosadni birokrata, razvratni rasipnik ili bezobzirni šiparac.

Rimski sistem nije imao takvih utvrđenih pravila ni u privatnom (velika imanja nisu prelazila u ruke najstarijeg sina) ni u političkom nasleđivanju. Ovo je omogućavalo veću gipkost kada je reč o nasledstvu moći ili položaja jer je načelno bilo mnogo lakše zaobići neprikladne ili nepopularne kandidate. No, cena je bila ogromna: mogući sukobi prilikom svake predaje vlasti ili, češće, dugogodišnja suparništva i nadmetanja za položaj. Avgustove reforme uglavnom su uklonile opasnost da suparničke vojske podržavaju različite kandidate na nasleđe, ali nisu sprečile unutrašnje sukobe ni podele. Čak i kad je naslednik bio određen, nije uvek bilo sasvim jasno *ko* ga je proglasio. Postalo je uobičajeno da vladajući car svom omiljenom nasledniku dodeli titulu cezara i imenuje ga za konzula preko reda, kao i da ga obaspe drugim počastima i tričarijama. Dvojica Avgustovih kratkovekih mladih naslednika, na primer, dobila su titulu *princeps iuventutis*, odnosno vođa – ili čak car – rimske omladine. No, kada vladar umre, neko drugi je mogao da sprovede ili ne sprovede nagoveštena obećanja o nasleđu u stvarnost.

Zbog toga je većina vladavina počinjala tako što je novi vladar ili kandidat za vladara zasipao novcem dvorsku gardu, druge vojne jedinice i gradsko stanovništvo i razbacivao se obećanjima da će ukazivati senatu poštovanje i *civilitas*. Ako sve prođe kako treba (a nije uvek), senatori su zauzvrat zvanično potvrđivali prenos vlasti, narod je bio poslušan a vojnici su oduševljeno izvikivali svog novog cara. No, čak i tada često je bilo, čini se, usklađenih kampanja onoga što bismo danas nazvali „spinovanjem" da se novi vladar prikaže kao očigledan, neizbežan ili – što je najbolje – od bogova odabrana ličnost za presto. To je bila svrha svih

usiljenih ili još verovatnije izmišljenih znamenja i proročanstava o kojima još možemo da čitamo u drevnim životopisima careva: orao (klasični simbol carske moći) koji je slučajno sleteo Klaudiju na rame ili sveštenica koja se „greškom" obratila budućem caru Antoninu Piju kao imperatoru mnogo pre bilo kakvih nagoveštaja da će on sesti na presto. Osnovno pravilo bilo je da što je pravo na presto tanušnije, to znamenja i proročanstva moraju biti upornija i neobičnija. Vespazijanu koji je postao car 69. godine u građanskom ratu posle Neronove smrti, čoveku bez ikakvih neposrednih veza s prethodnim vladarima, čak su se pripisivala čuda gotovo biblijskog stila. Dok je putovao iz Egipta u Rim da preuzme vlast, navodno je slepom čoveku vratio vid svojom pljuvačkom, a jednog hromog čoveka je dodirnuo i ovaj je smesta normalno prohodao. To je bio jedan način nadoknađivanja nedostatka carskih veza.

Putevi ka vrhu

Tokom prva dva i po veka vladavine jednog čoveka u Rimu carevi su bili po svemu veoma različiti. Poticali su iz najviših slojeva elite i svi osim jednog su bili ili senatori ili sinovi senatora. Izuzetak je bio Elagabalov prethodnik Makrin koji je vladao jedva nešto duže od godine posle prevrata iz 217. u kom je Karakala ponižavajuće ubijen dok je mokrio. No, čak i Makrin je bio uspešan advokat, administrator visokog ranga i zapovednik carske garde, a ne neki obični profesionalni vojnik koji je rizikovao sve da se dokopa trona. Ti carevi bili su sve raznovrsnijeg porekla, do te mere da su do kraja razdoblja kojim se bavimo ljudi na rimskog prestolu domom zvali severnu Afriku, Španiju ili Siriju. Jedan rimski istoričar je krajem četvrtog veka nove ere oštro, mada ne sasvim tačno, tvrdio da su od Domicijanove smrti 96. godine „svi carevi bili stranci".

Iza ove promene ležala je sve veća raznovrsnost rimske elite uopšte. Jedna važna pojava rimskog društvenog i političkog života bilo je postepeno uklapanje vladajućeg staleža provincija u

vladajući stalež same metropole. Do kraja drugog veka nove ere bilo je senatora poreklom iz Grčke i Španije, iz Galije i severne Afrike. (Zabačena provincija Britanija bila je jedina koja, koliko znamo, nikada nije dala nijednog senatora.) Kako je elita postajala raznovrsnija, tako su bili raznovrsniji i ljudi na prestolu – a podela između „Rimljana" i „stranaca" bila je sve nejasnija. Trajan i Hadrijan, početkom drugog veka, bili su prvi vladari poreklom iz Španije, obojica potomci italijanskih doseljenika, a ne „rođeni" Španci. Septimije Sever, prvi car poreklom iz severne Afrike, bio je senator i vojnik, sin italijanske patricijke i lokalnog bogataša iz grada Leptis Magna. Njegova žena Julija Domna, sestra Elagabalove bake, pripadala je kneževskoj i sveštеničkoj porodici iz Emese u Siriji. U jednom predviđanju buduće moći (nesumnjivo naknadnom), rečeno je da joj je horoskop prorekao da će se udati za kralja.

Tradicionalna aristokratija nije se uvek radovala ovoj raznovrsnosti. Snažan prizvuk predrasuda oseća se u priči o tome da su se senatori smejali Hadrijanu, pre nego što je došao na presto, zbog „seljačkog" ili „provincijskog" naglaska, što ga je navelo da uzima časove besedništva. Isto to može se naći i u kasnijim tvrdnjama da je Septimije Sever uvek „zvučao afrički" i da je naročito voleo da jede izvesnu vrstu afričkog pasulja (ovaj podsmeh kuhinji njegovog rodnog kraja liči na prezir koji bi britanska elita pokazala prema premijeru čije je omiljeno jelo navodno pire od graška sa čvarcima). Govorilo se čak da njegova sestra jedva da govori latinski i da je Sever „crveneo" zbog nje kad ga je posetila u Rimu i odmah je poslao kući. Slični stavovi sigurno su i iza nekih priča o Elagabalovim „egzotičnim" verskim izumima koje s preterivanjem i prezirom govore o njegovom sirijskom poreklu. Iako znamo da je imao sveštenički položaj u Emesi, on nije (u šta nas te priče ubeđuju) iščupan iz povučenog života u istočnjačkom hramu da postane rimski car, nego je veći deo detinjstva proveo u Italiji i na zapadu. Kao što je često bivalo u istoriji, ksenofobija i kulturne predrasude u Rimu išli su ruku podruku s etničkom

raznovrsnošću i otvorenošću prema spoljnom svetu. No, jedno je sigurno: ovi vladari su uživo bili daleko raznovrsniji nego što bi se pomislilo na osnovu svih onih međusobno sličnih belih mermernih carskih bista koje danas gledamo po muzejima.

Priče o tome kako su tačno ti ljudi dospeli na presto različite su koliko i njihovo poreklo. Neki srećnici glatko su iz uloge izabranog naslednika prešli u ulogu vladara, ali takvih je bilo vrlo malo. Neki su postali carevi jer su poslednji ostali na nogama u građanskom ratu. To se dogodilo Vespazijanu 69. i Septimiju Severu 193. godine nove ere. Drugi su pak jednostavno bili pravi ljudi na pravom mestu u pravo vreme, kao kad su Klaudija 41. godine pronašli iza tapiserije dvorski gardisti pošto su ubili njegovog bratanca Kaligulu. Proglasili su ga za cara jer nisu imali drugog prihvatljivog kandidata. Na sličan način je pola veka kasnije za cara proglašen i postariji Nerva, posle Domicijanovog ubistva. Pošto je nekoliko kandidata odlučno odbilo presto koji su im zaverenici unapred ponudili (misleći verovatno da je pristanak suviše opasan za slučaj da zavera propadne), Nerva je prvi i jedini prihvatio ponudu. Verovatno najprljavije nasleđivanje odigralo se kad je, tokom građanskog rata koji se završio pobedom Septimija Severa 193, Didije Julijan carevao vrlo kratko pošto je navodno kupio presto za gotov novac. Nezadovoljni velikodušnom isplatom novog cara, dvorski gardisti odlučili su da svoju podršku ponude na licitaciji.

Dešavalo se čak da na prestolu ne bude samo jedan vladar. Mi sada mislimo o carskom sistemu u Rimu kao o vladavini *jednog čoveka*. Tako sam govorila do sada, a govoriću tako i ubuduće. No, to nije uvek bilo potpuno tačno. U ovom razdoblju (a kasnije će to biti i češće) više puta su dva čoveka zajednički vladala kao carevi. Jedan izveštaj iz prvog veka nove ere nagoveštava da je Tiberije nameravao da za svoje naslednike proglasi Kaligulu, unuka svog brata, i svog rođenog unuka, mladog Tiberija Gemela. Ako je zaista bilo tako, namera nije ostvarena. Kaligula je sam postao car, a Gemel nije dugo poživeo (str. 122–123). To se ipak dogodilo 161.

godine, posle smrti Antonina Pija, kad su Marko Aurelije i Lucije Ver vladali zajednički do Verove smrti 169. godine (verovatno je umro tokom velike pandemije, osim ako vam se više ne dopada priča da ga se tašta otarasila činijom otrovanih ostriga). Pred kraj svoje vladavine Septimije Sever vladao je zajednički sa svojim sinom Karakalom, a po očevoj smrti 211. Karakala i njegov brat Geta vladali su zajedno, mada kratko. U ovom slučaju zajednička vladavina nije bila rešenje za porodične sporove. Posle svega godinu dana Geta je, navodno po Karakalinom naređenju, ubijen dok se držao majci za skute.

U svim ovim različitim putanjama prema carskoj vlasti svakako se smatralo velikom prednošću biti rođeni sin prethodnog vladara. Zbog toga su vođe prevrata kojim je Elagabal doveden na presto 218. širile glasine da je on vanbračni sin cara Karakale (a tu tvrdnju su potkrepili obukavši sirotog dečaka u odeću koja je navodno pripadala njegovom „ocu" i promenivši mu ime). Nekoliko godina kasnije pristalice Aleksandra Severa iznele su potpuno iste tvrdnje za svog kandidata, mada bez prerušavanja, koliko znamo. No nije se podrazumevao da će carska vlast svakako biti prenesena na najbližeg srodnika po krvi, a u mnogo slučajeva nije ni bilo biološkog naslednika. Tek 79. godine nove ere, više od veka posle uspostavljanja carske vlasti, biološki sin nasledio je oca kad je Tit nasledio Vespazijana. To će se ponovo dogoditi tek čitav jedan vek kasnije, kad je 180. Komod nasledio svog biološkog oca Marka Aurelija.

S razlogom naglašavam reč *biološki*. Nasleđivanje prestola oduvek se čvrsto oslanjalo na sistem usvajanja koji je nudio izbor naslednika i van careve najbliže porodice, a i dalje je prikazivao prenos vlasti u porodičnim okvirima. Još od davnina, koliko znamo, usvajanje je u Rimu imalo drugačiju svrhu od većine današnjih usvajanja. Bilo je način obezbeđivanja kontinuiteta imovine i imena kada porodica ostane bez živih rođenih sinova (u tadašnjem svetu polovina dece umirala je pre desete godine). Većina usvojenika nisu bili bebe ili mala deca, nego odrasli ljudi, a biološki roditelji često su im još bili živi.

Usvajanje je bilo ugrađeno u sistem vladavine jednog čoveka od samog početka. Prva rimska dinastija nastala je kad je Julije Cezar testamentom usvojio svog prasestrića Oktavijana, a Avgust je odredio za naslednike niz zlosrećnih sestrića, unuka i drugih prinčeva tako što ih je usvojio. Na isti način više od dva veka kasnije Elagabal je, nesumnjivo po savetima svojih staralaca, pokušao da učvrsti svoj položaj i obezbedi kontinuitet dinastije usvajanjem svog brata od tetke Aleksandra Severa (iako je usvojenik bio samo četiri godine mlađi od poočima). Drugim rečima, usvajanje je oduvek bilo omiljeni način da se bliski saradnici ili srodnici koji nisu rođeni sinovi vladara označe za naslednike i tako steknu prednost nad mogućim suparnicima iz uže careve okoline. To je stiglo do logičnog (i apsurdnog) zaključka kad je Septimije Sever, pošto je 193. došao na vlast u građanskom ratu, preokrenuo postupak naglavce. Kako bi ojačao svoje pravo na presto, naknadno se proglasio usvojenikom cara Marka Aurelija, mrtvog već više od deset godina. „Čestitam ti, cezare, što si pronašao oca", odgovorio je jedan dovitljivac na ovo „samousvajanje".

Tokom više od osamdeset godina, od samog kraja prvog i većim delom drugog veka nove ere, usvajanje se koristilo gotovo sistematski. Počevši od Nerve, carevi bez muških potomaka usvajali su naslednike iz šire porodice, a ponekad i kandidate izvan porodice. To se svakako radilo iz nužde jer nije bilo bliskih prirodnih naslednika, prikladnih ili ne. No, ako je u izvesnoj meri i služilo kao prikrivanje nepostojanja bioloških sinova ili bliskih srodnika, usvajanje je decenijama (i tokom gotovo trećine razdoblja koje obuhvata ova knjiga) smatrano vodećim načelom nasleđivanja prestola i čak se zagovaralo kao sredstvo za uspostavljanje carske meritokratije. Plinije u *Panegiriku* naglašeno hvali način na koji je Trajan – Nervin izabranik za sina i prvi u ovom nizu „careva usvojenika", kako ih ponekad nazivaju – došao na presto. Treba se ponositi, rekao je, time što je „čovek koji će *vladati* svim građanima *izabran* između svih građana". Izbor je bolje jamstvo za dobrog cara od puke slučajnosti rođenja, odnosno, kako se tačnije izrazio, onoga što supruga rodi.

Porodično stablo dinastije Severa

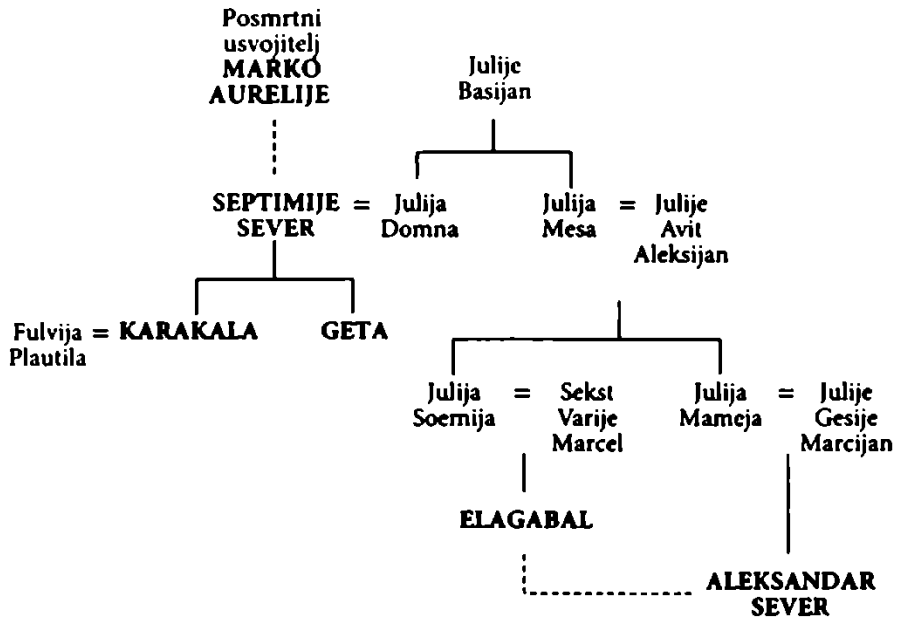

Legenda
---------- označava usvojenje

I ovde se lako uočava slepilo rimske elite prema ogromnoj većini građana koji nisu imali nikakvih izgleda da budu izabrani za cara. Za Plinija je „svi građani" značilo „svi građani poput mene". Njegov stav je jasan: biološko nasleđivanje nije bilo dovoljno dobar način odabira čoveka koji će vladati rimskim svetom. Edvard Gibon, istoričar iz osamnaestog veka, svakako bi se složio s tim. U svom delu *Opadanje i propast Rimskog carstva* (i, da budemo iskreni, s jednakom merom selektivnog slepila kao kod Plinija) odabrao je vladavinu Nerve i njegovih usvojenih naslednika sve do Marka Aurelija, preminulog 180. godine nove ere, za razdoblje sveukupne istorije sveta u kom je „život ljudske vrste bio najsrećniji i najnapredniji". Taj „srećni" period završio se kad je biološki sin, Komod, nasledio na prestolu biološkog oca, Marka Aurelija. Posle ubistva Komoda, Septimije Sever vratio se načelu usvajanja iz novog, retrospektivnog ugla.

Kultura sumnje

Moderni istoričari uvek s uživanjem razmatraju „zvanične verzije" raznih priča o nasleđivanju i propagande novih vladara osmišljene da prikriju neke neprijatne pukotine u carevom usponu na vlast. Nisam jedina nepoverljiva prema tome koliko je bezazlen ili iznenađen bio Klaudije kad su ga (vrlo zgodno) otkrili kako se krije iza tapiserije. Zar nije jednako verovatno da je to bila oštroumna predstava osmišljena da *izgleda* kao da on nije imao ništa s ubistvom svog prethodnika Kaligule? Osim toga, uprkos Plinijevim uzvišenim osećanjima prema mogućnosti izbora, postoje ubedljivi pokazatelji, ako se čita između redova drevnih zapisa, da je Nerva 97. godine bio pretnjom oružjem primoran da usvoji Trajana.

Ponekad su stari pisci izražavali mnogo otvorenije sumnje u ono što se dešavalo iza kulisa kad je vlast prelazila iz ruke u ruku. Autor *Carske povesti* izveštava o navodnoj obmani iz vremena kad je, dvadesetak godina pošto ga je usvojio Nerva, Trajan navodno usvojio Hadrijana kao sina i naslednika. Priča kaže da je posle Trajanove smrti njegova supruga pronašla nekoga da ga oponaša i objavi izbor Hadrijana za naslednika slabašnim glasom kao sa samrtne postelje (i verovatno skriven iza zavese). U istom duhu se manipulisalo vestima, navodno po Livijinoj zamisli posle Avgustove smrti. Prema zapisima istoričara Tacita, izdavala je optimistična saopštenja o zdravlju mrtvog cara dok njen sin Tiberije nije stigao na lice mesta kako bi se Avgustova smrt i Tiberijev uspon na presto mogli proglasiti istovremeno, bez neprijatnih razmaka.

Bile istinite ili ne, a ja ne mislim da su sve bile istinite, ovakve priče ukazuju na strepnju i nesigurnost u trenucima nasleđivanja prestola. Tako zvuče i sve priče o ubistvu cara kako bi se napravilo mesta novom. Ako pogledamo samo prvu dinastiju, julijevsko-klaudijevsku, od Avgusta do Nerona nema cara za kog se nije podozrevalo da je ubijen ili da mu je smrt makar ubrzana. Ne mislim samo na polujavno ubistvo Kaligule ili na Nerona koji je, suočen s pobunom vojske, primoran na samoubistvo. Osim

glasina da je Livija ubila Avgusta i da je Klaudije dokrajčen pečurkama, rimski pisci su za još jednog cara iz te dinastije, Tiberija, tvrdili da ga je na samrtnoj postelji, po naređenju njegovog naslednika Kaligule jastukom ugušio jedan gardista. Isto važi i za sledeću dinastiju, Flavijevce, mada Kasije Dion u *Istoriji* spominje glasine da je Vespazijan ubijen samo da bi ih oštro porekao. Gibon bi vrlo verovatno naglasio da, osim slučaja Lucija Vera, suvladara Marka Aurelija, nije bilo takvih optužbi, koliko mi znamo, u vezi sa smrću niza „usvojenih" careva, kao da naglašava da je radikalniji sistem usvajanja nekako rešio problem. Ne mislim tako. Za početak, sačuvano je mnogo manje dokaza, bilo da je reč o glasinama ili dokumentima o životu i smrti careva iz drugog veka u poređenju s materijalom o njihovim prethodnicima iz prvog veka. Osim toga – bilo istina ili ne da je Trajanova supruga izvela prevaru s Hadrijanovim usvojenjem – ne deluje da su optužbe o nedelima i obmanama prestale tokom drugog veka. Zapravo su se samo pomerile s okolnosti smrti cara na spletke iza izbora usvojenog naslednika. Ko god da su bili ključni igrači, nasleđivanje rimskog prestola uvek je bilo zaglibljeno u kulturu sumnje.

Istoriju pišu pobednici

Pitanja nasleđivanja nisu uticala samo na hodnike carske palate i spavaće sobe careva na samrti, a i dalje određuju način na koji procenjujemo rimske vladare. Nemoguće je razumeti istoriju Rimskog carstva bez dubokog razmišljanja o sukobima i kontroverzama promena režima. Ovo nam pomaže da shvatimo kako se rimski carevi pamte do danas i kako su nastale njihove živopisne, mada dvodimenzionalne reputacije „dobrih" ili „loših", od čudovišta Kaligule ili Nerona do pravednih Trajana ili Marka Aurelija. Naravno, ti stereotipi su varljivi koliko su i uobičajeni i zgodni za upotrebu (Elagabalova biografija u *Carskoj povesti* počinje spiskom prethodnih „dobrih" i „loših" careva, ne ostavljajući mesta sumnji u to kojoj grupi pripada „švrća iz Emese").

U stvarnom životu carevi nisu spadali u tako jednostavne kategorije ništa više nego moderni monarsi, predsednici ili premijeri. Nikad nisu svi zadovoljni vladarom: dobar je po *čijem* mišljenju, treba uvek da se zapitamo, ili loš je po *kojim* merilima? No, ti stereotipi nastali su u samom srcu rimske carske kulture, ne kao tačan odraz osobina čoveka na prestolu, nego u interesu onih koji pričaju o njima. Jedan činilac bio je, kao što smo već videli, odnos određenog vladara sa staležom ljudi koji pišu istoriju. Koliko god bili omiljeni među sirotinjom ili običnim vojnicima, vladari koji su uspešno ostvarili dobre odnose s osetljivom prestoničkom elitom češće su povoljno prikazivani. Interesi carskih naslednika i okolnosti nasleđivanja bili su još uticajniji. Uobičajena priča o rimskim carevima je vrlo posebna vrsta „istorije koju pišu pobednici".

Jedno temeljno pravilo glasi da su vladari koje su nasledili njihovi izabrani kandidati načelno prikazivani povoljnije. Novi vladar bio je gotovo obavezan da zdušno odaje počasti čoveku koji ga je doveo na presto i od kog je zavisilo njegovo pravo da vlada. Ponekad su čak morali svoje prethodnike da proglašavaju za bogove s hramovima, sveštenstvom i prinošenjem žrtvi (u moderno vreme mnogima je vrlo teško da ozbiljno shvate ovu posebno zamršenu stranu rimskog carskog društva, a pokušaću da je razjasnim u Desetom poglavlju). Šire posmatrano, bilo je to pitanje očuvanja slike i ugleda prethodnika. To ne obuhvata obavezno nešto tako prizemno kao što je unajmljivanje krotkih istoričara da pišu povoljno o njima, mada je verovatno bilo i toga. Obično je uključivalo prefinjeniju mešavinu brižljivog odavanja počasti, selektivnog pamćenja i predstavljanja nekih sumnjivih postupaka pod povoljnijim svetlom. Evo jednostavnog primera: svi (ili gotovo svi) rimski carevi koristili su smrtnu kaznu, ubistvo ili primoravanje na samoubistvo da uklone neke protivnike; uspešno očuvanje jasne slike i ugleda iziskivalo je da se to predstavi kao zakoniti i odgovarajući odgovor na izdaju, a ne kao vladavina terora.

Tako su se izdvojili „dobri" carevi. Za Vespazijanom je u prvom veku nove ere na vlast mirno došao njegov sin i označeni naslednik

Tit. Koliko god da je Vespazijan dobro ili loše vladao, Titov položaj zasnivao se na tome da je on dostojan sin i naslednik valjanog oca, pa mu je bilo izuzetno važno da se zalaže za povoljan prikaz Vespazijana, pa čak i da ga stvara. Po toj istoj logici niz usvojenih careva u drugom veku bio je gotovo primoran da poboljšava ugled ljudi koji su ih zvanično „odabrali" za naslednike, koliko god ta usvojenja bila sumnjiva. Kad je Gibon to razdoblje proglasio najsrećnijim i najnaprednijim u ljudskoj istoriji, ne samo što je zanemario obične stanovnike Rimskog carstva, a da ne spominjemo i ostatak planete, nego je prevideo koliko su se ti carevi trudili da *prikažu* vladavinu svojih prethodnika srećnom i naprednom.

No, bilo je potpuno obrnuto ako je prethodni car ubijen ili svrgnut u prevratu. Atentati se, drevni i moderni, događaju iz mnogo razloga, od načelnog protivljenja preko lične kivnosti do sebične ambicije. Tokom istorije ubijani su i „dobri" i „loši" ljudi. No kakve god bile okolnosti i šta god je bilo ispravno ili pogrešno u svakom pojedinačnom slučaju, svako ko je presto dugovao otvorenom sukobu, prevratu ili zaveri (ne govorim ovde o tajnom zakulisnom premazivanju smokvi otrovom) morao je da opravdava svoj dolazak na vlast tvrdeći da je njegov prethodnik zaslužio ono što mu se dogodilo. Novi režimi su čak uništavali statue palih careva i brisali njihova imena iz javnih dokumenata. Ponekad su se kasnije u javnost puštale priče o povoljnim znamenjima koja su navodno „prorekla" atentat i dala mu nebesko odobrenje (na primer, 96. godine nove ere vrana koja govori navodno je sletela na krov glavnog Jupiterovog hrama u Rimu i iskreštala nešto što se shvatilo kao proročanstvo Domicijanove smrti.) Glasine, spinovanja i klevete gotovo uvek su postajali „zvanična verzija", svaka neobjašnjena smrt uglednog senatora pripisivala se naknadno sadizmu prethodnog vladara, svaka velikodušnost tumačila se kao rasipništvo, a svaka cinična šala ili oštra ironija kao što je Kaligulina dosetka o konju pretvarala se u zlobno ponižavanje ili u znak ludila. Trebalo je stvoriti utisak da su carevi ubijani jer su bili čudovišta. Jednako je verovatno da su prikazivani kao čudovišta jer su ubijeni.

Ovde je važno ne upasti u modernu revizionističku zamku. Uopšte ne tvrdim da su svi ti carevi koji su završili s bodežom u leđima bili zapravo ispravni državnici ružno predstavljeni u javnosti (žrtve nezasluženog napada na *karakter* kao i na život). Neki su verovatno bili zlikovci, a teško je zamisliti da je u distopijskom svetu carskog dvora bilo koji car bio „dobar", a još manje „ljubazan" u našem značenju tih reči. Moja tvrdnja je sledeća: kako god da su se ti carevi ponašali za života, bilo u sklapanju nagodbi iza zidova palate, u zamršenoj politici rimske elite ili u postupanju prema ostatku stanovništva carstva, veći deo njihovog posmrtnog ugleda uvek su određivali – i u tome preterivali

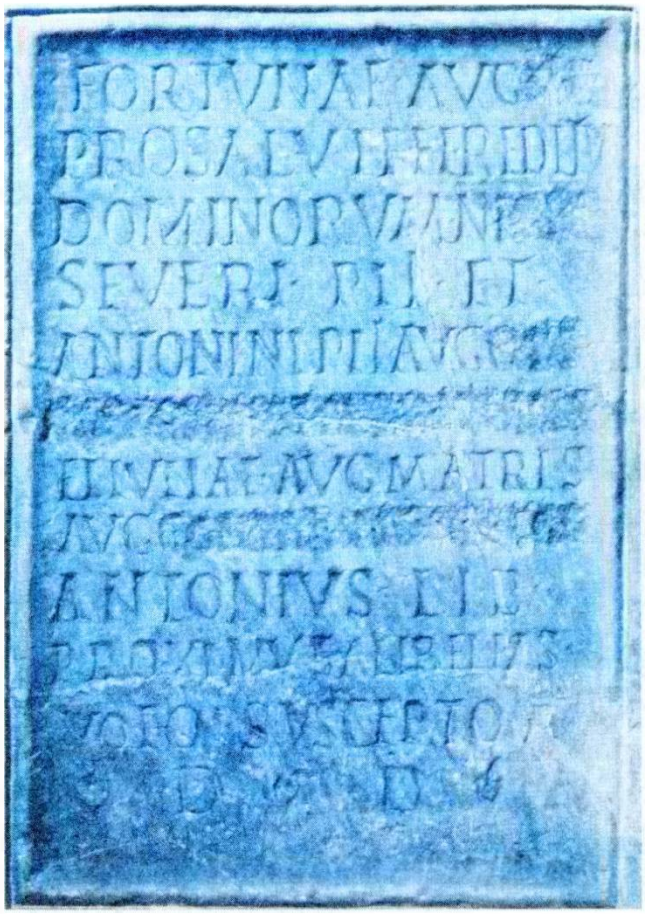

14. Brisanje imena. Na ovoj tabli posvećenoj boginji Fortuni (vidljivo u prvom redu) ime cara Gete izbrisano je dletom posle njegovog ubistva. Nije reč samo o *zaboravljanju* palog vladara; očigledni ožiljak preko sredine table gotovo da slavi njegov pad.

– njihovi naslednici, kao i ponekad zamršene okolnosti njihovog dolaska na presto.

U sledećim poglavljima zapitaćemo se šta stereotipi o carskim manama i vrlinama mogu da nam kažu i zbog čega su stekli upravo takav oblik, neke ćemo opovrgnuti, neki će nam biti samo polazna tačka za šire razmatranje (za ljude koji su redovno donosili cveće na Neronov grob godinama posle njegove smrti on očigledno nije bio tiranin kakvim ga često smatraju). No, suština je jasna: sam čovek koji je nasledio cara na prestolu i način na koji je to izvedeno bili su ključni za to kako će njegov prethodnik biti upamćen i predstavljen u istorijskoj tradiciji tokom budućih vekova.

Veština prilagođavanja: Plinijeva prošlost.

No, u svemu tome ima još nečega osim pitanja kako se istorija pisala i prerađivala, još nečega osim neposredne opasnosti s kojom su se u trenucima prenosa vlasti suočavali bliski krugovi nervoznih vladara, veštih trovača, ambicioznih naslednika, vernih i nevernih slugu. Zamršena prilagođavanja koja su sledila posle promene režima na rimski način. Nove verzije prošlosti koje su zauzimale mesto dotadašnjeg pravoverja imale su snažne posledice na gotovo svakog uključenog u politiku i državnu upravu, makar u prestonici. Okolnosti smene na prestolu nisu mnogo uticale na obične ljude u Rimu ili u provincijama osim što su donosile dobrodošle poklone u gotovini. Ko je došao na presto i kako bilo je nebitno stanovništvu zabačene Britanije. No u samom gradu Rimu i u hodnicima moći šire nastajao je efekt talasa koji je čak i udaljenije više staleže uvlačio u zamršene posledice nasleđivanja.

Kad jedna vladavina ustupi mesto drugoj, odani ili susretljivi senatori kao što je Plinije – a takva je, kao što sam nagovestila, bila većina – morali su da se preoblikuju, da se oklope s novim carem i da se ponekad vidljivo udalje od starog. Kasije Dion objasnio je kako je 193, kad je otišao u palatu da pozdravi jednog od novih kratkotrajnih careva, „izvajao svoje lice" da sakrije tugovanje za

prethodnim carem (nesumnjivo toliko uspešno da novi čovek na prestolu nije ni naslutio njegova prava osećanja). No, ovakvu promenu na delu, neke kompromise, poluistine i očajnička prilagođavanja koje je obuhvatala, možemo videti još jasnije ako se ponovo vratimo Plinijevom *Panegiriku*. Ovaj govor održan posle dve nedavne promene režima otkriva nam mnogo o prenosu vlasti s jednog cara na drugog, ali jednako toliko i o Plinijevoj zamisli idealnog vladara.

Car Domicijan, poslednji vladar iz Flavijevske dinastije, ubijen je 96. godine nove ere, svega četiri godine pre nego što je Plinije održao govor zahvalnosti, u zaveri u kojoj su učestvovali dvorsko osoblje i njegova supruga, a verovatno i neki senatori. Taj atentat nije bio opšte popularan; *nijedan* atentat nije opšte popularan kad se dogodi. Jedna nepotvrđena priča kaže da je neki putujući filozof, shvativši da neki vojnici govore o pobuni u znak protivljenja careubistvu, skočio nag na najbliži žrtvenik, izneo optužbe protiv Domicijana i tako sprečio pobunu. Priča je možda izmišljena, ali je jedan od više nagoveštaja da su reakcije na prevrat bile protivrečne, a otkriva nam i da je rimsko besedništvo bilo živopisnije nego što ga zamišljamo. (Jesu li vojnike ubedili filozofovi argumenti ili ih je pomeo njegov nastup?) Domicijanovog naslednika Nervu, postarijeg čoveka bez dece, senat je brzo potvrdio, mada njegova vladavina od svega petnaest meseci nije bila gotovo ništa više od međuvlašća. Nerva je preživeo najmanje jedan pokušaj svrgavanja, a pritiskali su ga (nije sasvim jasno ko) da kao naslednika usvoji Trajana, uspešnog senatora i vojskovođu. Posle svega nešto više od dve godine nove vlasti i četiri godine posle ubistva Domicijana Trajan je postao tema Plinijevog *Panegirika*.

No, sjaj pozornice delio je s Domicijanom koji je u govoru bio antiheroj nezaboravan gotovo koliko i Trajan kao heroj (slike 7 i 8). Plinijev Domicijan bio je oholi tiranin, svirepi varalica, kradljivac i ubica, polagao je pohlepne šake na „svaki izvor, jezero i livadu" na tuđim imanjima i uživao je u uklanjanju najistaknutijih rimskih ličnosti. Nijedan senator i njegova imovina nisu bili bezbedni. Svi su strahovali od poziva na večeru u jazbinu ovog

čudovišta, od optužbi koje je izmišljala njegova tajna policija i najzad od kobnog lupanja na vrata. Očigledno je da je *Panegirik* bio deo postupka prilagođavanja koji opisujem. Kakve god da su pohvale Domicijanu kružile za njegovog života (a neka stihovi puni divljenja sačuvani su do danas i često se površno odbacuju kao „prazno laskanje"), Plinijeva osuda trebalo je da ih baci u senku i da stvori novo pravoverje prema kom je tiranin Domicijan zaslužio smrt – i što je mnogo važnije, Nerva i Trajan su pravedni i zakoniti novi vladari.

No, kakvi su bili Plinijevi odnosi s Domicijanom? Površnim čitanjem njegovog govora lako bi se mogao steći utisak da je i sam bio žrtva tiranina i plaćenik „opozicije". Takav utisak svakako ostavljaju njegova nesumnjivo brižljivo doterivana „privatna" pisma koja je prikupio i pustio u javnost, a do nas su stigla uobičajenim postupkom prepisivanja. U jednom pismu je njegov čuveni opis erupcije Vezuva iz 79. godine nove ere i smrti njegovog ujaka koji se suviše približio vulkanu. Druga pisma su otvorenije politička. Govore o tome kako su njegovi „prijatelji" pogubljeni ili prognani pod Domicijanom i kako je sam Plinije – osvrćući se u prošlost iz bezbednosti novog režima – smatrao da „ima razloga

15. Zlatnik cara Nerve. Oko glave su mu ispisane zvanične titule *IMP(ERATOR) NERVA CAES(AR) AUG(USTUS)* itd. Na naličju je boginja „javne slobode" – nesumnjivo nameravani simbol Nervinog drugačijeg režima posle Domicijanove vladavine.

da podozrevam da slična sudbina čeka i mene". U jednom pismu je čak tvrdio da je na Domicijanovom stolu, posle ubistva, pronađen dokument s optužbama protiv njega zbog kojih bi mu bilo suđeno za veleizdaju. Mi treba da pretpostavimo da se izvukao za dlaku.

To naprosto nije istina. O Plinijevoj karijeri sačuvano je neobično mnogo dokumenata napisanih njegovom rukom ili pronađenih u njegovoj opširnoj biografiji prvobitno izloženoj u njegovom rodnom gradu Komumu (Komo) u severnoj Italiji, ali u srednjem veku – u nekom zamršenom sledu događaja – upotrebljenoj za grobnicu u Milanu. Plinijeve tvrdnje o tome da je bio opozicionar možemo slobodno da odbacimo. Ovi izvori sasvim jasno govore da mu je pod Domicijanom išlo sasvim dobro, da se uspinjao uz političku lestvicu i da ga je car imenovao na važne dužnosti. U završnom odeljku *Panegirika* on to i sam priznaje, mada se izmigoljio iz neprijatnosti naglasivši da mu je karijera stala tokom poslednjih i najgorih godina Domicijanove vladavine. Svrha ovog govora i kasnije pismene verzije očigledno je delimično bila da promeni Plinijevu sliku u svetlu njegove saradnje s ubijenim carem, da ga preoblikuje za svet posle Domicijana.

Naučnici su beskrajno raspravljali o tome koliko oštro treba osuditi Plinija zbog ovoga. Koliki je bio licemer? Koliko je zaobilazio istinu? Možemo li da podržimo njegovu tvrdnju da nije učestvovao u najgorim stranama Domicijanove vladavine, čak i ako moramo donekle da pomerimo razdoblja u kojima je obavljao neke dužnosti? Je li Plinije bio cinični saradnik režima koji je kasnije pokušavao da zatre tragove ili čovek koji se trudio koliko je mogao u ne baš najboljem (ali ni najgorem) režimu? U poslednje vreme stekao je strastvene protivnike („napravio bi karijeru pod svakim... despotskim režimom"), ali i saosećajnije procene užeta po kom je koračao. Činjenica je da u svemu tome Plinije nije bio usamljen. To nisu bile samo lične nevolje.

Domicijan je unapređivao i istoričara Tacita koji se kasnije takođe okrenuo protiv njega, žestoko je kritikovao svrgnutog cara i gotovo je odavao utisak da je uvek bio u opoziciji. Plinijeva prvobitna publika, senatori, verovatno su se suočavali s istom

dilemom, jer velika većina njih nije bila u nekoj naročitoj opasnosti pod Domicijanom niti su bili žrtve suđenja za veleizdaju kojima je car napadao svoje neprijatelje („izdajnike", kako ih je on zvao). Štaviše, bili su sud i porota, saučesnici u čitavom postupku, koliko god da su kasnije tvrdili da su saučestvovali protiv svoje volje. Ako su znali da Plinije izobličava istinu, sigurno ga nisu za to optuživali – jer su to činili i sami. Ima tu nekih sličnosti sa sumnjivom političkom koreografijom Evrope sredinom dvadesetog veka u kojoj su nekadašnji saradnici nacista uspešno izmišljali karijere ilegalaca pokreta otpora (i iza njih se skrivali). U Rimu su se svi na političkoj lestvici prestrojavali, smišljali izgovore, prilagođavali se izmenjenim okolnostima sve dok se situacija nije normalizovala s manje-više istim likovima, mada pod novim carem. Od samog nastanka carstva za zamršenim postupkom nasleđivanja uvek je sledio neprijatni postupak ponovnog svrstavanja.

Večera s Nervom

Upravo to pitanje izazvalo je vrlo domišljat odgovor na večeri za malobrojne zvanice koju je priredio car Nerva 97. godine, a u pismu je večeru prepričao lično Plinije koji je verovatno bio među gostima (mada to nigde otvoreno ne kaže). Razgovor je, objašnjava Plinije, skrenuo na nedavno preminulog rimskog senatora Katula Mesalina. Mesalin je bio slep, izuzetno uspešan (dva puta je služio kao konzul) i ozloglašen kao jedan od Domicijanovih „izvršilaca". Latinski izraz za to, *delator*, mnogoznačan je i obuhvata sve – od nezvaničnog tajnog policajca ili doušnika (s modernom konotacijom terora) do privatnog tužitelja spremnog da za novac obavlja careve prljave poslove.

U jednom trenutku Nerva je upitao goste zagnjurene u glasine o Mesalinovim krvavim nedelima: „Šta mislite da bi se dogodilo s njim da je još živ?" Na to je jedan gost, Junije Maurik kog je Domicijan oterao u progonstvo, odgovorio: „Večerao bi s nama." Plinije hvali Maurikov hrabri odgovor, posebno zato što je među

gostima bio još bar jedan čovek s ugledom sličnim Mesalinovom. No carevo pitanje većina modernih kritičara odbacuje kao beznadežno naivno.

Ja tako ne mislim. Sada je lako zamišljati Nervu kao nemoćnog vladara koji je na prestolu proveo jedva nešto više od godine i kojim su više manipulisali nego što je on manipulisao drugima. No, Nerva je jedan od najvećih majstora opstanka u prvom veku nove ere. Bio je koristan Neronov doušnik tokom pokušaja prevrata 65. godine (u koji je bio umešan Seneka), bio je srodnik Otona, jednog od kratkovekih careva iz 69. i služio je kao konzul dva puta, pod Vespazijanom i Domicijanom. Tačno je znao kako glasi odgovor na njegovo pitanje, a gosti su znali da se odgovor odnosi na sve njih. Maurik nije bio hrabar, samo je oštroumno sažeo središnju istinu o rimskoj promeni režima i načinu opstanka – i to pred grupom koja je, uključujući i samog cara, *uspela* da opstane.

Što je najzanimljivije, izgovorio je ovo za večerom, gde cara vidimo živopisnije nego drugde, gde se napetosti carske vladavine najjače ističu i gde još možemo da uživamo u razmišljanju o vrlinama i manama carske velikodušnosti. Zato ćemo u trpezariji – ne u senatu ili na bojnom polju – sada prvi put pogledati izbliza cara na delu.

TREĆE POGLAVLJE

•

OBED MOĆNIKA

Crna večera

NEKOLIKO GODINA PRE Plinijeve prijatne večere s Nervom, 86, carev prethodnik Domicijan priredio je večeru za odabrane ugledne Rimljane koju je podrobno opisao istoričar Kasije Dion. Istoričari su o Domicijanovom ponašanju za trpezom pisali opširno i iz raznih uglova. Dion nam donosi sliku mnogo drugačiju od mrgodnog „podrigivača" koji baca naokolo hranu koja mu se ne dopada – ali i mnogo jeziviju.

Priča kaže da su gosti zatekli carevu trpezariju potpuno crnu. Čak su i kaučevi su bili obojeni u crno, kao i nagi robovi koji će posluživati, a mesta za goste obeležavale su imitacije nadgrobnih ploča s pažljivo ugraviranim imenima. Hrana kakva se, prema Dionovim rečima, obično prinosila na žrtvu pokojnicima, poslužena je u crnom posuđu, a sam car govorio je samo o smrti. Krajem večeri dozvolio je zvanicama da se vrate kući. No kada im je odmah po dolasku neko pokucao na vrata, svi su pomislili da im je stigao poslednji čas. Međutim, nije bilo tako. Na vratima su bile grupe nosača koje je poslao Domicijan, a svakom gostu su donele njegovu imitaciju izgravirane nadgrobne ploče (bile su srebrne) i dragoceno posuđe sa stolova. Kao završni poklon došao je i rob koji je gosta služio, opran od crne boje i divno obučen.

Kako je Dion, pišući skoro dva veka kasnije, čuo za ovu priču i koliko je ona plod mašte mi ne znamo, ali priča svakako otkriva

mnogo. Moderne čitaoce verovatno će preneraziti nehajno postupanje s robovima kao s predmetima. Nema jasnijeg znaka dehumanizacije ovih dečaka od činjenice da mogu da se upakuju, kao u ovom slučaju, i pošalju kao poklon. Takav čin velikodušnosti posle jela navodno je nekoliko decenija kasnije izveo Lucije Ver, suvladar Marka Aurelija, kad je „divne dečake" koji su služili jelo poklonio zvanicama zajedno s dragocenim tanjirima, peharima i čašama i nekim (živim) primercima egzotičnih životinja koje su jeli (mrtve). No, za Diona je ovo bila priča o ponižavanju gostiju i očigledna lekcija da teror ne zavisi uvek od doslovnog krvoprolića, nego se čak može prerušiti u darežljivost. Koliko je strašno bilo večerati u palati? Koliko je loše car *mogao* da se ponaša za večerom?

U istoriji nema kulture u kojoj zajednički obedi – naročito kad su domaćini kraljevi, velikaši i drugi važni ljudi – nisu igrali veliku ulogu u nadmetanjima moćnika ili obasjavali sve vrste strahovanja – društvenih, političkih i hijerarhijskih. Uvek je postojao sukob između navodne jednakosti nagoveštene jednostavnom činjenicom *zajedničkog* obeda i nejednakosti naglašene istaknutijim položajem domaćina i prefinjenim, a ponekad i ne tako prefinjenim razlikama u jelovniku i rasporedu sedenja. Gost smešten u dno stola retko se oseća jednakim sa onima na čelu. Elagabal nije bio prvi Rimljanin za kog se govorilo da služi lošu ili nejestivu hranu nevažnijim zvanicama (da budem iskrena, kad kao profesorka večeram u svom koledžu u Kembridžu, sedim za „glavnim stolom" i dobijam bolju hranu i vino od studenata „ispod").

Za domaćina je takođe postojao rizik. Ugled se i sticao i gubio. Rimski carevi nisu ni prvi ni poslednji utvrdili da neprijateljski nastrojeni posmatrači mogu njihovu sjajnu velikodušnost da ocene kao prostačko rasipanje ili njihove jednostavne večere kao znak škrtosti. Preterivanja za carskom trpezom bila su predvidivi drevni kliše: čitava bogatstva straćena na jednu večeru, salvete izvezene zlatom (navodno Hadrijanov izum) ili tanjiri toliko skupi da ih je sledeći car prodao na licitaciji da plati vojni pohod i usput pokaže da mu je posao važniji od zadovoljstva. No Tiberije je delovao kao škrtica ali i kao razborit domaćin, kad je poslužio ostatke hrane

od juče i naredio da se ispeče samo *pola* divljeg vepra, a ne ceo, kako bi smanjio rasipanje.

Već sam se nekoliko puta vraćala na careve za stolom jer je to situacija u kojoj su ih rimski pisci često zamišljali i procenjivali. Carske vrline i mane razmatrale su se u trpezariji koliko i u senatu, a njihovo ponašanje – kao domaćina, sagovornika, sladokusca i ljubitelja zabave – tumačilo se i prepričavalo kao dokaz njihove čestitosti ili raspusnosti. Kakva god da se istina krije iza Domicijanove crne večere, uz malo razmišljanja lako je uočiti da je sve moglo da se predstavi i drugačije: bilo kao priča o elegantnoj i dosetljivoj maskaradi ili kao primer praktične filozofije suočavanja sa smrću. Neronov vaspitač (i kasnija žrtva) Seneka u jednom kratkom filozofskom eseju naglašava potrebu pripremanja za smrt i navodi primer jednog rimskog senatora koji je svakog dana večeru pretvarao u pozorišnu predstavu svog budućeg pogreba sa sve evnusima koji su pevali: „Živeo je. Živeo je." Ovo je čak i za Seneku bilo preterano, ali ako je to bio Domicijanov cilj, onda je potpuno promašio.

Carski obedi naročito dobro rasvetljavaju svet careva i neke važne teme ove knjige, od sadizma do velikodušnosti, od raskoši do terora. Trpezarija u carskoj palati bila je mesto opasnosti koliko i uživanja za cara i njegove zvanice (otrovi su vrlo tesno povezani s kuvanjem). Bila je i mesto na kom se društveni poredak Rima prikazivao i neprijatno podrivao. Obilje živopisnih, upečatljivih i važnih pojedinosti možemo naći zakopano u ponekad zabavnim, ponekad uznemirujućim drevnim anegdotama: od gosta koji nije mogao da odoli krađi pribora za jelo do nesrećnog roba koji je razbio dragoceni kristalni pehar i samo što nje završio u ribnjaku punom jegulja ljudožderki. Mnoge ove priče nisu ništa bliže doslovnoj istini od modernih mitova o gozbama vladara i poznatih ličnosti koje objavljuju tabloidi i časopisi. Sumnjivo slične priče pričaju se o različitim carevima i iznose jedne iste teme i sukobe. Zbog toga su za nas izuzetno valjani dokazi o tome kako se car kao pojam, a ne kao pojedinac, *zamišljao*, za obedom i drugde.

Obed je još bolji za uvid u način života rimskih vladara zato što možemo da prevaziđemo ideologiju i maštu i vidimo kako je car zaista živeo. Još možemo da posetimo neke raskošne prostorije u kojima je dočekivao goste i da uklopimo arheološke ostatke i retka svedočanstva očevidaca s vladarima koji su se u njima zabavljali. Na nekim mestima pouzdano možemo da tvrdimo: „Neron je" – ili Domicijan, ili Hadrijan – „jeo ovde", ili čak: „Carica Livija jela je ovde." Izuzetne realistične slike biljaka i životinja koje često nazivaju „Livijina baštenska soba" krasile su trpezariju jedne vile Avgustove supruge u predgrađu (ilustracija 4). No, jednako je važno što iza cara, njegove porodice i uglednih gostiju možemo da vidimo one koji su te gozbe omogućili: carske kuvare i kušače hrane kojima je zanimanje napisano na nadgrobnim spomenicima, kao i čitavu povorku onih koji su zabavljali goste tokom večere. Ovo je prilika da vratimo cara u njegovo prirodno okruženje i raspitamo se za druge ljude koji su svojim radom podupirali režim. Carev svet počinjao je u trpezariji.

Gde su Rimljani jeli

Gotovo svaki film koji govori o starom Rimu ima dobro poznatu scenu gozbe: muškarci i žene (po mešovitom društvu za trpezom Rim se razlikovao od brojnih drugih starih kultura, a i od nekih modernih) leže prilično neudobno na dugačkim kaučevima, propeti na laktove, a robovi im služe hrani i piće – obično grožđe i ponekad pečenog puha. Holivud tu, za promenu, ne greši mnogo, makar kada prikazuje bogataše (siromašniji svet najverovatnije je jeo sedeći za stolom u krčmi, a opružao se da jede ništa češće nego što većina nas uživa u raskošnim banketima sa srebrnim posuđem). Najbolje očuvane drevne verzije ovakvih trpezarija zatrpala je erupcija Vezuva 79. godine nove ere.

Postoje slike vedrog i pijanog obedovanja u rimskom stilu (ilustracija 11), a u mnogim velikim kućama i dalje se vide prostorije koje su očigledno trpezarije. Neke su predviđene za toplo vreme,

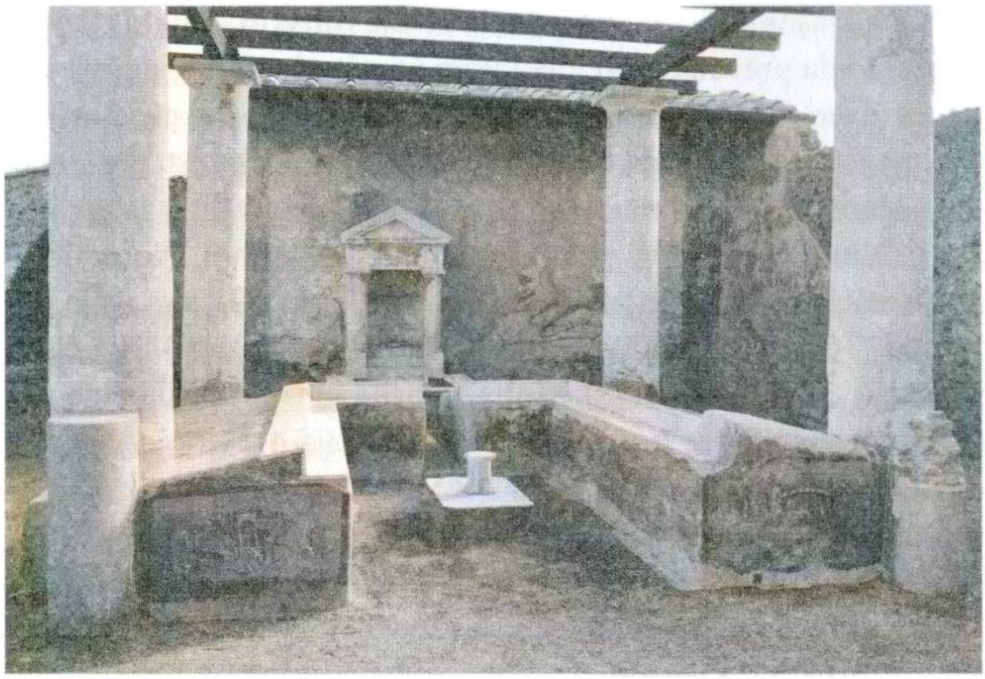

16. Baštenska trpezarija u „Kući efeba", u Pompejima. Kameni kaučevi (tokom upotrebe verovatno su korišćeni jastuci) poređani su ispred fontane na zadnjem zidu. Pergola, prvobitno prekrivena zelenilom, obezbeđuje hlad.

na otvorenom, s tri nepomična zidana kauča za po tri osobe poređana u obliku slova U, a one raskošnije okružene su ribnjacima i fontanama. Rimska elita, kao što ćemo otkriti, nije volela ništa više od dobre večere uz prizore i zvuke tekuće vode. Druge trpezarije su u kućama, opremljene pomičnim drvenim kaučevima zvanim na grčkom *klinai*, a njihov uobičajeni položaj, opet u obliku slova U, ponegde je obeležen na podovima prekrivenim mozaicima (te oznake pomažu nam da prepoznamo glavnu svrhu tih inače bezličnih prostorija). Svaki takav prostor za obedovanje nazivao je *triclinium*, što doslovno znači „tri kauča".

Najbogatiji žitelji Rima i drugih gradova nadmašivali su lokalnu aristokratiju Pompeja po veličini, raskoši i domišljatosti svojih trpezarija sledeći isti osnovni plan. Nekoliko triklinijuma, odnosno setova od tri kauča u istoj prostoriji omogućavalo je domaćinu da ugosti više od osam zvanica, a postojalo je mnogo različitih stepena luksuza. Jedan velikaš, savremenik Julija Cezara,

navodno je imao niz trpezarija, od skromnijih do bogatijih, a svaka je imala ime (ona za koju znamo zvala se „Apolon", ostale su verovatno jednako razmetljivo nosile imena drugih božanstava). Trebalo je samo da kaže slugama u kojoj trpezariji će se jesti i oni su odmah znali koliki je budžet i kakva hrana treba da se posluži. Stotinak godina kasnije, opisujući u pismu izgled jednog svog imanja izvan grada, Plinije je pokazao kako bazeni i fontane mogu da unaprede iskustvo obedovanja ako čovek ima novca – i, neki bi rekli, sklonosti ka bemislenom pokazivanju bogatstva. U jednom delu imanja bila je letnja trpezarija pod senicom obraslom vinovom lozom, a kaučevi su bili raspoređeni malo drugačije nego obično, u polukrug otvoren prema nizu fontana i smešten tačno iznad bazena u koji je voda tekla iz cevi skrivenih ispod kaučeva „kao da je istiskuje težina gostiju", objasnio je Plinije. Zvanice su s površine vode uzimale poslastice koje su im s druge strane bazena robovi slali na malim tanjirima u obliku brodova i ptica. Verovatno je neko znao kako da spasi tanjire koji stanu van domašaja, mada Plinija po svemu sudeći takva praktična pitanja nisu brinula.

Večere u palati

Carevi su nadmašivali i najveće bogataše. Rimske palate bile su izgrađene za obedovanje, ali ne s jednom nego s više odaja za zabavu, uključujući i neke čudnovate i divne trpezarije koje su daleko prevazilazile prilično stešnjene kaučeve i izgled uobičajen u filmskim verzijama. Arheolozi nisu uspeli pouzdano da prepoznaju ostatke čuvene Neronove trpezarije koja je, prema Svetonijevim rečima, bila ne samo raskošna nego i čudo tehnike jer se „ravnomerno poput Zemlje okretala dan i noć". (Razlog neuspeha nije nedostatak truda: najnoviji pokušaji identifikacije ostataka trpezarije i rekonstrukcije načina dejstvovanja usredsređeni su na ono što je ostalo od tornja koji je možda bio deo obrtne trpezarije na gornjem spratu i hidrauličnog mehanizma ispod). No, uspeli su da na carskim imanjima na Palatinu identifikuju jedno

mesto – i dalje pristupačno javnosti – na kom je Neron sigurno dočekivao goste. Iako su preostale uglavnom obične opeke i beton, tragova ukrasa i opisa prvih istraživača sačuvano je dovoljno da donekle rekonstruišemo raskoš kojom su car i njegovi prijatelji bili okruženi ležeći na kaučevima, od fontana i mermernih podova do oslikanih tavanica.

To je prostorija sačuvana čistom srećom u temeljima kasnijih građevina podignutih nad njom, a pouzdano je određeno da je nastala početkom Neronove vladavine, pre velikog požara iz 64. godine i još dramatičnijih građevinskih poduhvata koji su usledili, pre svega Zlatne kuće (str. 144–149). Kad je otkrivena početkom osamnaestog veka, često su je romantično, ali pogrešno, nazivali „Livijino kupatilo", po Avgustovoj supruzi, zbog

17. Posetioci obilaze sada pomalo sumornu Neronovu podzemnu trpezariju na dan kad je ponovo otvorena za javnost 2019. Fotografija prikazuje ostatke nekadašnje bogate „pozornice" koju su najvažniji gosti gledali iz svog paviljona. Mali deo mermerne fasade iznad cigli rekonstruisan je na jednom kraju i donekle dočarava prvobitni izgled. Voda je tekla (ili kapala) iz otvora na zidu iznad. Dno jednog stepeništa koje vodi u prizemlje nazire se ispred posetioca.

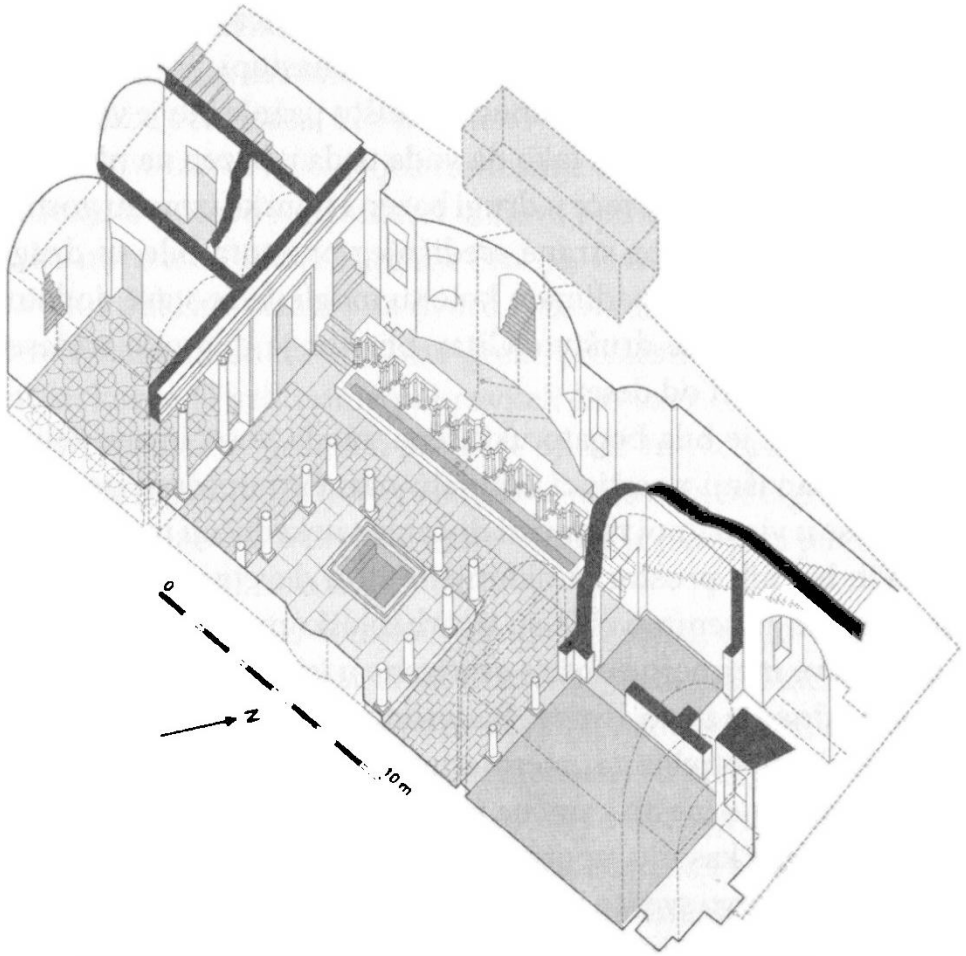

18. Rekonstrukcija Neronovog triklinijuma (slika 17). Na „pozornicu" u sredini tekla je voda iz cisterne. Nešto vode odatle se preusmeravalo u glavni paviljon okružen stubovima u kome su tri kauča verovatno bila postavljena oko malog bazena. Ostali gosti jeli su u pomoćnim prostorijama, takođe s tekućom vodom i bogato ukrašenima. Na oba kraja bilo je po jedno stepenište.

brojnih vodovodnih cevi. No, dvorana je sagrađena pola veka posle vrhunca caričine moći, a voda, kao u Plinijevoj vili, nije služila za kupanje, nego je bila dekor za obed. Zbog toga je triklinijum smešten u dvorištu na nižem nivou, bez krova, ali prijatno zaklonjen od sunca.

Ulazi se niz dva stepeništa koja vode do paviljona na purpurnim stubovima u kom su bili glavni triklinijumi. Gledali su na fino izrađenu fasadu od raznobojnog mermera koja je oponašala

zadnji zid pozorišta, a tu je bila i uska „pozornica" na kojoj se recitovala poezija, izvodila muzika i komični nastupi, pa čak vodile i filozofske rasprave. No, u stalnom središtu pažnje bio je vodopad iznad pozornice načinjen tako da voda pada u bazen na nivou tla i odatle jednim delom reče u drugi bazen i pljuska između gostiju ispod paviljona. S obe strane središnjeg prostora bile su druge odaje s manjim vodopadima u koje su mogli da se stave dodatni triklinijumi za veće društvo. Čitav prostor je dug oko trideset metara, ali ne širi od deset.

Trpezarija je bila bogato ukrašena, mada je sačuvano toliko malo da današnji posetioci dobijaju naročito opremu pomoću koje im se u virtualnoj realnosti dočarava nekadašnji izgled. Slike iz nekih bočnih prostorija uklonjene su u devetnaestom veku i zaobilaznim putem završile su u Arheološkom muzeju u Napulju, a delove mermerne oplate otkrivene u isto vreme vojvoda od Boforta odneo je u svoj dvorac Badminton u centralnoj Engleskoj, mada ih nije upotrebio za „mermernu sobu" koju je nameravao da stvori. (Ironično, nešto kamena iz Neronove trpezarije možda je, mnogo godina kasnije, upotrebljeno za ukrašavanje kapele Badmintona.) Gotovo sve što je pronađeno u kasnijim iskopavanjima preneseno je u obližnji muzej. No lako je zamisliti zaslepljujući sjaj, pozlaćene kapitele stubova, zveketave staklene „dragulje" ugrađene u tavanicu, vrhunske mermerne podove i dragocene zidne intarzije (uključujući i ljupki friz s raznobojnim minijaturnim figurama plesača koji možda govori i o drugoj vrsti zabave zvanica). Oslikani zidni paneli s prizorima iz grčke mitologije i prefinjeno ukrašene tavanice postali su omiljeni uzor evropskim umetnicima u osamnaestom veku (ilustracija 18). Zamisao nekih arheologa da su prikazane priče zapravo bile pažljivo šifrovani nagoveštaji o istoriji Neronovog dvora verovatno je preterana, ali jasno se vidi zašto se neke scene – na primer Herakle kako postavlja Prijama za trojanskog kralja – mogu lako shvatiti kao analogija za rimsku carsku vlast i nasleđivanje.

Možemo samo da nagađamo s kakvom su mešavinom strepnje, osećanja povlašćenosti, divljenja i uznemirenosti Neronovi gosti

silazili niz stepenice da večeraju u ovoj dragocenoj pećini i šta su mislili o zidnim ukrasima. Nema sačuvanih opisa iz tog vremena niti iskaza očevidaca. No nedaleko odatle nalaze se sada manje upečatljivi ostaci nekada još raskošnije carske trpezarije čiji opis postoji. U gotovo sedamdeset stihova opevao ju je krajem prvog veka nove ere Publije Papinije Stacije, vodeći pesnik svog doba, čovek s dobrim vezama na dvoru i „savremeni parnjak", kako se sam hvalio, Homera iz davne grčke prošlosti i Rimljanina Vergilija, kome je vek ranije pokrovitelj bio sam Avgust. Stacije je bio Domicijanov gost, a u pesmi je opisao tu večeru priređenu u najraskošnijem krilu nove palate koja je do tada podignuta povrh ranijih neronovskih nivoa. Stacije kaže da je tada prvi put bio gost u palati i da je silno uživao.

To nije bio obed u uskom krugu prijatelja, nego veliki skup vodećih Rimljana, neka vrsta državnog banketa. Stacije možda preteruje tvrdeći da je bilo postavljeno hiljadu stolova, ali to nam makar daje neku predstavu o razmerama carskih gozbi. Ova večera sigurno je bila priređena u jednoj ili više ogromnih odaja za prijeme čiji tragovi još mogu da se razaznaju na Palatinu (str. 152, br. 10, 11, 12, 14). Gotovo svi ukrasi su uništeni, nisu čak ni odneseni drugde. Od tih odaja ostale su samo linije tlocrta, nekoliko delova pločnika i gole opeke nekih zidova. Oko jedne prostorije (br. 14) veličine otprilike trideset s trideset metara nalazile su se obavezne fontane, a prema nedavnim rekonstrukcijama bila je visoka preko trideset metara i u potpunosti je odgovarala projektima velikih trpezarija iz rimskih arhitektonskih priručnika. U ostale prostorije, iako su verovatno imale drugu svrhu kad nije bilo gozbi, lako su se mogli uneti triklinijumi.

Stacijevi stihovi pomažu nam da zamislimo ove odaje onakve su nekad bile, pune gostiju. Pesma je vrlo brižljivo sastavljena mešavina strahopoštovanja, laskanja i hvalisanja, uz poneki blesak ironije. Neke pohvale domaćinu i okruženju modernom uhu zvuče u najmanju ruku nezgrapno izveštačeno ili potpuno neiskreno čak i za dvorsku poeziju: „Čini mi se da ležim s Jupiterom među zvezdama/... Jalove godine mog života su prošle./ Ovo je prvi

dan onoga za šta sam rođen, sad sam na pragu svog života./ Jesi li to ti, vladaru zemlje i potčinjenog sveta/ moćni roditelju.../ na kome naslađujem oči sa svog kauča?" Uprkos svemu, Stacije nam dočarava atmosferu gozbe. Car je bio u središtu pažnje: ni Plinijev „podrigivač" ni Dionov sadistički domaćin maskarade, nego gotovo božansko prisustvo koje stoluje u samoći pred okupljenim gostima i pod njihovim zadivljenim pogledima.

Ogroman prostor i raskošni zidovi bili su dostojna pozornica ovog događaja. Sada razočaravajuće neugledne opeke nekada je prekrivao mermer različitih boja, crn i ružičast, plav i zelen poput vode, donesen iz čitavog rimskog sveta, poput nekakve virtualne mape carstva. „Ovde", kaže Stacije pokazujući dve vrste mermera, „planine Libije i Troje suparnički svetlucaju", a nagoveštava takođe u jednom od bleskova ironije koji spasavaju pesmu od potpuno prizemnog ulizištva da je bilo nadmetanja i izvan mermernih ukrasa. Stacije i ostale zvanice takođe su „suparnički svetlucali"

19. Ova neugledna hrpa cigli nekada je bila fontana u ogromnoj trpezariji Domicijanove palate. Prvobitno je sigurno bila optočena mermerom i veselila je goste zvukom tekuće vode. Vidi se u donjem desnom uglu rekonstrukcije, slika 20.

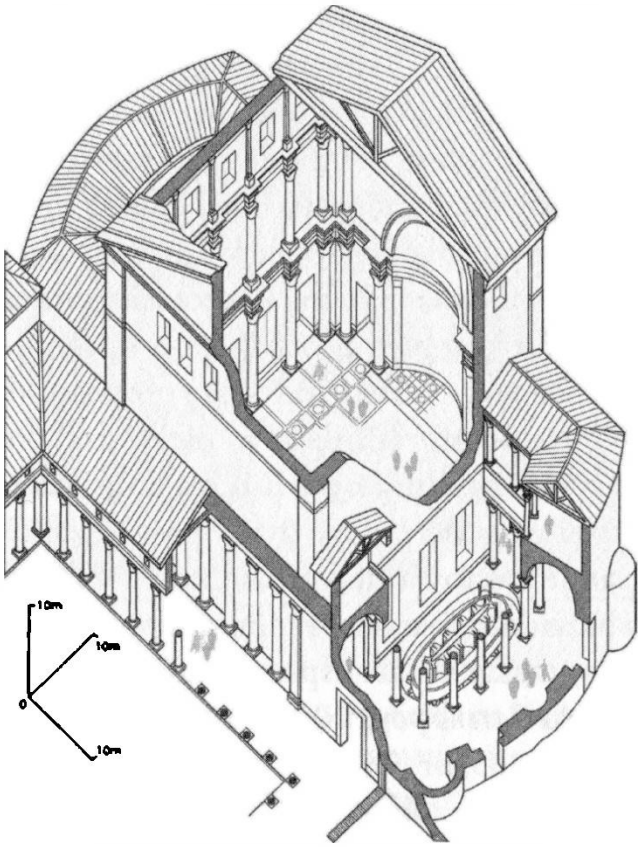

20. Rekonstrukcija najupečatljivije prostorije za obedovanje (nesumnjivo i za druge svrhe) u flavijevskoj palati, pokušaj da se zamisle gornji nivoi i krov koji više ne postoje (str. 152, br 14).

u najboljoj odeći, doterani da zadive, pokušavali su da privuku carevu pažnju.

Možda je pesnik upravo u tome i uspeo, jer neki moderni kritičari nagađaju (a to nije slepo nagađanje), da su delovi pesme napisani unapred i da je Stacije ustao da ih izdeklamuje „moćnom roditelju potčinjenog sveta" pred kraj večere u pokušaju samoreklamiranja združenom sa slatkorečivim pismom zahvalnosti.

Obed negde drugde?

Iako raskošna, palata u Rimu bila je samo mali deo carskog gostoljubla. U čitavoj Italiji i šire, u gradovima i u prirodi, još možemo

da prepoznamo ostatke desetina trpezarija u kojima su carevi nekada dočekivali zvanice. Ponekad su to bile, mogli bismo reći, drevne vladarske jahte, kao na primer dve raskošne barke koje je Kaligula sagradio na jezeru Nemi, divnom mestu četrdeset kilometara izvan Rima, koje su zapravo bile ploveći restorani s odajama za spavanje, prostorijama za obedovanje i zabavu i kupatilima (Ilustracija 6). No, nijedna redovna vangradska carska rezidencija na kopnu nije bila kompletna bez bogato opremljenih i često brojnih odaja za zabavu. U Hadrijanovom prostranom privatnom gradu u Tivoliju te prostorije bile su arhitektonski domišljate, od veštačkog ostrva na sredini jezera do „stadionske bašte" projektovane po uzoru na staze za trke dvokolica. Najčuvenije i danas najfotografisanije mesto na čitavom nalazištu je takozvani Kanopus, dugački bazen okružen odabranim skulpturama, osmišljen da podseća (tako se makar shvata usputna napomena u Hadrijanovoj biografiji u okviru *Carske povesti*) na čuveni kanal Kanopus u delti Nila u Egiptu (str. 165, br. 9 i 166). Na jednom kraju „kanala", u senci jednog veličanstvenog zdanja, car i njegovi prijatelji ležali su na zamršeno postavljenim kaučevima na različitim nivoima pored nekoliko vodopada. Hrana im je stizala, kao što je Plinije opisao, ploveći u malim čamcima. Sa strane su bila tri toaleta s tekućom vodom, bogato ukrašena mermerom i mozaicima, pa gosti nisu morali da idu daleko da se olakšaju.

Ponekad je car gledao šire od svojih imanja i jednostavno rekvirirao druga mesta za svoje prijeme. Čak ni drveće nije bilo bezbedno, ako je verovati priči da je Kaligula priredio večeru za petnaestoro, ne računajući poslugu, u krošnji platana koju je zvao svojim „gnezdom". Velelepna javna zdanja u Rimu svakako su privremeno mogla da se preuzmu u svrhu carskih gozbi, a to je važilo i za Koloseum. Današnji posetioci zamišljaju amfiteatar pun svetine koja urla gledajući pokolj nekih nesrećnih ljudi i životinja u areni (mada „urlanja" nije bilo baš toliko, kao što ćemo videti u Sedmom poglavlju). No najmanje jednom prilikom car je tu priredio večeru za hiljade zahvalnih građana, pa je Koloseum umesto polja smrti bio carska dvorana za gozbe.

21. Kanal Kanopus, najupečatljivija trpezarija na Hadrijanovom imanju u Tivoliju, možda nadahnuta nekom znamenitošću drevnog Egipta. Preko bazena okruženog skulpturama vidi se senoviti prostor u kom su car i njegovi gosti obedovali. Vidi i sliku 40.

Domaćin je ponovo bio Domicijan, a sledio je tradiciju još iz doba Republike da moćnici pokazuju velikodušnost priređujući masovne večere za narod. Julije Cezar je navodno (i pomalo neverovatno) priredio negde u Rimu javnu gozbu s dvadeset dve hiljade triklinijuma, što znači da je – ako je na svakom triklinijumu bilo po devet ljudi – gostiju bilo sto devedeset osam hiljada. Domicijanov javni banket bio je skromniji: pedeset hiljada mesta je razumna pretpostavka kapaciteta Koloseuma. No, glavna zamisao bila je da, kako god bili odabrani, Rimljani iz svih staleža, od oholih senatora do ljudi s ulice, dođu u amfiteatar da uživaju u obroku (posluženom na sedištima, ne na kaučevima) u prisustvu cara koji je sve to platio. Za vreme obeda u areni su se izvodile predstave, ne s gladijatorima i divljim životinjama, ali modernom oku možda jednako neprijatne režirane borbe ekipa žena i patuljaka i pomalo skaredni nastupi muzičara i zabavljača. Kad je pao mrak (ovo se događalo u decembru), čitav Koloseum osvetljen je buktinjama i noć se pretvorila u dan.

Jedan opis ovog banketa ponovo su stihovi pesnika Stacija koji nagoveštava da je prisustvovao. Divio se savršenoj organizaciji. „Gle, između svih delova gledališta nailazi nova masa [poslužitelja], doteranih i prijatnih oku, /ima ih koliko i gostiju na sedištima. / Neki nose korpe s hlebom, bele salvete i elegantna jela. / Drugi obilno nude opojna vina." Opisao je i neke upečatljivije smicalice. Predjelo je – orašasti plodovi, peciva, voće i urme – doslovno padalo kao kiša na goste na sedištima iz mreža na konopcima razvučenim visoko iznad njihovih glava (taj trik je u skromnijoj verziji ovekovečen na jednoj slici u Pompejima, ilustracija 7). Divljenje nije sprečilo Stacija da ubaci i nekoliko suvih šala. Pljusak hrane na samom početku bio je sjajan, kaže on, ali i opasan. Neki plodovi bili su nedozreli i bilo je bolno kad nekoga pogode (baš su „udarali", kaže on, na latinskom *contudit*). Vidimo sličnosti s kasnijim pričama o Elagabalovim pljuskovima za trpezom, mada je u Kolosemu ishod bio srećniji. Lepršajući s tavanice Elagabalove latice ruža ugušile su goste. Domicijanove tvrde jabuke i kruške samo su ostavile neke modrice i čvoruge. No, i to je ipak primer carske darežljivosti, ponekad neprijatne kad pada s visine.

Šta je na jelovniku?

Čak i iz Stacijevog opširnog izveštaja prilično je jasno da je hrana poslužena na Koloseumu zapravo bila izletnička, grickalice i vino uz poneki trik da se možda nadoknadi ograničena količina. Teško da je i mogla biti bolja budući da je gostiju bilo na desetine hiljada. U drugim prilikama ono što se iznosilo pred cara svakako je bilo raznovrsnije, od Trajanovih jednostavnih obroka do razmetljivije „hrane za pokazivanje". Priče koje čitamo o najbogatijim gozbama nagoveštavaju ideje zamršene gastronomske kuhinje iz čitavog sveta. Zahtevale su skupe i teško dostupne sastojke, a jela su se često spravljala tako da liče na nešto drugo („labud načinjen od prah šećera", da navedemo moderni primer). Takve su bile mnoge poslastice koje su, prema izveštajima, voleli Elagabal i drugi

sladokusci na prestolu. Omiljeno jelo cara Vitelija, na primer, zvali su „Minervin štit" jer se služilo na ogromnom poslužavniku, navodno se sastojalo od jetre štuke, mozga fazana i pauna, jezika flaminga i utrobe paklare, a sve se dovozilo ratnim brodovima iz Partije na istoku i Španije na zapadu. Izmišljene verzije takvih jela su glavne tačke gozbe koju priređuje Trimalhion, prebogati bivši rob u *Satirikonu*, rimskom romanu iz prvog veka nove ere, delu Petronija, nekada prijatelja, a kasnije žrtve cara Nerona. Među đakonijama je i jelo koje izgleda kao komplikovana mešavina ribe, guske i drugih ptica. Šala je u tome što je jelo spravljeno isključivo od svinjetine.

Priče o ovakvim jelima svakako su odražavale povremene hirove, ali bile su zapravo smela preterivanja mašte običnih ljudi koji su razmišljali o tome šta se jede u vladarskim odajama. Ima dobrih razloga za pretpostavku da su carske kuhinje pripremale mnogo jednostavniju hranu. Ako zanemarimo blistave podvige izmišljenih kuvara iz *Satirikona*, teško je videti kako su tako zamršena jela mogla svakodnevno da se pripremaju u rimskoj palati. Nije bilo ogromnih kuhinja kakve se mogu videti, na primer, u palati Topkapi u Istanbulu. Istina, kuhinje je u domovima svih elita starog veka vrlo teško pronaći. Zbog mirisa, buke i dima ponekad su bile prilično udaljene od glavnih trpezarija, čak i ako je to značilo da će se hrana poslužiti mlaka. Osim toga, hrana se pripremala napolju, kao roštilj, mnogo više nego što mislimo (na to ukazuje i Petronijeva minijatura o jednom Trimalhionovom robu koji sedi na pragu i čisti grašak). Ipak, zbunjuje činjenica da na Palatinu još nisu identifikovane ozbiljnije kuhinje. Čak i one pronađene u nekim carskim vilama van grada ne deluju kao da su dorasle navodnim zamršenim jelima. Sve kuhinje pouzdano identifikovane u Tivoliju, u Hadrijanovoj vili s ogromnim prostorijama za zabavu, vrlo su male. Niz ognjišta u Tiberijevoj vili na ostrvu Kapri, istina, govori o kuvanju za veliki broj ljudi, ali u blizini tih ognjišta nema pogodnih prostora ni površina za obradu mesa, punjenje, seckanje, mešanje, razvlačenje testa i začinjavanje neophodno za svako složeno jelo.

Način na koji se jelo takođe pojačava moju nevericu u neka zamršena jela. Kakvu vrstu hrane gosti mogu lako da jedu samo jednom rukom, u poluležećem stavu, bez viljuške – čak i ako su uvežbani? Moja pretpostavka je da su obilna i složena jela pripremana s vremena na vreme i iznošena uz veliku pompu da zadive goste. To nagoveštava Vitelijev „Minervin štit", osim ako nije potpuna izmišljotina. No, pošto svi vide poslužavnik, gotovo sve se seckalo na komadiće veličine zalogaja pre nego što se gostima prinese ili pošalje preko vode na malim tanjirima. Ako je tako, onda je rimska carska gozba više ličina na bife nego na restoran.

Ispod stepeništa

Koliko god da su bogate te gozbe bile, imamo iznenađujuće jasnu sliku nekih muškaraca i žena koji su ih omogućili: ne gostiju koji silaze niz stepenice ka Neronovoj trpezariji puni iščekivanja i strepnji, nego osoblja koje se s mukom spuštalo niz te iste stepenice noseći poslužavnike s pićem i jelom da posluži okupljene i zatim se vraćalo uz te stepenice s prljavim posuđem. Tvrdnja da su se obedi rimske elite, bilo da ih je priređivao car ili ljudi kao što je Plinije, zasnivali na eksploataciji stotina, ako ne i hiljada robova, daleko brojnijih od zvanica opruženih na kaučevima, očigledno je tačna. Kao što ćemo videti, gotovo sve u rimskoj palati zavisilo je od rada robova i od rada oslobođenika, tih muškaraca i žena koji su slobodu dobili ili kupili, ali su ostali „osoblje". No, možemo otići i dalje i saznati ponešto o organizaciji carevih večera, o različitim poslovima uključenim u pripreme, pa čak i neke pojedinosti životnih priča samih robova. Za to su delimično zaslužni ljudi kao što je Stacije koji je obraćao nešto pažnje na „doterane" poslužitelje u Koloseumu i na „čete robova" u trpezariji palate. Mnogo zaslužnije su mrvice podataka koje su robovi ili njihove porodice odlučili da zabeleže na svojim nadgrobnim spomenicima, što nam gotovo omogućava da im čujemo glasove.

Opšti utisak koji ostavljaju ova sećanja jeste slika hijerarhijskog i usko specijalizovanog sveta dvorske ishrane, kao i mase posluge, često neprimećene (bilo zato što su doslovno ostajali ispod stepeništa ili jer su bili prisutni, ali društveno „nevidljivi"). Sačuvani su spomenici kuvarima, nabavljačima, sobarima, poslužiteljima i podrumarima carskog domaćinstva, kao i pekarima stručnim za neke vrste hleba, kušačima hrane i ljudima zaduženim za pozivnice ili salvete (što nas podseća da je za obedovanje u rimskom stilu bilo neophodno brisati lice i ruke). Pronađeni su čak i spomenici vrlo čudnovatim zabavljačima, sasvim drugačijim od muzičara, pesnika ili čuvenih filozofa često povezivanih s rimskim bogataškim obedovanjem. Rimski pisci spominju mnoštvo „šaljivaca" (veštih neslanim, ali i drugim šalama), uključujući i neke poznate pod nazivom *copreae*, što doslovno znači „mali govnari". Najzanimljiviji od svih je čovek poznat samo po svojoj komemorativnoj ploči na zajedničkoj grobnici, carski rob (njegovog imena više nema) i jedan od „carevih zabavljača". Na ploči piše da je bio čuven kao „imitator" u domaćinstvu cara Tiberija „koji je prvi otkrio kako da oponaša advokate". Teško je izbeći zaključak da je u Tiberijeve večere (gde bi drugde takva predstava mogla da se izvodi?) malo živosti unosio rob izazivajući smeh oponašanjem slobodnih i otmenih pravnika.

Ta vrsta specijalizovane infrastrukture s precizno definisanim dužnostima – sve do čuvara stonog rublja ili komičara s posebnim repertoarom – bila je deo pokazivanja careve moći, a oponašala se, istina skromnije, u drugim rimskim bogataškim domaćinstvima, stvarnim i izmišljenim. U *Satirikonu*, na primer, Trimalhion komično deli svoje robove u rangirane „čete" i preti jednom da će ga ražalovati iz „kuvarske" u „glasničku četu". No, nadgrobni spomenici takođe izvode neke od ovih često zaboravljenih ličnosti na trenutak našu pozornicu, i nagoveštavaju da su neki robovi i oslobođenici, koliko god bili opravdano gnevni zbog eksploatisanja, pronalazili identitet u ovoj hijerarhiji rada.

Tit Elije Primitiv, oslobođenik na carskom dvoru sedamdesetih godina drugog veka nove ere, po svemu sudeći bio je takav.

Spomenik s elegantno uklesanim natpisom koji su on i njegova žena Tihe (takođe careva bivša robinja) poručili za sebe ne kaže da je bio običan kuvar, na latinskom *cocus*, nego ističe da je bio *archimagiros*, što je retko korišćena grčka reč za glavnog kuvara, šefa kuhinje, a imala je prizvuk važnosti kakav i danas ta titula ima u francuskom ili engleskom jeziku. Drugi primer je Tiberije Klaudije Zosim, oslobođenik i kušač (*praegustator*) careve hrane koji nije proveravao ukus, nego je li hrana otrovana. Sećanje na njega sačuvano je na dva mesta. Jedno je u današnjoj Nemačkoj, gde je preminuo prateći Domicijana u vojnom pohodu. Oprezni carevi nikuda nisu putovali bez prve linije odbrane od atentata (mada Zosim, koliko znamo, nije umro od otrova). Drugi spomenik, u Rimu, opisuje ga kao „primernog supruga" i „divnog oca" njegove žene i ćerke, Entole i Eustahije. Oba teksta naglašavaju da nije bio običan kušač. To je bio posao robova nižeg ranga kakav je bio Ket Herodijan, opisan na memorijalnoj ploči samo kao „Avgustov kušač" (a njegovo drugo ime nagoveštava nam da je i

22. Spomenik Titu Eliju Primitivu, opisanom kao „*archimagirus*", odnosno glavni kuvar, i njegovoj supruzi Eliji Tihe. Fraza „*Aug(usti) Libertus*" u prvom redu kaže nam da je bio „bivši carev rob". Drugi deo teksta bavi se zaštitom groba i spominje ulogu „veća kuvara" („*collegium cocorum*", jasno vidljivo na desnoj strani).

23. Ova dragocena ploča postavljena je u Rimu u spomen na oslobođenika Tiberija Klaudija Zosima koji je umro u Germaniji služeći Domicijanu. Njegovo mesto na lestvici navedeno je u 3. i 4. redu, *„procurat(ori) praegustatorum"*, odnosno glavni kušač. Imena njegove žene i ćerke, koje su poručile ploču, navedena su u poslednja četiri reda.

on bio „ljudski poklon", i to poklon caru Avgustu Iroda Velikog kog znamo iz Biblije). Zosim je bio višeg ranga: za njega piše da je bio „*starešina* kušača".

Ovi zapisi o Zosimu takođe nam pružaju malo uvida u zajednicu radnika u carskim trpezarijama i kuhinjama. Neki tekstovi spominju, na primer, *collegium* (nešto između organizacije osoblja i društvenog kluba) kuvara ili *collegium* kušača. Drugi pak nagoveštavaju da su imali i neki oblik novčanih fondova. Pravila ispisana na memorijalnoj ploči Tita Elija Primitiva kažu da se kršenje pravila kažnjavalo globom koja se plaćala kolegijumu palatinskih kuvara. No, osim ovoga, teško je podrobnije shvatiti atmosferu svakodnevice ispod stepeništa carskih kuhinja. Najživopisnija slika može se naći u Plutarhovoj biografiji Marka Antonija, Oktavijanovog suparnika na kraju poraženog u bici kod Akcijuma. Radnja ove knjige, napisane u drugom veku nove ere, ne odvija se u Rimu, nego u palati u egipatskom gradu Aleksandriji u kojoj je

Antonije živeo s Kleopatrom – a tu su, po svemu sudeći, kuhinje bile sve samo ne tesne i skromne.

Plutarh objašnjava da je informacije dobio od svog dede čiji je prijatelj jednom obišao te kuhinje. Tu je video da se na ražnjevima peče čak osam divljih veprova. „Zbog čega toliko?", upitao je. „Zar ima toliko gostiju na večeri? „Ne", objasnio mu je jedan kuvar, „samo dvanaestoro." No pošto se nije znalo kad će poželeti da jedu, kuvari su počeli da peku svakog vepra u različito vreme, tako da jedan sigurno bude savršeno ispečen kada obed počne. Ova priča možda je trebalo da slavi vrhunsku profesionalnost kuvara, a nagoveštava i da će onima koji naporno rade u kuhinji ostati obilje hrane. Naravno, priča je i kliše o vladarskom preterivanju i rasipanju. Prenerazila je Vilijema Šekspira koji je spominje u drami *Antonije i Kleopatra*: „Osam čitavih veprova na ražnju, a svega dvanaest ljudi? Je li istina?" To je primamljivo čak i danas. O tada princu, a sada kralju Čarlsu Trećem uporno se pričalo, a Bakingemska palata uporno je demantovala, da mu se za doručak priprema sedam jaja kuvanih kraće ili duže tako da jedno bude savršeno rovito baš kao što on voli. Tako opstaju mitovi o vladarima.

Ponovo smo na granici koja razdvaja svakodnevna praktična pitanja u vez s carevom hranom i maštovite izmišljotine o dinastičkom obedovanju. Ta granica je nejasna, naravno, a postoji i varljiva „ničija zemlja" između mašte i stvarnosti (koja obuhvata sve vrste preterivanja, poluistina i glasina). Zbog toga se sada vraćamo *ideologiji* obedovanja onakvoj kakva se pomalja u činjenicama, polučinjenicama i očiglednim izmišljotinama (koliko god ih bilo teško međusobno razlikovati) priča o caru za trpezom. Nešto što ću prepričati ne može biti doslovna istina, ali nam otvara druge vrste istine o carskom obedovanju i načinu na koji se zamišljalo.

Pozorište moći

Jedna ideja iza carske gozbe bila je da se car pokaže, da bude središte spektakla. Čak i kad je obedovao „privatno", raspored

triklinijuma – kao u Kanopusu u Hadrijanovoj vili – često pokazuje da je bio makar *virtuelno* izložen. (Moderni turisti na neki način shvataju poruku Kanopusa tako što ga najradije fotografišu.) Ista tema oblikovala je i Neronov podzemni triklinijum. Pozornica je doslovno pružala prostor za nastupe zabavljača posle večere, ali je, kao važan deo dekora, ukazivala na *teatralnost* same trpezarije.

U nekim prilikama car je zaista bio spektakl. Lako je zamisliti masu na obali jezera Nemi kako gleda Kaligulu za večerom baš kao što je u sedamnaestom veku masa imućnih posetilaca dolazila u Versaj da posmatra gozbe Luja Četnaestog (bilo ih je toliko da su se pojavljivali i lokalni džeparoši). Ta ideja sigurno je navela Domicijana da preobrazi Koloseum, jedan od najboljih gradskih prostora za javne predstave, u *spektakl gozbe*, a možda je navela i Nerona da jedno gradsko pozorište pretvori u neku vrstu plovećeg restorana i noćnog kluba. Navodno je nekako poplavio zgradu i naredio da se u sredini nastalog veštačkog jezera sagradi splav za njega i njegove goste. Car i zvanice jeli su ležeći na purpurnim prostirkama i jastucima, a oko njih, verovatno na ivici vode, ljudi su odlazili u novopodignute krčme i javne kuće ili naprosto zijali u cara. Sve ovo je najverovatnije smela izmišljotina, uključujući i priče o tome da je masa navodno na smrt izgazila veliki broj muškaraca i žena. Bilo to istina ili ne, suština je u tome da je car za obedom bio smešten da ga *posmatraju*. Aleksandar Sever je u trećem veku nove ere znao šta govori kad se požalio da se, kad priredi veliku gozbu, oseća kao da večera u pozorištu.

No, nije se samo car izlagao pogledima. Jedna vizija društvenog, političkog, pa čak i „telesnog" poretka rimskog sveta takođe je izložena, preispitivana i bila je tema rasprava u pričama o carskom obedovanju. To je očigledna poenta Svetonijevih upornih tvrdnji da Avgust nikada nije ugošćavao oslobođenike. Osim na javnim masovnim gozbama, postojala je stroga podela između zvanica rođenih kao slobodni građani i posluge koju su činili robovi i bivši robovi. Bila je to podela ljudske vrste na one *koji* služe i na one *koje* služe.

Nešto slično naglašavaju i neke „predstave" izvođene za večerom. Neobična trpezarija nedavno otkrivena na seoskom imanju Antonija Pija i njegovog usvojenika Marka Aurelija udaljenom šezdesetak kilometara od Rima po svemu sudeći pružala je gostima izuzetan vidik tokom sezone pravljenja vina jer je gledala tačno prema prostoru za muljanje grožđa nogama, malo uzdignutom kao da se posao obavlja na pozornici. To je naglašavalo jaz između uglednih gostiju i robova pretvorenih u predstavu *dok rade*, a ujedno je podsećalo pripite zvanice kako nastaje vino koje piju i (prilično upadljivo) primicalo tradicionalnu ovozemaljsku poljoprivrednu atmosferu bliže elegantnoj večeri. Cara su mnogo češće zabavljali kepeci i osobe s invaliditetom, kao i gluve ili slepe osobe, što je postalo „pomodno" stolećima kasnije na evropskim dvorovima. Smatrali su ih čudnovatima ili „zabavnima", a nama deluju kao žrtve posebno neukusne šale. No, čemu su služili? Na neki način i oni su obavljali važan posao u hijerarhiji obedovanja. Oštećena tela ovih odbačenih ljudi niskog roda pomagala su da tela gledalaca – cara, kralja ili dvorana – u poređenju s njihovima deluju savršeno. Prave telesne nedostatke elite prikrivalo je prisustvo onih s još izraženijim nedostacima. Večera za carskom trpezom makar je u mašti definisala goste kao slobodne ljude obdarene potpunim, kulturnim i, u rimskim okvirima, „normalnim" telom.

Naravno, „loši" carevi sve to su okretali naglavce, ali priče o tome kako su *kršili* pravila otkrivaju ista temeljna načela. Osim što je navodno ugošćavao i svog omiljenog konja (tu nije bilo „normalnog" ljudskog tela), Kaligula je takođe tvrdio da su ga najistaknutiji građani Rima služili za trpezom. Svetonijev latinski nije potpuno jasan, pa ne znamo pouzdano jesu li senatori pretvoreni u poslužitelje „držali salvete u rukama" ili su „zadizali tunike" i neprijatno se otkrivali. U svakom slučaju, to nije bilo samo ponižavanje elite. Zamena uloga poremetila je očekivani društveni poredak banketa. Nešto slično nazire se i u pričama o Elagabalu koji na triklinijume smešta osam ljudi s kilama, osmoricu jednookih ljudi i slično. Naravno, bila je to vrlo opaka neslana šala, ali je i potkopavala zamisao o telesnom savršenstvu koja je

trebalo da definiše goste. Ove priče sada se shvataju samo kao odraz sumanutih hirova (stvarnih ili ne) psihopata na prestolu, a zapravo imaju simboličku logiku u okvirima „obeda moćnika".

Ta logika pronalazi se i u nekim neistinama koje navodno prikazuju „rđave" careve ne kako krše načela carskog obedovanja, nego odlaze u drugu krajnost, a istovremeno pokreću pitanja o tome koliko strogo društvena pravila mogu i treba da se primenjuju. Tako da ima veće izmišljotine od priče da je car Komod na jednoj zabavi prikazao „na velikom srebrnom poslužavniku dvojicu izobličenih grbavaca premazanih senfom". Ovo ne bi bila samo trpezarijska verzija svirepog cirkusa nakaza, nego najdalja moguća krajnost (čak i za rimske čitaoce) ideje o nenormalnim telima na gozbi. Jedno je kad osobe s invaliditetom nastupaju kao zabavljači tokom večere, a nešto sasvim drugo je izložiti ih na poslužavniku namazane začinima kao da su hrana koju treba pojesti. Druge slične priče preispituju razumne granice carske vlasti brutalno prikazujući njegove zloupotrebe *kao domaćina.* Kaligulu su, na primer, kritikovali jer je sadistički kaznio roba koji je posluživao na jednoj njegovoj javnoj gozbi. Rob je navodno ukrao srebrnu traku s jednog kauča. Car je naredio da mu odseku šake, okače mu ih oko vrata i vodaju ga između gostiju noseći pred njim natpis o njegovom zločinu.

Granice svireposti u rimskom svetu bile su umnogome drugačije od naših, a neki uobičajeni drevni oblici kažnjavanja i odmazde zapanjujući su prema većini modernih merila. No, to ne znači da granice nisu postojale. Priče, odnosno mračne maštarije o gozbama bile su način rasprave o tome koliko daleko car ima pravo da ode. Neograničenu moć, treba da zaključimo, bolje je zauzdati ili makar prikriti.

To isto je navodno naglasio car Avgust na večeri tokom koje se zbio onaj čuveni događaj s jeguljama ljudožderkama. Tom prilikom car nije bio domaćin, nego je bio gost svog basnoslovno bogatog prijatelja Publija Vedija Poliona u njegovoj vili u Napuljskom zalivu. Ugošćavanje cara, „poziv da dođe ponovo", često je imalo i loše strane. Za početak, koštalo je strahovito mnogo.

Jedna priča kaže da je Neron primorao jednog prijatelja da priredi večeru na kojoj su svi gosti nosili svilene turbane. Koštala je četiri miliona sestercija, koliko je iznosilo združeno bogatstvo dva-tri obična senatora. Čak i ako je suma preterana i delimično simbolična („milioni"), pokazuje zaista ogromne troškove. Jednako neprijatni bili su trud i metež. Pošto je 45. godine pre nove ere ugostio diktatora Julija Cezara koji se pojavio s dve hiljade vojnika i odabranih ulizica, Marko Tulije Ciceron, republikanski političar, suvo i uzdržano je rekao da je uživao u društvu i razgovoru, ali da to neće uskoro ponoviti: „Jednom je dovoljno." Avgust ne bi došao s tolikom pratnjom, ali Polion bi svakako dao sve od sebe da ga zadivi.

Priča kaže da je na gozbi jedan Polionov rob razbio skupoceni kristalni pehar. Polion je odmah odlučio da ga kazni tako što će ga baciti u ribnjak sa smrtonosnim jeguljama - što mu je bio omiljeni način mučenja neposlušnih robova. No, rob je nekako uspeo da se izmigolji iz ruku onih koji su ga držali i preklinjao je počasnog gosta za blažu smrt. Činjenica da nema jegulja koje mogu da pojedu čoveka i da je priča sigurno delo urbane legende samo pojačava snagu pouke. Avgust je naredio da se rob oslobodi, da se sve Polionovo kristalno posuđe porazbija i da se ribnjak s jeguljama zatrpa zemljom. „Ako ti je jedan pehar razbijen", rekao je Polionu, „zar je to izgovor da ljudskom biću iščupaju utrobu?" Ni sam Avgust nije bio poznat po umerenim navikama za večerom. Ozloglašena je bila jedna njegova gozba pod maskama na kojoj je navodno svetogrdno oponašao boga Apolona. No, ovde je prikazan kao (svemoćni) glas razuma koji čuva sklad zadovoljstva za trpezom.

Ova anegdota takođe nas vraća na sukobe između cara i elite za obedom. Kao što smo shvatili iz priča o lažnoj hrani, nisu svi gosti bili jednaki. Mnogi Rimljani zamišljali su da se carska moć najbolje vidi na delu za trpezom, kao i da se upravo tada suočavaju vladar i plemstvo. U ovom slučaju Avgust je Vedija Poliona naučio pameti.

Smrt od jela

Ne treba da budemo previše sumorni govoreći o ovoj temi. Na svakog senatora koji je drhtao na zabavama kakva je bila Domicijanova crna večera (kakva god bila istina ili namera), bilo ih je verovatno nekoliko koji su se, kao Plinije, rado hvalili da su proveli prijatno veče u palati, ko god da je bio car. Svetonije tvrdi, na primer, da je Vespazijan u mlađim danima, mnogo pre nego što se popeo na presto u građanskom ratu 68–69. godine nove ere, ustao u senatu da se zahvali Kaliguli na pozivu i verovatno da se postara da sve njegove kolege saznaju da je pozvan u palatu. Postoji i priča o nekom „provincijalcu" koji je pokušao da kupi mesto za carskom trpezom (a pričala se da naglasi sujetu cara polaskanog željom tog čoveka da mu bude gost i da pokaže vrednost mesta za carevom trpezom). Suština je u tome da je obed sa carem, naročito u intimnijem društvu, gostima svakako ulivao osećaj da su u središtu moći i omogućavao im da steknu njegovu pažnju, sasvim kao i obed s današnjim političkim vođama. Sasvim moderno zvuče neke drevne optužbe da je car davao važne položaje onima s kojima je obedovao ili da su se velike odluke donosile na gozbama. Jedan klasični slučaj vršenja uticaja za večerom ticao se Kaliguline namere da postavi zlatnu statuu samog sebe u jerusalimskom hramu, čime bi besramno uvredio judejsku versku osetljivost. Prema jednoj verziji ove zamršene priče koja je konačno razrešena tek Kaligulinom smrću, Irod Agripa, judejski kralj s dobrim vezama u carskom domu, na jednoj skupoj večeri koju je priredio u Rimu ubedio je Kaligulu da ponovo razmisli o toj svojoj nameri.

No, carska večera mogla je da bude i izuzetno opasna. Bila je klasično rimsko mesto zločina koliko i seoska vila u modernim britanskim krimićima, bilo da je reč o Klaudiju koji je umro od otrovnih pečurki ili o glasinama da je Lucije Ver uklonjen otrovanim ostrigama. Samo prisustvo brojnih kušača doprinosilo je tom utisku. Oni su štitili cara i njegove najbliže od otrova, ali su

istovremeno podsećali sve prisutne da, ako ne pripaze, ono što jedu može da ih ubije. Naglašavali su kulturu sumnje. Ponekad je to dobijalo laki komični ton. Komod je, na primer, navodno stavljao ljudski izmet u neka najskuplja jela (to nije bilo smrtonosno, ali gostima nije bilo ni smešno). No, ima mnogo priča prema kojima su, uprkos svim naporima kušača, večere *bile* smrtonosne.

Najviše nam otkriva priča o smrti trinaestogodišnjeg princa Britanika na večeri u palati 55. godine. Bilo je to na samom početku Neronove vladavine, a dečak je, kao rođeni sin cara Klaudija, bio mogući suparnik i novom režimu bilo je najbolje da ga ukloni. Istoričar Tacit opisao je prizor uz mnogo živopisnih i nesumnjivo maštovitih pojedinosti (rodio se godinu dana posle događaja, svakako mu nije prisustvovao, a mi ne znamo kakvim je pouzdanim informacijama raspolagao). Britanik je, objašnjava on, sedeo za stolom za decu, malo dalje od kaučeva za odrasle goste. Kako bi zaobišli kušače, Neronovi dželati sipali su otrov ne u dečakov topli napitak koji je neko već kušao, nego u vrč sa hladnom vodom kojom se napitak rashlađivao koja nije prošla probu (niko ne sumnja u običnu vodu). Dečak se odmah srušio, a Neron je izjavio da je to napad padavice. Možda je i bio, što bi svakako poreklo maštarije o otrovanoj vodi. No, to objašnjenje potkopala je činjenica da je pogrebna lomača za Britanika bila pripremljena unapred – ili makar tako tvrdi Tacit koji nije imao razloga da ublažava ovaj mračni događaj.

No, verovatno najjezivija strana priče je Tacitov opis reakcije ostalih gostiju. Neki su pokazali sumnje panično trčeći naokolo, drugi su ostali na svojim mestima, ali pogledi su im ostali prikovani za Nerona. Jedina osoba koja je postupila kako treba bila je Britanikova starija sestra Oktavija, koja će kasnije s Neronom stupiti bešramno u dinastički brak. Nije pokazala ni trunke osećanja, nego je – nagoveštava priča – jednostavno nastavila da jede kao da se ništa nije dogodilo. Tacit tvrdi da je delimični razlog za preteću atmosferu u carskoj trpezariji bilo to što tu niko nije smeo da pokaže svoja prava osećanja i podozrenje, čak ni ako mu se rođeni brat sruši.

Jedna carska princeza pogrešila je tokom Tiberijeve vladavine tako što je previše otvoreno pokazala strepnju. Godinama je sumnjičila cara da je nekako doprineo smrti njenog muža i lako je oklevala pre nego što je zagrizla jabuku koju joj je on ponudio ostavivši tako utisak da podozreva da je jabuka otrovana. Više nikada nije pozvana na večeru, a uskoro je i prognana. Priča je možda predobra da bi bila doslovno istinita. Nešto sumnjivo slično pričalo se i za mladog Tiberija Gemela koji je, pošto se o njemu govorilo kao o mogućem suvladaru, imao razloga da strepi od večere s novim carem Kaligulom. Prema Svetonijevim rečima, dah mu je stalno mirisao na lek protiv kašlja, a Kaligula je smatrao da je to miris protivotrova koji je dečak uzimao za slučaj da mu je nešto stavljeno u hranu. To je bilo dovoljno: Kaligula mu je naredio da se ubije. Bila priča istinita ili ne, suština je u tome da se carska gozba lako zamišljala kao mesto samooptužbi, uz tragične posledice.

Dobri i loši domaćini

Odnosi između cara i elite za trpezom – bilo da je reč o zahvalnosti, srdačnosti i laskanju ćutljive većine ili mržnji, prikrivenom sadizmu i mušičavoj svireposti koje naglašavaju mnogi pisci, drevni i moderni – nisu se svodili samo na smrt i krvorpoliće. Za teror na triklinijumu nije bilo neophodno nečije ubistvo. Kao što priča o Domicijanovoj crnoj večeri pokazuje, teror se oslanjao i na opake šale (ponekad s neželjenim ishodom), na mikroagresiju sračunata (ili umišljena) poniženja. Postoje desetine drevnih anegdota, često začinjenih šarolikim i naoko preciznim pojedinostima, usredsređenih na isto temeljno pitanje koje se postavljalo bez obzira na to ko je car. Koliko je zapravo carska gozba bila prilika za (makar) prividnu jednakost? Koliko je car za trpezom bio „jedan od nas"? Po čemu se znalo da je car dobar ili loš domaćin?

Carska pristojnost često je obuhvatala upravo onakvu učtivost iz priča o Avgustu koji se pozdravljao i opraštao od svih senatora

redom oslovljavajući ih imenom. Koliko god da je pobesneo zbog sumnje u jabuku, Tiberija su hvalili što dočekuje konzule na vratima i na rastanku stoji nasred trpezarije i lično se oprašta od svakog gosta. Drugi su stekli dobar glas zbog trpeljivosti ili duhovitih kazni za sitne prestupe gostiju. Na primer, kad je jedan gost ukrao zlatni pehar iz kog je pio (uobičajeni moderni sitni prekršaj u hotelima i restoranima), Klaudijeva „uzdržanost skrenula je u humor", kako se Plutarh izrazio. Kad se taj isti gost pojavio na večeri sutradan, otkrio je da je samo njemu doneseno zemljano posuđe. Slično tome Julije Cezar navodno je kaznio svog pekara zato što je njemu pravio bolji hleb nego gostima – i time je oštroumno spojio izraz moći nad „radnikom" i privid jednakosti između domaćina i zvanica.

Istovremeno su upravo za trpezom, pričalo se, carevi eliti natrljavali na nos njenu sopstven poniznost. Ponekad se to svodilo samo na tačno određene razlike u hrani i piću, kao kad je Aleksandru Severu služeno po pet pehara vina, a njegovim gostima samo po jedan (u starom Rimu bilo je vinskog snobizma, ali manje nego danas; važnija je bila količina). No, bilo je i opasnijih poteza. Isti onaj Tiberije koji se strogo pridržavao formalnosti dočekivanja i ispraćanja gostiju navodno je prekinuo odnose s čovekom koji je otkrio njegovu tajnu igre pitalica (a kasnije ga je i primorao na samoubistvo). Tiberije je rado zvanicama postavljao pitanja o onome što je tog dana čitao, a nesrećni gost pokušao bi da ga nadigra tako što bi od dvorskog osoblja unapred nabavio carev spisak knjiga. Drugi su navodno pretvarali političku vlast u seksualnu. Za Kaligulu se govorilo, na primer, da usred večere odvodi u postelju supruge prisutnih gostiju i zatim ponižava i njih i njihove muževe kudeći (ili hvaleći) njihov „nastup" pred okupljenima. Ako je to istina, onda je sigurno delovalo svima, a naročito ženama, kao mana prividne jednakosti mešovitog društva za trpezom.

No, najupečatljivije anegdote usredsređene su na šale i smeh, ne kao na znak tolerantnog dobrog raspoloženja, nego kao na carevo oružje upereno u velikaše (carevi su se smejali *njima*, a ne *s njima*). Kaligulina dosetka za večerom da može da preseče grlo

konzulima kad god poželi pokazuje i njegovo oholo preterivanje i senatorsku ranjivost. Još neprijatnija je priča o istaknutom Rimljaninu kome je sin jednog jutra pogubljen na njegove oči, takođe po Kaligulinoj zapovesti. Nesrećnog oca car je istog dana pozvao na večeru i izuzetno srdačno ga primoravao da se smeje i zbija šale (kao da može da kontroliše i ove „najprirodnije" ljudske reakcije i osećanja). Zbog čega je, za ime sveta, ožalošćeni otac na to pristao? Zato što je, kako je oštro primetio jedan rimski pisac, „imao još jednog sina".

Odnosi moći u ovim pričama mnogo su zamršeniji nego što deluju na prvi pogled. Kako god da su nastali i na kakvom god se stvarnom nasilju zasnivali, njihova meta – u obliku kakav je stigao do nas – jeste, naravno, sam car. Nisu oni isključivo dokaz carskih nedela u okviru optužbi protiv njih i upozorenje kasnijim vladarima, prepričavani mnogo puta, na to kako *ne treba* da se ponašaju. Dok saosećaju s ocem koji je izgubio sina, čitaoci zapravo osuđuju carevu teoretsku svemoć. Te priče su zamršene i zato što preklapaju sliku moguće nasilnog domaćina preko slike moguće nasilnog cara (i obrnuto).

Ova složenost donekle je sažeta u još jednoj carskoj trpezariji smeštenoj na divnom mestu uz more i ukrašenoj vrhunskim, ali uznemirujućim skulpturama. Teško je zamisliti da se tu moglo večerati bez razmišljanja o problematičnim odnosima između domaćina i gostiju, između cara i njegovog društva za trpezom.

Polifemova pećina

Ova trpezarija otkrivena je 1957. na obali blizu Sperlonge, seoceta između Rima i Napulja. Još smelija od trpezarija okruženih vodopadima i fontanama koje smo već spomenuli, ova je načinjena u vidu platforme za kaučeve smeštene na veštačko ostrvo koje gleda u prirodnu pećinu u kojoj su arheolozi iskopali hiljade fragmenata skulptura. Mnogi su sada sastavljeni u rekonstrukciji niza mermernih statua koje su nekada krasile unutrašnjost pećine,

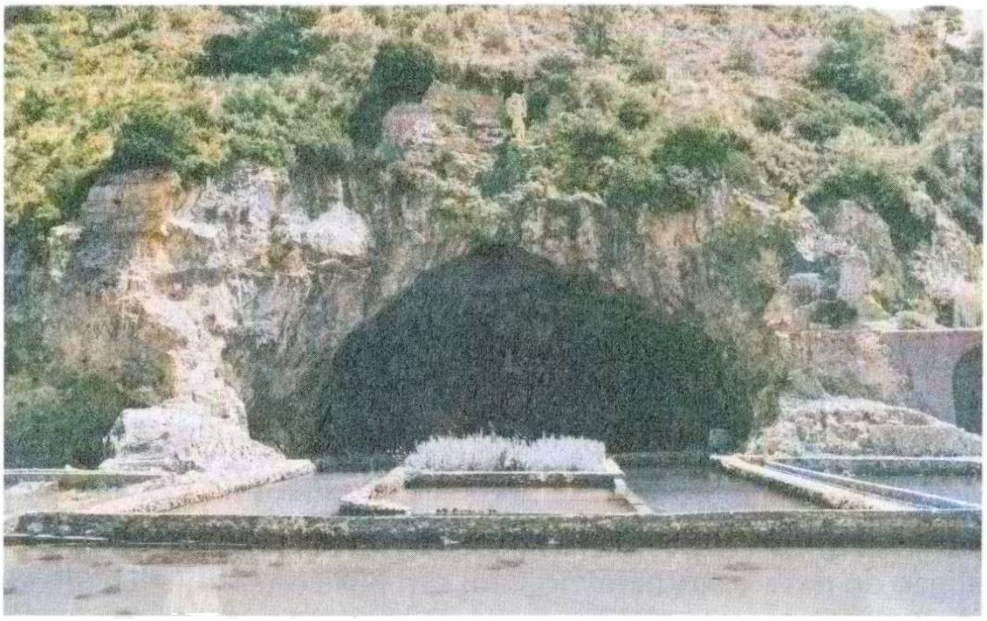

24. Pećina u Sperlongi. U prvom planu je temelj trpezarije i kaučeva, a iza njih je prirodna pećina s grupama skulptura na teme Trojanskog rata i Odisejevih putovanja u koju su gosti gledali.

a prikazuju teme iz mitskog Trojanskog rata i Homerovog epa *Odiseja* (klasika važnih za rimsku koliko i za grčku elitu). Zamisao je sigurno bila da se gosti čamcima dovezu na ostrvo na koje im je i hrana stizala preko vode i da se dive pećini punoj statua dramatično osvetljenoj dok sunce zalazi na zapadu iza njih.

Veoma je verovatno da je upravo tu 26. godine nove ere car Tiberije samo srećom izbegao smrt za večerom. Na putu za južnu Italiju obedovao je u prirodnoj pećini na seoskom imanju zvanom *Spelunca* („pećina") kad su neke stene na ulazu pale i ubile nekoliko prisutnih. Već zbog samog imena (*Spelunca*/Sperlonga) veza je vrlo verovatna. No, čak i ako nije tako (a same skulpture možda su nastale i kasnije), sasvim je uverljivo da je ova vrhunski uređena pećinska trpezarija pored raskošne vile bila carska imovina.

No, šta te statue tačno prikazuju? Ima raznih „epskih" prizora, uključujući Odiseja kako odnosi Ahilovo telo s trojanskog bojišta i čudovišnu Scilu koja je pokušala da uništi Odisejev brod na putu iz Troje do njegovog rodnog grčkog ostrva Itake. No, središte čitave kompozicije je još jedna Odisejeva pustolovina na povratku kući:

oslepljivanje jednookog diva i ljudoždera Polifema. U *Odiseji* piše da su se tokom dugog povratka kući grčki junak i njegovi drugovi iskrcali na Polifemovo ostrvo i dok je on napasao ovce smestili se u njegov pećinski dom. Div se vratio, zatekao je uljeze i od nekih doslovno pripremio jelo – ali Odisej je, da bi sprečio nove gubitke i omogućio preživelima bekstvo, diva napio, a kad se ovaj onesvestio, oslepio ga je iskopavši mu jedino oko užarenim kocem.

Ovo je raskošna priča o kulturnom sukobu i dvojakosti „civilizacije". Na čijoj smo strani? Na strani ljudoždera kome je neko upao u dom ili na strani vođe koji domišljato spasava živote svojih ljudi? Šta se nalazi između Polifemovog navodnog „varvarstva" i Odisejeve grčke „civilizovanosti"? Vizuelno je pak bilo vrlo tašto upotrebiti pravu pećinu za prikaz mitske pećine iz priče. Onima koji su je posmatrali sa svog ostrvskog triklinijuma, scena je bila i nešto više. U središtu mita o Odiseju i Polifemu nalazila su se

25. Centralna grupa skulptura u pećini u Sperlongi prikazuje Polifemovo oslepljenje iz Homerove *Odiseje*. Bilo je teško sastaviti komadiće mermernih figura (razbijenih kad se pećina urušila), ali ova rekonstrukcija, delom prvobitna, delom moderna, dobro dočarava kompoziciju: Odisej i njegovi saputnici vade oko pijanom ispruženom divu.

upravo ona pitanja o domaćinu i gostima pokrenuta u brojnim drugim pričama o carskom obedovanju. Mit je izlagao opasnosti gostoprimstva, u njemu je na jelovniku bilo ubistvo, hrana je bila nečista, a piće je na kraju došlo glave samom domaćinu, ranjivom koliko i smrtonosnom. Bila je to mitska večera iz pakla.

Pećina u Sperlongi je najmaštovitija carska trpezarija ukrašena pričom o Polifemu, ali nije jedina. Ta scena je na neki način postala zaštitni znak obedovanja u palati. Statua Polifema u nekom trenutku postavljena je u Kanopusu, u Hadrijanovoj vili. Jedna se, verovatno takođe u prostoriji za obedovanje, nalazila u Domicijanovoj vili izvan Rima (str. 136). Još jedna je bila u Napuljskom zalivu, u raskošnim odajama za zabavu vile cara Klaudija; tu su gosti ležali oko bazena u veštački nastaloj pećini, a na jednom kraju bile su statue Odiseja kako nudi diva vinom – pre nego što ga je oslepio. Ova prostorija iskopana je ispod vode tek pre četrdesetak godina, a jedna nedavna teorija kaže da je to bila upravo

26. Podvodni arheolog spasava skulpturu iz Polifemove grupe u Klaudijevoj trpezariji u Baji u Napuljskom zalivu; to je figura jednog Odisejevog pratioca.

ona trpezarija u kojoj je Neron svojoj majci Agripini poslužio njenu poslednju večeru pre nego što ju je ubio.

Ako je zaista tako (a ta teorija jeste optimistična, ali nije neverovatna), onda možemo samo da se zapitamo da li je Agripina razmišljala o opasnosti koju su statue prikazivale. Čak i ako nije, tvorci ovih odaja nudili su zvanicama mnoštvo tema za razmišljanje. Neki gosti možda su pomislili da njihove gozbe predstavljaju civilizovanu prefinjenost koje u epskim pričama nema. Pažljiviji posmatrači videli su možda odraz sopstvenih napetosti, dvoumljenja i strepnji. Opasnosti obeda, stvarne i izmišljene, bile su sažete u dekoraciji same trpezarije. Sperlonga je za nas naročiti podsetnik na složenost carske večere: od organizacionih izazova (zamislite kako je bilo slati sve one brodiće gostima preko vode, naročito preko gotovo otvorenog mora), preko zadovoljstva gostiju polaskanih što su carevi gosti, na vodi ili na suvom, do mračnog podteksta carske moći koju carevo gostoprimstvo, kao i Polifemovo, otkriva.

Razmotrićemo širu sliku sada kada izađemo iz trpezarije i krenemo kroz čitavu palatu.

ČETVRTO POGLAVLJE

•

ŠTA JE U PALATI?

Kaligulini veliki projekti

GODINE 40. NOVE ere od cara Kaligule zatraženo je da presudi u sukobu između grada Aleksandrije i rimske provincije Egipta gde su mešavina ksenofobije, antisemitizma, sporovi o pravima gradova i postupaka namesnika provincije koji je, namerno ili ne, sve pogoršao, doveli do nasilja između grčkih i jevrejskih zajednica. Obe strane poslale su izaslanstva u Rim da pridobijaju cara. Znamo ponešto o onome što se događalo kad su se izaslanici pojavili pred Kaligulom zahvaljujući živopisnim, mada samoreklamerskim zapisima jednog jevrejskog izaslanika. Bio je to učeni filozof Filon, verovatno poznatiji po raspravama o hebrejskoj Bibliji i teološkim začkoljicama nego po susretu s Kaligulom.

Sigurno ni jednoj ni drugoj delegaciji nije bio prijatno kad su pozvane da se pojave istovremeno da iznesu argumente. Car ih je ostavio da mesecima čekaju audijenciu, a već jednom su bezuspešno pokušale da ga sustignu na jugu Italije (nevolje izazvane ovim odlaganjem, troškovi i informacije iznutra teme su kojima ćemo se vratiti u Šestom poglavlju). Nema nikakvih naznaka o tome da je Kaligula doneo bilo kakvu odluku o ovome pre nego što je ubijen početkom sledeće godine. Tokom kratkog vremena koje su proveli s njim oči u oči, Jevreji su bili predmet njegovih neprijateljskih šala, odnosno, kako se Filon izrazio, žrtve njegove

preteće tiranske naravi. Car ih je podbadao postavljajući im brojna pitanja o pravilima njihove vere i ishrane. „Zbog čega ne jedete svinjetinu?", upitao je u jednom trenutku, na šta su se Grci nasmejali, po svemu suviše glasno jer ih je neko iz carskog osoblja oštro prekorio. Filon je tvrdio, po mom mišljenju bez neposrednih saznanja, da je i osmeh bio opasan u carevom prisustvu ako nije reč o bliskom prijatelju. No, promišljeni odgovor nije mnogo pomogao jevrejskim izaslanicima. Kad su strpljivo objasnili, kao da drže čas osnova antropologije čemu se car verovatno nije obradovao, da različite kulture imaju različite običaje i zabrane, jedan delegat je kao dobar primer naveo da mnogi ljudi ne vole jagnjetinu. Na ovo se pak nasmejao Kaligula, koji očigledno nije bio ljubitelj jagnjetine, a verovatno je i želeo da umanji važnost teme: „To me ne čudi", odvratio je, „zaista nije baš ukusna."

Car je dodatno uvredio obe strane time što nije bio potpuno usredsređen na raspravu i jasno im je stavio do znanja da ima važnijeg posla. To nije bila zvanična audijencija, pa su izaslanici morali da ga slede dok je obilazio svoje imanje, različite paviljone, muške i ženske odaje, prizemlja i spratove, zapažao šta treba da se popravi i predlagao niz poboljšanja. Jednom je prekinuo Jevreje naredivši da se u prozore u jednoj velikoj prostoriji umetnu okna od prozirnog kamena „koja ne sprečavaju prodor svetla, ali štite od vetra i sjaja sunca". U sledećoj prostoriji ponovo ih je prekinuo kad se okrenuo da poruči neke „originalne slike" za zid. Pišući o ovome Filon je očigledno kritikovao Kaligulu što su mu bile preče ukrasne tričarije od ozbiljnih nevolja Jevreja u Aleksandriji. No, njegovo svedočanstvo takođe je retka prilika da neposredno povežemo cara s tkivom jednog zdanja u kom je boravio i da naslutimo njegove velike projekte. Što je još bolje, mali deo ovog carskog imanja otkriven je početkom ovog veka nedaleko od sadašnje glavne železničke stanice, a u muzeju nedavno otvorenom na samom nalazištu gotovo možemo da koračamo carevim stopama.

Ovo poglavlje izvodi nas iz carskih trpezarija i šire istražuje vladarska imanja, od hodnika za poslugu do ukrasnih jezera, od skupih umetničkih dela do neobičnih sitnica prikupljenih iz čitavog

rimskog sveta, a da ne spominjemo brojna iznenađenja (malo ko danas zna da je jedan od najstarijih prikaza hrišćanskog krsta otkriven u prostorijama nekih carskih robova na Palatinu). Jedno pitanje jeste gde su carevi živeli i šta su zvali domom. Pokušaću da prikažem nadzemne i podzemne ostatke i da rekonstruišem kako je rimska palata prvobitno izgledala, šta se u njoj događalo i kako su se carske rezidencije menjale tokom vremena. Da li je Avgustova vila ličila na carske vile stoleće kasnije? Kad je nastala ideja „palate"?

Ima i pitanja koja prevazilaze ciglu i malter. Šta palata govori o caru i njegovoj moći? Kakve su ambicije, osim razmetljivog pokazivanja raskoši (ili jednako razmetljive skromnosti) ugrađene u nju? Kakve su sukobe ta zdanja izazvala? („Odlazite odavde, građani. Rim postaje kuća jednog čoveka", kako je anonimni pisac grafita kog citira Svetonije ismevao Neronovu ogromnu novu kuću u gradu.) Kako su sami carevi videli svoje rezidencije? Da li je Domicijan jedini naslućivao opasnost u sopstvenom domu kad je naredio da se zidovi privatne kolonade kojom je prolazio oblože naročitim uglačanim kamenom kako bi video odraz svega – i svakoga – iza sebe? Na samom kraju poglavlja posetićemo carsku rezidenciju koja je bila gotovo pažljivo stvoreni mikrokosmos Rimskog carstva u celini, majušna maketa carevog sveta.

Kuće i vrtovi

Zdanje koje je Kaligula tako užurbano obnavljao nije bila palata (*palatium*) u centru Rima, nazvana po brdu Palatin na kom se nalazila. Većina vladara je tokom istorije obitavala u više rezidencija, a rimski car nije bio izuzetak: desetak carskih vila bilo je razbacano širom Italije. Kaligulin susret sa sukobljenim izaslanstvima iz Aleksandrije odigrao se u jednom od brojnih carskih vrtova za uživanje (*horti*) na obodu grada, nekoliko kilometara od centra (str. XIII, „Stari Rim"). To nisu bili obični parkovi, na tim imanjima bilo je kućica i paviljona, prostorija za spavanje i razonodu i, naravno, dvorana za gozbe i prefinjenih vodoskoka i

fontana. Bila su takođe i puna umetničkih dela. „Originalne slike" i prozirna okna koje je Kaligula nameravao da postavi 40. godine nove ere bili su deo svega toga. Arheolozi su vekovima iskopavali stotine skulptura i drugih blaga u tim vrtovima: fino brušeni kristal, pozlaćene intarzije i drago kamenje iz zidova i nameštaja (ilustracija 20), statue pronađene ili opljačkane u Grčkoj ili Egiptu koje su sigurno već bile antikviteti kad su stigle u Rim, kao i neke najraskošnije od svih pronađenih portreta rimskih careva (slika 56). Svrha ovih vrtova bila je da omoguće opuštеniji i slobodniji život nego u centru grada, a bili su dovoljno blizu središtu prestoničkih događaja: zgodna mešavina seoskog imanja i kuće u gradu.

Većinu ovih vrtova prvobitno su stvorili prebogati rimski plemići krajem Republike ili tokom vladavine prvih careva, pa su vrtovi i dalje nosili imena tih prvih vlasnika. Vrt koji se Kaligula trudio da ulepša kad je trebalo da se usredsredi na spor građana Aleksandrije, na primer, zvao se *horti Lamiani*, po prvom vlasniku i prijatelju cara Tiberija Luciju Emiliju Lamiji. No, tokom druge polovine prvog veka nove ere sva takva imanja su „pala u careve ruke", da upotrebimo uobičajeni uvijeni izraz za sve – od velikodušnog poklona do otvorene otimačine. Vremenom je osim palate u centru gotovo čitav grad okružen carskim vrtovima na silnim hektarima najskupljeg zemljišta. Možda je bilo neke vrste javnog pristupa delovima tih parkova koji su omogućavali masama da nakratko vide zelene površine i raskošna zdanja. No, u gradu od milion stanovnika od kojih se većina tiskala u tesnim stanovima i prljavim udžericama ili spavala na otvorenom, ogromne razmere carevog „otiska" bile su još jedan dokaz njegove noći.

Carski vrtovi bili su samo početak mreže rezidencija koja se protezala do Napuljskog zaliva i carskog privatnog ostrva Kapri, u drevnom svetu još skupljeg nego što je danas. To je na neki način sledilo obrazac poseda aristokratije uopšte. Plinije je bio vlasnik najmanje četiri seoske vile, kao i kuće u Rimu. No, carske rezidencije bile su veće i raskošnije, a umnožavale su se kako su ih carevi nasleđivali od prethodnika i gradili nove. Tridesetak carskih vila identifikovano je samo u okolini Rima (u današnjem Laciju);

u poređenju s tim čak i posedi britanske kraljevske porodice na vrhuncu moći deluju ništavno.

Ostaci nekih carskih imanja privlače turiste već stotinama godina, još od „velikih turneja" uobičajenih u osamnaestom veku, pa i od ranije. Među takvima su Hadrijanova vila u Tivoliju i brojne vile na Kapriju, ostrvu na kom je Tiberije proveo ozloglašenu poslednju deceniju života ispunjenu, kako se pričalo, seksualnim igrama u bazenu i bacanjem protivnika s litica.

27. Grčka statua iz petog veka pre nove ere pronađena u jednom carskom parku za uživanje (*horti Sallustiani*). Prikazuje jedno od Niobine dece (koja su usmrćena božjom kaznom jer se njihova majka hvalila da ima više dece od boginje Lete). Nepoznato je kako je skulptura stigla u Rim – kao ratni plen ili u okviru trgovine starinama.

Svetonije kaže da su u carevoj glavnoj rezidenciji na ostrvu spavaće sobe bile oslikane erotskim prizorima, a da je postojala i biblioteka seksualnih priručnika za slučaj da klonulim učesnicima zabave zatreba nadahnuće. Ukus modernih arheologa je jednostavniji, od navodnih orgija više su ih zanimale cisterne i divili su se carskim inženjerima koji su uspešno obezbeđivali dovoljno vode za bašte, bazene i kupatila na ostrvu koje je zapravo jalova stena sa sjajnim pogledom.

Druge vile su manje poznate ili im se danas teže pristupa, ali su jednako zanimljive, svaka na svoj način. S Hadrijanovom vilom u Tivoliju po veličini se može meriti jedno Komodovo imanje tik zvan Rima, nekoliko kilometara niz Apijev put – bilo je toliko da se nekad verovalo da je zapravo grad („*Vecchia Roma*", odnosno Stari Rim, baš kao što su Hadrijanovo imanje zvali Stari Tivoli).

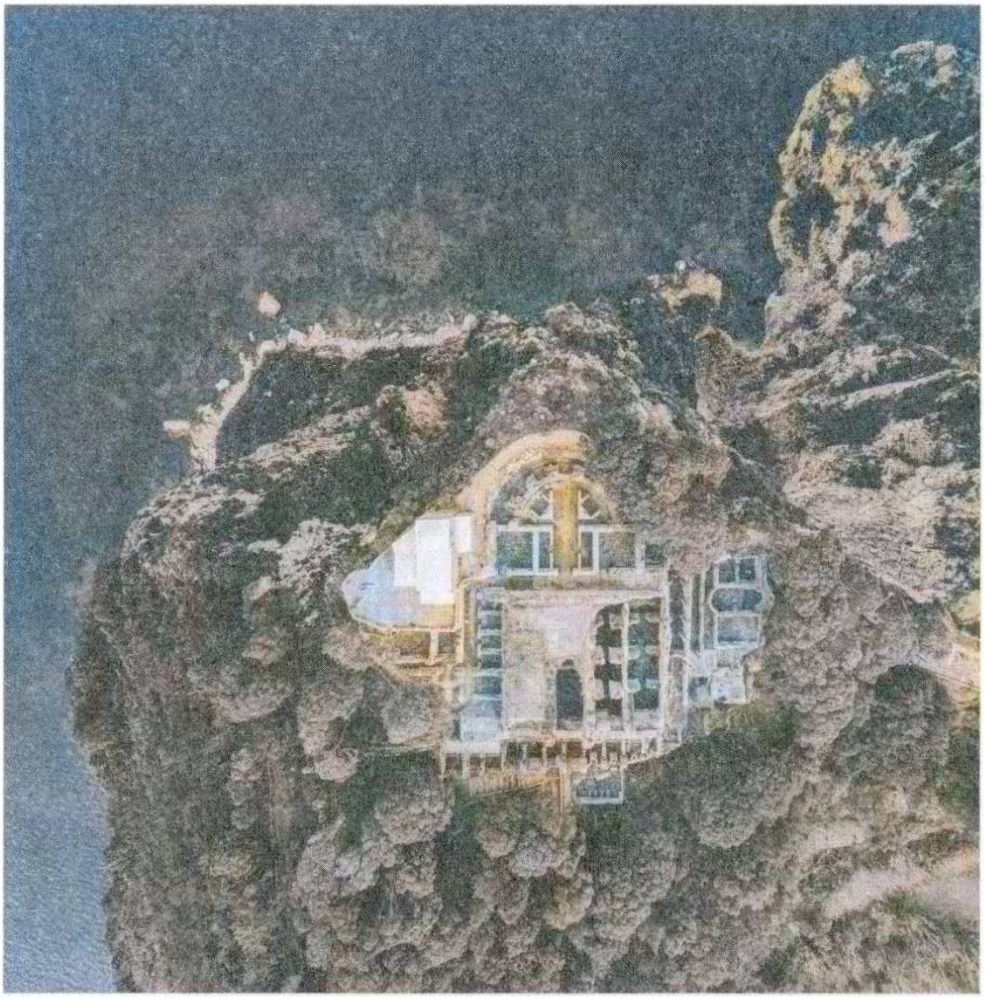

28. Pogled iz vazduha na ostatke Tiberijeve najveće vile na Kapriju, prvobitne površine preko 7.000 m². Iz apside na vrhu pružao se pogled na Napuljski zaliv, a na snimku se vide i glavne cisterne smeštene u središte zdanja.

Sada je poznata kao Vila Kvinktilija, pošto je „pala u Komodove ruke" tek kad je uklonio njene bogate vlasnike, braću Kvinktilije. U pogledu dramatične okoline sve je nadmašila jedna Neronova vila. Podignuta je u slikovitim brdima udaljenim osamdesetak kilometara od prestonice, blizu današnjeg Subijaka, a careve arhitekte pojačale su atmosferu – i pogled iz vile – srušivši jednu klisuru da stvore veštačko jezero. Nedaleko odatle Domicijanovo najpoznatije i najrazmetljivije seosko „skrovište", a posedovao ih je nekoliko, sagrađeno je na sličnom mestu, na terasastom terenu

stvorenom ljudskom rukom iznad jezera Albano i opremljeno svime što je carski novac mogao da kupi, uključujući i pećinu sa skulpturom jednookog diva Polifema. Sve donedavno pristup ovom imanju bio je ograničen jer uglavnom leži unutar papske privatne letnje rezidencije u Kastel Gandolfu – velikodostojnici Katoličke crkve od renesanse naovamo uživaju u lepotama tog krajolika kao nekada rimski carevi. No, teren i ostaci same vile sada su ponovo otvoreni za javnost.

Imanja je bilo mnogo, uključujući i niz vila na obali, od Tiberijeve u Sperlongi preko Klaudijeve u Baji na italijanskoj Rivijeri do ogromnog Neronovog zdanja iznad obale današnjeg Ancija (sada poznatijeg po savezničkom iskrcavanju u Drugom svetskom ratu nego po rezidenciji rimskog cara). Istoričar Kasije Dion, pišući u trećem veku nove ere, video je da to nisu samo bogataška seoska imanja. Objasnio je da se, makar u njegovo vreme, naziv *palatium* davao svakom zdanju u kom car trenutno obitava. Drugim rečima, italijansko poluostrvo bilo je puno palata.

29. Papa Jovan XXIII razgleda rimske ruševine i ispituje neke ostatke Domicijanove vile u svojoj letnjoj rezidenciji Kastel Gandolfo.

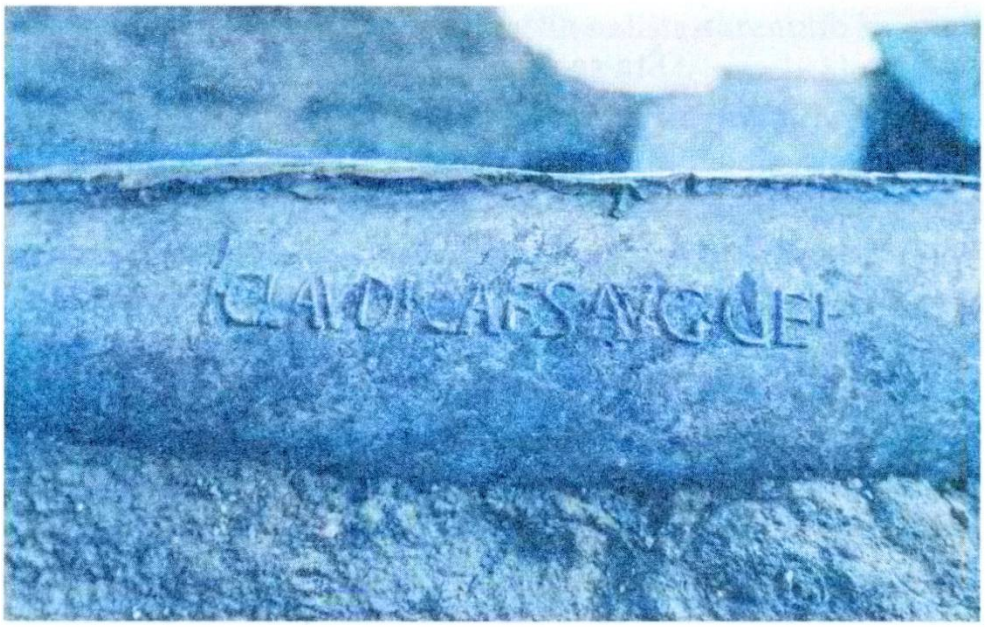

30. Olovna cev iz *horti Lamiani* s otiskom koji gotovo pouzdano identifikuje naručioca ili proizvođača kao roba ili oslobođenika klaudijevske porodice. Ovde piše: od „*Claudi Caes(aris) Aug(usti).*"

Mnoge možemo pouzdano da identifikujemo po veličini i raskoši (mada su se carevi ponekad razmetali skromnijim načinom života, a retki bogataši, kao što pokazuje Vila Kvinktilija, mogli su da grade ogromna zdanja). Razlog je delimično i to što neke ostatke možemo da povežemo s opisima u sačuvanim drevnim tekstovima (potpuno je uverljiva povezanost Tiberijevog života na Kapriju s najraskošnijom vilom na tom ostrvu). Navike nekadašnjih proizvođača i građevinara takođe nam pomažu da na neočekivane načine povežemo neke careve s pojedinim imanjima. Kao da su imali na umu buduće arheologe, ponekad su u opeke i olovne vodovodne cevi utiskivali ne samo tačan datum proizvodnje, nego i ime vlasnika imanja, zvaničnika odgovornog za ugradnju ili vlasnika radionice, pa je zahvaljujući tome povezivanje sa carevima potpuno pouzdano.

Zahvaljujući imenima na cevima, recimo, u stanju smo da tačno identifikujemo ogromnu vilu iskopanu u brdima pedesetak kilometara istočno od Rima, nedaleko od Neronovog slikovitog utočišta u Subijaku, kao seosko imanje cara Trajana.

Šta se gde događalo?

Sve postaje mnogo nejasnije kad se pozabavimo unutrašnjim rasporedom tih rezidencija, pokušamo da dokučimo za šta su koje prostorije služile, da rekonstruišemo način života ili – makar u mašti – da postavimo u njih ljude. Nema sačuvanih planova s oznakama niti podrobnih vodiča kakvi nam pomažu da dešifrujemo Versaj i druge moderne palate. Samo u nekoliko slučajeva možemo na osnovu oblika ostataka da zaključimo čemu je prostorija služila. Trpezarije s ugrađenim kaučevima ili oznakama za njih na podu jedan su primer, kao što smo videli u prethodnom poglavlju. Drugi su kupatila i toaleti (lako prepoznatljivi). Ovo ponekad dovodi do značajnijih zaključaka nego što bi se očekivalo. Raspored pojedinačnih i grupnih toaleta u Hadrijanovoj palati u Tivoliju, na primer, pomogao je da identifikujemo koje su delove zdanja koristili uglavnom car i njegovi ugledni gosti, a koje dvorsko osoblje koje nije uživalo isti stepen privatnosti kao njihovi nadređeni. Sve je još zamršenije zbog toga što mnoge moderne pretpostavke o arhitekturi domaćinstva ne mogu da se primene na drevni svet. Nema svrhe tražiti „carevu spavaću sobu" iz jednostavnog razloga što rimske kuće nisu imale spavaće sobe. Rimski uglednik najverovatnije je spavao na kauču u prostoriji zvanoj *cubiculum*, ali to nije bila spavaća soba u našem smislu reči, mada se često tako prevodi. Bila je to soba za privatnost i intimnost, za spavanje, seks, druženje s najbližim prijateljima ili, u slučaju cara, za obavljanje naročito osetljivih pravnih poslova.

Zbog toga ću u ovom poglavlju često koristiti tradicionalne nazive za delove carskih palata; suviše su uvreženi da se odbace, ali su u najboljem slučaju samo optimistička nagađanja – a u najgorem su potpuno zavaravajući. Najupadljiviji slučaj je sačuvani paviljon u jednom carskom vrtu za uživanje čiji je prvobitni vlasnik verovatno bio Avgustov prijatelj i savetnik Mecena koji ga je zaveštao caru u testamentu. Otkako je otkriven tokom nekih građevinskih radova 1874, taj paviljon je poznat kao „Mecenina

slušaonica" zbog polukruga terasastih sedišta okrenutih ka otvorenom prostoru ili nekoj vrsti pozornice. Mecena je bio čuveni pokrovitelj umetnosti i danas ga ponekad smatraju carevim nezvaničnim „ministrom kulture". Vrlo je primamljivo zamišljati da je tu predstavljao neke svoje književne štićenike da je upravo tu možda Vergilije čitao odabranoj publici delove svoje *Enejide*, velikog speva o nastanku Rima napisanog pod pokroviteljstvom samog Avgusta. Primamljivo, ali verovatno netačno. To što nama liči na terasasta sedišta verovatno je bio još jedan vodopad, a „pozornica" najverovatnije trpezarija s pomičnim kaučevima.

Na sledećim stranicama razmotriću slične pogrešne pretpostavke i potrudiću se da ih ispravim kad god mogu. Početna tačka biće nam prvobitna „palata" na rimskom Palatinu i priča o tome kako se razvila iz malog imanja s labavo povezanim pojedinačnim kućama (uopšte nije bila „palata" u našem smislu reči) u zamršenu vilu nama bliskijeg stila. Završićemo pažljivo razgledajući Hadrijanovo imanje u Tivoliju, najprostraniju carsku rezidenciju

31. Unutrašnjost „Meceninog auditorijuma" kakva je danas, s još jednom varijacijom na temu nastupa. Ovde je na nedavnom sastanku „umetničkog foruma" prvobitna fontana u dnu upotrebljena kao pozornica, dok publika sedi na prostoru na kom su bili raspoređeni triklinijumi.

svih vremena, od stotina delova skulptura pronađenih tamo preko mreže podzemnih hodnika do saksija za cveće.

Kuća na Palatinu

Istorija Palatina govori nam mnogo o promenama moći u Rimu. Palatin je jedno od sedam (ili više) brda na kojim je podignut grad Rim, a sredinom prvog veka nove ere, pre careva, bio je dom većine važnih rimskih političara. Suparnici koji su se nadmetali za vlast, uticaj i glasove građana u rimskoj verziji demokratije živeli su kao susedi na imanjima koja su menjala vlasnike za nezamislive sume novca i ponekad bila nezgodno zbijena (bilo je vrlo lako lišiti suseda svetla nekom prefinjenom nadogradnjom). Te vile modernim zapadnjačkim očima spolja verovatno ne bi delovale naročito upečatljivo. Tradicionalne rimske kuće bile su okrenute ka unutra, građene su oko unutrašnjih dvorišta i spoljnim fasadama poklanjalo se malo pažnje. No, vlasnici vila nadmetali su se u arhitekturi koliko i u politici. Koliko neko ima stubova u unutrašnjem tremu, jesu li od skupog uvoznog mermera ili od običnog lokalnog kamena, da li je neko odlučio da upadljivo zameni raskoš umerenijim načinom života – sve je to bilo važno u trci za prestiž.

Palatin je bio privlačan delimično zato što je bio blizu središtu političkog delovanja republikanskog Rima. Forum i dom senata bili su na nekoliko minuta pešačenja (ili putovanja u nosiljci) nizbrdo. Ciceron se ponosno hvalio da iz svoje kuće na Palatinu vidi čitav grad i – što je jednako važno – da čitav grad vidi njega. Te kuće pružale su vlasnicima lep pogled, a izlagale su pogledima i njih same. No, Palatin je imao i mitsku i istorijsku važnost. Tu je Romul, osnivač grada, navodno stvorio prvo naselje (a u kolibi od pletera koja se još mogla videti u četvrtom veku nove ere – simbolično važna kopija – navodno je sam Romul živeo pre mnogo vekova.) Na Palatinu su takođe Rimljani podigli hram posvećen Velikoj majci (*Magna Mater*) koja je navodno sprečila Hanibala da ih porazi krajem trećeg veka nove ere. Ova visokopoštovana

boginja uvezena je, prema uputstvima božanskog proročišta, iz Turske, zajedno s ozloglašenim sveštenicima evnusima koji su se sami uškopili, kako se pričalo.

Tokom otprilike sto godina od početka vladavine jednog čoveka u Rimu krajem prvog veka nove ere, područje Palatina dramatično se izmenilo. Istorijski spomenici i hramovi su ostali (retko se spominje da je tokom većeg dela carske istorije grupa evnuha, verskih službenika, živela blizu carevih zadnjih vrata), ali patricijskih kuća više nije bilo, a veći deo brda zauzela je jedna palata. U jednoj od najupadljivijih oznaka novog političkog poretka, car je pomoću strategijskih kupovina, eksproprijacija, krađe ili jednostavno „neprijateljskog okruženja" istisnuo staru aristokratiju iz njene tradicionalne prestižne četvrti. Simbolika ove promene bila je očigledna, ali i postepena. Elita je počela da se povlači s brda pred carskom porodicom gotovo odmah pod Avgustom (Julije Cezar ne snosi nikakvu odgovornost za to). No, palata u smislu u kom je sada znamo nije sagrađena preko noći.

Rimski pisci imali su štošta da kažu o palatinskim imanjima prvih careva, obično u pokušaju da uklope njihov način života s njihovim karakterom i ugledom. Avgustu su prišivali razmetanje staromodnim tradicionalizmom mudro združenim s važnim oznakama autokratske vlasti. Govorilo se da živi u „običnoj" kući, nekadanjem vlasništvu „običnog" pripadnika rimske elite, bez bogatih mermernih ukrasa i mozaika na podovima i s jednako jednostavnim nameštajem. (Svetonije tvrdi da je Avgust četrdeset godina spavao u istoj sobi, zimi i leti na istom običnom niskom kauču.) „Prednje dvorište" kuće, prema rečima samog Avgusta u zapisu *Moja dela*, bilo je ukrašeno lovorovim vencima i sličnim počastima, a čak je imalo i natpis „Otac zemlje", što se nije uklapalo u jednostavni unutrašnji dekor. Pola veka kasnije navodna Kaligulina preterivanja bila su u skladu s preterivanjima na njegovoj palatinskoj rezidenciji. Daleko su prevazilazila nove prozore za paviljone u vrtu. Svetonije tvrdi da je „prednje dvorište" Kaliguline kuće zapravo bio drevni hram Kastora i Poluksa koji se nalazio na Forumu tik uz podnožje Palatina. To je bio znak njegove manije

veličine i bezbožnosti; često je, pričalo se, sedeo između statua dva boga očekujući da mu se ljudi klanjaju.

Oduvek je bilo vrlo teško povezati ove zapise ili ideološke projekcije s pronađenim arheološkim dokazima. Naročito je teško ispitati najniže slojeve carskog Palatina. Razlog je uglavnom to što su temelji kasnije rimske palate, odnosno palata, manje-više zbrisali sve što se tu nalazilo ranije. (Neronova trpezarija je jedan od retkih preživelih delova.) Najvažnija prepreka širim modernim iskopavanjima su, razumljivo, Vrtovi Farneze – dragulj renesansne pejzažne arhitekture – stvoreni na jednom delu nalazišta. Ako ostavimo po strani nekoliko domišljatih, ali neubedljivih pokušaja pronalaženja Kaligulinog „vestibula" na Forumu uz sam preživeli hram Kastora i Poluksa, većina onoga što možemo pouzdano da tvrdimo je negativna. Naročito razočarava činjenica da ostaci sjajno ukrašenih kuća iz prvog veka nove ere, sada poznatih kao „Avgustova kuća" i „Livijina kuća", velike atrakcije turističkog obilaska Palatina, ne mogu nikako biti kuće u kojima je Avgust živeo. On je gotovo sigurno stekao vlasništvo nad tim imanjima kad je počeo da preuzima Palatin, ali ih je uništio i zatrpao kako bi napravio mesta za novi hram boga Apolona dovršen 28. godine pre nove ere (još pre nego što je usvojio ime Avgust). Ono što posećujemo nisu careve sale za prijeme kao što nam se obično govori, nego podrumske odaje kuće nekog republikanskog velikaša nad kojima je sagrađena platforma za novi hram i tremove.

Činjenica je da su svi opipljivi ostaci Avgustove rezidencije ili rezidencija verovatno zauvek izgubljeni pod kasnijim zgradama. Jedan rečiti nagoveštaj o carskom domu u prvim godinama vladavine jednog čoveka nalazimo u neočekivanom izvoru: u opisu ubistva cara Kaligule na Palatinu 41. godine nove ere koji je krajem veka napisao jevrejski istoričar Josif. On jasno stavlja do znanja da, makar u vreme tog atentata, ne treba da zamišljamo jedno veliko zdanje (šta god priča o „hramu pretvorenom u vestibul" nagoveštavala), nego veliko imanje koje je postepeno progutalo većinu starijih kuća na brdu. Neke su renovirane, druge su spojene

ili povezane tunelima (nešto tragova je sačuvano), ali većinom su ostavljene kao samostalne građevine.

Kaligula je ubijen, kaže Josif, u „tihom prolazu" na imanju, u prečici do carskog kupatila kuda je krenuo kad je napadnut. Čim su obavili nedelo, atentatori su pobegli „pored obližnje Germanikove kuće, doma oca svoje žrtve". Zatim je Josif, verovatno radi čitalaca, uključujući i nas, koji nisu poznavali tlocrt palate, objasnio još ponešto. „Iako je palata bila na jednom imanju", kaže, „činilo ju je nekoliko zgrada u vlasništvu članova carske porodice nazvanih po onima koji su ih podigli." Osim toga, u svojoj verziji poznate priče o tome da su Klaudija gardisti pronašli kako se skriva iza tapiserije (str. 66), Josif kaže da je novi car pobegao drugim „tihim prolazom" i uz stepenište.

Potrebno nam je malo napora da zamislimo rezidenciju Avgusta i njegovih neposrednih naslednika ne kao jedinstvenu građevinu nego kao „naselje" u kom su pojedinačni članovi šire careve porodice imali sopstvene kuće i domaćinstva. Koliko god raskošne bila ta razna zdanja (neka su nesumnjivo bila upravo takva), kakvi god da su simboli moći krasili njihova pročelja, koliko god krupnih gardista čuvalo ulaze i mračne prolaze, bilo je to naselje labavo povezanih vila, a ne jedna građevina kakva je nastala kasnije i poznata nam je iz filmova i iz mnogo skromnijih arheoloških rekonstrukcija (ilustracija 9). Neron je počeo ovo da menja već početkom svoje vladavine. Iako je arheološke nalaze i tu teško protumačiti, elegantna trpezarija koju smo već istražili gotovo sigurno je nastala u okviru njegovog prvog pokušaja radikalnog renoviranja, jer su neki ostaci zatrpani ispod Vrtova Farneze. Zbunjuje to što je zovu *Domus Tiberiana*, Tiberijeva palata, verovatno zato što nema nikakve veze s Tiberijem (osim što se možda nalazi na mestu njegove porodične kuće u prvobitnom carskom naselju). No, ključna prekretnica bio je veliki požar u Rimu kasnije tokom Neronove vladavine, 64. godine nove ere. Vatra je uništila veći deo Rima, uključujući i Palatin, a verovatno je progutala sve privatne kuće preostale na tom brdu i tako je stvorila prostor za izgradnju prve nove ciljano građene centralne gradske „palate".

Ovo je podstaklo nova pitanja o tome kako car treba da živi, a palata je postala uzor kakva carska rezidencija *ne treba* da bude.

Živeti kao ljudsko biće

To zdanje bila je Neronova Zlatna kuća, *Domus Aurea*. Prema Svetonijevim rečima, bila je toliko velika da je zauzela prostor od samog Palatina do brda Eskvilin udaljenog više od kilometar i po, imala je statuu cara visoku trideset pet metara, a na imanju veštačko jezero „sličnije moru". Jedno „krilo" palate – sačuvano na Eskvilinu u temelju javnog kupatila sagrađenog kasnije i pouzdano datiranom zahvaljujući delimično i žigovima na opekama – najvažnija je arheološka i turistička tačka grada više od pet vekova. Početkom šesnaestog veka slikar Rafael i njegovi učenici provlačili su se u ruševine odozgo kroz otvore u tavanici i pažljivo crtali sve što su videli, a poneko je nažvrljao potpis preko slika kojima su se toliko divili. Modernim posetiocima je lakše. Šut i zemlja uglavnom su uklonjeni, pa možemo da uđemo s drevnog prizemlja, stavimo zaštitne šlemove i lutamo po odajama i hodnicima opstalim u manje-više prvobitnoj visini.

Nalazište i dalje *deluje* kao palata. Istina, bogatih ukrasa gotovo da više nema (mada posetioci i tu dobijaju opremu za virtualnu realnost kako bi videli mermernu oplatu koja je nekada pokrivala sada gole zidove od opeke, kao i skulpture koje su krasile sada prazne prostorije).

Sačuvana štukatura i slike nisu blistavi kao kada ih je Rafael posmatrao. Osim trpezarija i vodovodnih cevi, teško je zaključiti čemu je većina prostorija služila, a u iskopanom delu palate ima ih više od stotinu. No, zapanjuju veličinom, čak i bez raskošnih ukrasa. Jednu veliku osmougaonu prostoriju, vrlo verovatno trpezariju, moderni istoričari arhitekture s pravom hvale kao potpuno revolucionaran poduhvat i smeli korak napred u upotrebi opeke i betona koji je vekovima služio kao obrazac rimskog građevinarstva. Mi sada s divljenjem gledamo dugačke hodnike

32. Hipotetična rekonstrukcija Zlatne kuće posmatrane s juga. 1. Glavni ulaz u Zlatnu kuću s Foruma; 2. Predvorje s divovskom Neronovom statuom; 3.Jezero (mesto budućeg Koloseuma); 4. Neronovska zdanja na Palatinu; 5. Sačuvano krilo palate; 6. Klaudijev hram; 7. Cirkus Maksimus.

visokih tavanica s ostacima ukrasa kojima su se divili umetnici iz šesnaestog veka. To su zapravo većinom bili hodnici za poslugu.

To je jedini veći preživeli deo Neronove Zlatne kuće mada je još arheoloških tragova pronađeno na Palatinu i drugde. Za pojedinosti se moramo osloniti na zapise nezadovoljnika nastale posle careve smrti, a gotovo svi govore o luksuzu i izopačenim domišljatostima palate: od neuhvatljive trpezarije koja se kreće preko skrivenih cevi koje su prskale goste parfemom do veštački načinjenog seoceta (sa šumarcima, vinogradima, poljima i domaćim životinjama) oko veštačkog jezera. Ponekad dokazi s terena opovrgavaju ove zapise. Svetonije, na primer, opisuje „jezero" kao neronovsku verziju moderne rustične taštine u bašti engleske seoske vile iz osamnaestog veka, i nagoveštava nekakvo distopijsko obrtanje prirodnog poretka u Elagabalovom stilu: selo usađeno usred metropole zbog carskog hira. Zapravo uopšte nije bilo tako. Iskopani fragmenti gotovo pouzdano nam govore da to „jezero" nije bilo kopija prirodnog jezera smeštenog među zelenilom, nego tradicionalni pravougaoni kameni bazen okružen tremom s mermernim stubovima.

33. Osmougaona dvorana u Zlatnoj kući, nekada mesto Neronovih večera, osvetljena uglavnom kroz otvor na tavanici. U jednoj manjoj susednoj prostoriji bila je gotovo obavezna fontana. Među prvobitnim ukrasima bili su štukature, stakleni mozaici i možda baldahini prebačeni preko same kupole.

Dakle, na mnoga pitanja nema odgovora. Ne znamo ni koliko je palata bila prostrana. Svi pisani dokumenti, uključujući i onaj grafit o tome da je Rim postao jedna kuća, naglašavaju da je ogromna i da preuzima grad, ali ne znamo gde su joj granice. Moderne procene kreću se od velikih četrdeset hektara (otprilike dvostruko više nego Bakingemska palata s baštama) do neverovatno velikih sto šezdeset hektara. Ne znamo ni kakav je bio raspored. Jasno je da to nije bilo jedno veliko zdanje. No, kako su palatinske zgrade stajale u odnosu na eskvilinske i da li je javnost imala pristupa nekim delovima imanja, to niko ne zna.

Palata nije bila ni dovršena za Neronovog života. Požar koji je raščistio zemljište za nju izbio je 64. godine, a Neron je primoran na samoubistvo četiri godine kasnije, što bi značilo da su radovi bili nemoguće brzi ako je sve sagrađeno. Nekoliko pronađenih

datiranih opeka potvrđuje da su neki radovi još trajali posle Nerona, u vreme Vespazijanove vladavine.

Ova palata bila je nešto do tada neviđeno u Rimu, ali svakako je bila manje raskošna nego što je rimski pisci prikazuju. Značajno je možda to što je car Vitelije, koji je kratko živeo u delu Zlatne palate tokom godine građanskog rata posle Neronove smrti, navodno ismevao palatu zbog lošeg smeštaja i instalacija (mada je izveštaj možda bio osmišljen kao kritika Vitelijevih besmislenih očekivanja, a ne Neronovih niskih zahteva). No, bili tačni ili ne, neprijateljski nastrojeni opisi palate Svetonija i drugih autora ukazuju na temeljni sukob i protivrečnosti o tome kako i gde car treba da živi. Naglašavanje veličine palate pokreće pitanje ko je *vlasnik* grada, car ili rimski narod – a podvlače ga optužbe da je Neron podmetnuo požar iz 64. kako bi raščistio prostor za svoju novu rezidenciju i da je nameravao Rimu da promeni ime

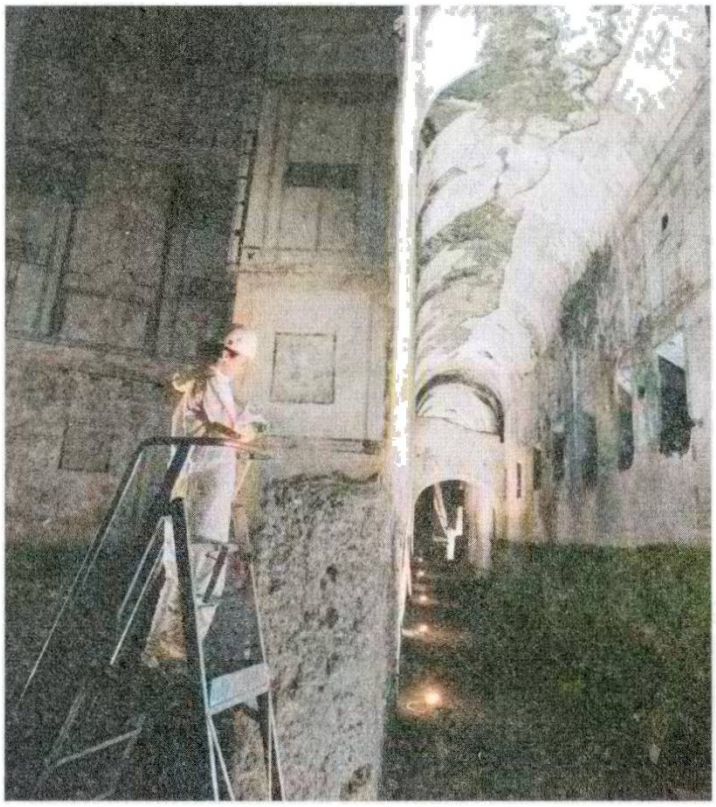

34. Uvid u ogromne razmere Zlatne kuće – i na restauratora fresaka kojima su se toliko divili umetnici iz XVI veka.

u Neropolis („Nerongrad"). A kakav je uopšte dom prikladan za rimskog samodršca? Kako postaviti granicu između Avgustove (lažne) skromnosti i Neronovog (izvikanog) luksuza? I šta carev dom otkriva o carskoj moći? Kad je Neron navodno rekao da se u Zlatnoj kući oseća kao da najzad živi kao ljudsko biće, to nije ukazivalo samo na bezočnu megalomaniju. Osnovno pitanje je glasilo: kakva vrsta „ljudskog bića" je rimski car?

Vespazijan, prvi car iz dinastije koja je zavladala posle Nerona 69. godine, odgovorio je na neka od ovih pitanja izgradivši nešto sasvim drugačije. Na mestu Neronovog jezera od silnog bogatstva stečenog gušenjem jevrejskog ustanka i spaljivanjem Jerusalimskog hrama podigao je zdanje koje se tada zvalo Amfiteatar. To zdanje tek kasnije je prozvan Koloseum, prema divovskoj statui Nerona koja je stajala u blizini još vekovima pošto je Zlatna kuća nestala (str. 358–61, 362–3). Vespazijanova poruka bila je jasna. Gradski prostor koji je Neron zaposeo kao privatni posed vraća se u javnu upotrebu i za javnu razonodu. „Rim se vratio samom sebi", kako je gugutao jedan zadovoljni pesnik na zvaničnom otvaranju Koloseuma 80. godine, posle decenije izgradnje. Šta god da je Neron imao na umu, odgovaralo je sledećoj dinastiji da ga prikaže kao cara koji je ukrao Rim od Rimljana.

No, Neronovi naslednici nisu odmah napustili čitavu Zlatnu kuću. Bez obzira šta su mislili o njoj, nije bilo druge palate u centru za cara. Vitelije je trpeo „rđave instalacije" tokom svog kratkog boravka u gradu. Vespazijan je stavio do znanja da bi radije stanovao u carskom vrtu za uživanje na obodu grada i razmetljivo je pretvorio Neronovo jezero u popularni prostor za razonodu, ali je i dovršio neke započete delove Zlatne kuće i nesumnjivo ih koristio. No, za deceniju-dve veći deo palate je nestao ili je upotrebljen za kasnija zdanja. Vespazijan i njegovi sinovi Tit i Domicijan počeli su da stvaraju novu palatu na Palatinu koja, što je bilo ključno, nije zadirala u grad, ali po raskoši nije bila ništa više dom „jednog od nas" nego što je to bila Zlatna kuća. Dovršena pod Domicijanom, kog obično smatraju njenim glavnim tvorcem, od kraja prvog veka nove ere biće glavna carska rezidencija do

kraja rimske istorije, a rimski pisci neprestano će je dizati u nebesa (zasenila je piramide, tvrdio je isti onaj pesnik koji je najavio otvaranje Amfiteatra: „Nema ničega sjajnijeg u čitavom svetu"). U tu palatu je Stacije došao na večeru, a njene ostatke na Palatinu posetioci danas mogu da vide i delimično da obiđu.

Šta se dešavalo na brdu?

O onome što se dešavalo unutar zidova palate ili izvan nje znamo daleko više nego o događajima u bilo kojoj drugoj zgradi čitavog starog Rima (bliski takmac je samo dom senata na Forumu u kom je Plinije održao govor zahvalnosti).

U palati su se odigrali mnogi najvažniji događaji carske istorije: carevi su uzdizani i svrgavani, kovale su se zavere, donosile su se deklaracije. Godine 96. Domicijana je na kubikulumu zdanja koje

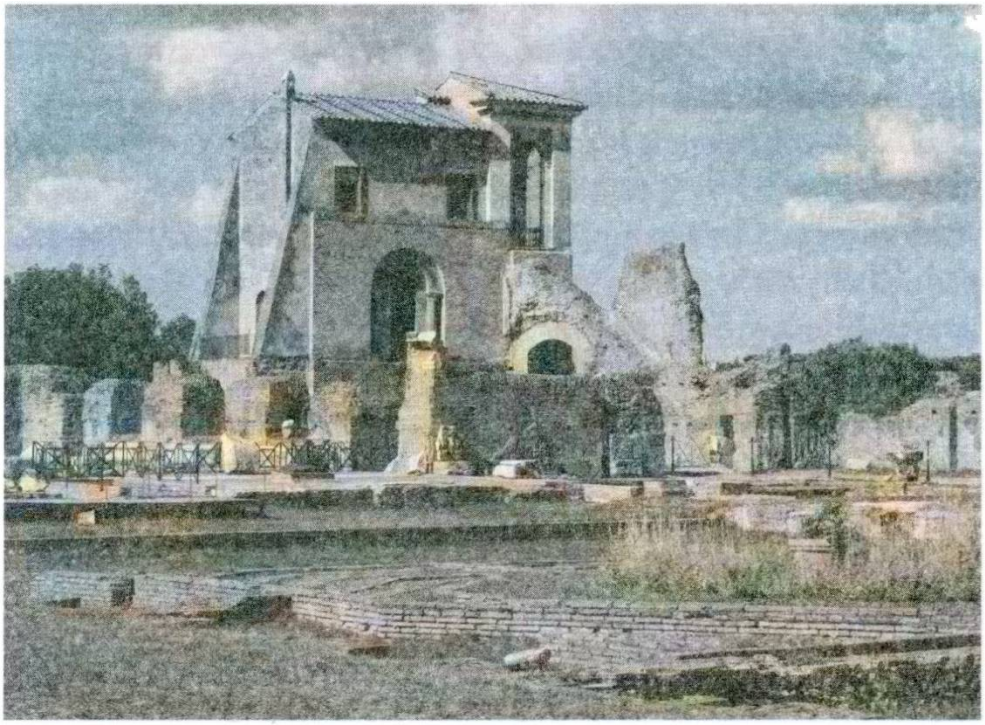

35. Veći deo palatinske palate je veoma oštećen i teško je ga je dešifrovati na terenu. Na ovom snimku najupadljivija je renesansna baštenska kuća (*Casino Farnese*).

je sam podigao na smrt izbo jedan njegov sluga. Sto godina kasnije Pertinaksa koji je kratko vladao tokom građanskog rata pred kraj veka takođe je „kod kuće" mačevima ubila grupa gnevnih vojnika koja se silom probila u njegove odaje. Kako kaže *Historia Augusta*, „probijali su se kroz tremove palate dok nisu došli do tačke zvane Sicilija i Jupiterove trpezarije (*Iovis cenatio*)", a onda su pronašli cara u „unutrašnjim odajama rezidencije" gde on nije uspeo da ih pridobije „dugim i ozbiljnim govorom". (Pertinaksov problem oduvek je bilo to što nije umeo da nasluti raspoloženje vojnika.)

Vedriji događaj odigrao se 98, kad je posle Trajanovog dolaska na vlast njegova žena Plotina stala „na vrh stepeništa palate" i obratila se masi. Razmećući se skromnošću (u retkom primeru javnog govora žene, što okupljeni verovatno nisu najbolje prihvatili), obećala je da je moć njenog muža neće promeniti: „Kakva sam došla ovamo", rekla je, „nadam se da ću jednog dana i otići, kao ista žena."

No, rimska književnost govori nam ponešto i o svakodnevici palate: od redovnih obeda (ne „svakodnevnih" za većinu gostiju, sigurna sam) do kontrolisanih „otvorenih vrata" koja su se organizovala gotovo svakog jutra. Ovaj obred, tehnički zvani *salutatio*, odnosno „pozdrav", nije bio izum careva. Velikaši Republike često su započinjali dan primajući prijatelje i štićenike, a gradski plemići nastavili su to da rade i pod carskom vlašću. Carevi su to izmenili i unapredili. Njihov „pozdrav" obično je bio ograničen na odabrane pripadnike rimske elite koji su, dolazeći da ukažu poštovanje, imali priliku (ili obavezu) da pokažu koliko dobro umeju da pomire građansku jednakost i pokornost caru. No, ponekad je, makar teoretski, izvesnom broju običnih ljudi dopuštano da „pozdrave" cara i verovatno da pokušaju da ga zamole za neku uslugu ili pomoć (str. 216–217).

Ta masovna okupljanja verovatno su carevima bila veoma naporna. Postariji Antonin Pije sredinom drugog veka nove ere navodno bi se pre „pozdrava" najeo svog omiljenog suvog hleba kako bi imao snage da izdrži obred. Oni koji se pojave u palati sigurno su morali dugo da čekaju čak i ako su imali sreće da im

se pristup odobri. Jedan učeni čovek, takođe sredinom drugog veka, opisao je nekoliko prilika kada je bio ispred palate („na Palatinskom trgu", *in area Palatina*) ili u prednjem dvorištu (*in vestibulo*), „s ljudima svih staleža koji su čekali priliku da odaju poštovanje caru". Neki intelektualci u masi, među njima i ovaj naš učeni čovek, ubijali su vreme upadljivo raspravljajući o zamršenim pojedinostima latinske gramatike ili istorije rimskog prava. Svi znamo tu vrstu ljudi.

Uprkos obilnim i ponekad luckastim opisima palate, ono što sada vidimo na terenu ispunjava arheologe nemoćnim besom. Podrobni plan je ponekad mnogo teže dešifrovati nego što se čini na prvi pogled. Razlog je delimično to što neki važni delovi nisu potpuno iskopani i delovi slagalice nedostaju. Drugi razlog je što ne znamo kako su izgledali odavno uništeni spratovi građevine. („Šta je bilo gore?", načelno je najpipavije pitanje čitave klasične arheologije). No, glavni razlog je to što je palata uvek bila u izgradnji. Tokom vekova su je poboljšavali, proširivali, opravljali i preziđivali po istom osnovnom planu. Požar iz 64. nije bio poslednji koji je oštetio zdanja na Palatinu. Godine 192, na primer, veliki delovi palate, uključujući i arhive, nestali su u dimu. Osim toga, palata se neprestano prilagođavala novim i nepredvidivim potrebama. Početkom trećeg veka, tako kaže priča, čitavo zdanje podeljeno je na dva potpuno odvojena dela zbog međusobne mržnje Karakale i Gete, sinova Septimija Severa, koji su nasledili presto kao suvladari. U ovom neobičnom slučaju dvojice glavnih stanara, trebalo je da koriste isti glavni ulaz, ali da zazidaju unutrašnja vrata između dve strane. Zbog svega toga mi sada vidimo gotovo nedokučivu mešavinu građevina i izmena iz različitih perioda – masu zidova, kako je lord Bajron vapio početkom devetnaestog veka, a tako su se osećali i mnogi posetioci od tada.

Zbog toga možda ne čudi što su neki moderni zapisi o palati svedeni na spisak onoga što *ne znamo* ili su zaglavljeni u nepremostivom jazu između onoga što nam kažu drevni pisci i onoga što možemo da uočimo na terenu.

Palatinska palata

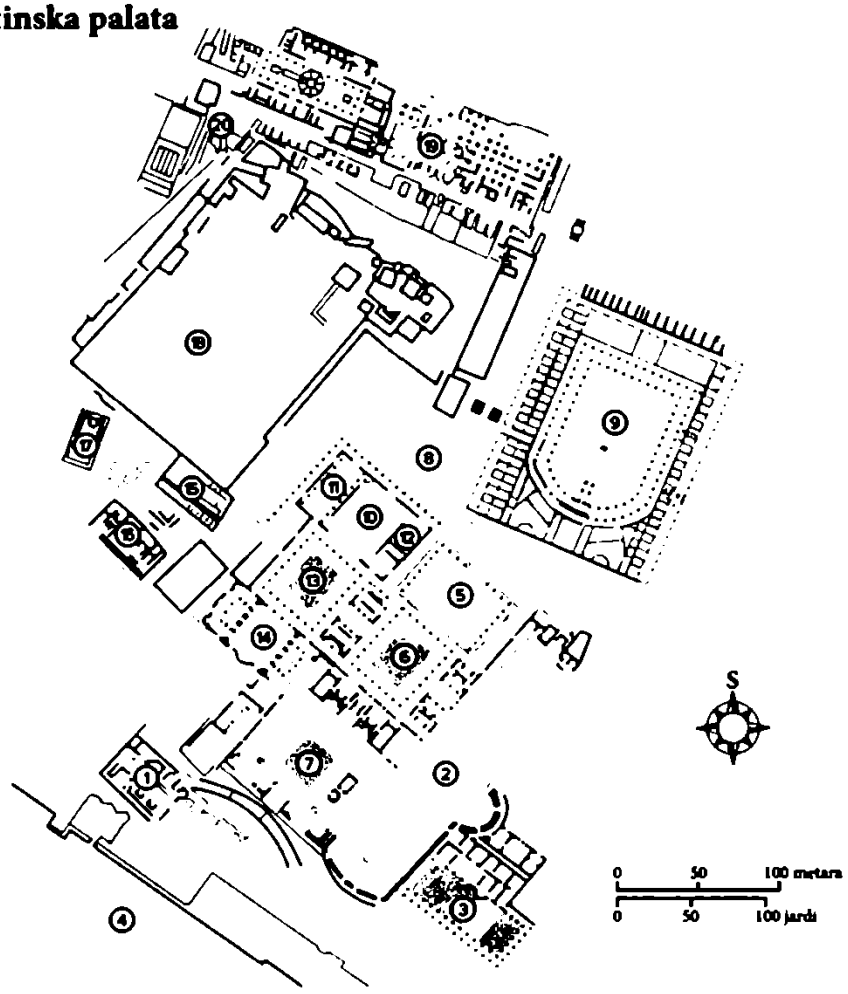

1 Odaje za poslugu, sada poznate kao *paedagogium*
2 Stadionska bašta
3 Takozvana *Domus Severiana* („Severovska rezidencija"), ali najstariji delovi potiču iz doba dinastije Flavijevaca
4 Cirkus Maksimus
5 Verovatno otvoreno predvorje
6 Dvorište s bazenom
7 Dvorište s baštom, na nižem nivou
8 Verovatno mesto Palatinskog trga
9 Prvobitno bašta, kasnije mesto Elagabalovog hrama njegovom bogu
10 Velika dvorana (*Aula Regia*)
11 Bazilika
12 *Lararium* (hram kućnih božanstava)
13 Dvorište s bazenom
14 Trpezarija (drevni pisci verovatno su je zvali „Jupiterova trpezarija")
15 Republikanska kuća, tradicionalno poznata kao „Livijina kuća"
16 Republikanska kuća, tradicionalno poznata kao „Avgustova kuća"
17 Hram Velike Majke
18 Oblast ranije carske rezidencije (*Domus Tiberiana*), sada uglavnom pokrivena Vrtovima Farneze
19 Rimski forum
20 Putanja rampe od Foruma do Palatina

Ovaj pojednostavljeni plan spaja različita razdoblja i razrešava brojne nesigurnosti, ali i dalje dočarava složenost tlocrta. U legendi su upotrebljeni neki uobičajeni nazivi za delove zgrade, ali o svrsi pojedinačnih prostorija uglavnom se nagađa.

Nije nevolja samo to što ne možemo da identifikujemo kubikulum u kom je Domicijana zadesila smrt ili da ispratimo put kojim su došle Pertinaksove ubice (Jupiterova trpezarija je verovatno delo niza odaja u kojima je Staciju bila poslužena večera, ali potpuna je tajna gde je mesto s nazivom ili nadimkom Sicilija). Ne znamo čak ni gde su se nalazili glavni ulaz koji su preko volje delili Karakala i Geta, „Palatinski trg" na kom su čekali nadmeni učeni ljudi niti stepenice s kojih se Plotina obratila masi. Prema tome, kako su „pozdravi" zaista organizovani uglavnom nagađamo. Po svemu sudeći, neke velike „izložbene sale" koje su u drugim prilikama služile kao trpezarije korišćene su za „pozdrave". Većina modernih pokušaja rekonstrukcije koreografije obreda – kako su ljudi stupali pred cara ili obrnuto – zamislila je na prvi pogled neuverljivu zaobilaznu putanju oko zgrade uz i niz uske hodnike i stepeništa. Još veća je tajna gde su se u palati obavljali administrativni i tehnički poslovi. Gde su živeli robovi? Gde su sekretari, knjigovođe ili pralje radili? Gde su bila skladišta, saobraćajna sredstva i štale? Je li bilo „kancelarija" u našem smislu reči? Ako jeste, gde?

No, ako nas prevladaju pitanja na koja *nemamo* odgovor, previdećemo ono što ostaci ove palate *mogu* da nam kažu. Prva činjenica je položaj palate. Već smo videli da je car delotvorno oterao staru aristokratiju iz njene omiljene gradske oblasti. No položaj palate imao je veći simbolički uticaj od toga. Na jednoj strani Palatina gledala je na Forum, staro političko jezgro grada na kom se nalazio dom senata, na kom su se građani nekada okupljali da glasaju, na kom su se velikaši Republike obraćali građanima. Kad je neko od poslednje četvrtine prvog veka nove ere nadalje krenuo iz doma senata Forumom i podigao pogled, vidikom bi, uglavnom kao i sada, dominirala carska rezidencija na brdu. Nije bilo sumnje u to gde leži moć.

S druge strane brda palata je gledala na jednako važan spomenik rimskog kulturnog života i mašte: na Cirkus Maksimus. Za nas je cirkus na kom su s od najranijih dana grada održavale redovne trke dvokolica pao u senku Koloseuma (str. 256–260).

No, ako se u Palatin pogleda s juga, vide se i palata i Cirkus. Veza između ta dva zdanja bila je ključna i slala je jasnu poruku: car je kod kuće sa svojim narodom, u središtu omiljene zabave. Čini se da je postojalo malo trkalište i na zemljištu same palate. Nije tu car uživao u trkama u privatnosti svog doma. To je zapravo bila bašta s tremovima i kolonadama, s cvetnim lejama i fontanama, stvorena *prema planu* stadiona. Ova „stadionska bašta" pripadala je širem repertoaru rimske pejzažne arhitekture. Plinije se ponosio svojom verzijom s ružama i uredno potkresanim živicama u jednoj svojoj vili van grada, a car Hadrijan imao je sličnu baštu opremljenu za obedovanje (str. 107). No, ovde na Palatinu minijaturni cirkus sigurno je služio kao podsetnik na pravo mesto narodne razonode smešteno sasvim blizu.

Druga stvar je sama složenost tlocrta palate. Iako združeni planovi i masa zidova iz različitih perioda ostavljaju utisak nedokučive zbrke, to je ipak lavirint s brojnim nivoima, dubokim dvorištima i svečanim odajama na višim spratovima, sa slepim i krivudavim hodnicima, mešavina otvorenih prostora, unutrašnjih bašti i mračnih izukrštanih prolaza. Ovo osujećuje svaki napor onih koji sada pokušavaju da shvate raspored. No, ta zbrka imala je svrhu. Vladarske palate širom sveta često su upotrebljavale nedokučivo zamršene planove kao bezbednosnu meru. Jedan Evropljanin posetio je Japan u osamnaestom veku i izvestio da tokijska carska palata Kijoda ima „toliko raskršća, različitih kanala i bedema da nisam mogao da razaznam tlocrt". Takav je slučaj i danas s Bakingemskom palatom. U Rimu je takođe takva arhitektura verovatno služila da zbuni uljeze koji naprosto ne bi umeli sami da se snađu u palati, bez obzira na razlog dolaska. Znamo da je priliv ljudi koji su ujutru dolazili da pozdrave cara predstavljao bezbednosni rizik. Klaudije je naredio da se posetioci pretresaju jer možda kriju oružje u togama, ali nije bio jedini. Jedan rimski disident izvestio je da i Avgust pretresa senatore i da je – protivrečno slici cara kao „jednog od nas" – dozvoljavao da mu prilaze samo jedan po jedan. A ako je „neuverljiva zaobilazna" putanja kojom su posetioci dolazili da

36. Palatinski stadionski park prvobitno je bio oivičen senovitim porticima i ukrašen skulpturama i fontanama; zamišljamo da je služio za šetnju i razgovor, za vežbanje i dokolicu.

pozdrave cara tačna, pretpostavljam da je smišljena kao strategija dezorijentacije, a ne (kako je jedan arheolog očajnički nagovestio) da se pokaže sjaj palate.

No to ima i drugu stranu. Lavirint je za cara bio tamnica koliko je i zbunjivao i kontrolisao njegove posetioce. Stavljao ga je na milost i nemilost porodice, robova, osoblja i gardista, odanih ili ne. Klaudije je strepeo od opasnosti spolja kad je naredio da se posetioci pretresaju. Domicijan je više mislio na opasnost iznutra kad je naredio da se stubovi njegovih tremova oblože uglačanim kamenom kako bi video ko ide iza njega. Palata je bila mesto u kom su se carevi ponosno pokazivali: primali su goste, priređivali gozbe ili privatne večere, paradirali su pred onima koji su došli da im odaju poštovanje. Ujedno je bila i najopasnije mesto za cara. Ubistvo Julija Cezara u javnosti, tokom susreta pred senatom, bilo je gotovo jedini izuzetak. Većina carskih žrtava atentatora umrla je kod kuće. U palati im nisu samo kradomice sipali otrov u hranu. Tu su se potezali i bodeži: od ubistva Kaligule kog je

zaskočila grupa nezadovoljnih gardista dok je išao po palati, preko Domicijana i Pertinaksa pa do Komoda kojeg je 192. godine lični trener zadavio u kadi (ili u postelji; izveštaji se razlikuju). No, najekstremniji slučaj navodno je bilo ubistvo cara Gete 211. Drevni pisci pripovedaju jezivu priču o tome da je, kad se dogovor o dvojnoj vlasti najzad raspao, Karakala naredio vojnicima da izbodu njegovog brata u odajama njihove majke na Palatinu gde joj se on držao za skute. Bila priča istinita ili ne, prikazuje ideju palate kao zlatnog kaveza za cara u kom se nikome nije moglo verovati.

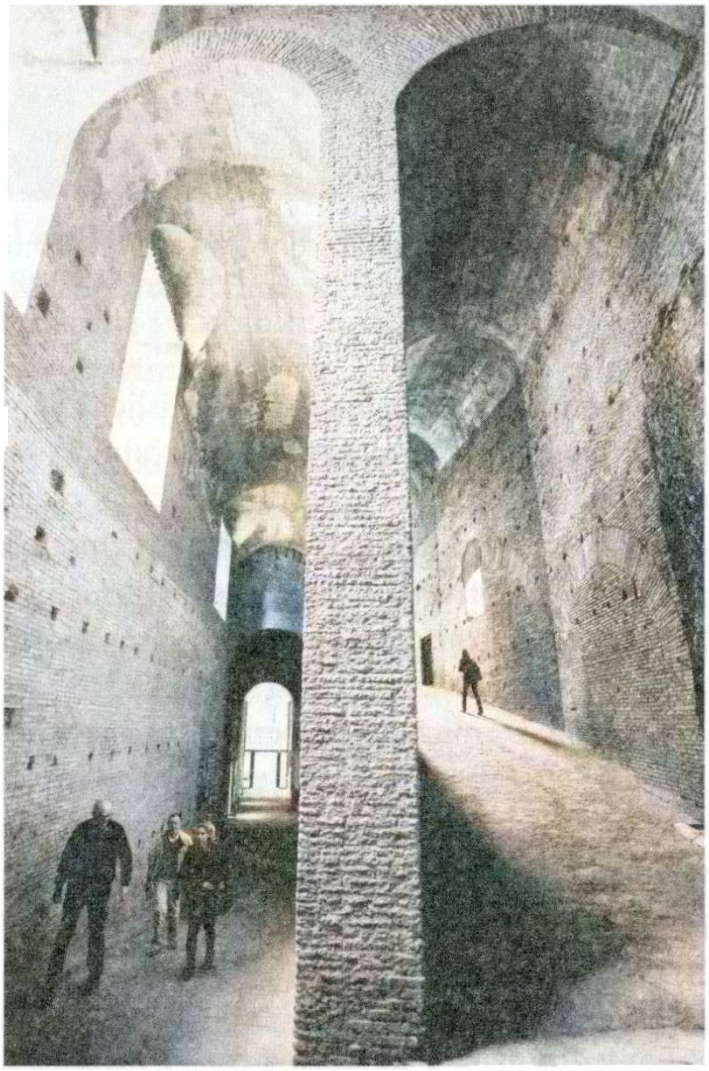

37. Rampa s brojnim oštrim krivinama vodila je od Foruma do palate. Stražar je stajao na svakoj krivini i kontrolisao ko ulazi i izlazi.

Postoji još samo jedno mesto na palatinu gde i dalje gotovo možemo da osetimo atmosferu. To je prilazna rampa sagrađena u sadašnjem obliku pod Domicijanom, a vodi od Foruma do vrha brda i same palate. To je uski hodnik visok oko jedanaest metara koji krivuda uz brdo, a prvobitno je imao sedam krivina. Lako je zamisliti koliko je to preteće delovalo prosečnom posetiocu; nije mogao da vidi ko je ili šta iza ugla, a naoružani stražari svakako su bili raspoređeni iza svake krivine (nužnici koji se vide usput sigurno su tu bili za njihovu upotrebu). Ni car nije znao ko dolazi iza ugla, a njegova bezbednost na tom mestu zavisila je od odanosti naoružanih gardista. Strah koji tu osećamo važna je protivteža Stacijevom uzbuđenju na gozbi u palati, Plinijevoj radosti zbog Hadrijanovih velikodušnih otvorenih vrata ili Plotininom razboritom govoru na stepeništu.

Veština obnove

Rampa prvobitno nije izgledala ovako fabrički kao danas; više liči na skladište nego na deo carske palate. No, gole opeke koje sada vidimo svakako su bile obložene mermerom ili štukaturom, pa su ostavljale raskošniji utisak, mada je rampa i dalje izazivala strahopoštovanje. To je samo još jedan podsetnik na to koliko je mašte potrebno da zamislimo palatu kakva je bila u drevno doba. Mnogi arheolozi i ilustratori pokušavali su da pomognu rešavanju ovog problema, nudili su brižljive rekonstrukcije savesno zasnovane na sačuvanim dokazima i na delovima zdanja slabije očuvanim od rampe (ilustracija 9). No, koliko tačno prikazuju atmosferu, stil ili uticaj originala? U kolikoj meri odaju utisak carske palate?

Kao i u većini arheoloških rekonstrukcija, nedostaje im ljudi, od cara do čistača, ljudi koje ću pokušati da vratim u središte pažnje u sledećem poglavlju. Ovde vidimo, u najboljem slučaju, nekoliko majušnih figura potpuno prevladanih samim zdanjem. No, sam ogromni arhitektonski kontekst – mešavina fašističke diktature, postmoderne estetike i holivudskog filma – takođe nas

ozbiljno zavarava. To je vizija javnih, pokaznih delova palate (niko se još nije zainteresovao da rekonstruiše „ono ispod stepeništa"), klinički čistih i bez ijednog komada nameštaja iako se s dobrim razlogom može pretpostaviti da su, uprkos bogatoj raskoši, čak i te odaje bile neurednije i pretrpanije. Palata je više bila Aladinova pećina nego niz praznih odaja u kojima svaki zvuk odjekuje.

Lako je u mašti obložiti gole zidove gipsom, bojom i mermerom. Takođe je lako zamisliti slike, skulpture i dragocene predmete koji su sigurno bili izloženi. Arheološka otkrića u vrtovima i, kao što ćemo videti, na Hadrijanovom imanju u Tivoliju nagoveštavaju obilje skulptura i dekorativni stil palate, od podova s intarzijama preko izuzetnih zidnih mozaika do najboljih remek-dela koja je rimski novac mogao da kupi. Neka manja umetnička dela sada izložena u muzejima širom zapadnog sveta gotovo sigurno su nekada krasila carske domove iako ne možemo tačno da odredimo koje. Muzejski natpisi retko stavljaju do znanja koliko je sačuvanih rimskih remek-dela bilo u posedu cara. A gde bi drugde bio dom velike kameje (visoka preko trideset centimetara) koja prikazuje porodicu cara Tiberija? Možda je pomerana pod kasnijim režimima, ali je svakako bila negde na nekom carskom posedu (ilustracija 17).

Drevni pisci pomažu nam da bolje zamislimo sliku s podrobnim spiskovima dragocenosti koje su posedovali različiti carevi. Ujak konzula Plinija, učeni pisac enciklopedije sada poznat kao Plinije Stariji, da bi se razlikovao od sestrića – zapisao je da je slavna skulptura Laokona, trojanskog sveštenika kog dave zmije, nekada stajala u palati cara Tita. Napominje takođe da je Tiberije naročito voleo sliku grčkog umetnika iz četvrtog veka nove ere Parasija koja prikazuje samouškopljenog sveštenika Velike majke (baš kao oni koji su živeli do njega na Palatinu) i da ju je držao u svom kubikulumu. Kako je izgledala i kako ju je Tiberije nabavio ne znamo – kao i većina drevnih slika, odavno je izgubljena. No, vredela je šest miliona sestercija, mnogo više od ukupnog bogatstva nekolicine senatora. Strast ili pohlepa prema velikim umetničkim delima oživljavala je Tiberija. Toliko je želeo jednu grčku antiknu statutu iz četvrtog veka pre nove ere koja je stajala

ispred javnih kupatila u Rimu da ju je preneo u svoju rezidenciju i zamenio nekom drugom. Posle pobune u pozorištu, kad je publika vikala: „Vrati nam našu statuu!", morao je da vrati skulpturu na prvobitno mesto. Ovo je bio „problem Zlatne kuće" u malom: koliko daleko car može i sme da uzima u *privatni* posed *javna* umetnička dela grada? Verovatno kako bi se zaštitili od sličnih optužbi, drugi carevi su navodno vrlo upadljivo premeštali neko drago kamenje i zlatna i srebrna dela u javne hramove. Priča kaže da je Aleksandar Sever darovao toliko dragocenog pribora za jelo da je za velike gozbe morao da ga pozajmljuje od prijatelja.

No kako bismo valjano zamislili prvobitni izgled palate, moramo da razmišljamo šire od umetničkog blaga i luksuza. Moramo da vratimo na mesto nameštaj, osvetljenje, posude za sagorevanje mirisa, meke tkanine i zidne draperije (na unutrašnjim vratima iskopanih delova Zlatne kuće nema tragova šarki, što znači da su se „zatvarala" zavesama). Moramo imati u vidu prilično osobene elemente dizajna. Septimije Sever naredio je da na jednoj tavanici u palati naslikaju kopiju rasporeda zvezda pod kojim se rodio, a bio je tu i omiljeni projekt Aleksandra Severa, carski avijarijum sa – prema jednoj nepouzdanoj preteranoj proceni – dvadeset hiljada grlica, kao i mnoštvom patki, kokošaka, jarebica i tako dalje. U poređenju s tim veoma skromno deluje Avgustova živa maskota, njegova koza ljubimica koja je davala izuzetno ukusno mleko i navodno je svuda išla sa svojim gospodarom. Treba da imamo na umu i zbirke sitnica, suvenira, trofeja i čudesa iz svih krajeva carstva koje su završile u palati kao neka vrsta upečatljive „dvorane retkosti".

Među njima je bilo i ratnog plena. Kad su rimske snage pod vođstvom budućeg cara Tita uništile grad i Jerusalimski hram, njegov otac Vespazijan doneo je u svoji novi Hram mira (kako se obično prevodi reč *pax*, mada bi bliže značenje bilo „umirenost") sve dragocenosti osim „Zakona", verovatno svitaka Tore, i purpurnih zavesa iz Hrama, koji su smešteni u palati. Sigurno su neka remek-dela grčke umetnosti koja su vekovima ranije stigla u Rim kao ratni plen takođe završila tamo. No, druge „retkosti"

bile su čuda prirode ili falsifikati čuda prirode. Sami carevi aktivno su sakupljali neobične stvari iz svog carstva, a podanici su im slali brojne zanimljive primerke svega i svačega, nesumnjivo nadajući se velikodušnoj nagradi.

Dokumenti spominju takve čudne i lepe predmete u raznim carskim rezidencijama. U svojoj vili na Kapriju Avgust je imao, kako je to nedavno nazvano, „prvi paleontološki muzej na svetu", a Svetonije je to opisao kao zbirku „stvari zanimljivih zbog starosti i retkosti kao što su velike kosti kopnenih i morskih životinja poznate kao 'kosti divova'". U jednom carskom parku na obodu Rima čuvala se ogromna kljova za koju se smatralo da je pripadala čudovišnom „Kalidonskom vepru" kog je davno u magli vremena ubio grčki mitski junak Meleagar. Avgust ju je uzeo iz jednog hrama Grčkoj, a u drugom veku nove ere nalazila se pod brigom carskog (zanimljivo nazvanog) „čuvara čudesa". No, neki predmeti su završili na samom Palatinu. Jedan naročito živopisni primerak o kom se raspravlja u drevnom kompendijumu o svakovrsnim „čudesima" iz pera jednog bivšeg Hadrijanovog roba navodno je bio kentaur, pola čovek – pola konj. Prema rečima Flegona, autora teksta, kentaura je lokalni dinast ulovio u brdima Arabije i poslao u provinciju Egipat da se odande pošalje caru na poklon. Kakvo god da je bilo to siroto stvorenje, uginulo je, pa su morali da ga balsamuju pre nego što su telo poslali u Rim gde je u početku bilo izloženo u palati. U drugom veku nove ere, otrcan po šavovima, rekla bih, a možda i malo smrdljiv, „kentaur" je smešten u carske podrume ili skladišta (gde ga je Flegon video, razočaran što je manji nego što je očekivao). Činilo se da su se sva čuda i iznenađenja carstva okupila u palati.

No, za nas najveće iznenađenje među ukrasima palate nije veliki broj prirodnih ili mitskih retkosti, od kljova i zuba do navodnih kentaura, nego čudni grafit pronađen u jednom od retkih delova palate u kojima su gips – i ono što je u njega urezano – opstali na zidu. To je niz prostorija oko dvorišta koje gledaju na Cirkus Maksimus; koristile su se od kraja prvog veka nove ere i u njima je sačuvano više od trista pedeset grafita. Ne znamo za šta

su te prostorije tačno služile, ali sigurno su pripadale tehničkom, a ne javnom delu palate. Fraza pronađena na desetak mesta „taj i taj je napustio *paedagogium*" (*exit de paedagogio*) nagoveštava da je to možda bila škola za obuku robova (što je jedno značenje reči *paedagogium*) i da su ti grafiti zapisi o tome da su ti robovi „diplomirali". Druga, manje uverljiva nagađanja o funkciji tih prostorija uključuju zatvor za robove, bolnicu, kasarnu i dvorsko skladište odeće (zahvaljujući još jednom grafitu sa spiskom odevnih predmeta). Bilo kako bilo, te prostorije su čuvene zbog nečeg potpuno drugačijeg i mnogo jasnijeg: zbog urezanog crteža parodije Hristovog razapinjanja na krst. To nije potpuno iznenađenje. Sveti Pavle je, na primer, tvrdio da je carevo domaćinstvo rasadnik hrišćanstva. No, ovde vidimo izuzetan dokaz toga: ljudsku figuru s magarećom glavom prikucanu na krst, a ispod nje čoveka u molitvi. U potpisu na grčkom piše: „Aleksamene, moli se svom bogu." Crtež je verovatno šala na račun robova hrišćana (poznato je da su nehrišćani u carstvu Isusa zvali „magareća glava"), a ako je nastao krajem drugog veka nove ere kao što se pretpostavlja,

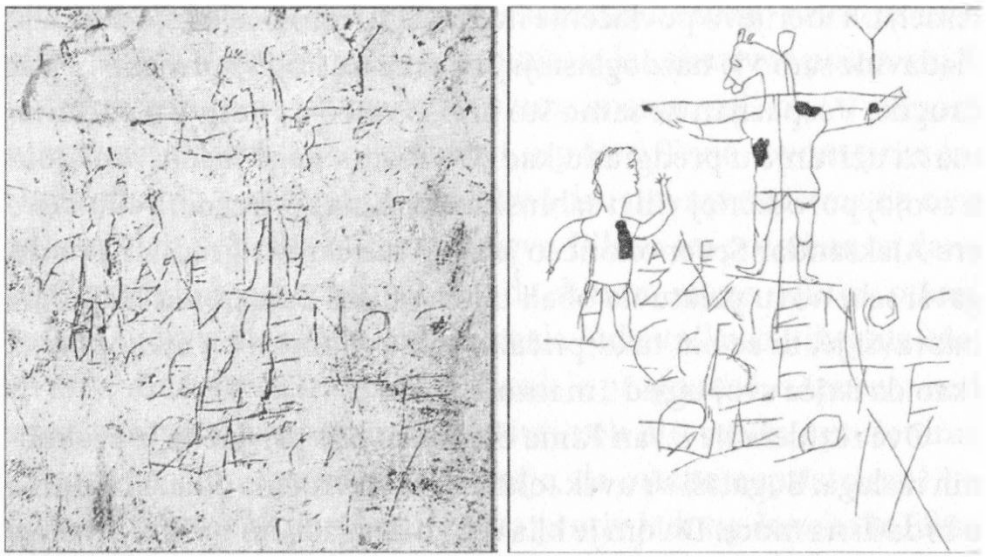

38. Karikatura hrišćanina ugrebana u gips (levo), s rekonstruisanim crtežom (desno) pronađena u odajama za poslugu na Palatinu. „Šala" je napisana na sirovom grčkom, počinje s imenom mete, Aleksamen, i nastavlja se s: „klanjaj se svom bogu" ili možda „klanja se svom bogu".

onda je jedan od najranijih sačuvanih prikaza raspeća, možda i najraniji, u čitavom svetu.

Ima izvesne ironije u tome što je toliko skupih ukrasa u palati nestalo bez traga, a da je od onoga sačuvanog najzanimljiviji grafit koji je grubo ugrebao u zid verovatno neki rob da se podrugne drugom robu, pripadniku male radikalne sekte kojoj će se vremenom priključiti i sami carevi.

Hadrijanov svet

Druga ironija jeste to što su neki rimski vladari – verovatno mnogi – zapravo provodili malo vremena na Palatinu. Uprkos značajnim događajima koji su se tamo odvijali, od uspona na vlast do atentata, uprkos ključnom položaju palate na političkoj mapi grada i uprkos rečitim pohvalama kojim su odani pesnici obasipali i palatu i njenog stanara, bio je gotovo rimski kliše da je većina careva imala druge omiljene rezidencije daleko od centra grada, one koje su nasledili, prilagodili sopstvenom ukusu ili izgradili od temelja. Tiberijevo povlačenje na Kapri tokom poslednje decenije vladavine samo je najzloglasniji primer cara koji se preselio negde drugde. Vespazijan ne samo što je više voleo da boravi u parkovima za uživanje u predgrađu kad je u Rimu, nego je leta provodio u svojoj porodičnoj vili u sabinskim brdima. U trećem veku nove ere Aleksandar Sever okončao je dugi niz careva-graditelja podigavši sebi novu palatu na obali u letovalištu Baje pored Napulja i nazvavši je, ili se bar tako pričalo, Julija Mameja po svojoj majci (kao da ističe svoj ugled „mamine maze").

Ove rezidencije izvan Rima delom su bile privlačne iz praktičnih razloga. Bogataši su uvek tokom letnjih vrućina odlazili iz Rima u brda ili na more. Delom je bila reč i o drugačijem načinu života u kom se moglo uživati van grada, daleko od zlatnog kaveza Palatina. To je ponekad samo po sebi pobuđivalo sumnje. Kad se Tiberije povukao na Kapri, jedna pretpostavka glasila je da je tražio mesto za upražnjavanje svojih čudovišnih navika daleko od radoznalih

pogleda (kao i da je želeo da uvredi Rim svojih dugim odsustvovanjem). No, mnogo zdraviju sliku carskog života u seoskoj vili daje nam mladi Marko Aurelije u pismima svom vaspitaču Marku Korneliju Frontonu (str. 210–11) Budućem caru bilo je svega dvadesetak godina kad je s onog imanja čija je trpezarija gledala na muljače grožđa pisao kako je proveo dan: ustao je rano da čita rasprave o poljoprivedi, grgoljio je lekovitu tečnost za upaljeno grlo, prisustvovao je prinošenju žrtve koje je vodio njegov poočim Antonin Pije, malo je brao grožđe, dugo je razgovarao s „mamom" sedeći s njom na kauču, okupao se i večerao uz „prepirke seljaka" oko muljanja grožđa i zatim otišao na počinak. Gde se ovo tačno nalazi u rasponu između ozbiljnih seoskih poslova i Marije Antoanete koja glumi mlekaricu teško je reći.

U svakom slučaju, svakodnevica njegovog poočima, vladajućeg cara Antonina Pija, bila je drugačija. Poslovi carstva, od primanja znakova poštovanja (mada skromnijih razmera), do pravosudnih pitanja, obavljali su se bez obzira na to gde se car zatekne, čak i na Tiberijevom Kapriju na kom je seks u bazenu verovatno bio manje važan od svakodnevnih upravnih poslova. Te druge rezidencije bile su „palate" u poslovnom smislu reči, a ne samo privatna utočišta. Mladi Marko Aurelije spominje da je „ukazivao poštovanje" (*salutare*) svom poočimu na seoskom imanju, a Plinije u jednom pismu objašnjava kako je uživao u poseti Trajanovom primorskom imanju gde je pomogao caru i drugim savetnicima da reše neke zamršene pravosudne slučajeve. Bila su im potrebna tri dana (i još onih jednostavnih večera) da donesu razne odluke: o ženi jednog vojnog starešine koja je imala ljubavnika iz nižeg staleža, ali joj je muž navodno oprostio (ipak je prognana), o sporu u vezi s testamentom u kom je carev bivši rob bio među optuženima (Trajan se silno trudio, tvrdi Plinije, da ostane nepristrasan) i o nekakvim izmišljenim optužbama protiv jednog čoveka iz Efesa koji je doputovao čak iz svog rodnog grada na obali današnje Turske da se brani (optužbe su odbačene).

U prepisima carskih odluka i zvaničnih pisama, trajno uklesanim u kamen ili objavljenim po gradovima širom carstva (tako

su i preživeli do danas), često su bile i pojedinosti o tome *gde* je odluka donesena ili *odakle* je pismo odaslano. Ti podaci su neka vrsta carskog adresara. Dvadeset drugog jula 82, na primer, Domicijan je „u Albanu", odnosno u svojoj vili u albanskim brdima, u današnjem Kastel Gandolfu, rešio spor oko zemljišta dva susedna italijanska grada. Četrdesetak godina kasnije, krajem avgusta ili početkom septembra 125. (datum je očuvan samo delimično), Hadrijan je pisao grčkom gradu Delfima i njegovom sveštenič-kom veću da potvrdi prijem pisma koje mu je donelo izaslanstvo. U fragmentima prepisa carevog odgovora sačuvanim u Delfima jasno stoji da je napisan u njegovoj vili „u Tiburu".

Carevu vilu „u Tiburu" danas znamo kao „Hadrijanovu vilu u Tivoliju" (Tibur je staro ime tog mesta) udaljenu tridesetak kilometara od Rima. Ovaj privatni grad s pozorištima, kupatili-ma, kolonadama, bibliotekama, baštama, stambenim zdanjima, spavaonicama za robove, brojnim trpezarijama i još mnogo čime, prvobitno se prostirao na više od sto dvadeset hektara i preko njega, za razliku od većine carskih urbanih imanja, nikad nije izgrađeno ništa drugo. Moderno arheološko nalazište obuhvata svega oko četrdeset hektara imanja i na njemu se vide tragovi go-tovo hiljadu prostorija. Sve ostalo leži, uglavnom netaknuto, pod obližnjim poljima. Tivoli nije bio „rad u toku", nije se postepeno širio tokom decenija ili vekova. U izuzetnom podvigu združenog projekta, velikog ulaganja, usklađenog lanca dostave i ljudskog rada, imanje je sagrađeno za svega nekoliko godina Hadrijanove vladavine, što jasno pokazuju utisnuti datumi na opekama. Tivoli se koristio kao carska palata i posle Hadrijanove smrti 138. (kako bi se drugačije objasnile statue kasnijih careva otkrivene na nalazi-štu?), ali prvobitna zamisao po svemu sudeći nije se menjala. Sve je to bilo Hadrijanovo delo, gotovo parodičnih razmera, mada zbog njegovih brojnih putovanja (Osmo poglavlje) nije jasno koliko je često i dugo uopšte boravio tu.

Jednako kao sama veličina imanja zapanjuje i ogroman broj skulptura i drugih umetničkih dela očigledno zaboravljenih kad je imanje napušteno u četvrtom veku nove ere. Mnoga klasična

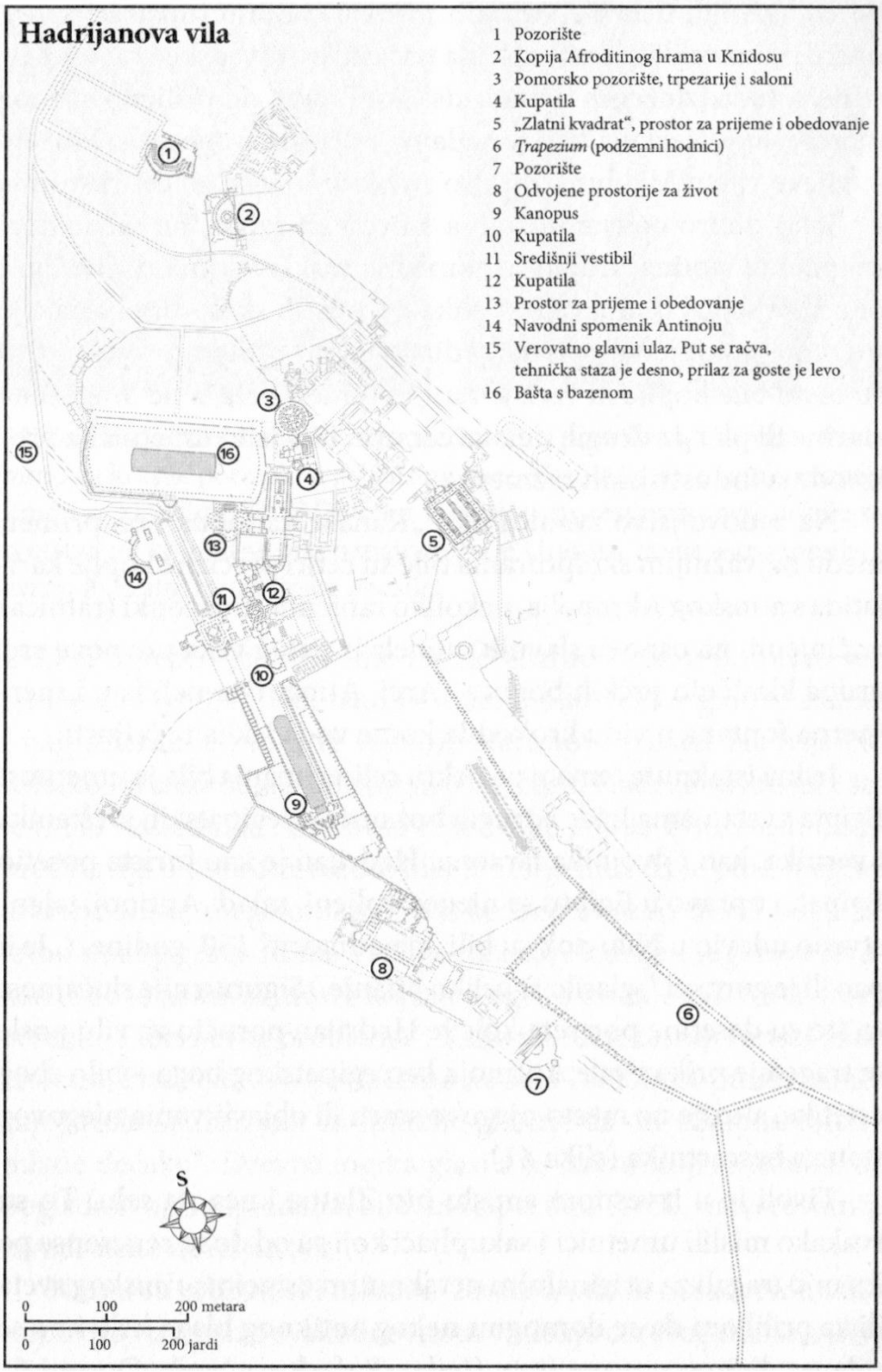
Hadrijanova vila
1 Pozorište
2 Kopija Afroditinog hrama u Knidosu
3 Pomorsko pozorište, trpezarije i saloni
4 Kupatila
5 „Zlatni kvadrat", prostor za prijeme i obedovanje
6 *Trapezium* (podzemni hodnici)
7 Pozorište
8 Odvojene prostorije za život
9 Kanopus
10 Kupatila
11 Središnji vestibil
12 Kupatila
13 Prostor za prijeme i obedovanje
14 Navodni spomenik Antinoju
15 Verovatno glavni ulaz. Put se račva, tehnička staza je desno, prilaz za goste je levo
16 Bašta s bazenom
S
0 100 200 metara
0 100 200 jardi

remek-dela izložena u muzejima Amerike i Evrope iskopana su ovde: od prefinjenog mozaika grlica u ptičjem kupalištu, jednom od najvažnijih dela Kapitolskih muzeja u Rimu (ilustracija 10), preko osam velikih muza nekada u vlasništvu švedske kraljice Kristine, a sada izloženih u madridskom Pradu, do prilično snenog mermernog Herkula koji je sada na počasnom mestu u Muzeju Getijeve vile u Malibuu. Znamo za ukupno više od četiri stotine prilično dobro očuvanih statua s ovog nalazišta, ne računajući fragmente stotina drugih nagomilane u skladištima u Tivoliju i one koje se još iskopavaju. Velika većina tih skulptura nastala je u vreme gradnje vile prema jedinstvenom opštem projektu i to su često bile kopije ili verzije ranijih remek-dela, a ne dragocene starine ili plen iz drugih delova carstva. Bila je to umetnička proizvodnja industrijskih razmera.

Na zadovoljstvo zvanica oko „Kanala Kanopus", na primer, među najvažnijim skulpturama bile su četiri precizne kopije karijatida s atinskog Akropolja, nekoliko ranjenih Amazonki (ratnica) načinjenih na osnovu slavnih modela iz petog veka pre nove ere, grupa klasičnih grčkih bogova (Arej, Atina, Dionis), kao i mermerna fontana u vidu krokodila kome voda šiklja iz čeljusti.

Jedna istaknuta tema u projektu celine imanja bila je umetnost Egipta sa statuama Izide i drugih božanstava, egipatskih sveštenika i vernika, kao i dvojnika faraona. Hadrijan je kao turista posetio Egipat, i upravo u Egiptu se njegov voljeni, mladi Antinoj, tajanstveno udavio u Nilu dok su bili „na odmoru" 130. godine. („Je li pao ili je gurnut?", glasilo je veliko pitanje.) Sigurno nije slučajnost to što su desetine portreta koje je Hadrijan poručio za vilu posle te tragedije prikazivale Antinoja kao egipatskog boga – bilo zbog estetike, aluzije na mesto njegove smrti ili objavljivanja njegovog statusa besmrtnika (slika 41).

Tivoli je u izvesnom smislu bio Zlatna kuća na selu. To su svakako mislili umetnici i sakupljači koji su od doba renesanse po imanju tragali za originalnim netaknutim ostacima rimskog sveta ili za prilikom da se domognu nekog antiknog blaga kakvima se i danas divimo u muzejima. (Jedan Rafaelov učenik, Đovani da

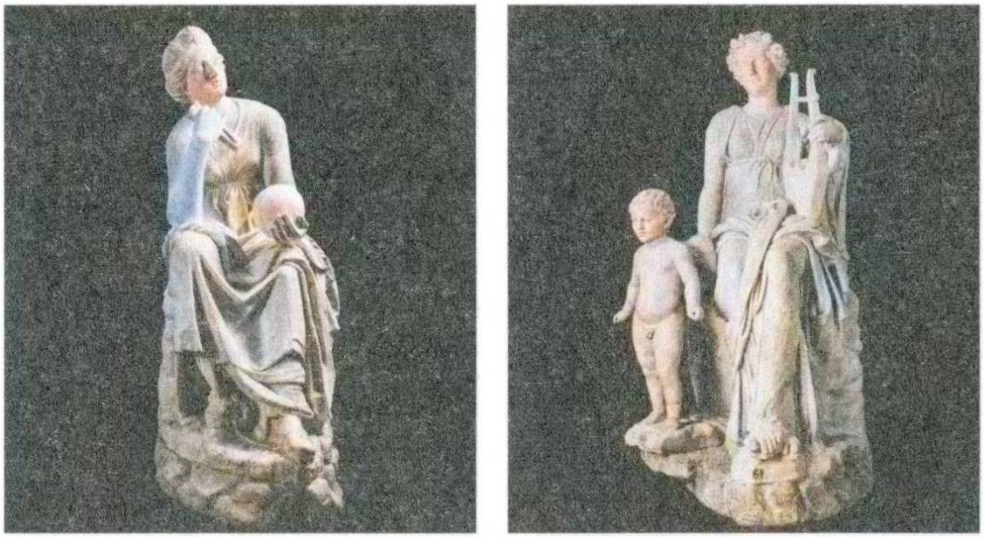

39. Dve muze iz Hadrijanove vile, pronađene početkom XVI veka. Prvobitno su krasile pozornicu privatnog pozorišta, sada se čuvaju u muzeju Prado u Madridu. U XVII veku temeljno su restaurirane i dobile su svojstva po kojima se prepoznaju: levo je Uranija, muza astronomije, a desno je Erato, muza lirske poezije.

Udine, ugrebao je svoje ime na zid Zlatne kuće, a potpisao se i na gipsu Tivolija.) No, iako je imanje bilo veliko gotovo koliko i najpreteranije procene veličine Neronove palate, Hadrijan se nekako izvukao s tim. Razlog za to je, osim Hadrijanove sreće što je imao naslednika Antonina Pija kome je bilo u interesu da ga predstavlja u dobrom svetlu, bila je i činjenica da je plod njegove arhitektonske megalomanije bio bezbedno skriven od pogleda, izvan samog grada Rima. Tačnije rečeno, Hadrijan se *gotovo* izvukao. Bilo je nekih kritičara koji su njegovo imanje videli kao novu verziju „Tiberijevog problema". Kako je jedan kasniji rimski pisac izvestio, Hadrijanovo povlačenje na selo i sklonost prema tamošnjoj raskoši „izazvali su mračne glasine da on zloupotrebljava mlade dečake". Drevna logika glasila je da car koji se sklanja od pogleda svojih sugrađana, bilo na Kapri ili u Tivoli, najverovatnije izvodi neka nevaljalstva.

Nama su arheološki nalazi u Tivoliju otkrili raznovrsne zanimljive pojedinosti o svakodnevnom vođenju carevog domaćinstva i kućnog života, sve do tehnike carskih baštovana koji su stare

amfore za vino i ulje koristili kao saksije. Najveće iznenađenje bilo je otkriće mreže od pet kilometara podzemnih tunela (procenjeno je da je za samo jedan deo, „trapezoid", iskopano dvadeset hiljada kubnih metara žive stene). Glavna svrha ovih tunela verovatno je bila da omogući robovima da se kreću skriveni od pogleda istaknutih stanara, baš kao što je glavni ulaz na čitavo imanje po svemu sudeći imao posebnu „stazu za osoblje" na nižem nivou, nevidljivu za visoke goste koji su ulazili gornjim raskošnijim putem (str. 165, br. 15). No, neki su izneli domišljatije mogućnosti, od prostorija s ledom do podzemnog prostora za ostavljanje kola. Delovi tunela svakako su dovoljno široki za kola i možda su omogućavali pristup i držanje za kočije posetilaca.

Čak i u Tivoliju, uprkos obilju sačuvanih materijalnih ostataka, gotovo je nemoguće dokučiti kako je rezidencija načelno funkcionisala ili (ponovo) čemu je služila većina prostorija. Jedini

40. Niz od četiri karijatide (potporna stuba u obliku žene), zasnovane na figurama iz Erehtejona na atinskom Akropolju, nastalog u V veku pre nove ere. Hadrijan ih je sigurno video na svojim putovanjima (str. 282–285), ali u njegovu vilu ove skulpture donesene su iz hrama i pretvorene u raskošni ukras trpezarije.

drevni opis koji imamo – u okviru Hadrijanove biografije u *Carskoj povesti* – kaže samo da je car različite delove vile nazvao prema čuvenim svetskim mestima: Licej (Aristotelova filozofska škola u Atini), Akademija (Platonova), Kanopus, čak i Had (podzemni svet) i tako dalje. No, taj tekst napisao je više od dva veka posle Hadrijanove smrti autor koji nije bio imun na maštarije i nikakvi napori naučnika nisu uspeli ubedljivo da uklope te nazive s očuvanim zdanjima – osim veze između Kanopusa i trpezarije koju smo već istražili (a neki arheolozi sumnjaju čak i u to).

41. Antinojev portret pronađen u Hadrijanovoj vili (sada je u Luvru). Mladić je prikazan u egipatskom kostimu (s karakterističnom kapom). Možda postoje namerne paralele – ove kao i druge – između Antinoja i egipatskog boga Ozirisa koji se, prema egipatskom mitu, udavio u Nilu i ponovo rodio.

Prostorije koje su raniji naraštaji naučnika rado zamišljali kao biblioteke (verujući da je Hadrijan bio ljubitelj pisane reči) često su kasnije kategorizovane kao odaje za zabavu. Spavaonice careve telesne garde proglašavane su gostinskim sobama i obrnuto. Čak i nedavno vrlo brižljivo otkopani delovi su sporni. Jednu zgradu podignutu u egipatskom stilu blizu glavnog ulaza i otkrivenu tek pred kraj dvadesetog veka (zajedno s tragovima stabala urmi prvobitno posađenim oko nje da odgovaraju arhitekturi) neki arheolozi smatraju samo prilično raskošnim delom egipatske dekorativne teme, a drugi grobnicom samog Antinoja čije je telo izvađeno iz Nila i doneseno da počiva u vili njegovog ljubavnika.

To samo po sebi naglašava šire pitanje o ovom imanju. Da li je, uprkos veličini, bilo manje-više „uobičajeno" ili makar imanje

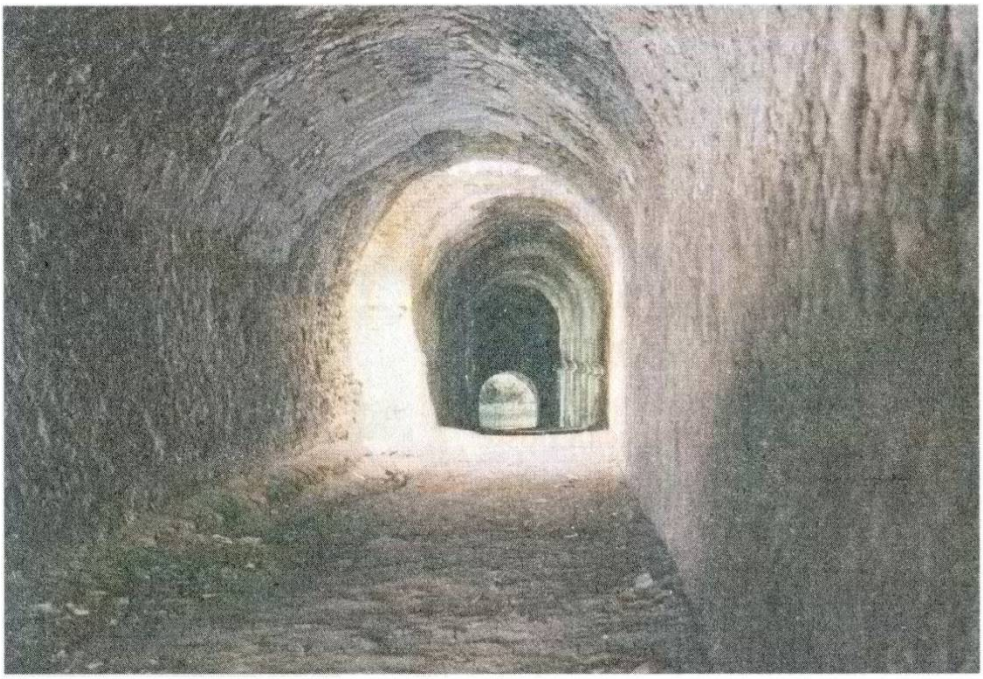

42. Deo mreže podzemnih hodnika za poslugu ispod raskošnih odaja i salona Hadrijanove vile, izgrađenih da drže niži stalež i instalacije van pogleda cara i njegovog društva.

kakvo je svaki pripadnik rimske elite s neograničeno mnogo sredstava mogao da izgradi? Znamo da su i drugi bogati Rimljani, među njima Ciceron i Plinije, delovima svojih parkova ponekad davali imena „egzotičnih" mesta s istočnog Sredozemlja. Da li je onda Tivoli bio samo preterani slučaj *reductio ad absurdum* rimske vile? Ili je pak bio krajnje lični, osobeni projekt koji je prikazao Hadrijanov život i strasti u kamenu i mermeru, uključujući i sahranu njegovog voljenog Antinoja? Da li je, kao što se jedan arheolog nedavno izrazio, to bio carev san? Ili ponešto od svega toga?

Posle godina razmišljanja o Hadrijanovoj vili uverena sam da je reč o nečemu drugom. U trpezarijama palatinske palate već smo videli da su ukrasi od mermera doneseni iz čitavog rimskog sveta bili način da se geografija i prostranstvo carstva prikažu u samom njegovom srcu. Drugi način bila su čuda prirode iz dalekih provincija izložena u carskim rezidencijama. Hadrijanova palata u Tivoliju tu ideju je dalje proširila. To je pisac *Carske povesti* nagovestio govoreći o delovima imanja nazvanim po slavnim mestima.

No, to se vidi i po brojnim reprodukcijama slavnih remek-dela: čudesa Egipta, dragulja atinske umetnosti iz petog veka pre nove ere, čak i kopije u prirodnoj veličini čuvenog Afroditinog hrama iz Knidosa na obali današnje Turske s reprodukcijom još čuvenije statue, delo grčkog vajara Praksitela, slavno po tome što je u klasičnom svetu bila prva statua nage žene u prirodnoj veličini.

Hadrijan je verovatno na putovanjima video mnoga ova dela. No, ove kopije nisu bile samo turistički suveniri, niti je njegovo imanje bilo običan bogataški tematski park iako ga je teško ne uporediti s Las Vegasom ili Diznilendom (naročito zbog podzemnih prostorija za osoblje i tehničkih hodnika koji, kao u Diznilendu, opslužuju svet mašte na površini). Hadrijanovo imanje bilo je mikrokosmos Hadrijanovog carstva. Poenta koju je naglašavao Tivolijem bila je da je car središte rimskog sveta. Carstvo je bilo njegova palata, a palata njegovo carstvo.

43. Hram na Hadrijanovom imanju za koji se veruje da je kopija Afroditinog hrama u Knidosu; u drugom planu je verzija čuvene nage statue.

PETO POGLAVLJE

•

DVORANI: CAR I NJEGOV DVOR

Otac Klaudija Etruska

Čoveka koji je poznavao hodnike rimskih palata bolje od bilo koga drugog opevao je Stacije u još jednoj neobičnoj pesmi. On nije bio carski srodnik niti uvaženi gost na zvaničnim gozbama, nego čovek rođen kao rob koji je posle decenija služenja rimskim carevima postao starešina carskog finansijskog odeljenja (*a rationibus*, kako su ga zvali na latinskom, odnosno glavni knjigovođa). Mi zapravo ne znamo kako se zvao. Stacije je svoju dugačku pesmu od preko dvesta stihova napisao za njegovog sina Tiberija Klaudija Etruska u znak saučešća povodom očeve smrti 92. godine pre nove ere. Znamo ga samo kao „oca Klaudija Etruska".

Kićenim stilom („blistavi su mnogi naraštaji tekli" i tako dalje) i uz mnoštvo mitoloških aluzija nejasnih čak i većini rimskim čitalaca, Stacije je opisao karijeru Etruskovog oca – kako se rodio kao rob u Smirni, primorskom gradu u današnjoj Turskoj i zatim prodat u Rim Tiberijevom domaćinstvu gde je postao „bliski prijatelj" niza careva. Bio je s Kaligulom u pohodu na „arktičke ledene zemlje" (poznatije kao Germanija), Klaudije ga je unapredio i najzad je pod Vespazijanom postao nadzornik finansija (i kontrolisao, kako je pesnik s preterivanjem rekao, „sve što Španija izbaci iz svojih rudnika zlata / ... sve što se u afričkim žetvama

/ prikupi... /sve što donesu vetar sa severa, siloviti istočnjak ili oblačni jugo"). Istovremeno se penjao i uz društvenu lestvicu: od Tiberija je dobio slobodu, oženio se ženom iz senatorske porodice, a Vespazijan ga je zvanično unapredio u „viteza" (rang odmah ispod senatorskog u rimskoj hijerarhiji). Uspesi su sledili jedan za drugim sve dok pod Domicijanom nešto nije krenulo naopako. Iako je Stacije to pokušao da prikaže kao dugi odmor na moru, ovaj uspešni dvorski administrator koji je dugo opstao na dvoru smenjen je s položaja i prognan iz Rima u južnu Italiju 82. ili 83. godine nove ere. Sedam-osam godina kasnije dozvoljeno mu je da se vrati u Rim gde je uskoro i preminuo sa skoro devedeset godina.

Otac Klaudija Etruska vodi nas iza kulisa carske palate. To je u jednom smislu bio svet mogućeg društvenog napredovanja. U njemu je čovek rođen u ropstvu mogao, zahvaljujući bliskosti s nekolicinom careva, da se uspne u redove rimske aristokratije iako je kasnije oteran s dvora. No, napredovalo se uz izvesne uslove. Na početku pesme Stacije otvoreno naziva nisko poreklo oca „manom" ili „sramotom". Nijednom mu ne navodi ime. Čini se da se otac Klaudija Etruska nikad nije potpuno oslobodio *društvenog nepostojanja* koje je definisalo rimske robove. Uprkos unapređenjima i ugledu, uprkos tome što je glavni lik pesme, on je bio i ostao „niko".

Bio je to svet rizika i opasnosti. Pouka koju je većina modernih istoričara izvukla iz ove životne priče kaže koliko je nesiguran umeo da bude život na rimskom carskom dvoru. Odani sluga ili carev drugar mogao je svakog trenutka da bude oteran s dvora ili iz prestonice kad se promeni vladar, unutrašnja politika skrene na drugu stranu ili lična kivnost izbije na površinu. To je, kao što ćemo videti, bilo potpuno tačno. Careva orbita uvek je bila opasan prostor. No, ima još pouka u priči o ocu Klaudija Etruska. Pretpostavimo da je umro desetak godina ranije, pre izgnanstva. Tada bismo se usredsredili na neprekidnost službe čiji je simbol bio služeći careve jednog za drugim čak i kad su se dinastije smenjivale. Mislili bismo o odanom dvorskom dostojanstveniku koga treba hvaliti kićeno gotovo kao i samog cara. Činjenica je da je

carska palata bila istovremeno pogibeljno zmijsko leglo, jazbina podmuklih izdajnika i mesto u kom su stotine muškaraca i žena, slobodnjaka ili robova, živeli svoj život, radili svoj posao, sklapali prijateljstva i nalazili ljubav bez obzira na to jesu li se zbunili zbog eksploatacije ili su se dičili svojim radom (ili oboje).

Želim da na sliku carske palate vratim neke ljude koji su u njoj živeli ili radili, kao i neke redovne posetioce. Ljudi koji su obavljali ono što bismo mi zvali kancelarijskim poslovima (kad bismo samo znali kako je izgledala rimska „kancelarija"), radili u carevom finansijskom odeljenju, u njegovim bibliotekama, sekretarijatu, arhivima, bili su samo jedan važan deo. Stanara palate bilo je mnogo, od samog cara do najnižeg frizera ili čistača podova, od pesnika u usponu do moćnika koji su zapovedali carskom gardom ili, što je bilo gotovo jednako važno, upravljali snabdevanjem grada vodom. Samo neki od njih privlačili su pažnju rimskih posmatrača i hroničara, naročito robovi i bivši robovi koji su, prema mišljenju tradicionalne elite, iskoristili carevu blizinu da „umisle da su bolji nego što jesu", zatim žene iz carske porodice koje su uvek prikazivane kao podle zaverenice ili trovačice i manipulatorke iza prestola, i na kraju drugi koji su delili postelju sa carem, bilo da je reč o odanim partnerima ili zloupotrebljenim žrtvama. Koliko možemo da se približimo tim ljudima i onome što su radili? I koliko pažljivo možemo da pogledamo cara pravo u oči? Možemo li ikada videti ljudsko biće iza obmana, propagande, pohvala i optužbi?

O dešavanjima unutar rimske palate i sami Rimljani često su mislili kao o misterijama iza zatvorenih vrata, a zbog toga su delimično i cvetale njihove nesputane maštarije o dvorskom životu. No, mi raspolažemo iznenađujuće raznovrsnim prikazima cara „kod kuće", a očevici potiču iz svih društvenih slojeva. Jedan rimski pisac priča s poukom, priređivač dela mnogo poznatijeg Ezopa i pesnik po imenu Fedar, verovatno je nekada bio rob na carskom dvoru, a njegove *Basne* (klasična književnost potlačenih) prikazuju careve i njihove sledbenike, ponekad prozirno prerušene u životinje. Filozof Epiktet bio je rob jednog bivšeg carevog roba (u jednoj od onih zamršenih rimskih mreža eksploatacije) i oslanjao

se na primere iz sopstvenog dvorskog iskustva stvarajući teorije o prirodi vlasti. Nešto više na lestvici bio je carski biograf Svetonije koji je godinama radio u sekretarijatu Trajana i Hadrijana i odlično je poznavao glasine iz hodnika moći, a carski lekar Galen, medicinski savetnik Marka Aurelija, Komoda i Septimija Severa, sačuvao je beleške o telesnim bolestima careva i zapisao ponešto o sadržini carskog ormarića s lekovima. Na samom vrhu, u delu *Samom sebi*, Marko Aurelije izneo je neke odabrane meditacije i ponekad neverovatna razmišljanja o životu u palati, tvrdeći, na primer, da je želeo da se otarasi „telohranitelja i sjajne odeće" i da živi kao privatni građanin koliko god je to moguće.

Kultura dvora

Vladarski dvorovi oduvek su na rđavom glasu, redovno ih kritikuju kao rasadnike suparništva, licemerja i neiskrenog laskanja ili – još gore – klika, zavera i ubistva. Mogu da budu mikrokosmosi obuzeti samima sobom u kojima ponosno uvođenje u unutrašnji krug ili ponižavajuće isključenje iz tog kruga znače sve, u kojima su zamršena pravila etikecije osmišljena da istaknu ili sapletu neiskusne i naivne (korišćenje pogrešnog pribora za jelo samo je neznatan primer toga), u kojima niko zaista ne misli ono što kaže i u kojima je važno samo jedno – koliko je neko blizu vladara ili se javno *smatra* da je blizu. Dvorska pravila su samo neki mehanizmi kojima vladar kontroliše one najbliže sebi i svoje suparnike.

Postoji tu još jedna strana koja se retko pojavljuje u naslovima istorijskih spisa. Naime, dvor omogućava autokratiji da uspešno dejstvuje. Obezbeđuje savetnike, sagovornike i prijatelje koji pomažu vladaru da upravlja (niko ne može da vlada potpuno sam) i služe kao filter ili sistem posredništva između njega i spoljnog sveta (pristup kralju strogo nadzire dvorsko osoblje). Zamršena dvorska etikecija obezbeđuje pravila koja sputavaju vladara koliko i njegove potčinjene, a pompeznost i praznoslovlje uvek su meta satiričnih strelica unutar i izvan dvorskih zidova.

44. Bronzana statua Marka Aurelija sada je u Kapitolskim muzejima, ali od drugog veka nove ere nalazila se na raznim lokacijama na otvorenom.

Šarolika mešavina ljudi koji okružuju rimskog cara „kod kuće" i čine njegov dvor (na latinskom *aula*) uklapa se u ovaj obrazac. Bilo ih je na stotine. Nužnici koje smo već spominjali, toalet sa četrdeset sedišta iskopan blizu raskošne Neronove trpezarije (ali ne direktno povezan s njom) samo je jedan živopisni nagoveštaj broja ljudi u palati. A bili su *zaista* raznovrsni. Marko Aurelije u svojoj knjizi na jednom mestu nabraja neke ljude s dvora cara Avgusta od pre više od jednog veka. Spisak ide od careve porodice („njegova supruga, ćerka, unuk, posinci, sestra, zet Agripa i druga rodbina") preko „osoblja domaćinstva" i carevih „prijatelja" (dvorski filozof Arej i Mecena, Avgustov kulturni savetnik, posebno su navedeni) do carevih „lekara" i „vidovnjaka".

Marko Aurelije nije morao tu da stane. Mogao je da spomene i brojne druge ličnosti iz careve okoline, od patuljaka, lakrdijaša,

astrologa, proroka, vojnih starešina i telohranitelja (možda obuhvaćenih širokom kategorijom „osoblja domaćinstva") do mnoštva dece – malih nagih robova koji su činili pratnju nekih carskih gospi, potomaka stranih vladara držanih u Rimu kao taoci i trofeji i sinova odabranih pripadnika rimske elite koji su na dvoru stanovali. Car Tit je kao dečak, mnogo pre nego što se njegov otac domogao prestola, živeo u palati tokom Klaudijeve vladavine. Onda je, 55. godine, prisustvovao jednom od najozloglašenijih zločina unutar „najužeg kruga". Prisustvovao je večeri sedeći za posebnim dečjim stolom uz svog druga Britanika kad se ovaj srušio i umro, navodno otrovan po naređenju svog brata po maćehi Nerona (str. 122). Bio je to svet dece i šiparaca koliko i svet odraslih i sedobradih. Štaviše, Epiktet je cinično zaključio da se neki sedobradi starci, grabeći se za mrvice carske milosti, ne razlikuju mnogo od dečurlije.

Naravno, nije se prema svima na dvoru postupalo na isti način. Robovi koji su živeli u palati (gde god da su im bile odaje) sigurno

45. Nužnik s više sedišta u Neronovoj palati (pre Zlatne kuće) na Palatinu. Pretpostavlja se da je služio za robove i drugo osoblje, a ne za elitne goste. Kanalom ispred sedišta tekla je čista voda kojom su korisnici prali sunđere na štapićima kojima su brisali zadnjice.

su dvorski život doživljavali drugačije nego Plinije i drugi elitni „prijatelji i zvaničnici" koji su se pojavljivali u nosiljkama ujutru da ukažu caru poštovanje ili uveče da večeraju (to nije bio rezidencijalni dvor kao Versaj, na primer – elitni dvorani nisu živeli u palati). No, mnogi sačuvani rimski komentari o kulturi dvora odražavaju one uobičajene stavove o životu u vladarevoj orbiti kakve nalazimo u gotovo svakoj autokratiji sveta. Ključna pitanja bila su, kao i uvek, ko je u milosti, a ko nije i kako se prepoznaje careva milost ili nemilost. Traseja Petus – senator, moralista i protivnik vladavine jednog čoveka – dobio je vrlo jasno poruku kad mu je izričito zabranjeno da s ostalim senatorima dođe Neronu i čestita mu rođenje ćerke. Ponekad je bila dovoljna samo jedna reč. Mnogo pre Nerona, u Avgustovo vreme, jedan carev prijatelj koji je neoprezno govorio o planovima za nasleđe, došao je jednog jutra da ukaže poštovanje i rekao, kao i obično: „Dobro jutro, cezare." Avgust mu je jednostavno odgovorio: „Zbogom, Fulvije." Ova zgoda prikazuje Avgustovu duhovitost, ali odgovor je bio dovoljno oštar da njegov (bivši) prijatelj shvati mig, ode pravo kući i ubije se.

Zamršena pravila etikecije pružala su prefinjeniji način merenja statusa i naklonosti. Svi su u palati znali, ili su brzo naučili, ko treba da ustane, a ko da ostane da sedi, i kada. Tiberije je stekao izvesnu naklonost samo time što je ustajao da se oprosti od gostiju. Obredi ljubljenja imali su mnogo više nijansi. U Rimu je bilo uobičajeno, makar među muškim pripadnicima elite, da se pozdravljaju poljupcem, pa je na dvoru bilo toliko ljubljenja da je u jednom trenutku moralo da se zabrani kako bi se sprečilo širenje opasnog zaraznog herpesa. Na osnovnom nivou ključno pitanje bilo je *da li* je neko razmenio poljupce sa carem i može da se razmeće bliskošću koju to podrazumeva. Plinije se postarao da podseti slušaoce svog *Panegirika* da se s Trajanom pozdravlja poljupcem, a za Nerona se pretpostavljalo da namerno vređa senatore kad se saznalo da ih nije izljubio kad je krenuo u posetu Grčkoj niti kad se vratio. *Oscula* (poljupci) bili su vrlo važni.

No, pitanje *kakav* je poljubac, a naročito u koji deo tela, dodavalo je nove slojeve značenja. Poljubac u usta ili obraz pokazivao je (manje-više) jednakost. Kada car na poljubac ponudi ruku, a ne lice, smatralo se da pokazuje svoju nadmoć. Pričalo se da je jedan od razloga koji su podstakli Kasija Hereju, starešine telesne garde, da ubije Kaligulu bilo to što je Kaligula tražio od njega da ga ljubi u ruku (mada je činjenica da je Kaligula istovremeno izveo nepristojan pokret verovatno pojačala uvredu). Ljubljenje kolena i stopala bilo je još gore. Rimljane je to podsećalo na istočnjački despotizam i služilo je kao uobičajeno sredstvo optužbe ili definisanja „loših" careva. Kaligulu su kritikovali da je pružio stopalo na poljubac čoveku kog je upravo pomilovao zbog učešća u navodnoj zaveri, mada su (a to je znak koliko je teško protumačiti takve gestove) careve pristalice tvrdile da je on jednostavno želeo da se pohvali finim sandalama od zlata i bisera. Gotovo dva veka kasnije Maksimin Traks („Tračanin"), koji je došao na presto 235. godine posle ubistva Aleksandra Severa, prihvatao je poljubac u koleno, ali to je bila granica. „Ne daj bože", navodno je tvrdio, „da mi bilo koji slobodan čovek poljubi stopalo."

Naravno, za neke slobodne ljude smatralo se da su upravo to radili, stičući glas pokornih ulizica i istovremeno prikazujući cara kao tiranina. Najsramotnija priča koja spušta poniznost na još niže grane tiče se Lucija Vitelija, oca cara Vitelija koji je kratko vladao tokom građanskih ratova 69. godine. Svetonije je rečito opisao Lucija kao „čoveka sa zapanjujućim darom za laskanje", a ovaj se navodno ulizivao Klaudiju tako što je nosio sa sobom cipelu careve žene Mesaline, povremeno je vadio iz nedara i ljubio.

Ako sve ovo, bilo da je doslovna istina ili rečita maštarija, nama sada deluje pomalo smešno, valja napomenuti da su i Rimljani rado ismevali izveštačene konvencije nekih strana dvorskog života i neiskrenost na kojoj su te konvencije počivale. Plinije je s ponosom u *Pismima* opisao kako je otputovao na jedno Trajanovo seosko imanje kako bi pomogao caru da donese odluku u jednom zamršenom sudskom slučaju. No, otprilike u isto vreme Juvenal,

rimska zvezda satire, čovek koji je smislio frazu „hleba i igara" (*panem et circenses*) da sažme ograničenost ambicija rimskog naroda, ismejao je sličan skup carevih savetnika. Osvrnuo se na Domicijanovo doba i na jednu potpuno izmišljenu priliku kada je grupa saradnika pokojnog cara pozvana na sastanak u njegovu vilu na jezeru Albano. U više od sto pedeset stihova Juvenal ih opisuje kako nervozno cupkaju da ponude savet u vezi s velikim problemom koji je vladar imao na umu. Nije bila reč o važnom pitanju rata, mira, zakona ili politike, nego o tome kako treba pripremiti ogromnu ribu (turbot ili brât) koju su ulovili u Jadranskom moru, preneli preko planina i doneli je caru na poklon u njegovu seosku vilu izvan Rima.

Ovo je delimično parodija na visokoparne banalnosti „života na vrhu". (Šta, za ime sveta, valja učiniti s divovskim turbotom? Odgovor: naručiti izradu veoma velike posude i ubuduće uvek držati grnčarsku radionicu u carskoj palati.) No, satira je usmerena i na ulizička preterivanja koja dvorani izgovaraju. U ovom zamišljenom društvu u carevoj vili bio je i Katul Mesalin, koji je nešto kasnije bio predmet razgovora na Nervinoj večeri (str. 94). Njegov doprinos raspravi o ribi savršeno prikazuje njegovu praznoglavost. Iako se najrečitije divio velikoj ribi, bio je potpuno slep i nije mogao da vidi šta hvali, pa čak ni gde se nalazi (Juvenal ga opisuje kako gleda levo hvaleći veliku lovinu koja je zapravo „bila desno od njega"). Ovo je bila moralna pouka o neiskrenim rečima na carskom dvoru. Kao što smo videli u Elagabalovoj palati, ništa nije bilo kako je izgledalo, a u ovom slučaju pohvale su bile doslovno slepe. No, naprosto se mora pomisliti da je u ovoj varavoj pesmi Juvenal satiru donekle usmerio i na samog sebe. Podsetio je čitaoce da je „sloboda govora" jednostavna stvar kad je car mrtav (štaviše, u poslednjim stihovima pesme opisuje Domicijanovo krvavo ubistvo). Sloboda govora u lice živog cara – ili njemu iza leđa – kakav god bio, rđav ili dobar, uvek je mnogo osetljivija.

No, u vezi s dejstvovanjem dvora rimski pisci najviše su prezirali činjenicu da se moć sada određuje prema stepenu bliskosti sa samo jednim čovekom, samim carem. To je po njihovom

mišljenju neizbežno vodilo ka iskvarenosti. „Prodavanje magle" postalo je rimski uobičajeni izraz za trgovinu uticajem, uz snažan nagoveštaj da su se obećanja mnogo više davala nego ispunjavala. Sve to naglašavao je osećaj da su stare društvene i političke izvesnosti rimskog života još radikalnije izmenjene.

U danima Republike moć i ugled, makar formalno, bili su u rukama muške elite koju su na dužnosti javno birali slobodni građani muškarci i koja se okupljala u senatu na otvorenim raspravama. Neke tradicionalne ustanove opstale su i pod carskom vlašću, mada nezgrapno, u senci samog cara. No, palata je sada predstavljala alternativni izvor moći u kom su se, sumnjali su mnogi, zaista važne političke odluke donosile u privatnosti (koliko god da su svi carevi redom tvrdili da poštuju autoritet senata). Tačno je da je bilo znatnog preklapanja osoblja. Mnogi senatori bili su i dvorani, ili su makar sebe tako zamišljali. Na putu od doma senata na Forumu do Palatina sigurno je bilo gužve u oba smera. No, u carevoj okolini moć se odmeravala sasvim drugačije: prema tome ko ima pristup caru i ko može da ga primora da sluša. Bila je to moć blizine koja je mogla (i često i jeste) bila od koristi više carskim suprugama, robovima ili ljubavnicima nego velikašima iz senata. Moglo bi se čak tvrditi da je jedna svrha zamršenih pravila etikecije i dvorskog praznoslovlja bila da zamaskira relativnu nemoć tradicionalne elite (koju nagoveštava i Juvenalova pesma o ribi: silne ceremonije i ozbiljna rasprava o pripremanju *ribe?*) – dok je carev berberin, na primer, svakog dana imao dvadeset minuta nasamo s glavnim čovekom da mu iznese svoje brige i nevolje.

Rimski pisci su mnogo puta opisivali (ili zamišljali) veliki uticaj ljudi s „pogrešnog kraja" tradicionalne političke lestvice. Svetonije je, na primer, tvrdio da ima izjavu očevica o tome kako je obični dvorski patuljak i lakrdijaš na večeri pravovremenom dosetkom podstakao Tiberija da obavi suđenje čoveku optuženom za veleizdaju (mada Svetonijeva napomena da je Tiberije prvo prekoreo lakrdijaša što govori bez dozvole nagoveštava da je priča mogla da glasi i drugačije). No, najveće nezadovoljstvo zbog moći na

dvoru bilo je usmereno na dve grupe koje su i danas važna tema u raspravama o carevoj okolini: s jedne strane na neke njegove robove i oslobođenike, a s druge na supruge, srodnice i muškarce i žene koji su delili s njim postelju. Navodno je iza mnogih careva titrala zloslutna prilika nadmenog bivšeg roba, suviše moćnog, bogatog i uglednog. Iza gotovo svakog prestola, govorilo se, neka proračunata žena vukla je konce, ponekad smrtonosne.

Robovsko društvo

Rimske palate, u samom Rimu i drugde, bile su robovska društva. Hiljade robova živele su i radile u tim palatama (neki „iz kućnog uzgoja", da upotrebimo grubi rimski izraz, drugi nabavljeni u okviru drevne trgovine ljudskim bićima), a uz njih je bilo najmanje još toliko oslobođenika. Bila je to osobenost rimskog društva, a nekim posmatračima iz grčkog sveta bilo je neobično što Rimljani oslobađaju toliko robova, makar kućnih (prema porobljenim radnicima na poljima i u rudnicima postupalo se drugačije). No, ti bivši robovi i robinje, odnosno oslobođenici i oslobođenice kako su danas poznatiji, obično su na neki način ostajali zavisni od bivših gospodara. Na carskom dvoru robovi i oslobođenici zajedno su činili temeljnu infrastrukturu organizacije palate i bilo ih je mnogo puta više od slobodno rođenih stanara i posetilaca.

Drevna književnost, na primer Stacijeva pohvala ocu Klaudija Etruska, povremeno obasjava te muškarce i žene. Oni su ostavili i sopstvene reči, grubo urezane u zidove ili uklesane na nadgrobne spomenike. Na primer, oko trista pedeset grafita sačuvano je u palatinskim odajama za robove u kojima je otkrivena parodija na raspeće. Među njima su još nekoliko karikatura i očekivani rimski falusi, ali uglavnom su to „potpisi" i povremeno beleške o njihovom poslu: „*Marinus ianitor*" (Marin, vratar), „*Euphemus opifer*" (Eufem, bolničar) i tako dalje. Prilično je pouzdano da su svi oni zaista bili robovi (imali su samo jedno ime, povremeno dva, dok su slobodni građani obično koristili tri), ali neki su se

čak potrudili da zabeleže svoje poreklo skraćenicom VDN, *verna domini nostri* („rob iz kućnog uzgoja našeg gospodara/cara"). No, rečitiji od svih palatinskih grafita je natpis na zidu nužnika jedne velike kuće u gradu Herkulanumu nastao neposredno pre erupcije Vezuva 79. godine: *Apollinaris medicus Titi imp[eratoris] hic cacavit bene*, odnosno, da ostanemo u latinskom tonu: „Apolinar, [rob] lekar cara Tita, ovde se dobro israo." Ovo je živopisni dokaz putovanja (i smisla za humor) jednog Titovog roba, osim ako nije reč, kao što neki moderni smrknuti naučnici smatraju, o rimskoj klozetskoj šali sličnoj običaju anglo-američkih vojnika iz Drugog svetskog rata da pišu i crtaju besmislice gde god mogu.

Mnogo više može da se sazna iz tekstova s nadgrobnih spomenika. Spomenici radnicima u kuhinji i dostavi koje smo istražili u Trećem poglavlju samo su delić od preko četiri hiljade sačuvanih epitafa, uglavnom u Rimu, posvećenih robovima i oslobođenicima koji su radili u carskom domaćinstvu i širem upravnom aparatu. Oni nam govore ponešto o unutrašnjoj hijerarhiji unutar zajednice robova: „privatni sekretar prvog stepena", na primer, bio je viši po rangu od „privatnog sekretara drugog stepena", baš kao što je „upravnik kušača" bio viši od običnog „kušača". Nude nam i panoramu uskih specijalnosti i usluga od kojih su zavisili životi cara i njegove porodice, a to je istovremeno bilo prikaz carskog statusa (poseban rob za svaku sitnu dužnost bio je znak moći i povlastica) i možda nezgodne sputanosti. Nesumnjivo je, kao i među dvorskom elitom, bilo nezgodnih pravila koja su se lako mogla prekršiti, a razdvajala su, na primer, rad oslobođenika zaduženog za odeću koju Trajan nosi „u pozorište" od nadzornika njegove „privatne odeće", ili rad „umetnika za oblikovanje zelenila" od običnog „baštovana".

Muškarci i žene koji su radili u Livijinom domaćinstvu, u ranoj palati na Palatinu, posebno dobro su poznati, uglavnom zato što su u zajedničkoj grobnici za caričino osoblje sačuvane desetine njihovih spomenika. Nije uvek sasvim jasno šta su im bile dužnosti, ali saznali smo za Livijinog „nosača torbice" (osim ako latinski naziv *capsarius* zapravo ne znači „čovek zadužen za

sanduk s posteljinom"), za veliki broj lekara – robova i oslobođenika – uključujući „lekara za oči", „medicinskog nadzornika" i nekoliko babica (verovatno za osoblje koliko i za samu Liviju), kao i za razne vrste posluge, od „čuvara srebrnine", „frizera" i „lakeja" do „stolara", „nadzornika purpurne odeće" (ili možda „nadzornika za bojenje tkanine"), „osoba za krpljenje i popravke", „osoba za glačanje nameštaja" i „perača prozora" (ili možda, u drugom

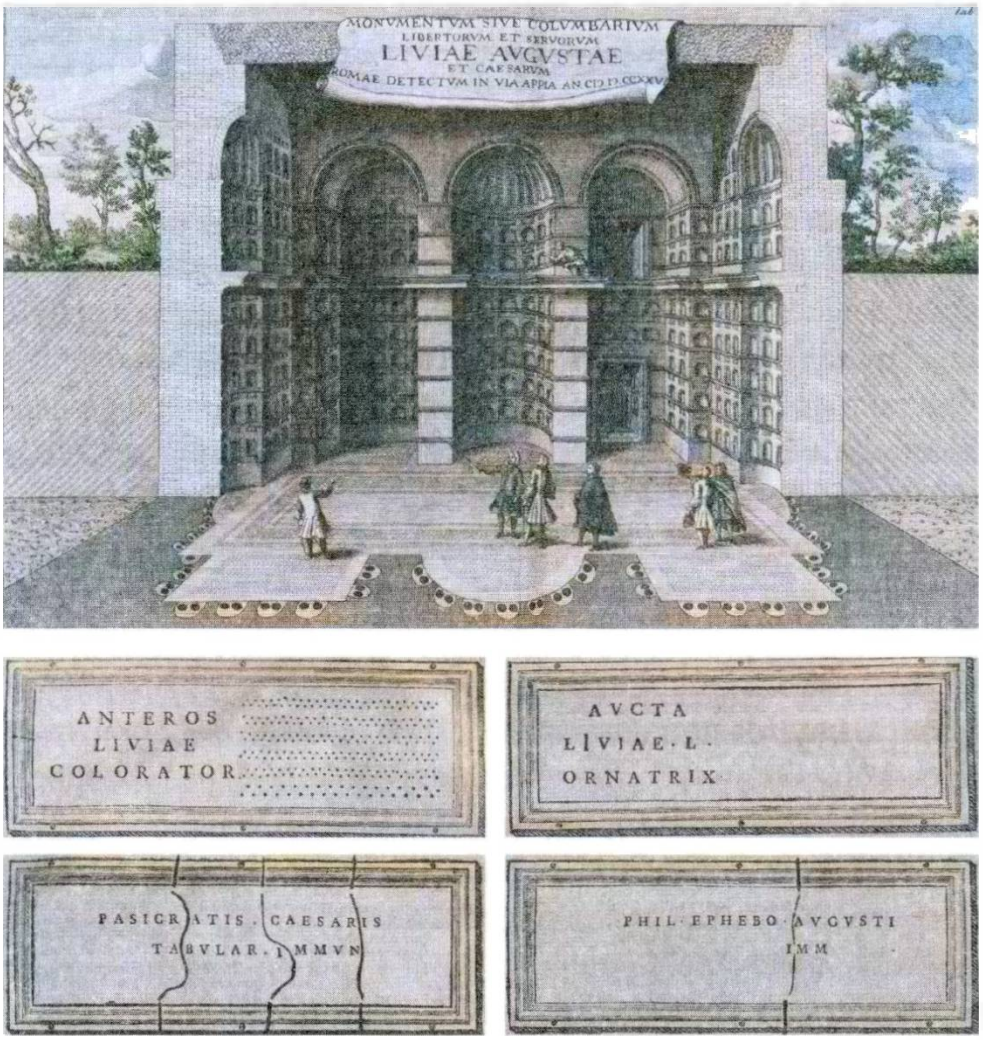

46. Rekonstrukcija zajedničkog groba u Livijinom domaćinstvu, nastala u XVIII veku. Četiri male table identifikuju urne: Anteros, majstor za glačanje (*colorator*); Aukta, garderoberka (*ornatrix*), Pasikrat, bivši knjigovođa „više ne radi" (*tabular(ius) immun(is)*); i još jedan sluga koji „više ne radi" (*imm(unis)*).

prevodu, „majstora za izradu ogledala"). Tu je bio i oslobođenik po imenu Prosopas, preminuo u devetoj godini (verovatno je oslobođen neuobičajeno rano), a epitaf ga opisuje kao *delicium*, „slatkiš", odnosno u tehničkom smislu jednog iz grupe nage dece kojima su se razmetale (ili koje su zloupotrebljavale ili volele ili sve troje) neke gospođe iz carske porodice. Prosopas nije poživeo da postane bilo šta drugo osim slatkiša.

Osim ovih raznih domaćih slugu, robovi i oslobođenici na višim upravnim dužnostima ovekovečeni su u Rimu i šire.

Otac Klaudija Etruska bio je starešina carevog finansijskog odeljenja i sigurno je nadzirao brojno robovsko osoblje. Za mnoge druge se zna da su radili u odeljenjima na koja je uprava palate bila podeljena: „odeljenje za žalbe" (*a libellis*), „latinski sekretarijat" i „grčki sekretarijat" (*ab epistulis Latinis et Graecis*), „odeljenje za razonodu" (*a vuluptatibus*), „bibliotečki odsek" (*a bibliothecis*) i tako dalje. Nešto dalje nalazimo više robova koji izveštavaju cara s rada na drugim carskim imanjima ili iz uprava provincija. Jedna istaknuta ličnost iz prvog veka nove ere bio je Tiberijev rob Muzik Skuran, opisan u epitafu kao „finansijski službenik" zadužen za careve fondove u Galiji. Umro je u Rimu, možda tokom kraće posete, a možda pošto se povukao s dužnosti, a njegovi robovi (drugim rečima, robovi roba, odnosno „podrobovi") podigli su mu spomenik. Bilo ih je ukupno šesnaest, uključujući poslovnog posrednika, tri sekretara, dva kuvara, lekara, nadzornika garderobe, dva nadzornika srebrnine i jednu ženu čije dužnosti nisu navedene, a verovatno mu je bila partnerka. Ovo je još jedan moćan podsetnik na to da carski robovi nisu bili homogena kategorija. Neki su po svemu sudeći bili manje nejednaki od drugih.

Na epitafima su povremeno navedeni kratki spiskovi poslova koje je obavljala preminula osoba i to nam omogućava da rekonstruišemo makar šturu biografiju čak i onih pri samom dnu društvene lestvice. Jedan „kušač" napredovao je u „nadzornika trpezarije", zatim je radio kao finansijski službenik u odeljenju za igre, u vodovodu i najzad u carevoj vojnoj riznici, a usput je stekao i slobodu. Iz nekoliko reči niže na lestvici saznajemo da je Ket

47. Epitaf Muziku Skuranu počinje njegovim imenom: „Muzik, rob Tiberija Cezara Avgusta, Skuran." Završava sa tri stupca spiska njegovih robova koji su postavili ploču. Jasno čitljiva su dva kuvara: „*Tiasus cocus* (T i I su spojeni) i „*Firmus cocus*". Žena, verovatno Skuranova partnerka, zvala se „Sekunda" (dole desno).

Herodijan, koji je možda stigao u Rim kao „ljudski poklon" caru od kralja Iroda (str. 114–115) napredovao od kušača hrane u palati do upravnika imanja jednog carevog parka na obodu grada. Da li je Herodijan to unapređenje želeo ili mu je jednostavno naređeno da ode tamo da radi možemo samo da nagađamo.

No, postoji nagoveštaj krhkosti robovskih ambicija u jednoj Fedrovoj priči (a kako se za njega pretpostavlja da je bio oslobođenik, verovatno je znao o čemu govori). Priča govori o robu vrataru na jednom Tiberijevom seoskom imaju koji je u nadi da će steći slobodu pokušao da se umili caru koji je šetao po bašti tako što je upadljivo okresivao živicu i prskao vodom stazu pred carem da se ne diže prašina. Na Tiberija ovo nije ostavilo naročiti utisak i jednostavno je rekao: „Izvini, ali sloboda staje više od ovoga." Fedrova priča poučava da je laskanje uzaludno, ali i da su robovi bili potpuno bespomoćni.

Prevodi i terminologija koju koristim – „finansijsko odeljenje", „odeljenje za razonodu", „odeljenje za žalbe" – ostavljaju utisak da su te specijalizovana službe ličile na moderni državni aparat.

Sličnosti je bilo veoma malo: na primer: neki viši zvaničnici dugo su obavljali svoje dužnosti i to je stvaralo administrativni kontinuitet dok su se carevi smenjivali. No, nema gotovo nikakvih tragova pravila, racionalne organizacije ni načela unapređivanja koji definišu birokratiju u našem smislu. Još jedna pouka Fedrove priče jeste da napredovanje robova nije zavisilo od ni od čega sistematskog već od carevog hira. Na neki način carsko domaćinstvo manje je bilo novi način upravljanja, a više tradicionalni rimski privatni dom, samo u velikim razmerama. Najbogatiji pripadnici rimske elite redovno su zapošljavali stotine robova u svojim gradskim rezidencijama, ponekad u vrlo usko stručnim ulogama, a vekovima su koristili svoje bivše robove kao posrednike u politici i poslovima. Car je sledio tu tradiciju. No, kao što je često bivalo s carevim statusom, počastima i ustanovama, njegovo domaćinstvo bilo je mešavina starog s nečim novim, isključivo i izrazito carsko. Za to nema jasnijeg znaka od optužbi podnesenih tokom Neronove vladavine protiv dvojice neposrednih Avgustovih potomaka za koje su neki verovali da su Neronovi suparnici za presto. Između ostalog, optuženi su da su u svojim domaćinstvima imali oslobođenike s istim odgovornostima i titulama kao u carskoj palati: ljude zadužene za „finansijsko odeljenje" (*a rationibus*), „odeljenje za žalbe" (*a libellis*) i „sekretarijat" (*ab epistulis*). Poenta je bila u tome da se ti nazivi i upravna struktura koja leži iza njih (mada su nastali još u vreme Republike) sada shvataju isključivo kao znak careve moći.

Gordost i predrasuda

Pisci iz redova rimske elite najrečitije su besneli protiv oslobođenika zaduženih za navedene službe u carskoj palati i na one koji su preuzeli ulogu carevog glavnog „privatnog sekretara" (reč *cubicularius* obično se vrlo starinski prevodi kao „komornik", ali izraz „privatni sekretar" bolje opisuje dužnosti čoveka koji „nadgleda ono što car radi u svom *cubiculumu*.") Do izvesnog stepena svaki

niži pripadnik carevog osoblja bio je izložen zlobnom gunđanju zbog nezasluženog uticaja na svog gospodara koji je sticao samom telesnom blizinom. Epiktet, na primer, i sam oslobođenik, napisao je poučnu priču o čoveku koji je prodao roba obućara „beskorisnog na svom poslu". Tog roba kupilo je carsko domaćinstvo da bude carev obućar i od tada je bivši gospodar svom bivšem robu, iako „beskorisnom", morao da se ulaguje. „Kako čovek stekne mudrost čim ga cezar zaduži za svoju noćnu posudu?", završio je zajedljivim pitanjem Epiktet svoju priču. No, najslikovitiji su opisi one šačice robova i oslobođenika koja je obavljala daleko važnije dužnosti od staranja za noćnu posudu.

Otac Klaudija Etruska, starešina finansijskog odeljenja, imao je sreće što ga je Stacije opevao. Većinu njemu sličnih – koje bi pod drugačijim okolnostima hvalili upravo zbog vrlina koje je Stacije istakao – nemilosrdno su napadali ili prezrivo ismevali u sačuvanim zapisima zbog njihovog „nepodobnog" uticaja, privatnog i javnog. Najčuveniji je slučaj Marka Antonija Palasa, bivšeg roba Klaudijeve majke Antonije i prethodnika oca Klaudija Etruska na položaju *a rationibus*. Upravo on je, tvrdilo se, ubedio Klaudija da odabere Agripinu, Neronovu majku, za svoju četvrtu suprugu (ostali savetnici imali su drugačije ideje). Osim toga, otvoreno su mu se pripisivale zasluge za rešenje – koje je zvanično prihvatio senat – jednog od onih zamršenih i izrazito rimskih problema zakonskog statusa: naime, kao postupati sa slobodno rođenom ženom koja se saživi s robom (prema njegovom mišljenju, rešenje je zavisilo od toga je li robov gospodar to odobrio ili ne). Za sve ovo Palas je bio bogato nagrađivan. Mešavinom zvanične darežljivosti i možda privatne korupcije stekao je veliko bogatstvo (neke njegove nekretnine u Egiptu spomenute su u zemljišnim dokumentima otkrivenim tamo na papirusima). Uprkos tome što je rođen kao rob, dobio je počasni rang pretora, niži samo od konzulskog u senatskoj hijerarhiji položaja, što je dalje razdražilo rimske tradicionaliste pune predrasuda. Pola veka posle Palasove smrti Plinije je u pismu opisao kako je naišao na njegov grob tik izvan Rima s razmetljivim epitafom da mu je sam senat izglasao

pretorijanski status. Iako je Neron kasnije otpustio Palasa, počasti dodeljene ovom „govnaru", ovom „zlikovcu" bile su „čista lakrdija", jadikovao je Plinije. Nije znao da li da plače ili da se smeje.

Palas nije bio jedini carev bivši rob kog su ovako kritikovali. Helikon, Kaligulin privatni sekretar bio je drugi. On se kupao, jeo i loptao sa carem, a na Filonov gnev, stao je na stranu Grka protiv Jevreja u aleksandrijskim sporovima. Kritikovan je i Kleander, Komodov privatni sekretar i poluzvanični starešina njegove telesne garde krajem drugog veka nove ere, za kog se govorkalo da prodaje konzulske položaje onome ko najviše ponudi. Nešto blata zalepilo se i za pripadnike tradicionalne elite koji su trpeli takve ljude ili ih naoko čak podsticali. Plinije je možda bio razočaran time što je senat počastvovao Palasa, ali to je bila sitnica u poređenju s ponašanjem jednog poniznog senatora koji je u naborima svoje toge nosio cipelu Klaudijeve žene Mesaline (str. 179). Osim toga, grdili su ga jer je postavio zlatne statuete Palasa i još jednog carevog oslobođenika u svoj mali kućni hram. Zbog čega su ti istaknuti oslobođenici izazivali takav gnev?

Deo objašnjenja jeste nerešivi praktični problem u kom se car nalazio. Trebalo mu je osoblje za obavljanje administrativnih zadataka neophodnih za upravljanje carstvom. Senatorska elita rado je upravljala provincijama ili zapovedala legijama na stari način, ali bavljenje dokumentima u palati, uvek na usluzi caru, bilo je nešto sasvim drugo. Osim toga, omogućavanje eliti da se učvrsti iza kulisa u zadnjim sobama moći sigurno je delovalo kao suviše očigledan način pribavljanja poverljivih informacija suparnicima za presto. Oslobođenici su pružali tradicionalno i zgodno rešenje unutar hijerarhije i poslušnosti. (Značajno je što su među vrlinama koje je Plinije video pobrojane na Palasovom nadgrobnom spomeniku bile „osećaj dužnosti i odanosti gospodaru", a te osobine nisu baš krasile prosečnog senatora.) No, neizbežna posledica bila je davanje nekolicini bivših robova ovlašćenja veća nego onima daleko višeg društvenog statusa. Neki carevi pokušali su da ublaže društvenu napetost uzimajući u službu slobodno rođene vitezove, rang odmah ispod senatorskog, naročito za dužnosti starešina

administrativnih odseka u palati. Tako je Svetonije, vitez, na primer, služio kao „sekretar pokroviteljstava, „glavni bibliotekar" i „starešina sekretarijata" pod Trajanom i Hadrijanom. Dužnosti *a studiis, a bibliothecis* i *ab epistulis* zabeležene su u njegovoj sačuvanoj biografiji uklesanoj u kamen koja se nekad verovatno nalazila ispod njegove statue. Stoleće ranije pesniku Horaciju, takođe vitezu (mada sinu oslobođenika) ponuđeno je mesto Avgustovog sekretara – i on ga je odbio. No, u svakom trenutku neki oslobođenici obavljali su važne „upravne dužnosti" na carskom dvoru.

Kontroverze koje su ove careve sluge izazivale nisu bile samo stvar snobizma. Tačno je da je u Rimu praksa čestog oslobađanja robova išla zajedno s opakim predrasudama prema oslobođenicima. Petronijev nadmeni portret oslobođenika Trimalhiona u romanu *Satirikon*, skorojevića s vojskom sopstvenih robova i sklonošću ka razmetljivim gozbama samo je jedan jasan primer. No, u igri je bilo nešto mnogo važnije. Ovi napadi na važne carske oslobođenike bili su znak jedne tačke pritiska u naglavce izokrenutom svetu vladavine jednog čoveka i strepnje elite da je (prema njihovom mišljenju) autokratija prevrnula „prirodni" društveni poredak. Veliko pitanje glasilo je: ko je na dvoru čiji rob? Da li se slobodno rođena elita pretvorila u roblje (bivših) robova? Upravo to bila je Tacitova poenta kad je opisao raskošno putovanje „u velikoj povorci kola" jednog Neronovog bivšeg roba koji je šezdesetih godina prvog veka nove ere poslat da ispita stanje stvari u Britaniji posle Budikinog ustanka. Neprijatelj je mislio da je to šala: „Za njih je plamen slobode još goreo, još nisu upoznali moć oslobođenika i zapanjilo ih je što rimski vojskovođa i njegova vojska, pobednici u tako velikom ratu, moraju da slušaju robovski stalež." Za Tacita su ovaj i drugi primeri bili jedan od paradoksa carstva – da starinske rimske vrline, uključujući i ljubav prema slobodi, sada postoje samo među varvarima.

No, to se ticalo i samog cara i pitanja gde se on uklapa u procenu ropstva i slobode. Stacije se borio s tim u svojoj pohvali ocu Klaudija Etruska pitajući se kako da uklopi ovog počastvovanog bivšeg roba u društvenu hijerarhiju čitavog kosmosa. Rekao je da

48. Fragmenti natpisa o Svetonijevoj karijeri otkriveni su 1950. na nalazištu Hipo Regijus, današnja Anaba u Alžiru. Verovatno prvobitno smeštena ispod statue ovog biografa ploča nam kaže da je imao neku posebnu vezu s tim gradom, kao ugledni posetilac, dobročinitelj ili preko porodice. Ova rekonstrukcija naglašenim slovima označava sačuvane delove i pokušava da ispuni praznine; ispod nje su preživeli fragmenti. Na prvi pogled deluje nemoguće da je rekonstruisano tako mnogo na osnovu tako malo materijala, ali natpisi ove vrste, spiskovi dužnosti, vrlo su standardni i često je lako odgonetnuti delove koji nedostaju. Ovde se verovatno navodi da je bio imenovan na pravničke dužnosti i počasne sveštеničke položaje: (FLAM(EN) je, na primer, uobičajena sveštenička titula. No, najvažniji su gotovo potpuno sačuvani navodi o njegovoj službi u dvorskoj administraciji. Već smo znali, iz *Carske povesti*, da je služio kao *ab epistulis*. Ovaj natpis jasno nam kaže da je bio i *a bibliothecis* (ovde napisano *bybliothecis*), carski bibliotekar, i *a studiis*, što je, pretpostavljam, neka vrsta „sekretara za pokroviteljstva", ali može da označava i istraživački posao.

su svi na svetu poslušni caru, a da je sam car poslušan bogovima. No, druga misao bila je da su neki carevi zapravo pod vlašću svojih robova i oslobođenika. Plinije se u *Panegiriku* osvrnuo na Trajanove prethodnike (a okrznuo je i samog Trajana) saževši domišljato ovu ideju: „Većina careva, iako gospodari svojih podanika građana, bili su robovi svojih bivših robova... jer glavni znak *nemoćnog* cara jeste *moćni* oslobođenik." Taj stav bio je nezaobilazan u opisivanju rimskih vladara. Svaki car bez izuzetka zavisio je od svojih oslobođenika. Nekoliko godina kasnije, kako jedno njegovo pismo pokazuje, Plinije je u provinciji čiji je bio namesnik dugo čekao uputstva od Trajanovog bivšeg roba. No, jedna automatska definicija „lošeg" cara – kakva god istina se skrivala iza nje – glasila je da njime *dominiraju* oslobođenici. Nije stvar samo u tome da je palata bila robovsko društvo. Ropstvo je obezbeđivalo način da se carska moć shvati i kritikuje, da se o njoj raspravlja.

Sa carem u postelji

Robovi su takođe delili postelju sa carem, ili su na to bili *primorani*. Najzloglasniji od svih carskih ljubavnika bio je Hadrijanov voljeni Antinoj, šiparac koji se udavio u Nilu. Problem nije bilo to što je Hadrijan s Antinojem varao suprugu (većini elitnih Rimljana pomisao na seksualnu vernost supruga, bio car ili ne, bila bi čudnovata). Ni istopolni odnos nije bio poteškoća (Rimljanima je bilo sasvim u redu da muškarac bude aktivan seksualni partner mladiću nižeg društvenog statusa). Nevolja je bila Hadrijanovo neobuzdano – i prema mišljenju nekih Rimljana gotovo ženskasto – oplakivanje Antinojeve smrti. Car je proglasio mladića za boga, osnivao je gradove u njegovu čast (Antinopolis) i preplavio je svet njegovim statuama, daleko šire od spomenika u Tivoliju. Kad kažem „preplavio", ozbiljno to mislim: sačuvano je više Antinojevih skulptura nego poprsja bilo kog člana bilo koje carske porodice osim Avgusta i samog Hadrijana. To je bio još jedan nagoveštaj kako rob može da porobi cara.

Seksualni život vladara uvek je osetljivo istorijsko polje. U stvarnom životu možda je bio dosadan, običan i nezadovoljavajući (ko zna?). No, još u počecima Rima, pa i ranije nastala je tradicija pretpostavki da su erotske pustolovine vladara daleko zanimljivije od pustolovina većine njihovih podanika (vladarski seksualni život bogatiji je od našeg, njihovi partneri i partnerke su blistaviji) i da se karakter vladara može proceniti po onome što radi u postelji (nemoralni vladari imaju nemoralan seks). Istovremeno priče onih *izvan* palate o erotskom svetu *unutar* palate delimično su i projekcija širih strepnji i nezadovoljstava ili posrednog maštanja. Slično današnjim tračevima i poznatim ličnostima, rasprave i maštarije o vladarskom seksualnom životu – koje često opkoračuju krhke granice između prihvatljivog i neprihvatljivog, između uverljivog i neuverljivog – obasjavaju problematičnu oblast seksualnog morala i šire gledano uloga polova. Zbog svega toga zamišljalo se da je palata puna seksualnih partnera svih vrsta – muškaraca i dečaka, žena i evnuha – daleko izvan bračne postelje.

U Rimu je svakako bilo tako. Hadrijan nije bio jedinstven. Tokom prvih dvesta pedeset godina vladavine jednog čoveka jedva da je bilo rimskog cara o čijoj se seksualnoj nezasitosti, preterivanjima i iskvarenosti nije pričalo. Ponekad se radilo o neuporedivoj lepoti onih odabranih da budu carevi partneri, nedostižnoj običnim građanima. U drugom veku nove ere, na primer, ljubavnica Lucija Vera po imenu Pantea („Svebožanska") opisana je u nekoliko eseja – delim ulagivačkih, delom satiričnih – kao mešavina najvećih lepotica grčke umetnosti i književnosti. Oblik njene glave poredili su s čuvenom statuom Afrodite Knidoske (str. 171), a nos sa Atinom, delom Fidije, tvorca Partenona, i tako dalje. Careva ljubavnica kao da je prevazilazila ljudsku maštu i mogla je da se opiše samo u okvirima najvećih poznatih umetničkih dela (mada neki moderni kritičari u tome vide podrivačku antiimperijalističku misiju: ljubavnica rimskog cara opisana je u terminima remek-dela pokorene i opljačkane Grčke, izrezanih, raskomadanih i ponovo sastavljenih).

Druge priče usredsređuju se na, za nas, neprijatnije strane preterivanja. Za Avgusta se, na primer, pričalo da naročito voli da oduzima nevinost devicama koje je, kako kažu drevne glasine, njegova supruga Livija dovodila u palatu i pripremala ih za njega. Trajan, iako ga Plinije prikazuje kao čoveka punog starinskih vrlina, navodno nije mogao da odoli mladim dečacima (danas bismo ga nazvali seksualnim grabljivcem). Car iz četvrtog veka Julijan bio je i te kako svestan tih optužbi. U skeču o svojim prethodnicima u kom se carevi suočavaju s rimskim bogovima, Jupitera upozoravaju da kad je Trajan u blizini dobro drži na oku svog ljubavnika, mladog Ganimeda – kako Trajan ne bi pokušao da ga otme. No, u ovim pričama možemo da otkrijemo i dublja značenja. Već smo videli da su tvrdnje o Elagabalovoj promeni pola mogle biti uznemirena razmišljanja o rodnoj promenljivosti koliko i napadi na carev distopijski „neprirodni" svet. Nešto slično može se primeniti na priče o Neronovom mladom robu Sporu koji je navodno toliko ličio na carevu preminulu suprugu da je Neron naredio da ga kastriraju i oženio se njime. Ovo se sigurno pričalo kao živopisna ilustracija Neronove iskvarenosti, ali svakako navodi i na šire rasprave o samom braku. Je li car drsko kršio pravila ili je radikalno osporavao drevne granice? Na tim pitanjima sigurno se nekako temeljila zbunjujuća Stacijeva pesma u kojoj je istovremeno slavio i Domicijanovog evnuha „miljenika" (s izrazito jezivim imenom Earinus, „Prolećni") i carevu odluku da zakonski zabrani kastriranje. No, šta je *zapravo* želeo da kaže?

Kakva god da je bila istina o carskim ljubavnicima i ljubavnicama, bili su mnogo bliži caru i samim tim mnogo uticajniji nego njihovi lični berberi ili sluge zadužene za noćnu posudu. Antonija Cenis, oslobođenica i dugogodišnja Vespazijanova ljubavnica, samo je jedna u nizu onih koji su se okoristili tom blizinom. Navodno se silno obogatila prodajući sve vrste javnih položaja, od namesničkih do svešteničkih, i koristeći šaputanja na jastuku da menja carske odluke, po odgovarajućoj ceni. No, koliko god da su Antonija Cenis i njoj slične bile uticajne, najupornije drevne priče o upotrebi i zloupotrebi moći u najužem carevom krugu nisu se

usredsređivale na ljubavnice, ljupke dečake ili evnuhe, nego na carske zakonite supruge, majke, sestre i ćerke. Njihova navodna trovanja, zavere, rodoskvrnuća, preljube, ubistva i izdajstva privlačila su mnogo više pažnje nego priče o izopačenim strastima, škopljenju i nemuževnoj odanosti.

Supruge i majke

Sadistkinja čelične volje Livija, razvratna Klaudijeva treća žena Mesalina i ohola Julija Domna, žena Septimija Severa, tri su najpoznatije, ili najzloglasnije, stanarke carske palate. Nijedna žena nikad nije imala nikakvu zvaničnu izvršnu vlast u državi ako ne računamo nekoliko starih sveštenica. Nije postojala čak ni zvanična uloga „carice" ili „carske supruge" (najbliže tome su se neke supruge i majke primakle, njih gotovo trideset između Livije i Julije Mameje, time što su dobile titulu „Avgusta", ženski oblik titule „Avgust"). No, pisci, drevni i moderni, istražujući život u palati često su se usredsređivali na careve srodnice. Bili su zgroženi njihovim političkim i dinastičkim uticajem. Prezirali su (ili su se divili) njihovu smelu preljubu, pohotu ili – da malo ublažimo reči – njihov život na visokoj nozi u Rimu.

Drevni je kliše da dvorom vladaju žene koje se trude da nametnu svoju kontrolu. Ponekad se to svodilo za neupadljivo povlačenje konaca nasleđa. Livija je bila klasični primer smrtonosne manipulatorke. Za nju se pričalo da je sistematski uklanjala svakoga ko je stajao na putu njenog sina Tiberija prema prestolu, a prema rečima Kasija Diona, otvoreno je rekla da ga je ona načinila carem. No, Livija je bila samo prva od mnogih. Agripina, Mesalinina naslednica kao Klaudijeva žena, navodno je isto to učinila za svog sina Nerona (slika 84); Trajanova udovica Plotina navodno je, manje krvavo, smislila nekakvu lukavu amatersku predstavu da obezbedi presto Hadrijanu, a za „maminu mazu" Aleksandra Severa govorilo se da presto doslovno duguje majci Juliji Mameji.

U druga vremena priče su se okretale njihovim opštijim zlim ili domišljatim pokušajima preuzimanja moći, bilo iza kulisa ili na samom opasnom središtu pozornice. Glasine o rodoskvrnuću objašnjavale su uticaj nekih majki na njihove carske sinove (Agripinin uticaj na Nerona, uticaj Julije Domne na Karakalu). Jednako zapanjujući u svetu u kom su žene oduvek bile isključene iz zvaničnog političkog života bili su načini na koje su se neke ubacivale u izvršnu politiku. Pričalo se da je Agripina slušala rasprave u senatu u koji žene nisu smele ni da kroče, skrivena iza debelih zavesa da je niko ne vidi, kao i da je ponekad učestvovala, ili pokušavala da učestvuje, u dočekivanju zvaničnih izaslanstava. (Tacit ima priču o tome kako je jedan Neronov dosetljivi savetnik našao način da je spreči da se popne na tribinu i stane do cara.) Oko stoleća kasnije Julija Domna je navodno preuzela kontrolu nad Karakalinom službenom prepiskom, što je verovatno više uvredilo rimsku elitu nego da je to učinio neki oslobođenik (muškarac).

Sve ovo je išlo ruku podruku s drugim, daleko maštovitijim optužbama protiv njih: s preteranim pričama o seksu s pogrešnim osobama na pogrešnim mestima. Među ženama iz palate zaista je bilo nekoliko najzloglasnijih seksualnih grešnica u čitavoj istoriji Rima, a u modernoj umetnosti, književnosti i filmu i dalje ih predstavljaju kao raspusnice, preljubnice i nimfomanke. Avgustova ćerka Julija navodno je nanela najveću uvredu uz najveću zabavu spavajući sa svojim ljubavnicima na glavnoj govorničkoj tribini samog Foruma zvanoj *rostra Augusta*, drevnom političkom srcu grada Rima. Bilo to istina ili ne, glasine su sigurno izazvale neprijatne slike odnosa između starog i novog političkog poretka (na mestu s kog su se nekadašnji besednici obraćali narodu careva ćerka sada se tuca...). Nekoliko decenija kasnije Mesalina je navodno spavala s kim je stigla po čitavoj prestonici. Prema jednoj priči uključenoj u *Enciklopediju* Plinija Starijeg, još većeg moraliste od svog sestrića i imenjaka, čak se takmičila s jednom čuvenom prostitutkom koja će spavati s više muškaraca u jednom danu i pobedila. Faustina, žena Marka Aurelija, očigledno je sledila tu tradiciju. Kao jedna od dve carske supruge i majke (njena majka,

takođe Faustina, bila je udata za Antonina Pija) bila je ozloglašena zbog seksa s nižim staležom gotovo koliko i Mesalina. Jedna priča čak kaže da je Komod – veliki ljubitelj gladijatorskih borbi ni najmanje sličan svom ocu filozofu – zapravo bio sin jednog njenog ljubavnika gladijatora. No, bilo je i drugačijih verzija. Još čudnovatija i senzacionalnija priča kaže da se namazala krvlju mrtvog gladijatora i da ju je oplodio sam car pošto mu je priznala svoju strast prema tim borcima. Prema drevnoj naučnoj teoriji, sama krv bila je dovoljna da Komodu podari njegova dobro poznata „gladijatorska svojstva".

Koliko je ovih priča istinito – i koliko su istinite – pitanje je za raspravu. Gotovo ih je nemoguće proveriti. Jedini nezavisni dokaz neposrednog uticaja Julije Domne na Karakaline poslove, na primer, jeste njeno pismo gradu Efesu, još sačuvano tamo u verziji uklesanoj u kamenu. U tom pismu ona obećava da će se založiti za Efešane kod „svog najmilijeg sina", što nikako ne dokazuje njenu neposrednu kontrolu nad njegovom prepiskom. A kakva god da je bila Faustina, to nije sprečilo Marka Aurelija da upadljivo oplakuje njenu smrt i podari joj velike posmrtne počasti (uključujući i preimenovanje grada u kom je umrla u Faustinopolis). Bilo kako bilo, glavne teme pružaju samo delimičan uvid u živote ovih žena.

49. Novčić s likom Faustine Avguste, supruge Marka Aurelija. Na naličju je boginja Junona Lucina, zaštitnica porodilja (prikazana prikladno s troje dece). Ovde nema traga prljavim glasinama o Faustini.

Druga strana njihovih priča jedva se pojavljuje u zapisima drevnih pisaca (a ne mnogo češće ni u delima modernih istoričara). Ostaje činjenica da im je, kao gotovo svim ženama iz rimske elite i gotovo svim princezama u tradicionalnim vladarskim kućama drugde, osnovna uloga bila piona u dinastičkim igrama. Udavali su ih, a da ih niko ništa nije ni pitao, u za nas zastrašujuće mladim godinama kako bi učvrstile olabavljene grane porodičnog stabla. Onu istu Juliju koja se navodno zabavljala na govorničkoj tribini udali su s četrnaest godina za rođaka Marcela kako bi ga obeležili kao naslednika prestola (ostala je udovica sa šesnaest i brzo se udala još dva puta u drugim dinastičkim inicijativama). Oko stoleća kasnije, kako bi se učvrstili planovi za nasleđe, zloglasna Faustina verena je (mada ne još udata) za Marka Aurelija, više od dvadeset godina starijeg, kad je njoj bilo svega osam – a mlada Lucila, jedno od Faustinine četrnaestoro dece, udala se s četrnaest godina za Lucija Vera, suvladara svog oca, verovatno da bi se partnerski dogovor učvrstio.

Možda bismo stekli drugačiju perspektivu kad bismo imali opširnije zapise iz pera tih carskih gospi. Iako znamo da su neke od njih pisale memoare, nisu sačuvani (za mene je nestanak autobiografije Neronove majke Agripine jedan od najvećih gubitaka iz čitave klasične literature). Zbog toga danas ne možemo da znamo gde da povučemo crtu između stvarnog života ovih žena i podozrivih maštarija muških pisaca koji su uvek koristili stereotip lukave žene da objasne odluke koje su iza zatvorenih vrata donosili carevi i kraljevi, predsednici i premijeri. „Okrivi suprugu" i dalje je zgodno rezervno objašnjenje za neobične događaje u hodnicima moći, čemu bi Nensi Regan, Šeri Bler i Keri Džonson i druge mogle da posvedoče.

Žene i moć?

Uprkos ovim nedoumicama, potpuno je jasno da su se uloga i ugled žena carskog dvora razlikovali od svega što je do tada viđeno

u Rimu i da priče o njima, ako i nisu istinite, ukazuju na neke važne strepnje i sukobe u svetu cara i njegovog dvora.

Za početak, iako nisu imale zvaničnu vlast, žene iz carske porodice bile su mnogo *vidljivije* od svih žena Rima pre njih. Pripadnice rimske aristokratije tradicionalno su uživale više slobode od žena iz elite (na primer) klasične Grčke, u privrednom, društvenom i zakonskom smislu. No, nisu imale javne počasti ni titule, a svega desetak statua žena (obično polumitskih figura iz prošlosti) krasilo je grad. Sve to potpuno se promenilo za vodeće dame dvora koje su javno slavljene kao pripadnice carske porodice i jamstvo trajanja dinastije. *Njihovi* likovi počeli su da se pojavljuju na novčićima. *Njihove* statue postavljane su uz muškarce čiji su likovi od mermera i bronze nekada dominirali gradom (str. 322–331). Njihova imena ispisivana su iznad zdanja, od hramova do senovitih kolonada, podignutih pod njihovim pokroviteljstvom (iako ne možemo biti sigurni u to koliko su praktično bile uključene u finansiranje i projektovanje). Dobile su razne povlastice i počasti obično povezane s muškarcima: najbolja mesta na igrama, neke čak i upotrebu liktora, pratilaca i telohranitelja koji su obično pratili muške državne zvaničnike, kao i razne počasne titule osim „Avguste" gotovo dorasle razmetljivim epitetima („Gospodar kopna i mora") ponekad primenjivanim na same careve. Spavala s nižim staležom ili ne, supruga Marka Aurelija Faustina nosila je zvučnu i strogu titulu vojničkog stila: „Majka vojnih logora" (*Mater Castrorum*), a Kasije Dion tvrdi da su po Livijinoj smrti neki sledbenici Avgustovu suprugu zvali „Majka otadžbine", prema modelu careve titule „Otac otadžbine". Drugim rečima, autokratija je otvorila vidljivi prostor za nekolicinu žena u građanskom i simboličnom krajoliku Rima koji više nije bio isključivo muški. Ovo je bila jedna od najvećih revolucija koje je sa sobom donela vladavina jednog čoveka.

Do izvesne mere žene iz carske porodice zaista su bile uticajnije nego bilo koja žena u Rimu pre, delimično, naravno, zahvaljujući blizini koja im je omogućavala da utiču na vladara rimskog sveta. Godine 121. nove ere Trajanova udovica Plotina pisala je

(uspešno) Hadrijanu i zamolila ga da promeni pravila imenovanja starešina filozofskih akademija Atine i omogući onima koji nisu rimski građani da dobiju te dužnosti – a ta intervencija zabeležena je kopijom tog pisma uklesanom u kamen i izloženom u akademiji. Osim toga, znamo da je jednom prilikom početkom Avgustove vladavine – baš kao što je Julija Domna kasnije obećala Efešanima – Livija pokušala da se založi kod svog muža za grčki grad Samos koji je tražio da bude izuzet od plaćanja poreza. „Moja supruga vredno je radila u vašu korist", napisao je Avgust građanima Samosa u drugom pismu takođe uklesanom u kamen. No, tu je nastao obrt. U tom istom pismu Avgust je otvoreno izjavio da ipak *odbija* njihovu molbu. To javno odbijanje lepo je prikazalo Livijinu brigu za jedan od njenih omiljenih gradova, ali i Avgustovu nepokolebljivu nezavisnost.

Ovakvo pažljivo održavanje ravnoteže može se naći i u drugim dokumentima iz pera samog cara. Iza tumačenja i rekonstrukcija modernih i drevnih istoričara, careve reči zapravo nagoveštavaju osetljivu dvojnost moći žena iz carskog doma. Jedan od najzanimljivijih takvih dokumenata je deo najverovatnije posmrtnog govora koji je Hadrijan održao 119. godine svojoj tašti Matidiji, Trajanovoj sestričini. (U ovom slučaju kamen s uklesanim govorom nije sačuvan, ali srećom je opstalo nekoliko rukopisnih prepisa iz šesnaestog veka.) Hadrijan je hvalio njenu odanost Trajanu, njeno dugo i čedno udovištvo, njenu lepotu, njene majčinske vrline, susretljivost i dobru narav, onda je rekao: „Bila je toliko uzdržana da nikada od mene ništa nije zatražila, pa čak i ono što bi mi bilo drago da joj učinim... Više je volela da se *raduje* mom položaju nego da ga *koristi*." Hadrijan je uglavnom govorio o tradicionalnim vrlinama rimske gospe, o odanoj i lepoj majci i supruzi. No, nezgrapne rečenice o tome kako mu nije ništa tražila (usluge, verovatno) iako bi on voleo da jeste, koračaju po istom užetu kao Avgustovo pismo Samosu. Istovremeno ističu potencijalnu moć njegove tašte tvrdeći da je nije zloupotrebljavala.

Sličan pristup upotrebio je senat 20. godine nove ere, za vreme Tiberijeve vladavine, kad je sudio jednom bračnom paru za

veleizdaju i ubistvo carskog princa Germanika. Ostarela Livija intervenisala je u korist supruge, kao prijateljica. Istoričar Tacit, pišući vek kasnije, vrlo živopisno nam prikazuje čitav događaj. No, stvarna odluka senata o optužbama takođe je sačuvana, od reči do reči, u nekoliko kopija pažljivo urezanih na bronzane ploče i uglavnom otkrivenih tokom ilegalnih iskopavanja u Španiji krajem osamdesetih godina prošlog veka (glavni fragmenti teksta prvo su se pojavili na tržištu starina). Tacit otvoreno govori o otporu Livijinom mešanju kao o još jednom slučaju njene moći iza scene. Nasuprot tome, senatski zapisi javno priznaju njenu ulogu, ali se očigledno vrpolje opravdavajući je. Objašnjava se da su senatori, oslobađajući optuženu, uzeli u obzir Livijine izjave, ali se naglašava da ona nije često pokušavala da upotrebi svoj uticaj („Iako opravdano i zasluženo treba da ima veliki uticaj kada nešto traži od senata, ona tu moć koristi vrlo škrto"). Ponovo nalazimo i priznavanje mogućeg (ili stvarnog) uticaja žena iz palate i pokušaj da se razmere tog uticaja ublaže ili da se izbegne nelagoda.

No, šta se krije iza priča o seksualnoj iskvarenosti velikog broja tih žena? Verovatno su nastale delom usred drevnih i modernih maštarija o seksu na visokim mestima, a delom zbog toga što su neke žene zaista odbacile seksualne okove u kojima se očekivalo da žive (mašta i stvarnost ponekad se preklapaju). No, razne glasine o Faustini i njenom gladijatoru otkrivaju posebne dinastičke strepnje. Ženina preljuba je u Rimu kao i u gotovo svim drugim premodernim društvima otvarala mogućnost da njen sin zapravo nije sin njenog muža, što je ugrožavalo uspostavljeni poredak, lozu po muškoj liniji i zakonito nasleđivanje. Zamršena maštarija o Faustini umrljanoj krvlju gladijatora pruža nam krajnje zanimljiv uvid u rimsku nauku i pokazuje koliko daleko su rimski propagandisti i pripovedači bili spremni da odu braneći vladarevo očinstvo. Usvojenje je jedno, a nešto sasvim drugo je kad bi presto nasledio izdanak majčine preljube.

No, ako ostavimo neverovatne priče po strani, preljuba se u carskoj porodici smatrala sastavnim delom veleizdaje. Jedva da je bilo neke dvorske zavere u kojoj neka carska supruga ili princeza

navodno nije spavala s nekim s kim nije smela. U Tiberijevo vreme planovi Sejana, sve zlokobnijeg zapovednika carske garde, da svrgne cara i preuzme vlast išli su zajedno s njegovom vezom sa carevom udatom bratanicom. Dvadesetak godina kasnije Mesalina je zbog spletki s jednim ljubavnikom aristokratom pogubljena po Klaudijevom naređenju kad ga je jedan oslobođenik ubedio da njih dvoje pripremaju prevrat. Kad je čuo tu vest, užasnuti Klaudije navodno je mrmljao: „Jesam li ja još car? Jesam li ja još car?"

U vladarskom domu careve srodnice pomagale su zajamčenom nasleđivanju i istovremeno ga ugrožavale. Preljuba i izdaja koju uz nju ide bili su stalna opasnost. Avgustova ćerka Julija nesumnjivo je ukazivala na te strepnje i predupređivala ih kad se – prema maloj zbirci njenih šala, prikupljenih ili izmišljenih četiri veka kasnije – našalila da uzima ljubavnike samo kad je već trudna sa mužem. „Ne primam putnike u brod ako potpalublje nije već puno."

Prema tome, u izvesnom smislu, kao u slučaju straha od napredovanja oslobođenika, razlog nastanka ovih priča nije bila briga za same žene, nego briga za cara čiju su moć potencijalno potkopavali ženski pol, seksualnost i spletke.

Car od krvi i mesa

Slika rimskih careva koja je stigla do nas vrlo je zamršena i višeslojna konstrukcija: blistava mešavina čvrstih istorijskih dokaza, prilagođavanja istine, političkih izuma i izmišljotina, maštarija o vlasti i projekcija rimskih (i nekih modernih) strepnji. Zbog toga je teško videti „pravog" cara. Već smo videli, na primer u slučaju Elagabala, kako priče o ispadima cara osobenjaka nastaju delom kao pokušaj da opišu iskvarenost same autokratije. Slično tome, dok priče o caru za trpezom ponekad odražavaju neposredni doživljaj bogatih carskih gozbi ili Trajanovih jednostavnih obeda, one su takođe i nasumični odgovori na pitanja koja još postavljamo o tome kako su se moć i potrošnja ukrštali. Možemo li da zamislimo šta je vladar carstva jeo? Je li njegova hrana bila kao naša,

samo izdašnija – ili je bila na potpuno drugom nivou složenosti i troškova? Šta bismo *mi* jeli da smo bogati i moćni kao car? Šta njegova ishrana (ili ono kako je mi zamišljamo) govori o njemu i njegovoj moći? Ili, da krenemo drugim pravcem, koga bismo *mi* izabrali za ljubavnika ili ljubavnicu kad bismo mogli da dobijemo bilo koga, bilo gde i bilo kako? Jednostavnije rečeno, najbolji način da prodremo u svet misli Rimljana – u njihove zajedničke strahove, predrasude, nade, pretpostavke i ambicije – jeste da dublje razmislimo o tome kako su izgradili lik cara. Kako su predstavljali, ili čak *izmišljali*, svoje vladare.

Istovremeno naprosto *moraju* da nas zanimaju carevi iza obmana i stereotipa. Možemo li da ih vidimo kao stvarna bića sa svim običnim ljudskim različitostima i slabostima koja sede u srcu palate, priređuju večere, pozdravljaju senatore na jutarnjem odavanju poštovanja ili naprosto ćaskaju sa svojim robovima berberima dok ih ovi briju? Kako je izgledalo biti sam vladar u dvorskoj kulturi poniznosti, neiskrenosti i distopije? Lako je shvatiti kako laskanje ponižava laskavce, čak i kad se izgovara bez svesne ironije. Spremniji smo da se stavimo u položaj potlačenog nego u položaj samodršca. No, žrtve su i oni kojima se laska. Kako izgleda biti jedina osoba koja zna da mu niko nikad neće reći istinu?

Radoznalost o karakteru pojedinačnih careva i njihovom pogledu s prestola iznedrila je neka klasična književna dela dvadesetog veka: *Ja, Klaudije* Roberta Grejvsa s Klaudijem kao oronulim, ali promućurnim knjiškim moljcem, ili *Hadrijanove memoare* Margerit Jursenar s gotovo sanjarski mističnim carem mirољubivih sklonosti i idejama sličnijim onima iz sredine dvadesetog nego iz sredine drugog veka. U otprilike istom duhu jedan istaknuti istoričar napisao je pre dvadesetak godina oštrouman, mada čudnovat esej u kom je zamislio Septimija Severa kako s one strane groba razmišlja o svom vladarskom životu. („Najveća nevolja carskog položaja jeste osećanje da si u klopci – okovan očekivanjima, laskanjem, ambicijama i lažima drugih ljudi", i tako dalje.) No, van književnih ili poludokumentarnih dela, koliko možemo da

se primaknemo tim ljudima i njihovom pogledu na život u palati i izvan nje?

U jednom pogledu možemo da im se približimo neverovatno blizu, do najintimnijih tačaka njihovih tela. Iako su ti carevi mrtvi već skoro dve hiljade godina, i dalje raspolažemo nekim dijagnozama koje je postavio i lekovima koje je prepisao lekar Marka Aurelija, Komoda i Septimija Severa. Bio je to Elije Galen, rimski građanin rođen 129. u Pergamu, u današnjoj Turskoj, u porodici arhitekte. Studirao je filozofiju i medicinu i bio je gladijatorski lekar sve dok se 162. nije preselio u Rim. Tamo je postao istaknuti lekar i naučnik, držao je predavanje, izvodio javna seciranja životinja, pisao knjige i naučne radove i lečio brojne pacijente, a među njima povremeno i stanare carske palate.

Galen je jedna od najbolje sačuvanih tajni klasične literature. Njegovi preživeli rukopisi na originalnom grčkom obuhvataju više od dvadeset tomova, a za trećinu više tekstova sačuvano je u ranim prevodima na arapski, sirijski, hebrejski i latinski: to je baština zanimanja za medicinu kasnijih jevrejskih, hrišćanskih i islamskih naučnika koji su proučavali i prepisivali Galenove radove tokom srednjeg veka, pa i kasnije. Njegovi tekstovi čine desetinu ukupne starogrčke literature koja je stigla do nas, ima ih mnogo više od dela daleko poznatijih klasičnih autora iz petog veka pre nove ere, od Herodota i Tukidida do Euripida i Aristofana. Osim mnogo naučnog teoretisanja koje je, istini za volju, vrlo naporno za čitanje, Galen je zabeležio i brojne živopisne autobiografske vinjete. Opisuje, na primer, sopstvene disekcije i vivisekcije životinja do ponekad neprijatnih pojedinosti. Jednom prilikom secirao je krupnog slona da bi pokazao, uverljivo, mada netačno, da se u slonovom srcu nalazi kost. Taj organ izvadilo je osoblje dvorske kuhinje, možda s namerom da ga pripremi kao egzotičnu poslasticu, a možda je samo primenilo svoje mesarske veštine u službi nauke.

Galen piše i o svom životu u Rimu, naročito u eseju *O izbegavanju tugovanja* koji je jedan doktorand pronašao 2005. u biblioteci jednog grčkog manastira u prepisu iz petnaestog veka koji do tada

niko nije identifikovao. Napisan 193. godine nove ere, neposredno posle prirodnih katastrofa i političkih nemira – velikog požara u gradu, smrtonosne zaraze širom carstva i ubistva cara Komoda poslednjeg dana 192. godine – esej govori o psihologiji gubitka i bola (neki Galenovi dragoceni predmeti i rukopisi stradali su u plamenu). Rečima koje veoma podsećaju na Plinijeve posle ubistva Domicijana, Galen se postarao da se udalji od nedavno svrgnutoga cara koji mu je bio pacijent. Kao i Plinije, Galen tvrdi da je bio dvoranin preko volje, pa čak i da mu je od Komoda pretila neposredna opasnost („Očekivao sam da će me poslati na neko pusto ostrvo kao tolike druge koji nisu ništa skrivili."). No, u svim tomovima Galenovih dela ništa ne iznenađuje kao intimni opisi carskih simptoma i lečenja i uvidi u vladarski ormarić za lekove.

Pošto je na početku karijere uspešno izlečio mladog Komoda od upale krajnika, Galen se naročito ponosio lečenjem Marka Aurelija 176. godine. Car je po svemu sudeći imao predznake potencijalno smrtonosne groznice i probdeo je čitavu noć zbog dijareje. Stalni dvorski lekar prepisao mu je ovsenu kašu i odmor, ali uskoro se zaključilo da je carevo stanje toliko ozbiljno da treba zatražiti Galenovo stručno mišljenje. Pošto je izmerio carski puls, što je pacijent od njega zahtevao, Galen je nekako zaključio da je reč samo o poremećaju varenja izazvanom teškom hranom, čemu ovsena kaša, treba da pretpostavimo, nije pomogla. Pacijent je bio oduševljen („To je to!", uzviknuo je tri puta), i brzo se oporavio uz pomoć preporučene terapije: nekog skupog melema primenjenog analno (rana verzija supozitorija) i, kao jeftinije varijante, vina pomešanog s biberom za oralnu upotrebu.

Lekovi su očigledno bili ključni u carskom načinu života, a Galen je stvorio neke najzamršenije mešavine, pre svega terijak koji su Marko Aurelije i nekoliko careva pre njega svakodnevno preventivno uzimali da se zaštite od otrova i nekih bezazlenijih bolesti. Tokom vladavine Septimija Severa, Galen je pisao tehničke traktate o ovom leku i naveo je šezdeset četiri sastojka, uključujući opijum (za koji je Marko Aurelije podozrevao da zbog njega ponekad zadrema u pogrešnom trenutku) i zmijsko meso (koje

je nabavljao, kaže Galen, naročiti dvorski zmijoubica). U svojoj raspravi Galen se takođe požalio da je Komod odbijao da uzima terijak i prodao veći deo carskih zaliha još jednog važnog sastojka, indijskog cimeta, kao i čitavo stablo cimeta koje je Marku Aureliju stiglo kao poklon „iz varvarskih zemalja". Zbog toga je Galen, kad je Septimije Sever odlučio da se vrati režimu uzimanja terijaka, u palati uspeo da nađe samo nešto malo ustajalih zaliha starih pedesetak godina, iz vremena Trajana i Hadrijana.

Galen pruža osvežavajuće drugačiji pogled na život i rad na dvoru: od sadržine skladišta preko lekara koji se ne slažu u vezi s bolešću svojih carskih pacijenata do cara koji pada u dremež zbog sporednog dejstva svog omiljenog leka. Teško je naći bolji krupni plan carske porodice od slike koju stvara ovaj učeni lekar dok bocka svoje uzvišene pacijente, meri im puls i gleda im u grlo. No, to je i dalje tačka gledišta posmatrača, a ne samog cara. Za to je ključna ličnost oduvek bio Marko Aurelije, a do nas su stigla mnoga njegova intimna pisma, kao i delo *Samom sebi* (ili *Meditacije*).

S careve tačke gledišta

Još bolje sačuvana tajna od Galenovih radova su *Pisma*, prepiska između Marka Kornelija Frontona, severnoafričkog besednika i od 139. godine jednog od vaspitača Marka Aurelija, i njegovih prijatelja, između ostalog i njegovog carskog učenika. Ovo delo takođe je otkriveno iznenađujućom srećnom slučajnošću. Početkom devetnaestog veka Frontonova prepiska pronađena je doslovno *ispod* kasnijeg teksta. Drugim rečima, u jednom manastiru iz sedmog veka pergament s ranim prepisom Frontonovih *Pisama* je opran da se ukloni prvobitni tekst i upotrebljen za zapisnik jednog sabora rane hrišćanske Crkve. No, pronalazač je utvrdio da uz nešto poteškoća *Pisma* još mogu da se čitaju ispod novog teksta (pranje nije uklonilo sve). Na tim pergamentima nalazi se otprilike polovina izvorne zbirke, uključujući i osamdesetak pisama Marka Aurelija iz vremena pre i pošto je postao car.

Pisma su, kako se ispostavilo, pomalo razočarala čitaoce iz devetnaestog veka. Sam Fronton je po svemu sudeći smatrao da je njegova prepiska vredna objavljivanja, a jedna od najvažnijih tema, u skladu s njegovom ulogom vaspitača, bila je ispravna upotreba jezika. Čitave stranice ispunjene su tehničkim raspravama o latinskom jeziku (na primer, razlika između glagola *colluere*, koji znači ispirati usta, i *pelluere*, koji znači ribanje poda), koje očigledno odražavaju predavanja koja je držao Marku Aureliju. Ima i povremenih nastavničkih prekora, na primer kad se požalio da njegov učenik u javnosti deluje mrgodno. No, dva druga aspekta njihove prepiske istovremeno nas kopkaju i zbunjuju.

Prvi je očigledna zaokupljenost, gotovo jednaka Galenovoj, bolestima i simptomima. Čitavi odeljci pisama govore samo o tome: „Kako si proveo noć, gospodaru? Meni se ukočio vrat...", „Mislim da sam prespavao noć bez groznice i jedem dobro... Možeš da zamisliš kako mi je bilo kad sam saznao da ti se ukočio vrat", „Vrat me stravično boli, ali bolovi u stopalu su popustili", „Vesti da ti je vrat bolje sigurno će pomoći i mom oporavku... Danas sam jeo više, ali stomak me još muči", i tako dalje. Teško je odrediti da li je ovo odraz opšte zabrinutosti za telo svojstvene kulturi rimske elite sredinom drugog veka nove ere (i danas možemo da čitamo šest knjiga koje je tadašnji učeni besednik Elije Aristid u potpunosti posvetio svojim bolestima, simptomima i pokušajima lečenja) ili slučaj hipohondrije na visokom mestu, a možda pomalo od oboje.

Jednako zapanjujući je krajnje sentimentalni, gotovo erotski ton koji se u nekim pismima pojavljuje između lekcija o gramatici. Marko Aurelije završio je jedno pismo rečima: „Zbogom, dahu mog života. Kako da ne gorim od ljubavi prema tebi kad mi ovako pišeš?" Na kraju drugog pisma govorio je o čuvenoj atinskoj homoerotskoj strasti iz petog veka pre nove ere (nije reč o rimskom basnopiscu Fedru). „Ni Sokrat", napisao je, „nije više goreo od želje za Fedrom nego što ja gorim od želje... da te vidim... Zbogom, najvažniji pod kapom nebeskom, blago moje." Fronton je odgovarao na isti način: „Zbogom, cezare, i voli me

najviše kao što ja volim tebe. Obožavam svako slovce u svakoj reči koju napišeš..." Neki moderni čitaoci shvatili su ove izraze kao znak da su Marko Aurelije i njegov vaspitač bili ljubavnici. Drugi ih pak vide kao visokoparnu blagoglagoljivu retoriku između bliskih prijatelja, a ne erotskih partnera (u pismima ima i mnogo toplih reči, na primer, o Frontonovoj supruzi). Ako je tako, je li takvo izražavanje bilo tipični način na koji su se elitni Rimljani u ovom carskom krugu privatno obraćali jedni drugima kao što su se ljubili pri susretima i rastancima (str. 178), je li to bio uobičajeni jezik palate iza zatvorenih vrata? Ili su pak Fronton i Marko Aurelije bili nestašni, pretenciozni i namerno su odabrali ovaj upadljivi način komunikacije? Ove zagonetke samo su najava zagonetki iz dela *Samom sebi.*

Zna se da je nekoliko rimskih vladara napisalo memoare, počevši – u samom začetku autokratije u Rimu – od samoreklamerstva i političkog pravdanja Julija Cezara u knjigama o galskom pohodu i kasnije o građanskom ratu. Za razliku od Cezarovih memoara, većina nije sačuvana. Nemamo ni traga od mnogo ličnije Avgustove autobiografije, napisane odvojeno od šturih *Mojih dela* predviđenih da stoje ispred njegove grobnice. A deo književne taštine iza romana Roberta Grejvsa i Margerit Jursenar jesu njihove tvrdnje da su rekonstruisali izgubljene Klaudijeve, odnosno Hadrijanove memoare. Jedini sačuvani intimni zapis u prvom licu iz pera jednog cara, pre Julijanovih izliva u četvrtom veku nove ere (od domišljate satire do razmaženog misticizma), jeste knjiga *Meditacije* ili *Samom sebi* Marka Aurelija.

Ta knjiga je moderni bestseler, čuvena je i po tome što ju je predsednik Bil Klinton držao na noćnom stočiću kao „knjigu koja je (osim Biblije) najviše uticala na njega", kako kaže jedan izvor. Prevedena s originalnog grčkog u knjižicu od svega stotinak strana, mešavina je filozofskih razmišljanja, saveta o samopomoći („Ludost je juriti za nemogućim", „Budućnost neka te ne uznemirava") i šačice njegovih omiljenih citata izvučenih iz grčke književnosti sa danas gotovo egzotičnim autoritetom drevnog rimskog cara. Poreklo knjige nejasnije je nego što bi se pomislilo. Ne

znamo tačno kada je i zašto car odlučio da zabeleži svoje prilično nasumične misli o životu i moralu. Ne znamo ko je zatim odlučio da uredi, poruči i objavi te misli niti kako se knjiga izvorno zvala – ako je uopšte i imala naslov (razni moderni naslovi smišljeni su kasnije). Povrh svega, filozofska oštroumnost knjige je sporna. Neki moderni stručnjaci smatraju je vrhunskim etičkim razmišljanjima pod snažnim uticajem stoičke filozofske škole. Drugi pak – a među njima sam, priznajem, i ja – vide je kao jedva nešto više od zbirke filozofskih klišea, kao jednu od onih knjiga koje se više kupuju nego što se čitaju. Iskreno govoreći, pouke kao što je: „Povuci se u samoga sebe. Razumu koji u tebi vlada, prirođena je sposobnost da, ako radi pravično i ako je zato sasvim spokojan, bude zadovoljan samim sobom", po mom mišljenju ne pružaju mnogo ni Bilu Klintonu ni drugim čitaocima. No ako ostavimo te sumnje po strani, da li nas knjiga dovodi bliže stvarnom, a ne izmišljenom pogledu s prestola?

Na neki način da, uprkos tome što u knjizi nema više od četiri do pet stranica neposrednih izjava o njegovom životu kao cara. Na samom početku, recimo, nabraja ljude (i svoju majku) od kojih je najviše naučio i vrline koje su mu pokazali i kojima su ga učili. Fronton bi se sigurno razočarao da je znao koliko je kratak unos o njemu (podučavao je budućeg cara svesti o ulozi zavisti, mušičavosti i licemerja u vladavini jednog čoveka i tome da plavokrvnim aristokratima nedostaje čovekoljublje). Najduži unos, gotovo jednak onome posvećenom poukama bogova, govori o njegovim prethodnicima i o njegovom poočimu Antoninu Piju. U nekoliko odeljaka nabrojane su njegove izuzetne vrline: prezir prema praznim počastima, marljivost, obzirno postupanje prema prijateljima (nije ih primoravao da putuju s njim, na primer), trpeljivost prema kritikama i jednostavan način života. Drugde pak Marko Aurelije osuđuje laskavost i preteranu pompeznost dvora. „Pazi da ne postaneš 'cezarifikovan'", kaže samom sebi izmislivši domišljatu grčku reč, a u jednom izlivu skromnosti sebe jednostavno opisuje kao „muškarca u zrelim godinama, državnika, Rimljanina i vladara", spremnog da umre kad mu kucne čas.

Među njegovim omiljenim citatima su oni koji su sigurno imali posebno značenje za cara: „Sudbina je vladara da čine dobro, ali da izađu na rđav glas", glasi jedan odabrani odlomak klasične grčke poezije.

Ima nečega posebnog u ovim povremeno ispovednim primedbama iz pera samog cara, lako je Marka Aurelija zamisliti kako klima glavom nad grčkim stihovima u svom nezavidnom položaju samodršca. No, istovremeno ima nečeg razočaravajućeg – i iznenađujućeg – u tome što njegova analiza careve uloge ni najmanje *ne iznenađuje*. On ne kaže gotovo ništa o dobrom ponašanju cara što se ne može naći kod Plinija i drugih elitnih rimskih pisaca: od toga koliko je važno biti „jedan od nas" do toga da treba biti umeren i odgovarajuće (ne preterano) velikodušan i mrzeti laskanje. Čak ni u ovako intimnom i privatnom delu ne spominje nevolje nasleđivanja i pretnje svojoj vlasti, a svega nekoliko reči – punih hvale – posvetio je svojoj navodno nevernoj supruzi Faustini („tako poslušna, puna ljubavi i neizveštačena"). Seks spominje samo u nejasnoj primedbi o tome da „nije dodirnuo Benediktu i Teodota", verovatno robove u carskom domaćinstvu.

Možda to znači da su carevi (kao što je Marko Aurelije) i pripadnici elite (kao što je Plinije) imali vrlo slične stavove o tome šta je dobar car. Možda takođe nagoveštava da je Faustinina preljuba kasnija izmišljotina stvorena da oblati njenog sina Komoda – ili makar da njen muž nije znao za njena neverstva. No, mnogo je verovatnije, uverena sam, da čak i ova navodno intimna razmišljanja Marka Aurelija zapravo jednako skrivaju koliko i otkrivaju cara kakav je zaista bio. On je i dalje skriven od nas čak i dok čitamo reči koje je sam napisao. Da se izrazim drugačije, u ovom poglavlju upoznali smo ljude iz carske palate, od robova i slugu do ljubavnika i supruga, ali kad smo stigli blizu samog cara koliko je to moguće (čak i kroz zapise njegovog lekara) ostao nam je mučno izvan domašaja. Ne možemo pouzdano znati ko je on stvarno bio.

To je jedna pouka druge basne rimskog pisca Fedra koji je mnogo saznao o caru i carevoj javnoj slici služeći kao rob na carskom dvoru. Basna govori o izmišljenoj zemlji majmuna u

koju su došli lažljivac i istinoljubac. Glavni majmun tvrdi posetiocima da je car okružen dvoranima. Lažljivac to potvrđuje i biva nagrađen za svoje laži. Istinoljubac, nasuprot tome, odgovara da je „car" zapravo majmun i biva rastrgnut jer je rekao istinu. Ima tu mnogo pouka. Priča je, naravno, verzija moderne bajke *Carevo novo odelo* (ko bi se usudio da kaže caru da je go?). Govori takođe i o dobrobitima i opasnostima laskanja i iskrenosti na carskom dvoru i o obmani koja leži u srcu moći. No, takođe ukazuje i na nesigurnost u vezi s tim *ko* je zapravo car. U rimskoj maštи majmuni su bili najveću glumci životinjskog sveta. Prema tome, da li je car zapravo samo glumac? I kakva je razlika između čoveka (ili majmuna) koji se *pretvara* da je car i pravog cara? Jer čak i onaj koji se pretvara da je car može da nanese zlo, baš kao i pravi car, što je Fedar sigurno znao.

U sledećim poglavljima pokušaćemo drugačijim putevima da se približimo rimskom caru. Gledaćemo ga kako postupa (i, jednako važno, kako su ga *zamišljali* da postupa) u različitim situacijama, na poslu i u razonodi, u Rimu i izvan, od odgovaranja na pisma do borbe protiv neprijatelja ili stupanja među bogove, od posmatranja igara do poslednjih reči na samrtnoj postelji. No, prvo ćemo ga videti s dokumentima.

ŠESTO POGLAVLJE

•

NA POSLU

Zapiši ovo

DESET GODINA POŠTO je služio kao konzul – i održao topli govor zahvalnosti caru Trajanu što mu je dodelio tu čast – Plinija je Trajan imenovao za namesnika provincije Bitinije i Ponta na crnomorskoj obali današnje Turske (provincija je iskrojena iz dva predrimska kraljevstva, otuda joj i ovaj dvojni naziv). Većina senatora „radila" je u državnoj upravi samo povremeno, a Plinije nije imao nikakvu stalnu dužnost još otkako je bio konzul. U međuvremenu je zastupao stranke na sudu, odlazio na sednice senata, savetovao cara o pravnim začkoljicama i između 104. i 106. godine služio kao „nadzornik korita i obala Tibra i gradskih odvoda", što je bila administrativna dužnost nadgledanja kanalizacije i poplavnih nasipa, više strategijska nego praktična i verovatno mu nije oduzimala previše vremena. No, to se promenilo oko 110, kada je na neko vreme (ne znamo tačne datume) otišao u istočni deo carstva dve i po hiljade kilometara daleko od Rima da upravlja provincijom u kojoj se govorio grčki; taj posao svakako je zahtevao sve njegovo vreme i pažnju i zadavao mu je silne glavobolje.

Trajan je po svemu sudeći označio Bitiniju i Pont kao „problem", pošto je dao Pliniju jasna uputstva da otkrije šta nije u redu, od korupcije u lokalnoj upravi do moguće opasnih političkih grupa. Kako je Plinije obavljao dužnost znamo vrlo podrobno

zahvaljujući tome što je sačuvano više od sto pisama koja su razmenili car i njegov „čovek na licu mesta" kao dodatak zbirci Plinijeve književnije prepiske. Prvobitno napisana na papirusu ili na tablicama premazanim voskom, pisma otkrivaju ne samo pitanja koja su mogla da se nađu na namesnikovom radnom stolu u tom delu carstva – rušenje akvedukta, pravila o sahranjivanju, buntovni filozofi – nego i informacije kakve su stizale do samog cara. Istovremeno možemo da vidimo i kako je car odgovarao na pitanja i zahteve s drugog kraja „njegovog" sveta. Ova pisma vode nas pravo u carsku dolaznu poštu.

Ponekad se radilo samo o tome da car oprezno odobri Plinijeve predloge. Da li građanima Pruse treba dozvoliti da obnove javna kupatila, pita namesnik. Da, odgovara car, ako mogu to da izvedu bez nametanja novih poreza. A šta s ovom novom hrišćanskom sektom? Treba li da ih kažnjava, pita Plinije („njihova tvrdoglavost i uporna nepopustljivost" svakako to zaslužuju). Da, kaže Trajan, kažnjavaj ih, ali nemoj aktivno da tragaš za njima niti da prihvataš tvrdnje anonimnih doušnika – prema tome, bez zlonamernih pisama, moliću lepo (str. 375–376). Ponekad nalazimo cara kako gasi plamen Plinijevih ambicioznih ili ne najbolje osmišljenih planova. Plinijeva zamisao da poboljša saobraćajnu infrastrukturu u provinciji izgradnjom kanala između jezera i mora uznemirila je praktičnog Trajana koji je ukazao da bi tako sva voda iz jezera jednostavno istekla u more. No, car se uznemirio i kad mu je Plinije izneo očigledno razboritu ideju o stvaranju gradske vatrogasne jedinice. Ne dolazi u obzir, glasio je odgovor začinjen ledenim carskim političkim pragmatizmom ili strepnjom. „Upravo takve organizacije", tvrdio je Trajan, „izazivaju nerede u provinciji. Kako god da ih nazovemo, uskoro postanu političke grupe." Umesto toga, predložio je, kofe i protivpožarna oprema treba da budu dostupniji. Ponegde se zapaža careva ljutnja. „Mislim da možeš i sam da odlučiš", glasi odgovor na nekoliko namesnikovih nevažnih briga. A kad je Plinije više puta molio da se iz Rima u provinciju pošalje arhitekta ili geometar (da proceni bezbednost nekih propalih zdanja ili da proveri jesu li javni radovi obavljeni u

skladu s ugovorom) u Trajanovom uobičajenom odgovoru bilo je trunke ogorčenosti: „Možeš da nađeš nekoga u provinciji, siguran sam. Mora da ih tamo ima mnogo."

Naravno, ova prepiska ne mora da bude tačno ono kako izgleda. Car nije svakako lično pisao sva svoja pisma. Kao moderni vladari, predsednici i premijeri, rimski carevi sigurno su potpisivali ili klimanjem glave odobravali brojne poruke koje je u njihovo ime sastavljao sekretarijat. „Obradovao sam se, dragi Plinije, kad sam iz tvog pisma saznao s koliko su odanosti i radosti vojnici i žitelji provincije pod tvojim vođstvom proslavili godišnjicu mog uspona na presto." Ovo je očigledan primer uobičajene kratke izjave zahvalnosti koju je sastavio neki dvorski činovnik. Osim toga, zbog spore isporuke odgovori na neka Plinijeva pitanja sigurno su stizali prekasno da bi bili od praktične koristi. U mašti grčkog intelektualca i hipohondra Elija Aristida careva pisma „stizala su čim su napisana kao da ih nose krilati glasnici". U stvarnosti su pisma između Rima i provincije nosili jahači i trebalo im je po dva meseca da stignu. Ako nije mogao da dozvoli sebi da čeka najmanje četiri meseca na odgovor, Plinije je svakako ponekad morao „sam da odluči", na šta ga je i car podsticao. Upravljanje svakom sitnicom iz centra moći bilo je delimično privid.

Ipak, ova prepiska je čudesno živopisan prikaz poslušnog namesnika koji za sve traži mišljenje svog nadređenog (ili samo želi da se osigura nadajući se da će odgovor, kad jednom stigne, opravdati ono što je već učinjeno) i cara koji naizmenično uživa u (prividnom) odlučivanju o svakoj pojedinosti i pere ruke od svake odgovornosti govoreći Pliniju da radi svoj posao. Takođe nam govori i o veličini upravnog aparata i količini pošte koja je kuljala u palatu.

Plinije je, koliko znamo, jedini namesnik koji je objavio izabranu službenu prepisku, u vidu desete knjige svoje zbirke pisama. Verovatno je smatrao da je to dobar način da pokaže svoju posvećenost dužnosti i da se pohvali bliskošću s carem (Trajan mu se u pismima obično braćao s „Dragi moj Plinije"), mada po

cenu prikazivanja povremenog carskog prekora. No, verovatno treba da zamislimo da su namesnici četrdeset provincija carstva, čak i oni koji nisu objavljivali svoju prepisku, radili manje-više isto što i Plinije i redovno slali pisma Rimu. Gruba računica kaže – ako je Plinije pisao uobičajeno učestalo i ako je za objavljivanje odabrao, na primer, četvrtinu ukupnog broja pisama – da je više od dvanaest pisama svakodnevno stizalo caru samo od provincijskih namesnika koji su podnosili izveštaje i očekivali odgovore od čoveka na vrhu („kao hor koji čeka horovođu", kako se izrazio Elije Aristid, ovog puta realističnije). A na to treba dodati pisma drugih visokih zvaničnika, vojnih starešina i svih ostalih koji su bili u redovnoj prepisci sa carem.

Uprkos svim praktičnim poteškoćama i dugim odlaganjima, Rimom se upravljalo putem pisama. Fronton je to dobro sažeo kad je rekao Marku Aureliju da je jedna od glavnih dužnosti cara da „šalje pisma čitavom svetu".

Ovo poglavlje oslanja se na prepisku između Trajana i Plinija kako bi bolje prikazalo cara kao pisca pisama, donosioca odluka i upravljača. Bavi se uglavnom carem kako sedi za stolom, a ne kako leži za trpezom, i pita kakve poslove je obuhvatalo vladanje Rimom i kako se slika svemoćnog vladara uklapala u stvarnost dvorske administracije. Koliko su carevi lično učestvovali u svakodnevnom upravljanju carstvom? Kakvi problemi su stizali do njih i od koga? Jesu li pokušavali da uvode radikalne promene ili su se samo trudili da održe mašineriju u pokretu i rešavali krize kako se pojave? Kako se sve to plaćalo? Usput ćemo se pozabaviti nekim dragocenim dokumentima s prve linije rimske vlasti – tehničkim administrativnim zapisima o donesenim odlukama – koji će nas odvesti pravo nazad u carevu „kancelariju" (to je još jedan skup tekstova za koji se dozvola iznošenja iz čitaonica retko dobija). Zaronićemo u suvoparnu prozu drevnih pravničkih priručnika da u njima pronađemo ljudske priče. Otkrićemo i šta su obični stanovnici carstva očekivali od svog vladara, kada su mu se i zbog čega obraćali. Car na poslu pruža nam retku priliku da ugledamo strahove, strepnje i nezadovoljstva ljudi s rimskih ulica.

Odavde nema dalje

Temeljno pravilo upravljanja carstvom bilo je da svu odgovornost snosi car. Bio je preplavljen zahtevima za savet, odobrenje i dejstvovanje, ne samo od Plinija i njemu sličnih, nego i od lokalnih zajednica i pojedinačnih muškaraca i žena iz čitavog rimskog sveta. Nijedna nepravda, kivnost, nevolja ili pravno pitanje teoretski nisu bili suviše sitni da se ne pošalju caru. Gde god se nalazio, u Rimu ili na putu, car je sigurno bio okružen ljudima koji su hteli nešto od njega – vojničko unapređenje, povraćaj izgubljenog nasledstva ili rešenje problema s međom. Jedan od razloga velikog broja žrtava zemljotresa u Antiohiji (Antakija u modernoj Turskoj) 115. godine navodno je bilo to što je Trajan odatle zapovedao ratom na istoku pa je grad bio pun molilaca i parničara.

Sada je lako saosećati s Filonom koji je trčkarao za Kaligulom i pokušavao da ga navede da se usredsredi na sporove u Aleksandriji. No, možda treba malo da se sažalimo i na Kaligulu koji je samo želeo nekoliko minuta mira da obiđe imanje umesto da ga gnjave sukobljene grupe iz grada udaljenog više od hiljadu i po kilometara odlučne da razglabaju o sporu koji ga uopšte nije zanimao. Nije on bio jedini car kog su ljudi ljutili zahtevajući njegovu pažnju. Filostrat, grčki pisac i intelektualac iz trećeg veka nove ere i prijatelj Julije Domne, opisao je susret Antonija Pija i izaslanika iz Seleukije (takođe u modernoj Turskoj). Kad je izaslanik naslutio da ga car ne sluša, navodno je povikao: „Slušaj me, cezare!" Cezar je oštro odvratio: „Slušam te i znam te, ti si onaj što stalno namešta frizuru, čisti zube, turpija nokte i poliva se mirisima." Ne znamo kakvu je odluku na kraju doneo car, ali lako je pogoditi.

Desetine, pa i stotine ljudi svakodnevno su želele da ih car sasluša. Strana i domaća izaslanstva sa spremnim neodoljivim govorima činila su samo deo toga, kao i pisma od rimskih zvaničnika iz čitavog carstva i od zajednica ili pojedinaca s dovoljno novca i samouverenosti da pošalju glasonošu da odnese njihov zahtev caru gde god se car nalazio. Ljudi su umeli da budu vrlo rešeni

da dođu do cara, što znamo iz jednog natpisa o čoveku iz Efesa koji je sustigao Septimija Severa i Karakalu u Britaniji. Postojali su i komadići papirusa (na latinskom *libelli*) koje su ljudi stavljali caru u šaku kad je primao „pozdrave" javnosti u palati, kad su ga nosili ulicama ili kad se pojavljivao u provincijskim gradovima. Na svakom *libellusu* bio je nekakav zahtev, kratki carski odgovor dopisivao se ispod, a onda se maleni papirus kačio na javnu oglasnu tablu da ga molilac vidi pre nego što dobije overenu kopiju da je ponese sa sobom. To je obično značilo da je molilac morao nestrpljivo da čeka dan-dva dok se odluka ne postavi na tablu. Nagoveštaj verovatnog odgovora vrlo retko je stizao odmah. U književnoj verziji jednog takvog susreta, opet iz Filostratovog pera, Vespazijan je prikazan kako dobija jedan takav zahtev i odmah ga čita naglas pred okupljenima. Molilac je, na svoju sramotu, otvoreno tražio od cara novac za sebe i svoje prijatelje. Lako je zaključiti da je molba odlučno odbijena.

Car je morao da donosi i brojne zvanične sudske odluke. Naravno, nije on jedini igrao ulogu sudije u rimskom svetu. Njegova uloga bila je nakalemljena na pravne uloge drugih zvaničnika i porota nastalih još u vreme republike. No, on je radio kao neka vrsta apelacionog suda za carstvo u celini i presuđivao u velikom broju redovnih slučajeva na rimskom Forumu i na drugim mestima u gradu, na putovanjima carstvom ili u svojim palatama (Septeimije Sever voleo je da drži suđenja u prostoriji ukrašenoj znakovima zvezda). Kako su obični ljudi uspevali da im sudi lično car ostaje tajna. Verovatno je bila reč o mešavini upornosti i poznavanja nekoga ko poznaje nekoga u palati. Osim toga, neki carevi su verovatno radije od drugih obavljali sudski deo posla. Klaudije je to navodno naročito voleo, iako je umeo da izgubi polet i zaspi usred suđenja, pa su zastupnici obe strane morali da govore glasnije da bi ga probudili. A možda su to bile samo priče. Klaudijeva sklonost da zadrema u nezgodnom trenutku bila je neka vrsta stalne šale. Kad mu se to dogodi za trpezom, njegov bratanac Kaligula slao je svoje dvorske šaljivčine – „male govnare" (str. 113) da ga probude bičem.

Neki odgovori careva na molbe još su sačuvani, od reči do reči, u kamenu, u bronzi ili na papirusima širom Rimskog carstva, a tokom iskopavanja ih se pronalazi sve više. Drugi su uključeni u rimske pravne priručnike iz prostog razloga što je careva reč u suštini bila zakon, a njegov odgovor na zamršeni problem postajao je pravilo. U jednom priručniku, na primer, naveden je odgovor suvladara Marka Aurelija i Lucija Vera na pitanje o posebno dirljivom slučaju koji im je izneo namesnik provincije Afrike. Šta da uradi, upitao je, s očajnim robom koji je otišao tako daleko da je priznao ubistvo koje nije počinio samo da bi se istrgnuo iz kandži svog vlasnika? Carsko rešenje glasilo je da se rob proda, a vlasniku nadoknadi šteta – ali da mu se rob ne šalje nazad. Ova presuda verovatno je postala presedan za budućnost.

Ne možemo znati koliko je vremena caru sve ovo oduzimalo. Znak Vespazijanove ozloglašeno preterane odanosti poslu bilo je to što je navodno primao izaslanstva i na samrtnoj postelji. Ne znamo ni šta je bilo tipično: četiri do pet komadića papirusa dnevno koje su, kako stoji u fragmentu jednog dokumenta, Septimije Sever i Karakala dobijali tokom posete Egiptu između 199. i 200. godine nove ere ili šest stotina dnevno koliko je, prema drugom dokumentu, dobijao namesnik Egipta – nešto niži na lestvici – nekoliko godina kasnije. Šta god da je bilo bliže normi, utisak koji ponekad stičemo da je car bio marljiva draga saveta carstva svakako je previše jednostavan. Za početak, carevi odgovori često su bili površni. Iako su Komoda kritikovali što daje doslovno isti odgovor velikom broju molilaca, dokazi koje imamo govore da su takvi standardni odgovori bili prilično uobičajeni. Pored toga, čest odgovor zajednicama izvan Italije bio je vraćanje molbe s uputstvom da je pošalju namesniku svoje provincije.

Savršeni primer oba ova običaja imamo u jednom dugačkom tekstu pronađenom u današnjoj Bugarskoj u kom su navedene pojedinosti molbe grupe seljana caru Gordijanu Trećem 238. godine nove ere i odgovor (celina je prepisana, piše, iz carskog odgovora objavljenog u Rimu „na tremu Trajanovog kupatila",

očigledno prikladnom mestu za oglasnu tablu). Molioci su izneli tužnu priču o tome kako njihovo seoce zvano Skaptopara, dom nekoliko toplih izvora u blizini popularne pijace, redovno uništavaju rimski vojnici i zvaničnici na proputovanju tražeći besplatnu hranu, piće, prenoćište i zabavu. To je toliko strašno, da razmišljaju, napisali su, da „napustimo domove naših predaka zbog nasilja koje trpimo... i zato te preklinjemo, nepobedivi care... da narediš da se svako drži svog puta, ne dolazi iz drugih sela kod nas i ne primorava nas da ga snabdevamo o svom trošku i da narediš da ne moramo da obezbeđujemo smeštaj onima koji na to nemaju pravo".

Posle više od sto šezdeset redova teksta na grčkom Gordijanov odgovor na latinskom u svega četiri reda glasi da seljani treba da

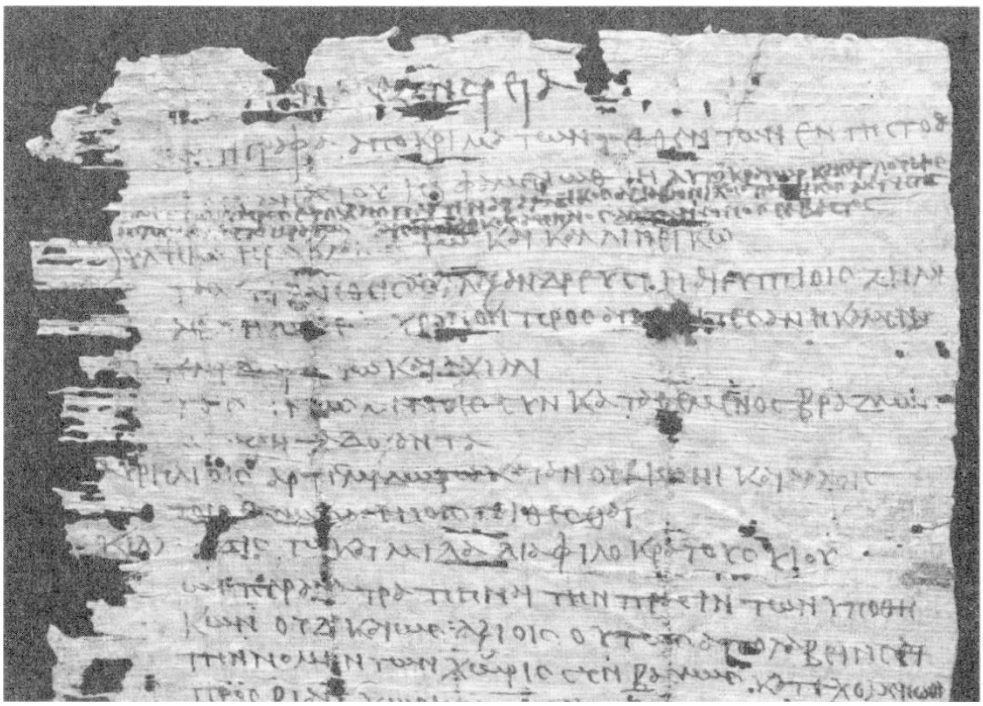

50. Pogled na „papirologiju" Rimskog carstva. Ovo je početak spiska slučajeva koje su saslušali Septimije Sever i Karakala u Egiptu (mada Karakala, još dečak, verovatno nije igrao neku važnu ulogu). Ispod zaglavlja piše da je ovo kopija odgovora postavljenih u gimnazijum. Tri reda zbijenog rukopisa blizu vrha su naknadno dodata zvanična imena i titule careva, očigledno greškom izostavljena u prvoj verziji.

zatraže od namesnika svoje provincije da sredi stvar. Iz palate nije stiglo lako i brzo rešenje. Najbolje što su molioci postigli bilo je to što je, uz ovakav carski odgovor, njihov problem ubrzano prošao kroz lokalnu birokratiju. Možda im je to od početka i bio cilj.

Ko je šta napisao?

Bili odgovori površni ili ne (a nisu svi bili takvi), car je imao mnogo pomoći u savladavanju poplave molbi. Pravne savete dobijao je od brojnih nezvaničnih stručnjaka kakav je bio Plinije ili od one parodije dvorana koja se okupila da odlučuje o Domicijanovoj ribi (nema potrebe da zamišljamo Marka Aurelija i Lucija Vera kako se sami muče sa „slučajem lažnog priznanja"). Osim toga, postojala su i ključna odeljenja dvorskog osoblja: latinski sekretarijat, grčki sekretarijat i odsek za molbe. Stacije u jednoj pesmi hvali Domicijanovog starešinu latinskog sekretarijata, čoveka sličnog ocu Klaudija Etruska, prikazujući ga u kontrolnom centru komunikacione mreže „s najzahtevnijom dužnošću u palati". Pesnik se šali da taj čovek obrađuje više poruka od samog boga Merkura – božanskog glasnika kome krilate sandale obezbeđuju munjevitu isporuku. Zaduženja ovih odseka sigurno su prevazilazila praktične strane „obrade" do poslova kao što je pisanje po diktatu (reč „odobreno" napisana na kraju nekih odgovora to nagoveštava), sastavljanje konačnih verzija pošto car jednostavno kaže: „Odbijeno", i još mnogo više. Već smo videli neke odgovore od „Trajana" njegovom namesniku u Bitiniji i Pontu koje je najverovatnije u potpunosti sastavio sekretarijat bez ikakvog carevog doprinosa. Dodatna informacija u priči u građanima Skaptopare jeste to što je Gordijan Treći imao svega trinaest godina kad je dobio njihovu molbu. Verovatno je uopšte nije ni pročitao, a kamoli učestvovao u sastavljanju „svog" odgovora.

Potpuno je sigurno da nijedan car nije na sve molbe odgovarao lično. Starešinu grčkog sekretarijata pod Septimijem Severom, na primer, jedan učeni čovek s divljenjem je pohvalio za najboljeg

pisca pisama na svetu, izuzetno ne samo po jasnoći i stilskim igrarijama, nego i po tome što je autor, kao glumac ili odličan pisac iz senke, umeo da dočara carevu ličnost u pismima koja je pisao u njegovo ime. Čak i caru koji je govorio i grčki i latinski bila je potrebna pomoć u vezi s lepim retoričkim obrtima na grčkom. No, nemoguće je zamisliti da su druge vodeće pravničke ili književne ličnosti koje su ponekad vodile te sekretarijate, među njima neko vreme i Svetonije, provodile dane kao obični pisari i prepisivači. Ono što se nikada neće utvrditi jeste ko je tačno napisao šta i koliko je carskih objava zapravo sastavilo njegovo osoblje.

Praksa se sigurno neprestano menjala, u zavisnosti, između ostalog, od toga je li car bio marljiv ili lenj, da li se petljao u sve ili je drugima prepuštao odgovornosti, da li je bio kod kuće ili u vojnom pohodu, je li bio neiskusni šiparac ili iskusni postariji državnik. U svakom slučaju, uvek je postojala nejasna linija između pisanja u carevo ime, uređivanja, sastavljanja nacrta ili doterivanja završne verzije. Bilo je važno ko je zaista pisao da pisma, ali jednako važno je bilo i za koga se smatralo da ih je napisao. Za većinu ljudi to je bio car.

Carevo novo pero

U rimskoj mašti vladar je oduvek bio birokrata koliko i raspusnik. Baš kao Fronton u svom savetu Marku Aureliju o „slanju pisama čitavom svetu", kad su Rimljani zamišljali cara, nisu ga videli samo za večerom, kako zapoveda vojskom ili izvodi vrhunske nestašluke, nego su ga videli i kako premeće papire, čita slučajeve i vodi prepisku. Ova carska strana ovekovečena je u nezaboravnim vinjetama o Juliju Cezaru koji je čitao pisma i molbe na trkama (što je kasnije usvojio i Marko Aurelije) ili razmetljivo radio više stvari odjednom tokom vojnih pohoda, recimo jašući diktirao dvojici sekretara. Ona se vidi i u priči o Hadrijanu koji je, kad je trebalo da presudi da li beba rođena jedanaest meseci posle očeve smrti može da se smatra „zakonitom", otišao da lično istražuje

po medicinskim knjigama. Odgovorio je potvrdno, što je bilo čudnovato pogrešno čak i prema drevnim naučnim merilima.

Čitanje je takođe bilo deo slike o caru. Kako je car čitao pisma i na njih odgovarao bila je dobra dijagnoza njegovog karaktera. Kaligula, za kog se svakako ne bi pomislilo da je voleo papirologiju, navodno se vidljivo razbesneo pročitavši u pismu namesnika Judeje savet koji nije želeo da čuje (naime, da razmisli da li zaista treba da postavi svoju statuu u Jerusalimski hram). Avgust je navodno smenio jednog namesnika zbog teških pravopisnih grešaka u pismu koje je sigurno lično pročitao (kako bi inače uočio greške?). Bio je to znak njegove pedantnosti, ali znak licemerja pošto se pričalo da i sam greši u pisanju. Marko Aurelije je, mnogo časnije, navodno zaplakao čitajući pismo s opisom štete koji je gradu Smirni (Izmiru) naneo zemljotres: „Kad je naišao na odeljak: 'Zapadni vetar duva kroz grad kao kroz pustinju', suza mu je kapnula na stranicu" i smesta je obećao sredstva da se grad obnovi.

Zbog toga ne čudi što je skromni stilos, rimsko metalno pero, bio jedan od carevih osnovnih alata. Uvek su ga zamišljali sa stilosom u ruci. Upravo stilosom Julije Cezar pokušao je da se odbrani od bodeža atentatora. Stilos je bio Domicijanovo omiljeno oružje za izopačenu razonodu probadanja muva. Prema Galenovoj kratkoj zbirci svirepih „povreda perom", Hadrijan je, u nastupu besa, stilosom ubo jednog roba u oko. Kasnije se postideo kad je, kajući se, upitao roba šta može da mu pokloni kao nadoknadu i dobio jednostavan odgovor: „Moje oko." Carevi i pera uvek su išli zajedno, na dobro ili na zlo.

Naravno, pretpostavljalo se da su carevi – ako nisu diktirali – zaista i pisali tim perima. Iako je bliski carev krug znao istinu, načelno se podrazumevalo da su reči koje se pojavljuju u carevo ime zaista careve i da ih je on napisao. Nisu kritikovali sekretarijat zbog šablonskih odgovora, nego samog Komoda.

To je jedan razlog zbog kog su se carevi odgovori tako često uklesivali u kamen ili urezivali u bronzu i izlagali javnosti u gradovima širom carstva. Iako je samo manjina mogla da ih pročita (jedna moderna procena kaže da je u carstvu pismeno bilo oko

petine muškaraca), bio je to način da se i sam car izloži javnosti. To je takođe razlog što je bilo kakav javni nagoveštaj nesaglasnosti između carevih reči (napisanih ili izgovorenih) i njegovog autorstva mogao da se upotrebi kao oružje protiv njega, da mu gotovo ospori pravo da vlada. Mladog Nerona su, na primer, ocrnili kao prvog cara kome je bila neophodna – kako se Tacit dosetljivo izrazio – „pozajmljena rečitost" kad je održao posmrtni govor svom poočimu Klaudiju koji je zapravo napisao njegov vaspitač Seneka. Car Julijan uživao je u sličnim pakosnim šalama o tome da je Trajan bio toliko lenj da mu je govore pisao njegov prijatelj Lucije Licinije Sura (što se veoma razlikuje od slike krajnje savesnog Trajana kakvu nalazimo kod Plinija). To je bila još jedna važna izmišljotina carske kulture – i druga verzija načela da car ne prebacuje odgovornost ni na koga: kad neko dobije odgovor od cara, uzimao je zdravo za gotovo da mu je car lično pisao. Car je bio ono što je car *napisao* ili *rekao*.

Odozdo nagore

Natpisi s carevim odlukama o molbama pojedinaca ili češće lokalnih zajednica predstavljaju cara kao dobroćudnog i savesnog cara. Domicijanove reči, ne primer, izložene na bronzanoj ploči u italijanskom gradiću Faleriju prikazuju ga kako staje na stranu Falerijanaca u njihovom dugogodišnjem sporu sa susednim gradićem Firmijumom (car ili neko iz njegovog osoblja iskopao je odluke koje je o tome doneo Avgust decenijama ranije koje su uredile spor). Drugi dugački tekst izložen u jednom malom naselju u severnoj Africi beleži Komodov odgovor u korist grupe zakupaca koji su mu se obratili jer su ih zlostavljali lokalni rimski zvaničnik i njegov partner u zločinu (ne samo što su povećali cenu zakupa zemlje nego su i poslali grupu vojnika da ih pretuče). Ponegde su čitavi arhivi ispisivani za javni uvid. U Afrodiziji, na primer, gradu u današnjoj Turskoj nazvanom po boginji Afroditi, jedan zid na ulazu u pozorište bio je prekriven dokumentima uklesanim

u kamen: pismima od cara, senata i drugih vodećih Rimljana, uključujući i Hadrijanov potvrdan odgovor na molbu izaslanstva Afrodizije da grad bude oslobođen od (inače nepoznatog) poreza na eksere.

Lako je iz svega ovoga steći utisak da je carstvo bilo puno zadovoljnih klijenata, ljudi čije je sporove rešio i molbe odobrio car (ili neko u njegovo ime). Takvih je sigurno bilo i dizali su veliku galamu. No sami dokazi su preovlađujuće naklonjeni u korist uspešnih. Oni čije su molbe odbijene ili u čijim se slučajevima postupalo nemarno svakako nisu želeli da napismeno objavljuju svoje neuspehe. Žitelji Firmijuma nisu odlučili da uklešu u kamen Domicijanovu odluku u korist Falerijanaca. Za neuspešni Livijin pokušaj da interveniše u korist žitelja Samosa znamo samo zahvaljujući tome što su kopiju Avgustovog pisma, nesumnjivo zlurado, javno izložili njihovi suparnici iz Afrodizije. Jednostavna činjenica da su stanovnici Skaptopare objavili molbu i odgovor u celini nagoveštava da je „ubrzanje postupka" kod lokalnih vlasti bilo sve vreme granica njihove ambicije.

Osim toga, većina ljudi s problemima u Rimskom carstvu ne bi ni stigla do neuspeha na tom nivou. Za većinu žitelja rimskog sveta,

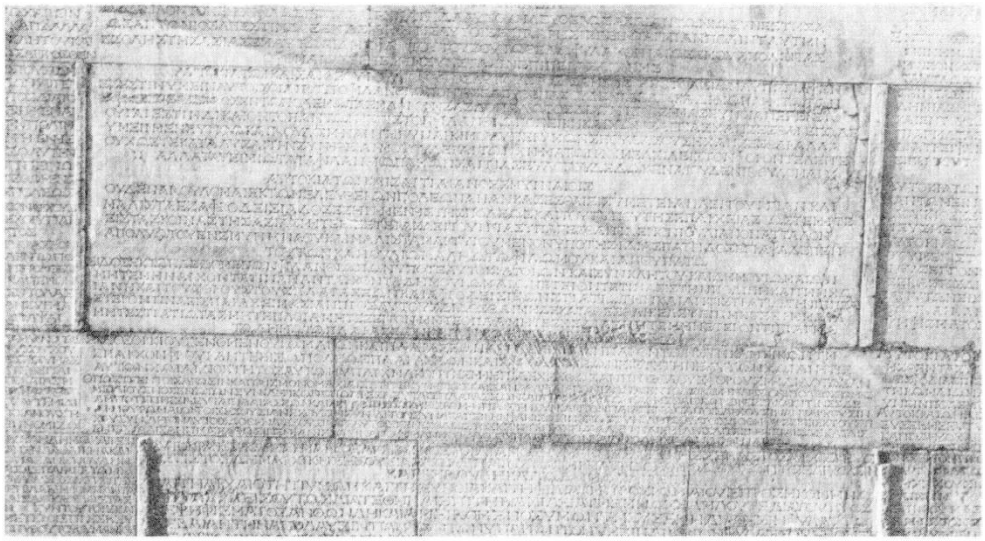

51. Deo tzv. Arhivskog zida u Afrodizijasu. Ovde su se javno izlagali odnosi grada s rimskim vlastima, uglavnom u vidu kopija carskih pisama uklesanih u kamen.

kakva god da je bila njihova nevolja, mogućnost neposrednog pristupa caru bila je oduvek više mit nego stvarnost. Čak i imućnima i odlučnima s dobrim vezama, kao što je Filon utvrdio, bilo je teško da iznesu svoj slučaj neuhvatljivom vladaru. A strepnja koja je čak i školovane ljude obuzimala pri pokušaju da privole cara na svoju stranu jasno se vidi u sačuvanim drevnim tekstovima s podrobnim savetima o tome kako se to postiže. Šta treba reći caru, na primer, ako želite da ga navedete da pošalje pomoć gradu pogođenom prirodnom katastrofom? Odgovor: hvali njegovu saosećajnost, kaži mu da su ga bogovi poslali na zemlju da pomaže nevoljnicima, živo opiši razaranja grada i izmisli da ga čitavo stanovništvo u suzama preklinje da mu se smiluje. No, ova prefinjenost bila je van domašaja većine običnih stanovnika ili zajednica, a da ne spominjemo praktične teškoće koje bi im se našle na putu.

Možda je bilo relativno lako iskoristiti priliku kada car prolazi kroz neko mesto, a mnogi su to i učinili (otuda toliki broj stradalih u Antiohiji). No, obraćanje caru iz daleke provincije bilo je nešto sasvim drugo. Ponekad su to aktivno obeshrabrivale lokalne vlasti koje su više volele da zadrže sve „unutar kuće" (makar se takav zaključak stiče iz odluke Aleksandra Severa, navedene u jednom pravničkom priručniku, da namesnici ne treba da sprečavaju ljude da svoje slučajeve šalju caru). Bilo je neophodno mnogo vremena i novca, mesec-dva putovanja tamo i nazad i dosta samouverenosti i znanja o tome kako šta dejstvuje u prestonici čak i da bi se običan *libellus* utisnuo caru u šaku. Gde se to radi? Kako se dobija pristup? Gde je, za ime sveta, glavni ulaz u palatu? Jednom prilikom, tokom javnog „pozdravljanja", Avgust se navodno našalio s čovekom koji je oklevao da mu preda molbu (čas ju je pružao, čas ju je povlačio): „Izgledaš kao da pokušavaš slonu da daš novčić." Nekoliko pisaca iz tog vremena navelo je ovo kao odličan primer carevog smisla za humor. Anegdota takođe prikazuje strah molioca koji ne poznaje postupak.

Duboko sam ubeđena da mnogi od naoko običnih slučajeva koje su caru u Rimu predstavili navodno obično ljudi nisu bili tako obični kao što se činilo. Ponekad je na kocki bilo više nego što je

delovalo na prvi pogled (to naslućujem u slučaju slučajnog ubistva noćnom posudom u Knidosu koji je iznesen pred Avgusta). Ponekad je bilo jasno da podnosioci molbi nisu bili obični ljudi, nego da su im put olakšala korisna poznanstva u carevoj bližoj okolini. To se donekle vidi i iz molbe građana Skaptopare. Kako je, za ime sveta, ovo zabačeno seoce uspelo da se njegov glas čuje u prestonici? Zahvaljujući jednom njihovom zemljaku koji je živeo u Rimu. Kao što natpis jasno kaže u preambuli, molbu je predao čovek koji je došao iz Skaptopare i posedovao tamo imovinu, ali je u to vreme služio u carskoj gardi.

No, ako su i bili „posebniji" nego što deluju, neki slučajevi iznešeni pred cara ili niže carske zvaničnike pružaju na uvid u probleme žitelja carstva kakvi su obično skriveni od pogleda istorije. S tačke gledišta čoveka na vrhu možemo da uočimo teškoće i očaj onih na drugom kraju lestvice. Ponekad su ti slučajevi čudnovati i (za modernog čitaoca, ali ne i za zainteresovane strane) veoma živopisni, od krave ubijene u neprijateljskom dejstvu do svađa zbog odlaska u lov na ptice na susednom imanju. Češće su se svodili na mnogo uobičajenije nevolje s porezima, nasledstvom, bolešću, dugovima i tako dalje. U jednoj grupi od trinaest odgovora koje su Septimije Sever i Karakala dali u Egiptu 200. godine dva su se odnosila na zajmove, tri na nasledstva, dva na poreze, jedan na starateljstvo nad siročetom i jedan na pitanje da li je bolest dovoljan razlog za izbegavanje zakonskih obaveza (ostali odgovori, na primer: „Rukovodite se donesenom odlukom", ne kažu šta je bilo prvobitno pitanje). No ako je postojala jedna tema koja je vekovima izazivala najglasnije nezadovoljstvo stanovništva i neprestane zahteve (ili makar dobronamerne proteste) da car nešto preduzme, onda je to bio zvanični saobraćajni „sistem". U rimskom svetu kojim se vladalo pismima poštanska služba bila je najkontroverznija.

Plinije krši pravila

U suštini je to bio jedan od problema koji nastaju kada ogromnim carstvom pokušava da se upravlja s minimalnim osobljem. Ako

izuzmemo vojsku, nema drugog carstva u istoriji koje je dejstvovalo s toliko malo zvaničnika na terenu (kinesko carstvo imalo je proporcionalno dvadeset puta više činovnika višeg ranga nego Rim). Zbog toga su još od Avgustove vladavine službeni saobraćaj i pošta poveravani privatnicima, bilo da je reč o prebacivanju poruka i ljudi s jednog kraja carstva na drugi ili zarobljenika, gotovine i divljih životinja za careve predstave. Rimljanin s odgovarajućom dozvolom mogao je jednostavno da rekvirira životinje, kola, smeštaj i gostoprimstvo zajednica kroz koje ga je put vodio. Mogućnosti zloupotrebe bile su očigledne: falsifikovanje dozvola, neplaćanje robe, zahtevanje usluga daleko izvan dozvoljenih i opšte nasilno ponašanje.

Za mnoga naselja carstva ovo je bila neprijatna svakodnevica carske eksploatacije. Lako je zamisliti kako bi izgledao dolazak grubih pijanih glasnika u neki naš grad, a to je između ostalog bio predmet žalbe Skaptopare. Stotinama godina provincijalci su se bunili, a carevi su se trudili da odgovore. Godine 129, na primer, Hadrijan je tvrdio – njegove reči sačuvane su na natpisu koji se tajanstveno pojavio u rukama jednog sakupljača u Turskoj krajem prošlog veka – da se lično uverio u nevolje lokalnog stanovništva i da je (ponovo) nametnuo niz propisa koji će te nevolje olakšati. Kola se nikome ne smeju davati bez dozvole, hrana za ljude i životinje mora da se plati, glasnici ne mogu da traže lokalne vodiče osim ako putevi nisu zavejani i tako dalje. Nekoliko decenija ranije Nerva je zabranio tu vrstu rekvizicija u Italiji i ta zabrana tada je obeležena kovanjem posebnog novčića. Na licu novčića bile su prikazane dve mazge kako pasu, a iza njih prevrnuta kola, ne više neophodna za službeni saobraćaj.

Ova povest o „rekviriranim saobraćajnim sredstvima" (na latinskom je to kraće, *vehiculatio*) govori o jednoj verziji carske moći. Svakako se čini da su slušali molbe svojih podanika i na njih odgovarali. No, sudeći po neprestanim žalbama na istu temu sve do petog veka nove ere reklo bi se da nikada nisu učinili dovoljno da problem reše. Na samom kraju knjige prepiske između Plinija i Trajana namesnik kaže da je dao dozvolu za zvanično putovanje svojoj ženi koja je želela da poseti svoju porodicu u

52. Bronzani novčić iskovan pod Nervom obeležava ukidanje sistema rekvizicije prevoznih sredstava u Italiji. Iza dve mazge koje mirno pasu su motke i orma njihovih kola, a tekst ispisan oko prizora sve razjašnjava: „*Vehiculatio* je u Italiji ukinut."

Italiji posle dedine smrti, potpuno privatnu posetu kakve uopšte nisu bile obuhvaćene dozvolama. Naknadno je zatražio od cara da tu dozvolu odobri, antidatiranu. „Naravno, dragi moj Plinije", glasio je odgovor. Prilično izbezumljuje činjenica da posle više od sto pisama napisanih s očiglednom namerom da se bude vrlo ispravan, poslednje pismo u zbirci prikazuje Trajana kako nehajno dozvoljava Pliniju da prekrši pravila o službenim putovanjima. Toliko o carskim tvrdnjama da žele da otklone zloupotrebe.

Preuzimanje inicijative

Prema veličini carske poštanske vreće lako bi se zamislilo da se carev posao (bilo da ga je obavljao sam ili ga je neko radio u njegovo ime) sastojao isključivo od odgovaranja na zahteve i molbe koje su kuljale spolja. Upravo to tvrde neki moderni istoričari. Oni vide cara kao reaktivnog, a ne kao aktivnog: daleko od veličanstvene slike samodršca koji sve kontroliše, vladar rimskog sveta je zapravo odgovarao na pisma, krpio pukotine, slušao druge i starao se da deluje kao da je uvek na raspolaganju svima, velikima i malima. Taj stav nije potpuno pogrešan. Svaka vlast je delimično reaktivna (mnoštvo zakona nastaje na osnovu žalbi), a slika svemoćnog cara kako menja svet puckanjem prstiju mnogo više zavarava nego zamisao da sedi sa stilosom u ruci ili diktira. Jednako zavaravajuća je i ideja da su car ili njegovi savetnici osmišljavali politiku kao takvu, u modernom smislu dugoročnog strategijskog planiranja. To verovatno važi čak i za Avgusta koji je, kao što smo

videli u Prvom poglavlju, kad je uspostavio vlast jednog čoveka u Rimu osmislio mnogo „jedinstvenije" programe promena nego bilo koji kasniji vladar. Za početak, sigurno se starao za sopstveni kratkoročni opstanak koliko i za smišljanje podrobnog obrasca za kasnije vekove autokratije. Bio je improvizator, a tek pogled s istorijske distance pretvorio ga je u stratega.

No, ni njegovi naslednici na prestolu nisu jednostavno sedeli i čekali poštu. Među Frontonovim savetima Marku Aureliju o dužnostima cara pored slanja pisama bili su i „vršenje pritiska na kraljeve stranih naroda" (čemu ćemo s vratiti u Osmom poglavlju) „zastupanje javnog interesa pred senatom" i „ispravljanje nepravičnih zakona". Carevi su povezivani s raznim inicijativama vezanim za velike i male teme (među njima su čak i jelovnici rimskih krčmi) „u javnom interesu".

Ponekad se radilo o rešavanju sistemskih problema, kao u vrlo slikovitoj priči o jednom nižem rimskom zvaničniku i uzbunjivaču iz provincije Britanije šezdesetih godina prvog veka nove ere. On se u pismu požalio caru da je, posle Budikinog ustanka, namesnik provincije postupao prema pobunjenicima koji su se predali suviše divljački. To je bilo samo jedno od hiljada pisama koja su stizala caru iz daleke provincije, ali važno je ono što se dogodilo sledeće i izazvalo niz odluka. Neron, tadašnji car, odgovorio je poslavši svog oslobođenika Poliklita da istraži šta se dogodilo i vidi može li da zakrpi pukotinu između namesnika i finansijskog činovnika. Nije uspeo. Ishod je bio taj što se Neron, čim je našao pristojan izgovor (omanji sramotni neuspeh na moru), otarasio namesnika i imenovao mnogo pomirljivijeg čoveka koji je smirio situaciju.

Tacit je ovo opisao u vrlo nepovoljnom svetlu. Po njegovom mišljenju, niži zvaničnik uopšte nije ni trebalo da priča bilo šta o namesniku. Poliklit ne samo da nije bio sposoban pregovarač, nego je ulivao strah Rimljanima u Britaniji, a neprijatelj mu se smejao misleći da se car našalio poverivši takvu odgovornost bivšem robu (str. 190–192). A pomirljivi novi namesnik bio je naprosto lenj „i prikrivao je tromost časnom zastavom mira" (sigurna sam da je Tacit očekivao od čitalaca da uoče da ime

novog namesnika, Turpilijan, znači otprilike „nečasni"). No, uprkos Tacitovoj ogorčenosti, lako je uočiti da su car ili njegovi savetnici aktivno preduzeli nešto delotvorno i obavili neka dobro promišljena imenovanja iako, nažalost, prekasno za ustanike. Naravno, nisu sva imenovanja bila dobro promišljena i bilo je mnogo neprijateljskih glasina o tome zbog čega su neki namesnici provincija „zaista" odabrani (budućeg cara Otona Neron je navodno poslao da upravlja jednom španskom provincijom da bi mogao da spava s njegovom ženom, a Karakala je, što je još luđe, navodno slao ljude koje ne voli u provincije s neprijatno toplom ili hladnom klimom). U načelu su kod imenovanja i unapređenja pokroviteljstvo, lične usluge i uzajamna korist bili jednako važni kao sposobnost kandidata. No, u ovom britanskom slučaju, makar s rimske tačke gledišta, sistem je funkcionisao.

53. Uzbunjivač posle Budikinog ustanka umro je u Britaniji – U Londonu je u XIX veku otkriveno da su delovi njegovog velikog nadgrobnog spomenika (širokog preko dva metra) ugrađeni u neke kasnije rimske bedeme. Tacit navodi da se zvao Julije Klasicijan. Ovaj spomenik sačuvao je njegovo puno ime u trećem redu: „Julije Alpin Klasicijan." To ime nagoveštava da je možda bio Gal i da je zato saosećao s Britancima.

U drugim prilikama teško je ne posumnjati da je snaga careve odluke – od zabrane kastracija preko zabrane zlobnog ismevanja vodećih muškaraca i žena do zabrane mešovitog kupanja – bila više simbolična nego praktična. Tako je verovatno bilo i s odlukama o jelovnicima u krčmama, nizu carskih odluka iz prvog veka nove ere o tome šta sme, a šta ne sme da se služi u krčmama i prodavnicama brze hrane (*popinae*) grada Rima. Svetonije kaže da je Tiberije „otišao tako daleko da je zabranio slatka peciva". Kasije Dion tvrdi da je Klaudije zabranio prodaju „kuvanog mesa" i, što je mnogo čudnije, „vrele vode" (možda zato što se, prema rimskom običaju upotrebe alkohola, voda mešala s vinom), a da je Neron zabranio sve kuvano osim „povrća i čorbe od graška". Najzad je, opet prema Dionovim rečima, Vespazijan zabranio sve osim pasulja, zbog čega bi kultura krčme bila krajnje dosadna da su se propisi zaista poštovali.

Gotovo sigurno se ovi propisi nisu poštovali, ili jesu, ali krajnje nasumično. Postoji nekoliko nejasnih zapisa o tužbama protiv krčmara, ali u gradu od milion stanovnika bez ikakve policijske službe (nešto najsličnije bio je odred noćnih stražara/vatrogasaca) takva pravila nisu mogla strogo i sistematski da se primenjuju, a to niko nije ozbiljno ni očekivao. Svrha zakona, onda kao i sada, može da bude razmetanje vrlinama koliko i kažnjavanje prekršilaca. Ovde glavna svrha, podozrevam, nije bila hvatanje prestupnika, nego prikazivanje cara kako se brine o svakoj sitnici u rimskom svetu i drži do štedljivosti – makar (prema uobičajenim dvostrukim merilima) do štedljivosti običnih ljudi koji su kupovali hranu na tezgama, a ne bogataša.

Verovatno je iz sličnih razloga Avgust doneo pravilo da niko ne sme da kroči na Forum ako nije u togi (toga je bila najsvečanija rimska odeća, svakodnevna koliko bi danas bili smoking ili frak). Avgust je navodno nadzor nad sprovođenjem ovog pravila poverio edilima, nižim senatorskim zvaničnicima, no jesu li oni zaista dejstvovali kao izbacivači i proveravali na ulazima u Forum je li svako propisno odeven? Sumnjam u to. Propis je zapravo bio opšta poruka o „doterivanju" i „starinskim merilima".

Klaudijev spontani govor

Povremeno nalazimo careve koji su sprovodili velike promene s istinskim praktičnim posledicama, a vidimo čak i zbog čega su te posledice bile opravdane. Jedan primer počeo je molbom „vodećih ljudi Galije" 48. godine nove ere i razvio se u veliku kontroverzu – predlog cara Klaudija da se ljudima iz „maljave Galije", dela Francuske sa severne strane Alpa, dozvoli da vrše političke dužnosti u Rimu i postanu senatori. Tacitov zapis o ovome predstavlja zamerke koje su protivnici predloga izneli caru (zar u Italiji nema dovoljno ljudi da popune senat i zar Gali ionako nisu tradicionalni neprijatelji Rima?), a zatim govor samog Klaudija koji je privukao glasove u korist Gala (što se od carevog govora i očekivalo). No, iako je ova pobeda bila laka, predstavljala je veliki korak u postepenom proširivanju rimskih političkih povlastica po čitavom carstvu.

Ova odluka je posebno zanimljiva zato što je Klaudijev govor po svemu sudeći od reči do reči zabeležen na bronzanoj ploči i ponosno izložen u galskom gradu Lugdunumu (Lionu), gde je veći deo ploče otkriven u šesnaestom veku (slika 2). U Klaudijevim argumentima ima logike i još možemo da ih pročitamo: oduvek je bio običaj Rima, tvrdio je, da asimilira strance, a Gali su još od pohoda Julija Cezara nepokolebljivo odani Rimu. No, pojedinosti ovog nepovezanog govora neprijatno su iznenađenje za svakoga ko je od cara očekivao ubedljivo besedništvo.

Više od polovine sačuvanog teksta obuhvata Klaudijevo nejasno, zbrkano i ne sasvim povezano s temom predavanje o istoriji koje je održao senatu kako bi ilustrovao rimsku tradiciju toplog prihvatanja stranaca. Na primer, vrativši se više od pola milenijuma u prošlost, u šesti vek pre nove ere, evo šta je imao da kaže o polumitskom „etrurskom" kralju Rima Serviju Tuliju (a u ovom prevodu malo sam uredila njegove reči):

> Servija Tulija, ako verujemo našim sopstvenim piscima, rodila je ratna zarobljenica Okresija, a ako verujemo

etrurskim piscima, bio je najodaniji drug Celija Vivene i učestvovao je u svim njegovim pustolovinama. Kad ga je prevrtljivost sreće primorala da napusti Etruriju s ostacima Celijeve vojske, zauzeo je jedno brdo i nazvao ga Celij po svom vođi. Pošto je promenio i svoje ime (jer njegovo etrursko ime bilo je Mastarna), nazvao se kako sam već napomenuo i vladao je kraljevstvom uz ogromne dobrobiti za državu...

Govor dalje teče ovako, pa i gore. U jednom trenutku Klaudije pokušava da se našali: „Ne žalimo što u senatu već imamo ljude iz Lugdunuma", verovatno podsećajući slušaoce na činjenicu da se on rodio u tom gradu dok mu je otac bio namesnik Galije. Nešto kasnije, pošto je ponovo odlutao, zastao je da se podseti: „Klaudije, sada je vreme da kažeš senatorima šta je cilj ovog govora" (mada se neki moderni kritičari pitaju da li je to možda bila upadica nekog senatora koji više nije mogao da se uzdrži i greškom je unesena u tekst). Tu nije bilo „pozajmljene rečitosti", a možda bi bilo bolje da jeste. No, govor je verovatno izložen kao znak careve podrške građanima Lugdunuma nego kao zanimljivo štivo.

Nema razloga za pretpostavku da je ovo bio tipičan carski govor. Ako verujemo modernim – i delimično drevnim – stereotipima o Klaudiju (priglup, postariji, ne sasvim pribran, mada vrlo učen čovek i autor knjige o etrurskoj istoriji), onda bismo od njega i očekivali ovakav govor. Ipak, u sačuvanim govorima drugih careva i njihovih srodnika ima elemenata sličnih onome što čitamo na ploči iz Liona, na primer u govoru mladog princa Germanika koji je došavši u Aleksandriju priznao da mu malo nedostaje dom ili u ukočenim čestitkama koje je Hadrijan uputio vojnicima u severnoj Africi pošto je prisustvovao njihovoj vežbi („Iskopali ste rov u tvrdom zbijenom šljunku i poravnali ste ga", str. 303). Sve to nas podseća da su careve reči ponekad bile priprostije nego što zamišljamo.

Revolucija građanstva

Na naš očaj nema ni reči, priprostih ili ne, koje bi nam pomogle da shvatimo šta je podstaklo najradikalniju reformu koju je ikada sproveo neki rimski car. Godine 212. car Karakala jednim potezom dao je status građanina – sa svim pravima, od nasleđivanja do sklapanja ugovora koja s tim idu – svim stanovnicima Rimskog carstva rođenim kao slobodni ljudi, a takvih je bilo verovatno više od trideset miliona. Ova odluka nije bila deo revolucionarnog programa promena kakav je uveo Avgust, ali je, kao samo jedan zakon, imala više uticaja od bilo koje pojedinačne ideje prvog cara. Od tog dana svaka slobodna osoba u carstvu imala je ista osnovna prava. Zakonska razlika između (građana) vladara i (negrađana) podanika ukinuta je preko noći i na temeljnom nivou ih izjednačila. Tačno je da je tokom trećeg veka nova razlika između „časnijih" (*honestiores*) i „skromnijih" (humiliores) građana jedne načinila jednakijima od drugih. Ipak, bilo je to najmasovnije darivanje statusa građanina u istoriji Rima, a verovatno i u istoriji sveta.

Podrobnije pojedinosti o samom zakonu i, što je još važnije, o onome što ga je izazvalo (osim tradicije asimilacije na koju se Klaudije pozivao sto pedeset godina ranije) nemoguće je otkriti. Na jednom komadiću papirusa otprilike iz tog vremena navodno je citat iz Karakalinog edikta („Ovim dajem status građanina svima u rimskom svetu"), a sačuvano je nekoliko kratkih osvrta na sam zakon kod Kasija Diona i u jednom pravnom priručniku. No, imamo samo nagađanja – malo drevnih i mnogo modernih – o argumentima u korist tog zakona.

Je li Karakala oponašao mit o Aleksandru Velikom koji je, ili su neki tako zamišljali, sanjao o statusu građanina sveta? Da li je želeo da stekne popularnost posle krvavog razlaza s bratom Getom? Da li je zakon uopšte bio Karakalino delo? Vek ili dva kasnije pisci nisu mogli da zamisle da je tako pozitivnu reformu sproveo takav navodni „monstrum" i pripisivali su je Antoninu Piju ili Marku Aureliju. Ili je sve to bila samo finansijska smicalica? Dion, a za

njim i Edvard Gibon, tvrdili su da je darovana počast bila pokriće za nametanje stanovništvu provincija poreza koje su plaćali samo građani Rima, naročito poreza na nasledstvo i na vrednost robova kad ih gospodari oslobode.

Ovo je jedna od najvećih „crnih rupa" u čitavoj rimskoj istoriji. Ponajviše nam nedostaju nagoveštaji o tome kako je car predstavio svoj zakon žiteljima Italije i carstva. Kako se vest pronela? Kako su stanovnici saznali za svoj novi poboljšani status? Sumnjam u to da je Karakala održao svakome čas istorije u Kludijevom stilu, ali ko zna?

Čista dobit

Vrlo je malo verovatno da su povod za Karakalinu reformu bile finansijske brige iako je to jedino manje-više moderno objašnjenje koje postoji. Postoje međusobno protivrečni dokazi o tome u kakvim je nevoljama bila carska uprava u to vreme. Kovali su se novčići sa sve manjim udelom plemenitih metala (takva devalvacija obično je bila pouzdan pokazatelj privrednih nevolja u Rimu), ali nekoliko drevnih pisaca navodi da je carska riznica bila punija u vreme smrti Septimija Severa, Karakalinog oca, nego ikada pre. Ako je car i bio bez novca, darivanje punopravnog građanstva svim slobodnim žiteljima carstva – njih preko trideset miliona uključujući i najsiromašnije, kako bi plaćali nove poreze – zaista bi bilo preterano. Bilo je drugih načina za prikupljanje sredstava što pokreće pitanja o caru i novcu.

Rimsko carstvo bilo je ogroman i zbunjujući privredni „sistem" (ali svakako ne sistem u modernom ekonomskom smislu). Delimično je bilo vrlo čvrsto povezano, gotovo protoglobalno. Rimski svet imao je nekakvu zajedničku valutu s prepoznatljivim i opšteprihvaćenim novčićima određene vrednosti iskovanim od zlata, srebra i bronze. Bilo je i robe, naročito grnčarije, koja se koristila u rimskom svetu od Škotske do Sahare, što je rani primer masovne proizvodnje (možete videti iste sjajne crvene

rimske lonce nagomilane na muzejskim policama u Alžiru i kod Hadrijanovog zida na škotskoj granici). Postoje i neki ubedljivi nagoveštaji obima industrijske proizvodnje i saobraćajne mreže na velike daljine. Brdašce na koje se još možemo popeti u Rimu, poznato kao „Planina razbijenih ćupova " (*Monte Testaccio*) zapravo je ostatak drevne deponije nastale od krhotina više od pedeset tri miliona velikih ćupova, odnosno amfora s maslinovim uljem (zapremine oko šezdeset litara) uvezenih u Rim iz Španije tokom drugog i trećeg veka nove ere. No, čak i to su zasenile nove naučne analize dubokih rupa u grenlandskoj ledenoj kapi koje su otkrile tragove zagađenja rimskim rudarenjem, uglavnom u Španiji, kakvog nije bilo sve do industrijske revolucije.

Ipak, većinu stanovnika carstva i dalje su činili sitni poljoprivrednici, a proizvodnja je uglavnom bila lokalna ili kućna. Bilo je vrlo malo tehnoloških izuma da podrže bilo kakav industrijski „napredak", ništa više od ponekog vodeničnog točka. Još manje je bilo finansijskih ustanova, bankarstva i kredita, a ponajmanje ekonomskih teorija. Rimljani čak nisu imali ni reč za „ekonomiju", svakako nisu znali šta je „privredni rast", a gde su držali bogatstvo potpuna je tajna (osim drevne verzije „ispod slamarice"). Finansijsko planiranje za budućnost bilo je u najboljem slučaju rudimentarno. Jedna drevna analiza prednosti i mana rimske okupacije Britanije najnapredniji je dokument kojim raspolažemo. Da li će vojničke troškove neophodne za okupaciju i držanje nove provincije pokriti poreski prihodi, pitao je grčki pisac Strabon, autor knjige o geografiji i antropologiji rimskog sveta iz doba Avgusta i Tiberija. Njegov odgovor bio je odrečan. No, to i dalje jedva da je nešto više od osnovnog izračunavanja zarade i gubitaka.

Drugim rečima, najvažniji cilj dvorske administracije bio je da se stara da ima (ili da može da iskuje) dovoljno novca za plaćanje svih državnih troškova. Najviše se trošilo na vojsku, oko polovine godišnjeg prihoda, ali postojao je dugačak spisak drugih krupnijih troškova: plate za osoblje, raspodela besplatnih sledovanja žita (i kasnije maslinovog ulja) za čak oko dvesta hiljada stanovnika grada Rima, građevinski radovi ponekad velikih razmera (čitave

54. Rov prokopan kroz „Planinu razbijenih ćupova" pokazuje od čega je tačno nastala: od miliona razbijenih amfora. „Deponija" je možda netačan izraz. Komadići grnčarije su vrlo brižljivo i uredno poređani.

nove luke ili veliki projekti isušivanja prema kojima bi Plinijev mali kanal delovao kao sitnica), kao i predstave i igre, sastavni deo rimske gradske kulture. Prihodi za finansiranje svega ovoga priticali su iz različitih izvora, od rudnika plemenitih metala u carskom vlasništvu do otvorene iznude. No, glavni prihodi bili su mozaik različitih poreza, stvarani kako je bilo najzgodnije i naplaćivani na različite načine širom rimskog sveta: carine, putarine, glavarine, lučke takse i porezi na imovinu. Većinom su se naplaćivali u gotovom, ali nešto je stizalo i u naturi (recimo deo žita iz Egipta koje se delilo u prestonici). Širom rimskog sveta neke dažbine bile su nove i izrazito rimske (porez na prodaju robova i gladijatora ili na oslobođenje robova), ali u nekim provincijama Rimljani su samo prilagodili poreski sistem kakav je postojao pre njihovog dolaska.

Ako novca nije bilo dovoljno, osim povećanja poreza (što se povremeno događalo), postojalo je samo još jedno sredstvo - smanjivanje udela plemenitih metala u novčićima. Činjenica da su za sto pedeset godina vladavine jednog čoveka, do druge polovine

drugog veka nove ere, srebrni novčići izgubili svega dvadeset odsto vrednosti, a zlatnici još manje, kaže nam da je u tom razdoblju novca pristizalo dovoljno, da su krize načelno bile privremene i da su priče o tome kako je besomučno rasipanje pojedinih careva dovodilo carstvo na ivicu bankrotstva preterane. U trećem veku, uprkos izveštajima o riznici Septimija Severa i iz ko zna kojih razloga (povećana vojna dejstva, velike pandemije i tako dalje) stanje je možda bilo sasvim drugačije, mada to kao objašnjenje za Karakalinu odluku nije dovoljno (niti ubedljivo).

Najbogatiji čovek na svetu

Prilika samog cara lebdi nad svim drevnim raspravama o carskim finansijama. Razlog su donekle pojedinačne i ponekad vrlo čudnovate reforme. Vespazijanov porez na mokraću, neophodnu za bojenje tkanina i štavljenje kože, još se u izvesnoj meri pamti u starofrancuskoj reči za pisoar, *vespasienne* (kako se taj porez naplaćivao, ako se uopšte naplaćivao, nemamo pojma). Domicijanova privremena odluka da u Italiji više ne sme da se sadi vinova loza i da polovinu čokota u provincijama treba iščupati još je predmet rasprave među istoričarima. Je li to bio ozbiljan pokušaj oživljavanja proizvodnje žita, pokušaj da se zaštiti italijanska industrija vina ili nešto nalik kampanji „povratka na osnove"? Šire posmatrano, uobičajeni stereotipi rimske literature predstavljaju „loše" careve kao rasipne, škrte ili pohlepne (ili kao neku domišljatu mešavinu svega toga), a „dobre" careve kao umereno velikodušne.

Razmetanje finansijskom odgovornošću i umerenošću bilo je deo javne slike cara. Na primer, Tiberiju valja odati priznanje što je odbio da guli kožu stanovništvu provincija. „Dobar pastir striže svoje stado, ne dere ga živog", navodno je odgovorio nekim namesnicima koji su želeli da povećaju poreze u svojim provincijama. U toj umerenosti svakako je bilo ličnog interesa, a Tiberije sigurno nije predlagao da se stado uopšte ne striže. No, ostao je dosledan svojim rečima i otpisao je na pet godina većinu poreza

grupi gradova u današnjoj Turskoj koja je stradala od zemljotresa. S druge strane Pertinaks je bio jedini rimski car koji je uporedio sopstvenu promišljenost s rasipništvom prethodnog režima kao što je javno prodao neke dragocenosti svojih prethodnika. Komodove skupe igračke ponuđene su na licitaciju, a prihod je upotrebljen za isplatu nagrada vojsci. Carska povest navodi neuverljivi spisak prodatih predmeta, među njima pehare u obliku falusa i kočije s podesivim sedištima tako da putnik ostane u senci i uživa u povetarcu, što je više maštarija o carskim preterivanjima nego tačan inventar.

No, ovi stereotipi olako prelaze preko važnosti novca i bogatstva u srcu carske vlasti i u odnosima između vladara i podanika. Vojna sila, kontrola političkih procesa i održavanje osetljive ravnoteže s ostalom elitom svakako su bili temelj careve vlasti. Temelj je bila i jednostavna činjenica da je car bio daleko najbogatiji čovek i najveći zemljoposednik rimskog sveta. Njegovo bogatstvo uvećavalo se sve domišljatijim zamagljivanjem razlike između tehnički posmatrano „državnih" sredstava i njegove lične imovine, neprekidnim gomilanjem nekretnina dobijenih na poklon, nasleđenih ili konfiskovanih i činjenicom da se, kad god nova porodica zasedne na presto, njihova lična imovina uključivala u carsku. Carski položaj gutao je imovinu svih. Osim palata i drugih carskih rezidencija, širom carstva bilo je komada poljoprivrednog i komercijalnog zemljišta kao što su rudnici i kamenolomi mermera koje su car i njegova najbliža rodbina posedovali (ili su im pali u ruke).

U Egiptu, na primer, gde je zahvaljujući dokumentima na papirusu lakše pronaći vlasnike zemljišta nego drugde, znamo za brojna imanja carske porodice uključujući ogromnu plantažu papirusa u zajedničkom vlasništvu Livije i porodice njenog unuka Germanika, kao i za zemlju u brojnim selima u vlasništvu Seneke koja je kasnije pala u ruke cara Tita. U nekim oblastima provincije drevni geometarski zapisi pokazuju da je polovina zemljišta bila carska. Egipat je možda bio poseban slučaj, ali ne sasvim. Postoje stotine nagoveštaja – u natpisima ili usputnim primedbama

drevnih pisaca – o carskim imanjima širom rimskog sveta. Zakupci koji su toliko patili da su morali da se obrate Komodu zapravo su zakupljivali carsku zemlju (što im je možda pomoglo da iznesu svoj slučaj). Neron je, takođe u severnoj Africi, po svemu sudeći konfiskovao velike komade zemlje od kojih su neki i više od veka kasnije nosili njegovo ime („Neronova farma") i ostali u carskim rukama. Carevi su posedovali i mnoštvo preduzeća. Žigovi na opekama pokazuju da su majka i sestra Marka Aurelija bile vlasnice velikih ciglana blizu samog Rima.

Prema tome, car nije samo vladao rimskim svetom, nego su on i njegova porodica dobar deo tog sveta posedovali – a zarada od te imovine u vidu zakupa i poljoprivrednih i industrijskih proizvoda bili su važan izvor carskih prihoda. Osim toga, ta imovina davala je caru i njegovoj „ekipi" drugačiju vrstu prisustva širom carstva. Neki pripadnici carevog osoblja – administratori, robovi i oslobođenici – vodili su carske poslove u Italiji, ali oni su bili samo deo sistema. Svakim od brojnih udaljenih imanja sigurno je upravljao znatan broj carevih zaposlenika i saradnika. Oni su predstavljali još jedno carevo uporište na ogromnoj teritoriji carstva.

Priliv novca

Carsko bogatstvo imalo je i aktivniju stranu. Carev novac – i kad se sticao i kad se trošio – bio je neophodan činilac u odnosima s njegovim podanicima, naročito u Italiji. To je prevazilazilo uobičajenu „vrlinu" velikodušnosti koja se često pripisivala vladarima i monarhijama. Kao što je i sam Avgust naglasio pridajući tome veliku važnost u *Mojim delima*, careva dužnost u izvesnoj meri bila je da daje narodu gotovinu, a ne samo predstave, igre, hranu i javne pogodnosti. Kaligula je otišao predaleko, nagoveštavaju posmatrači iz rimske elite, kad se popeo na krov jednog zdanja na Forumu i bacao novčiće narodu (moćni Rimljani, kao što smo videli u slučaju kiše poklona na Domicijanovom pikniku u Koloseumu, voleli su da pokazuju svoju darežljivost odozgo).

No, Kaligulin postupak je na neki način bio samo razmetljivo pomeranje granica norme i odlično oslikava temeljnu poruku da odnos između cara i naroda može da se sažme u davanje novca. Svi vladari su za života davali novac – osiromašenim senatorima, prosjacima ili darovitim pesnicima – a često su mnogo više zaveštavali testamentima (Avgust je odredio da se od njegovog ličnog bogatstva suma jednaka godišnjem prihodu bogate rimske provincije podeli stanovništvu grada Rima). Imali su čak i posebne službenike (*dispensatores*) zadužene između ostalog i da dele gotovinu.

Gotovina je bila najbolja, što odlično ilustruje jedna anegdota o Avgustu. Caru se veoma dopao nastup hora robova, ali umesto da ih na kraju nagradi novcem, dao je svakome sledovanje žita. Nešto kasnije Avgust je zatražio da ponovo čuje taj hor. „Izvini, cezare", odgovorio mu je vlasnik pevača, „zauzeti su, melju u mlinu ono što si im dao prošli put." Šta god da je vlasnik hora imao na umu (možemo samo da nagađamo koliko su žita ili novca pevači zaista dobili), pouka ove priče jeste da je Avgust umeo da podnese kritiku i naglašava da carevi treba da dele gotovinu. U priči o Vespazijanu i poniženom moliocu koji je tražio novac, zahtev tog molioca bio je na neki način ispravan. Pogrešio je time što je uzurpirao carevu moć i preuzeo inicijativu neposredno zatraživši gotovinu.

Nije čudo što su i sami carevi uzimali novac. Jedna od najogorčenijih primedbi na carsku vlast bila je da se od imućnih Rimljana očekivalo ili su primoravani (a ponekad su tako i sami odlučivali) da zaveštaju znatan deo svoje imovine caru. To je bilo izuzetno unosno za carevu ličnu riznicu (Tiberije možda nije jedini imao posebnog službenika zvanog *a hereditatibus*, odnosno „sekretar za nasledstva"), a sigurno je tu bilo raznovrsnih pretnji, prinuda i ponekad dobre volje. S jedne strane postoje optužbe protiv „loših" careva da su ne samo zahtevali da budu uneseni u testamente, nego su i ubrzavali smrt ljudi od kojih su očekivali nasledstvo. S druge strane je Plinijev *Panegirik* u kom čestita Trajanu što prima zaveštanja samo od iskrenih prijatelja – mada

njegova tvrdnja da je to možda unosniji pristup za cara pokazuje koliko je nejasna bila granica između dobre volje i ličnog interesa. „Možda bi bilo korisnije i plodnije", objašnjava Plinije, „ne samo za carev ugled, nego i za njegovu riznicu, kad bi ga ljudi slobodnom voljom određivali za svog naslednika umesto da na to budu primoravani." No, koliko god da je bilo pritisaka ili nečeg goreg, u temelju je bila moć cara da kontroliše bogatstvo pripadnika elite čak i posle njihove smrti.

To pridaje novi značaj carevom liku na rimskim novčićima. Ovaj izum Julija Cezara ne samo što je postigao da careva slika bude sveprisutna i da zvecka u kesama njegovih podanika širom carstva, nego je bio i vrlo jasna potvrda da careva moć delimično počiva na novcu.

Je li teško na vrhu?

Ne možemo saznati da li su rimski carevi (ili neki rimski carevi) naporno radili. Na kraju krajeva, „naporan rad" ima različito značenje u različitim kulturama. Ako zanemarimo predstavu marljivosti na samrtnoj postelji, ne možemo lako da dešifrujemo Vespazijanovu svakodnevicu iz Svetonijevog opisa. Ustajao je pre zore, čitao pisma i poruke, zatim je pozdravljao prijatelje i saradnike dok se obuvao i ogrtao plašt (Svetonije naglašava da ga nisu oblačili robovi). Posle toga se bavio poslovima, išao u šetnju, odmarao se, vodio ljubav, kupao se i odlazio na večeru. Ima suviše nejasnih „onda" i „zatim" da bismo mogli tačno da odredimo šta je kada radio. Isto važi i za kasniji opis rasporeda Septimija Severa iz pera Kasija Diona. Takođe ranoranilac, ovaj car je tokom jutarnjih šetnji raspravljao o interesima carstva. Zatim se bavio sudskim slučajevima, posle toga je jahao konja, vežbao i odlazio u kupatilo. Posle ručka bi odremao, zatim još radio, vodio još rasprava, ponovo se kupao i tako dalje. To su najjasniji dnevni rasporedi careva kojima raspolažemo. No, čak i ako zaključimo da su ova dvojica ili bilo koji drugi car „naporno radili", to ne

mora obavezno da im ide u prilog. Neki od najstrašnijih svetskih diktatora bili su, u našim okvirima, radoholičari.

Stvar je u tome što odnos između cara i njegovog „kancelarijskog posla" ostaje mučno neuhvatljiv. Ne možemo znati kakva je veza postojala između samog cara i pisama koja su se slala u njegovo ime, ali to je samo jedan činilac u čitavom nizu nesigurnosti i zagonetki. Skraćenice koje koristim – „kancelarija" i „radni sto" skrivaju činjenicu da nemamo predstavu o tome kako je car obavljao zvaničnu prepisku (možda ležeći koliko i sedeći). Ne znamo gde je i kako car o raznim odlukama raspravljao sa svojim osobljem ili savetnicima. Tacit mračno prikazuje raspravu o tome da li Klaudije treba da se oženi posle pogubljena Mesaline kao bitku između tri careva moćna bivša roba – ali to je svojstveno Tacitovom stavu da je Klaudije bio nemoćan pred njihovim uticajem. Ne znamo gotovo ništa o tome kako su se carevi pripremali za zadatke koji ih očekuju. Znamo da je Seneka namenio esej *O milosrđu* mladom Neronu i da je (u široj grupi filozofa i intelektualaca) Fronton držao Marku Aureliju časove besedništva, što je svakako bilo korisno u svetu koji je toliko polagao na pisanje i držanje govora. No, možemo samo da nagađamo gde su ti ljudi prikupili praktična znanja – ako su ih uopšte i imali – o tome kako palata ili carstvo dejstvuju (lično mislim – a to je samo moje mišljenje – da su učili od ljudi kakav je bio otac Klaudija Etruska). Osim toga, nije car jedini bez ikakve pripreme preuzimao dužnost. Pre nego što je poslat u Bitiniju i Pont da sredi tamošnju situaciju, Plinije, koliko mi znamo, nije bio u inostranstvu gotovo trideset godina, otkako je služio u vojsci u Siriji.

No, potpuno smo sigurno u to koliko su za život i javnu sliku cara bili važni ti silni papiri: pisma, odgovori, presude, redovni izveštaji iz provincija i tako dalje. Kada zamišljamo cara, i mi treba da ga vidimo s perom u ruci – ali i s hrpama novca, prikupljenog, iznuđenog, bacanog s krova i žigosanog njegovim likom.

SEDMO POGLAVLJE

•

SLOBODNO VREME?

Raznovrsne igre

Car Komod je navodno bio strastveni amaterski gladijator i lovac na divlje zveri, toliko strastven da su neki podozrevali da mu je taj polet urođen, da ga je nasledio od borca za kog se govorkalo da je bio ljubavnik njegove majke i njegov biološki otac. Godine 192. pre nove ere, svega nekoliko nedelja pre nego što ga je lični trener ubio u dvorskom prevratu, bio je domaćin dvonedeljnih krvavih predstava u Koloseumu u kojima je i sam bio među glavnim zvezdama. Prema rečima Kasija Diona, očevica, car je prvog dana otvorio smrtonosne igre ubivši sto medveda. Ovo je više pohvala njegovoj veštini ciljanja nego njegovoj hrabrosti pošto je – kako se ne bi izlagao opasnosti u bliskom susretu sa zverima – medvede probadao kopljima iz bezbednosti mostića naročito podignutih iznad „arene" (nazvane po latinskoj reči *harena* za pesak kojim je bila posuta). Sledećih dana ujutru je silazio u samu arenu, ali samo da bi ubijao manje opasne životinje ili zveri već sputane mrežama, između ostalog tigra, nilskog konja i slona. Po podne je car nastupao da zagreje publiku, opet bez ikakve opasnosti po sebe („dečja igra", kaže Dion). Naoružan drvenim mačem, borio se protiv gladijatora čije je jedino oružje bio štap. Kad pobedi, kao što je uvek i pobeđivao, Komod se vraćao u carsku ložu i do večeri gledao „prave" borbe.

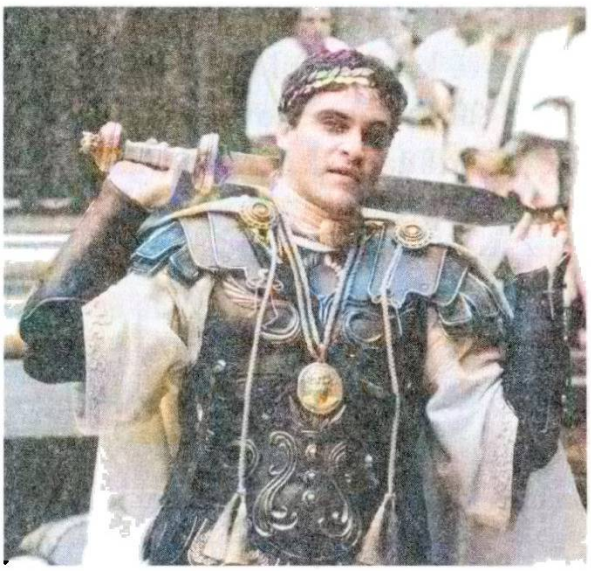

55. i 56. Dve Komodove slike. Levo ga glumi Hoakin Finiks kao borca u areni u filmu *Gladijator* Ridlija Skota. Desno ga stara portretna skulptura prikazuje kao Herkula; preko glave mu je prebačena lavlja koža, u desnoj ruci drži batinu, a u levoj zlatne jabuke Hesperida, nagradu za herojski zadatak.

Tokom ovih igara Komod je odsekao glavu noju, prišao Dionu i drugim senatorima u prvom redu i mahao njome s pretećim osmehom (str. 68). Istoričareva tvrdnja da mu je došlo da prsne u smeh nesumnjivo odražava neku vrstu senatorskog otpora ili prezira, ali uopšteno posmatrano njegov podsmešljivi opis svih četrnaest dana „ludorija" svojstven je ratu rečima kakvi su se često vodili posle carevog pada u nemilost, svrgavanja i smrti. Kako god da je Dion želeo da predstavi događaje, jasno je da su Komoda smatrali veštim u areni. To je jedna od nezaboravnih tema filma *Gladijator* u kom su gladijatorske borbe rekonstruisane tačnije i živopisnije nego u većini modernih filmskih pokušaja (u kojima se svode na prečišćene prikaze akrobatskih dvoboja). No, u prošlosti se mnogo govorilo i o Komodovim pravim gladijatorskim borbama, privatnim (u kojima je ponekad ubijao protivnike, a ponekad im samo odsecao nos ili uho), o hiljadama drugih životinja koje je ubio uključujući nosoroga i žirafu i o tome da je imao privatne odaje u gladijatorskim kasarnama. Čak su kružile neverovatne

glasine da bi, da nije ubijen, uskoro usmrtio obojicu konzula, lično preuzeo tu dužnost i pojavljivao se kao konzul u gladijatorskom kostimu. Komod nije bio jedini car za kog se govorilo da uživa u takvim borbama izvan granica sporta za gledaoce. Hadrijan je bio takav, kao i Kaligula, za kog se pričalo da je ubio profesionalnog gladijatora naoružanog lažnim mačem dok je on sam imao pravi bodež (pouka ove priče je i da ne treba verovati caru da će igrati po pravilima).

Rimski pisci često su nagađali šta njihovi carevi rade „u dokolici", u „slobodno vreme", kako bismo mi to nazvali. Ove fraze na izvestan način nisu prikladne da se upotrebe za svet bilo kog autokrate, drevnog ili modernog. U životu svakog vladara rad i razonoda nisu uvek jasno podeljeni. Šta god da je car radio, u bilo kakvim okolnostima – u postelji ili na bojnom polju, u senatu ili na igralištu – obavezno se odražavalo, kao što smo videli na primeru gozbi, na karakter njegov vladavine. No, postojala je razlika između listanja dokumenata, govora pred senatom i donošenja presuda i onoga što je birao da radi kad nema zvaničnih dužnosti. Rimski termini ne poklapaju se s našim, ali i dalje postoji značajna razlika između reči *otium*, koja se obično prevodi kao dokolica mada bi preciznije bilo „kada upravljaš sopstvenim vremenom" i suprotne reči *negotium*, „rad", odnosno „kada ne upravljaš sopstvenim vremenom".

Razni uvidi u carev otijum vrlo su raznovrsni, od predvidivog do čudnovatog, mračnog ili razotkrivajućeg. Careve su redovno hvalili jer ozbiljno proučavaju književnost i besedništvo, pišu poeziju, izvode muziku (privatno) i bave se zdravim vežbama u vidu pesničenja, rvanja, trčanja i plivanja, kao i slikarstvom (mada ih je teško zamisliti kao gospodstvene akvareliste, ali to je – ili nešto slično – bila veština pripisivana Hadrijanu, Marku Aureliju i Aleksandru Severu). Neki su navodno imali mnogo osobenije hobije. Osim što je rado postavljao gostima teška pitanja o onome što je nedavno čitao, Tiberije se opsesivno i preterano zanimao za tajanstvena i slabo poznata polja mitologije i o njima je ispitivao

stručnjake („Kako se zvala Hekubina majka?"). Tit je po svemu sudeći u slobodno vreme oponašao tuđe rukopise stvarajući tako sablast cara falsifikatora. Razonoda drugih otkrivala je njihove još gore strane, bilo da je reč o mučenju muva u samoći kojim se bavio Domicijan ili o noćnim tučama Nerona, Lucija Vera i Komoda koji su – kao neki kasniji kraljevi i prinčevi – navodno po mraku izlazili prerušeni u grad i tražili kavgu među polusvetom. Klaudije ne samo što je bio slab prema kockanju kao i mnogi drugi carevi, nego je bio tako strastven kockar da je o tome napisao knjigu. Neprijatno pitanje između redova glasi u kolikoj meri je autokratija zapravo kocka. To je Julije Cezar već nagovestio kad je, prešavši Rubikon 49. godine pre nove ere i započevši građanski rat iz kog se rodila vladavina jednog čoveka, izgovorio čuvene reči: „*Alea iacta est*", „Kocka je bačena." Carstvo kao igra na tabli?

No, u drevno vreme najzanimljiviji su bili razni oblici popularne zabave, od gladijatorskih borbi preko trka dvokolica do pozorišnih predstava, a u svemu tome uloga cara bila je nestalna mešavina vatrenog obožavaoca, velikodušnog domaćina i povremenog izvođača. Danas postoji sklonost da se sve te vrste razonode spoje, često pod Juvenalovom privlačnom, ali varljivom dosetkom „hleba i igara" koja satirično sažima mito i razonodu ponuđene besposlenoj rulji pod vlašću careva (i služi kao klasična parola svim protivnicima javnih službi, državne pomoći i raspodele hrane od tada do danas). No te vrste zabave zapravo su se međusobno veoma razlikovale po karakteru, imale su značajno drugačiju publiku i različitu istorijsku, versku i kulturnu tradiciju. Izazivale su i različite rasprave o tome kako car treba ili ne treba da se ponaša „u slobodno vreme" ili u javnosti. Neke rasprave na prvi pogled deluju samo kao moralno zgražanje drevnih konzervativnih komentatora („Kako car može da ponižava sebe i sve nas nastupajući kao glumac?"). Pažljivije čitanje otkriva da su naoko stereotipne žalbe o caru koji se razmeće na pozornici zapravo neke od najoštroumnijih sačuvanih analiza problema rimske vladavine jednog čoveka.

Najbolje mesto u areni

Carevo stalno mesto u Koloseumu – kada nije s nesigurnih mostova gađao tigrove kopljima – bila je carska loža na sredini jedne duže strane ovalne arene. Odatle je gledao predstave koje su ponekad trajale danima, a redovno su uključivale ubijanje životinja (ii podsticanje životinja da ubijaju jedne druge), pogubljenja kriminalaca različitim oblicima sadističkih kazni (vremenom će se to pretvoriti u: „Bacite hrišćane lavovima" i gore), i borbe između gladijatora, ponekad do smrti. Bilo je to najbolje i najprostranije mesto u Koloseumu, mada nije sačuvano dovoljno da znamo koliko je bilo raskošno. Odatle car nije gledao samo predstave dole u borilištu, nego je imao odličan pogled na veći deo ostalih gledalaca; njih je bilo oko pedeset hiljada, sedeli su strogo podeljeni po rangu, a svi muškarci po zakonu su morali da budu u togama (ovde je, za razliku od Avgustovih pravila za Forum, ovo moglo da se sprovodi: ko nije u togi, ne može da uđe).

U Koloseumu nije moglo da se plati za bolje mesto (ulaz je verovatno ionako bio besplatan). Svako je dobijao mesto prema svom statusu u zvaničnoj rimskoj hijerarhiji, pa je Koloseum u suštini bio mikrokosmos društvenog poretka. Po osnovnom sistemu senatori su sedeli u prvim redovima s neometanim pogledom na samo borilište (mada ponekad neudobno preblizu akcije), elitni vitezovi odmah iza njih i tako dalje; u svakom višem redu gledaoci su bili sve zbijeniji i udaljeniji od borilišta, a na samom vrhu, pedesetak metara od arene, bili su najsiromašniji građani, žene i robovi. Osim pripadnica carske porodice, jedine žene koje su imale dobar pogled na krvoproliće bile su vestalske device, elitne sveštenice čija su mesta bila negde u prednjim redovima. Ljudi u amfiteatru nisu bili razuzdana rulja koja urlajući traži krv kao što ih često zamišljamo, nego su bili smešteni po strogom rasporedu i obučeni u svečanu odeću. To ne vidimo ni u jednom filmu u starom Rimu. Gledaoci su više ličili na modernu publiku u operi nego na raspomamljenu rulju – a pružali su čoveku koji

57. Na osnovu sačuvanih ostataka teško je odrediti carevo mesto u Koloseumu. U sredini obeju dužih strana ovalnog zdanja bile su lože, a car je, pretpostavlja se, koristio onu na palatinskoj strani (jedva vidljivu uz levu ivicu ove fotografije). Ispod poda arene (ovde delimično rekonstruisanog) bili su mehanizmi za podizanje ljudi i životinja neposredno pred gledaoce.

ih je gledao iz carske lože pogled na „njegov" narod, uglavnom muškarce, u punom sjaju.

U gradu Rimu javne predstave ove vrste vremenom su počele da se povezuju isključivo sa carem. Gladijatorske borbe u početku su bile male i privatne, nastale su po svemu sudeći kao deo pogrebnih obreda plemićkih porodica u trećem veku pre nove ere, a ponekad su ih bogataši priređivali kao zabavu za goste posle večere. Proširile su s po čitavom carstvu, zajedno s lovom, kao osobeni oblik globalne rimske „zabave", obično su ih plaćali lokalni moćnici, a učestvovale su privatne gladijatorske trupe obučavane u posebnim logorima. No, u prestonici su borbe postale carev zaštitni znak i bile su masovne.

U ranim danima predstave su se izvodile na raznim privremenim lokacijama. Julije Cezar priredio je lov na divlje zveri na Forumu, a Avgust je ponekad prilagođavao sada nepotrebne

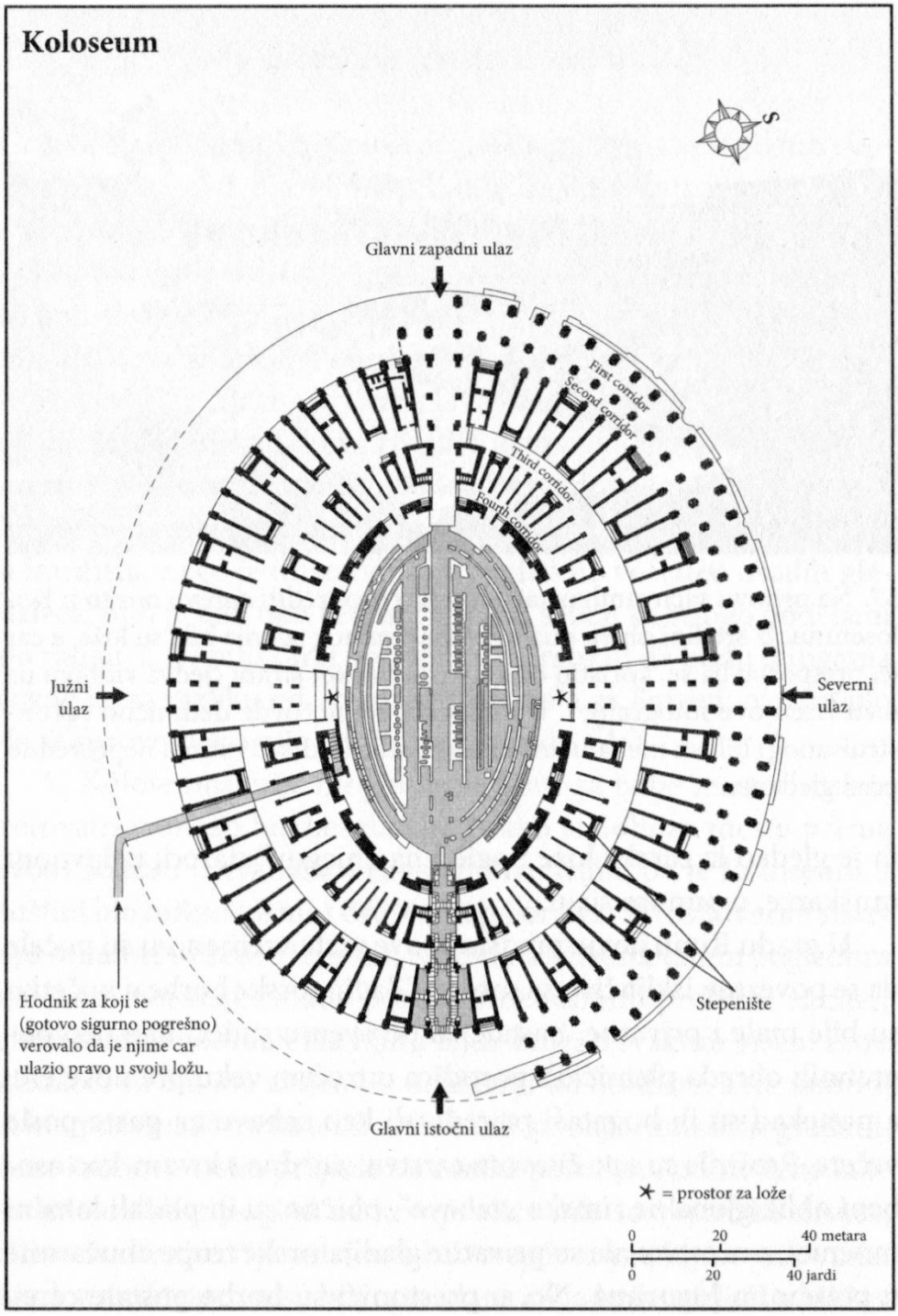

glasačke dvorane za gladijatorske borbe. Prvi stalni amfiteatar u gradu podignut samo za borbe nastao je u okviru Avgustovog programa izgradnje, a platio ga je jedan njegov bliski saradnik („amfiteatar" zato što su, za razliku od običnog „teatra", sedišta

bila postavljena oko čitave središnje arene). Jedan vek kasnije Vespazijan i Tit, otac i sin, zajedno su sazidali još raskošnije zdanje kad su plen iz rata protiv Judejaca potrošili na izgradnju Koloseuma strategijski smeštenog, kao mesto narodne razonode, na zemljištu nekadašnjeg poluprivatnog parka Neronove Zlatne kuće. U međuvremenu je car sve češće kupovao i obučavao gladijatore, njegovi ljudi su nabavljali i prevozili životinje, predstave je priređivao i plaćao sam, a ponekad, mada u skromnijim razmerama, ljudi kojima je on to odobrio. Carevi su se hvalisali spektaklima i pokoljima koje su priredili: deset hiljada gladijatora nastupilo je tokom njegove vladavine (Avgust), pet hiljada životinja ubijeno je u jednom danu (Tit), jedanaest hiljada životinja pobijeno je tokom sto dvadeset tri dana (Trajan), i tako dalje. Kasnije je Dion oprezno upozoravao svoje čitaoce da ne shvataju sve ove preterane brojeve doslovno, ali razmetljivo preterivanje delimično je i bilo cilj.

Caru nesumnjivo nije bilo lako da postigne ravnotežu između preterane i nedovoljne zainteresovanosti za ovakve predstave. Nekoliko careva preispitivalo je potrebu za ovim neukusnim nasiljem. Nerona amfiteatar gotovo uopšte nije zanimao i zabeleženo je da je priredio jednu predstavu u kojoj niko, „čak ni kriminalac", nije usmrćen. (Neron svakako nije naročito uživao kad je drugom prilikom akrobata pao ispred njega na tlo i isprskao ga krvlju.) Marko Aurelije navodno takođe nije voleo nasilje i tvrdio je prilično visokoparno u delu *Samom sebi* da su mu te predstave „dosadne" jer su uvek iste: pokolj, pokolj i pokolj. Štaviše, kad je tokom njegove vladavine, 177. godine, porez na kupoprodaju gladijatora ukinut u čitavom carstvu, objašnjenje je delimično bilo da carska riznica „ne treba da bude umrljana ljudskom krvlju". No, teško je ne pomisliti da su careve zamerke bile više teoretske nego praktične. Moralni obziri i dosada nisu ga sprečavali da i sam priređuje gladijatorske igre u kojima se, pretpostavljam, takođe prolivala krv.

Nasilje u ovim predstavama bilo je užasavajuće. Bilo da ih objašnjavamo, kao što moderni istoričari čine, psihologijom mase,

izopačenim rimskim militarizmom ili zajedničkim obrednim istraživanjem smrti, konačni rezultat bio je strašan. Ako i naglasimo da su se predstave održavale mnogo ređe nego što mislimo (one zaista divovske bile su veoma retke), to neće ublažiti užas, kao ni činjenica da je broj mrtvih sigurno bio mnogo manji nego što se pretpostavlja. Koliko god da su se carevi razmetali, čak ni oni nisu imali dovoljno novca da uvoze brojne žirafe i nilske konje u Rim, a obučeni gladijatori bili su suviše dragoceni da bi se „tratili" u redovnim borbama do smrti. No, ako za samu surovost danas nemamo objašnjenje, možemo da dokučimo jezivu logiku onoga što se dešavalo u areni. Predstave nisu bile samo prikaz mikrohijerarhije unutar rimskog društva, nego su označavale daleko dublju podelu između nas u gledalištu i onih koji se bore, pate ili umiru u areni.

U areni su, naime, nastupali otpadnici, osuđenici, prezreni i „stranci" – oni koji, po definiciji, nisu bili (potpuno) Rimljani. Mnogi gladijatori bili su robovi ili osuđeni zločinci kojima je kazna bila da se bore. Čak i ako su bili slobodni dobrovoljci, gubili su neka građanska prava i povlastice kad se prijave. Povrh svega, naravno, najređe i najozloglašenije životinje dovođene u arenu prizivale su u svest čudne i opasne krajnosti prirodnog sveta, a Rim je, kako su smatrali mnogi gledaoci, bio predodređen da ih pokori ili ukroti. Kakvo god da je iskonsko uživanje ili zgražanje nasilje izazivalo kod gledalaca, predstave su takođe bile metafora za samu rimsku moć. Samo sedeći odeveni u svečanu rimsku odeću i posmatrajući predstave, gledaoci su doživljavali prevlast Rima i Rimljana i razmetali se učestvujući u njoj.

Nešto slično moglo bi se reći i za smrtne kazne koje su se ponekad izvršavale u pauzama između gladijatorskih borbi i lova na divlje zveri (u njih spada i kasnije mučeništvo hrišćana u areni). Mnoge kulture su tokom istorije koristile javna pogubljenja onih koji prekrše temeljna pravila društva kao snažan način za učvršćivanje tih pravila. Jezivi prizori vešanja u Engleskoj od pre svega dvestotinak godina koji su smrt sitnih kriminalaca pretvarali u voajeristički spektakl samo su jedan primer. No, u rimskom amfiteatru postojao je još užasniji obrt. Neka pogubljenja režirana su

kao prikazi slavnih smrti iz mitova i legendi. Čitamo, na primer, o čoveku koji je umro u plamenu kao što je Herkul živ izgoreo na svojoj pogrebnoj lomači. Moguće je da je „akrobata" čija je krv poprskala Nerona bio takva nesrećna žrtva i igrao ulogu mitskog Ikara koji se leteći suviše približio suncu. Osuđenici nisu bili samo usmrćivani nego su izopačeno postajali „zvezde sopstvenog uništenja".

Ove „smrtonosne lakrdije" sigurno su se izvodile i na otvaranju Koloseuma 80. godine nove ere pred carem Titom (Vespazijan nije doživeo otvaranje) koje je u tanušnoj knjizi stihova opisao Marko Valerije Marcijal. Ne samo što je oduševljeno pozdravio vraćanje privatnog Neronovog imanja u javnu upotrebu, nego je i pohvalio imitacije legendarnog rimskog junaka Mucija Scevole kako spaljuje sopstvenu desnicu, kasapljenja Ikarovog oca Dedala i smrti čuvenog zlikovca iz lokalnih predanja, razbojnika Laureola kog je rastrgnuo medved. Opisujući ovaj poslednji prizor, Marcijal je o žrtvi u areni (ubici, lopovu ili palikući, pitao se, ko zna?) napisao: „Ponudio je rasporenu utrobu škotskom medvedu/iskasapljenih udova živih, ali krv je kuljala iz njih/a u čitavom njegovom telu više tela nije bilo." Teško je reći šta je odvratnije: samo sadističko nasilje ili prefinjenost Marcijalovih pohvalnih stihova. Frazom o telu u kom tela više nije bilo pesnik se, plašim se, naročito ponosio.

Sve ovo nadgledao je car. On je bio impresario i najvažniji koreograf iako su stvarni posao sigurno obavile stotine dvorskih robova (na kojoj strani granice im se činilo da i je mesto?). On je platio za sve i prikazivala se njegova vrhovna vlast kao onog koji odlučuje hoće li gladijator živeti ili umreti. Što je još važnije, u „smrtonosnim lakrdijama" nije rukovodio samo poniženjem i obezvređenjem osuđenika, nego je gotovo prizivao u život – ili u smrt – mitove i legende, davao je sebi moć da ih pretvori u istinu. kao što je Marcijal napomenuo u poslednjem stihu pesme o Laureolu: „Ono što je bilo [samo] priča postalo je [stvarna] kazna."

Pa zbog čega je onda, za ime sveta, car Komod izašao iz svoje lože i priključio se svetu odbačenih i prezrenih u samoj areni ili tik do nje?

Trema

Odgovor je delimično to što je slika gladijatora oduvek imala dve strane. S jedne strane gladijatori su bili zvanično prezreni, odbačeni, lišeni prava i žrtve državnog nasilja. S druge pak zaokupljali su rimsku kulturnu maštu. Lik borca iz arene rimski pisci ponekad su koristili kao simbol hrabrosti pred licem smrti, kao metaforu za moralne nedoumice filozofa i kao simbol muške seksualne veštine (gladijator na latinskom doslovno znači borac sa gladijusom, a gladijus je značio mač ili, žargonski, penis). Komodova majka Faustina nije bila jedina rimska otmena dama optužena za preljubu s gladijatorom. To je bio gotovo kliše. Početkom drugog veka, na primer, u jednoj neprijatno ženomrzačkoj satiri, tačnije, u priči o manama braka, Juvenal je ismejao razmaženu senatorsku suprugu koja je otišla od kuće, ostavila muža i decu i pobegla u Egipat – s gladijatorom. „Imao je veliku kvrgu na nosu, gadan gnoj curio mu je iz oka, ali važno je bilo to što je gladijator." Bila je to još jedna rimska verzija seksa s nižim staležom.

Ovo je verovatno bilo više mašta nego stvarnost. Snažno podozrevam da je ideja o ženama koje beže s gladijatorima više bila plod strahovanja pripadnika elite nego istinska ženska nevera (a to je na neki način možda i bila Juvenalova poenta). Pa ipak, slika gladijatora bila je dovoljno uzbudljiva da se rimski senat silno potrudi da otvoreno i više puta zabrani pripadnicima viših staleža nastupe u areni. Deo izvornog teksta jednog takvog dekreta iz 19. godine nove ere sačuvan je na bronzanoj ploči pronađenoj u srednjoj Italiji sedamdesetih godina prošlog veka. Bio je to niz podrobnih propisa koji zabranjuju senatorima, vitezovima i njihovim potomcima da se bore kao gladijatori i da nastupaju na pozornici. Postojao je čak i propis koji ih je sprečavao da preuzmu pomoćne uloge „u podređenom statusu" u areni (drugim rečima, niko nije mogao da zaobiđe ova pravila tvrdeći da samo „pomaže" gladijatorima). A kad su rimski pisci spominjali oduševljenje nekih careva gladijatorima, često su pazili da pokažu da su ti carevi

uspevali da ostanu tik unutar dozvoljenih granica. Avgust je, na primer, puštao vitezove da se bore kao gladijatori, ali Svetonije naglašava da je to bilo pre zvanične zabrane. Drugi carevi lično su se borili kao gladijatori, ali isključivo privatno ili u okviru neke vrste obuke za omladinu. Komod nije bio izuzetak po svom poletu, nego po tome što je, u osetljivoj ravnoteži između prihvatljivog i neprihvatljivog, prešao granicu. Čak u i njegovom slučaju Septimije Sever kasnije je optužio senat za licemernu osudu njegovih nastupa u areni. „Niko od vas ne bori se kao gladijator", navodno je rekao. „Ako je tako", nastavio je, „kako su i zašto neki od vas kupili one njegove štitove i zlatne šlemove?" Mislio je na rasprodaju Komodove gladijatorske opreme i drugih stvari posle njegovog ubistva.

No, bilo je u tome još nečega. Logika arene i njene uređene hijerarhije nije bila samo način da se narod uopšte drži na svom mestu. Držala je na njegovom mestu i cara i obezbeđivala je okvir prema kom se car procenjivao. Kao i mnogi strogo regulisani sistemi, ovo je bio svet kršenja pravila, stvarnog ili zamišljenog, koliko i poštovanja pravila. Kad su carevi optuživani za velike prestupe u amfiteatru nisu (samo) optuživani za nasumična dela mušičave svireposti. Mnogo je važnije bilo to što su ti prestupi okretali logiku arene naglavce. Bili su još jedna slika izokrenutog sveta pod carem sklonim prekršajima. Ništa i niko nije bio tamo gde mu je mesto. To je bila posledica silaska cara iz carske lože u borilište da nastupa kao jedan od najnižih zabavljača ili – kao što je Neron navodno činio – carevog zahteva da senatori napuste svoja dodeljena mesta u prvom redu i postanu borci.

Glasine ili izmišljotine da je Komod nameravao da izbliza ispaljuje strele u redove senatora kao Herkul koji izvršavajući zadatak ubija metalne ptice-ljudožderke Stimfalide još je zamršeniji primer. Tu je sam car, a ne neki osuđenik na smrt, nameravao da oponaša mit, a istovremeno su gledaoci i žrtve/izvođači dramatično zamenili uloge. Onima koji je trebalo da sa svojih sedišta bezbedno posmatraju pokolj zapretile su smrtonosne strele. Postojala je čak i čudnovata glasina da je Neron privatno još

dramatičnije izokrenuo hijerarhiju. Obučen u životinjsku kožu navodno je „igrao nekakvu igru" u kojoj je nasrtao na genitalije ljudi privezanih za kočeve. Ovde je car gotovo doslovno postao divlja zver.

No, najvažnije pitanje za cara u areni glasilo je: ko je prava zvezda predstave, ko je u središtu pažnje gledalaca? U zvaničnim okvirima to bi trebalo da je car. No, pogledi publike nisu neizbežno bili usmereni na čoveka u loži, nego na gladijatore i lovce na divlje zveri u moguće smrtonosnoj borbi. Na svakoj predstavi car bi gotovo sigurno bio u senci boraca za koje su bili prikovani pogledi čitave publike. Kaligula se navodno otvoreno požalio kad je jedna gladijator nagrađen posebno oduševljenim pljeskom. „Kako to", povikao je, „da narod koji vlada čitavim svetom odaje više počasti gladijatoru nego mom uzvišenom prisustvu?!" No, priča dalje kaže da je ustao da se umeša tako brzo da je stao na rub svoje toge i skotrljao se niz stepenište lože. Careva dilema bila je da li da igra ulogu koja mu je dodeljena i dozvoli da ostane u senci ili da zauzme centralno mesto silaskom u arenu (ili makar glasnim negodovanjem) i tako prekrši pravila i napravi budalu od sebe.

Teško je osetiti i trunku sažaljenja prema Komodu (rimski pisci svojski su se potrudili da bude tako), ali možda možemo na trenutak da preokrenemo Dionovo svedočanstvo i razmislimo o tome kako je bilo Komodu dok je stajao sam usred amfiteatra, tamo gde mu nije mesto, i patetično mahao nojevom glavom pred senatorima koji su žvakali listove lovora i jedva prikrivali podsmeh. Koloseum je umeo da bude samotno mesto za čoveka na vrhu.

Jedan dan na trkama

Mnogo manje samotan bio je Cirkus Maksimus, doslovno „najveći cirkus", dugačko trkalište u dolini ispod Palatina i pod vlašću careva glavno mesto za trke dvokolica (mada je, naročito pre izgradnje

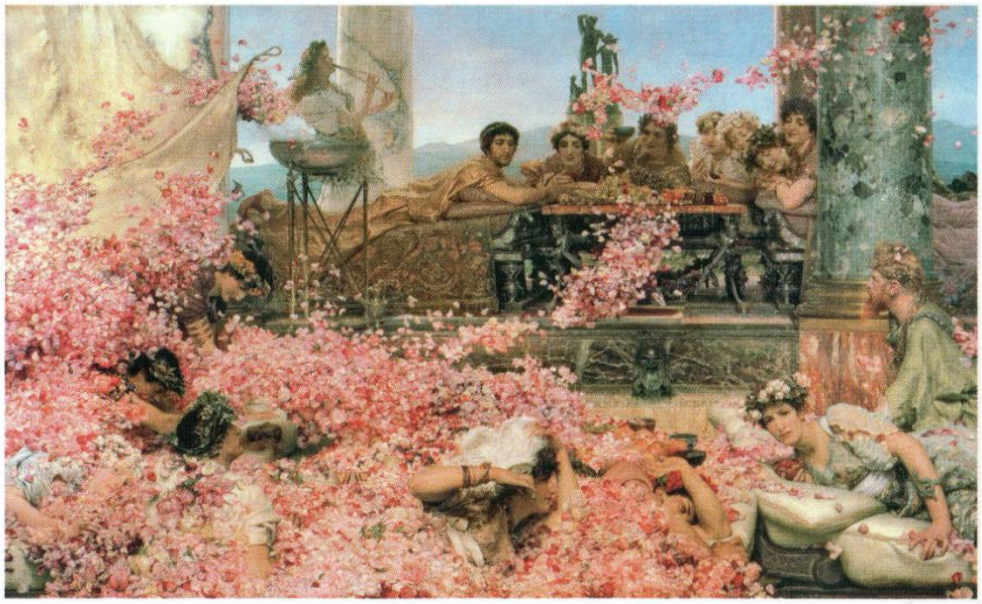

1. Alma-Tadema je u odgovarajuće velikim razmerama (slika je široka preko dva metra) ovekovečio prizor smrtonosne darežljivosti cara Elagabala (ili Heliogabala). Carevi gosti guše se pod bogatom kišom ružinih latica, a sam car, u zlatnoj odori, posmatra sve s uzdignutog kauča.

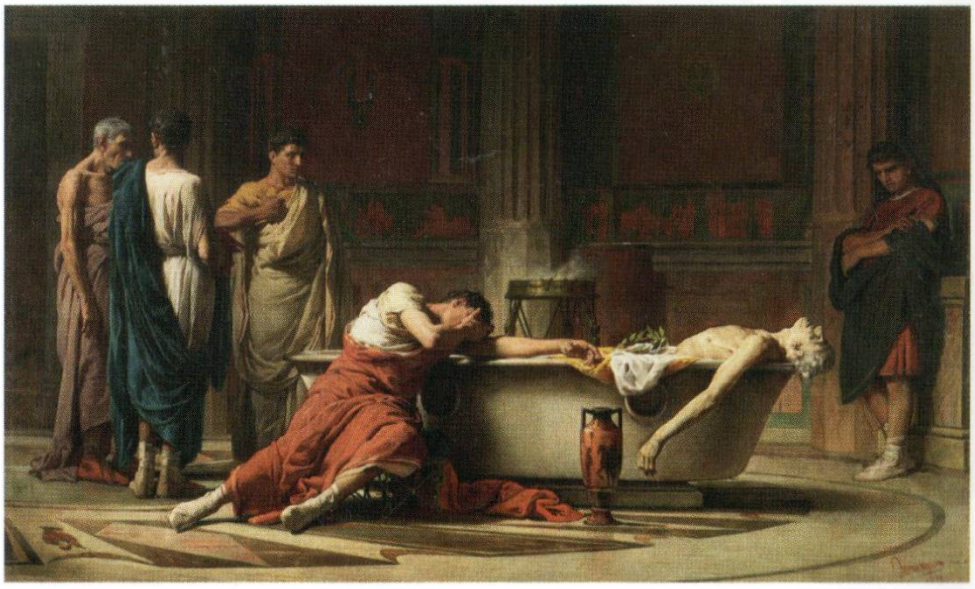

2. *Senekina smrt.* Ova ogromna slika (široka preko četiri metra) španskog slikara iz XIX veka Manuela Domingeza Sančeza, prikazuje trenutak kada je filozof najzad izdahnuo u kadi okružen uplakanim prijateljima.

3. Septimije Sever, njegova žena Julija Domna i njihovi sinčići Karakala i Geta (čije je lice izbrisano). Ovo je redak sačuvani primer slika kakve su nekada bile uobičajene. Ova je nastala u Egiptu. Portret možda tačno prikazuje carev tamniji ten, a možda samo sledi drevni slikarski običaj da se koža odraslih muškaraca slika tamnijim tonovima.

4. Jedna od najupečatljivijih sačuvanih rimskih zidnih slika prvobitno se nalazila u trpezariji Livijine vile izvan grada, a sada se čuva u muzeju Palaco Masimo u Rimu. Prikazuje pažljivo osmišljeni utopijski svet prirode – cveće, voćke i ptice – unutar kuće.

5. Ova tirkizna kameja široka manje od četiri centimetra prikazuje Liviju kako drži verovatno bistu svog sina Tiberija (znak njene brige i ambicije za njega). Drugi pak smatraju da je to bista njenog supruga Avgusta.

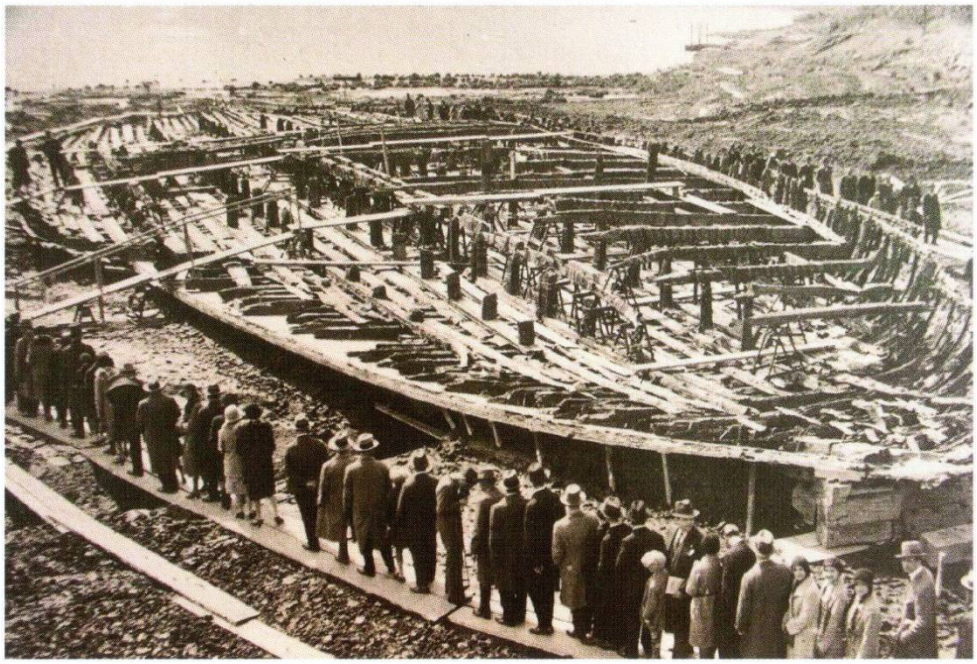

6. Stotine ljudi čekaju u redu 1932. da vide Kaliguline barže kad su, po Musolinijevom naređenju, izvučene s dna jezera Nemi. Iako su neki delovi preživeli, uglavnom su uništene tokom Drugog svetskog rata, a još se ne zna pouzdano jesu li za to odgovorne nemačke ili savezničke snage.

7. Kopija iz XIX veka zidne slike iz „Kuće drevnog lova“ u Pompejima. Na vrhu visi mreža puna voća. Ta domišljatost omogućila bi da goste zaspe kiša sitnih – i krupnijih – poslastica, ponekad u carskim razmerama.

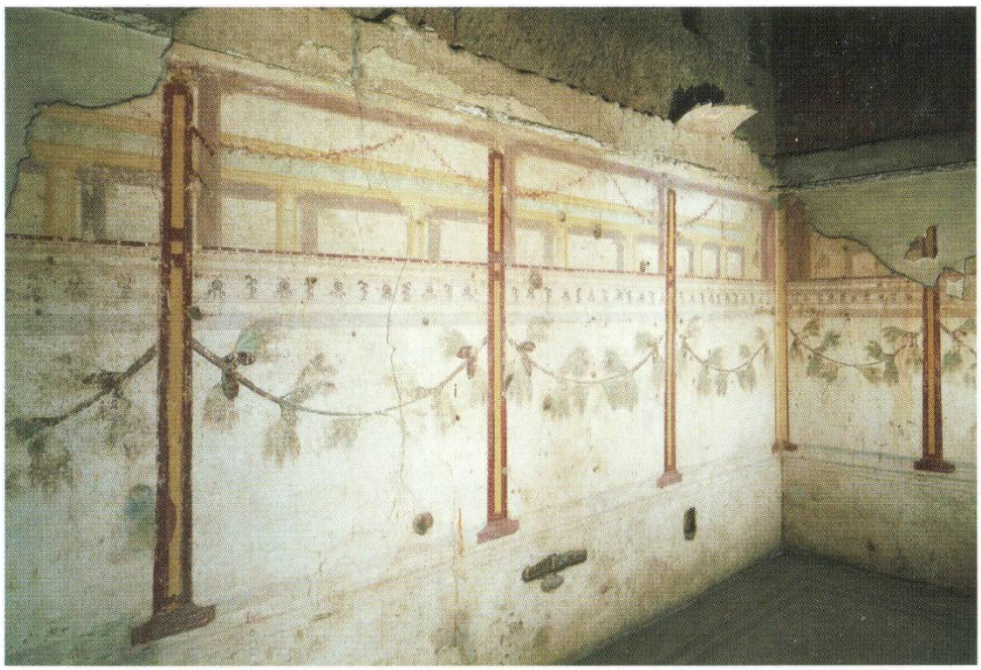

8. Soba oslikana vencima zimzelena u kući na Palatinu koju posetiocima obično predstavljaju kao „Avgustovu kuću". Iako je kuća izuzetno lepo ukrašena, car Avgust gotovo sigurno nije živeo u njoj.

9. Rekonstrukcija jedne velike svečane dvorane Palatinske palate. Mermer jarkih boja tačno oslikava jedan aspekt prvobitnog izgleda. Ali, bez ikakvih stvari i samo sa šačicom sićušnih ljudi...?

10. Jedno od najpoznatijih umetničkih dela iz Hadrijanove palate je ovaj središnji deo velikog podnog mozaika koji prikazuje četiri grlice na pojilištu. Načinjen je od hiljada komadića kamena (*tesserae*), što je omogućilo izradu finih pojedinosti.

11. Klasična slika rimske večere iz „Kuće čednih ljubavnika" u Pompejima. Muškarci i žene leže zajedno – a jedan gost u pozadini već ne može da stoji bez tuđe pomoći.

12. Potpuno moderna i vrlo odlučna: tako je Mesalinu u XIX veku video danski slikar Peter Severin Krejer.

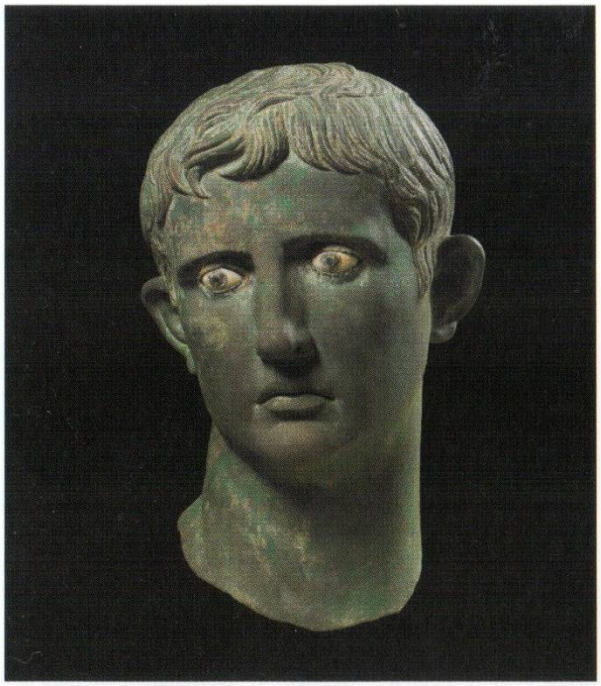

13. Bronzana Avgustova glava sa statue u punoj veličini koja je nekada stajala u rimskom Egiptu. Odsekli su je napadači na carstvo s istoka i zakopali kao trofej pod stepenište hrama u gradu Meroe u današnjem Sudanu. Tu su je arheolozi pronašli 1910. Godine (str. 341).

14. Carske vojničke pobede često su bile preterivanja. Na ovom zlatniku iskovanom pod Trajanom careve titule ispisane su oko njegove glave i motiva na naličju. No glavne poruke su: fraza „*Parthia capta*“ („Partija je poražena“), pobednički trofej i dva zarobljenika ispod. „Pobeda“ je zapravo potrajala svega nekoliko meseci.

15. i 16. Avgustova statua pronađena u vili njegove žene Livije (ilustracija 4). Levo je skulptura kakva je sada. Car prefinjenim grudnim oklopom slavi povraćaj vojničkih stegova koje je Kras izgubio 53. godine pre nove ere. Do nogu mu je mali Kupidon koji pridržava statuu a takođe služi i kao podsetnik da je Avgustova porodica tvrdila da vodi poreklo od boginje Venere. Desno je pokušaj rekonstrukcije prvobitnih boja skulpture.

17. Najraskošnija od svih, „Velika kameja Francuske“ (sada u Nacionalnoj biblioteci u Parizu). Duga preko trideset centimetara i nastala u prvom veku nove ere, prikazuje Avgusta u gornjem redu kao da je na nebu; Tiberije i Livija verovatno su centralne figure u drugom redu; u trećem su pokoreni varvari.

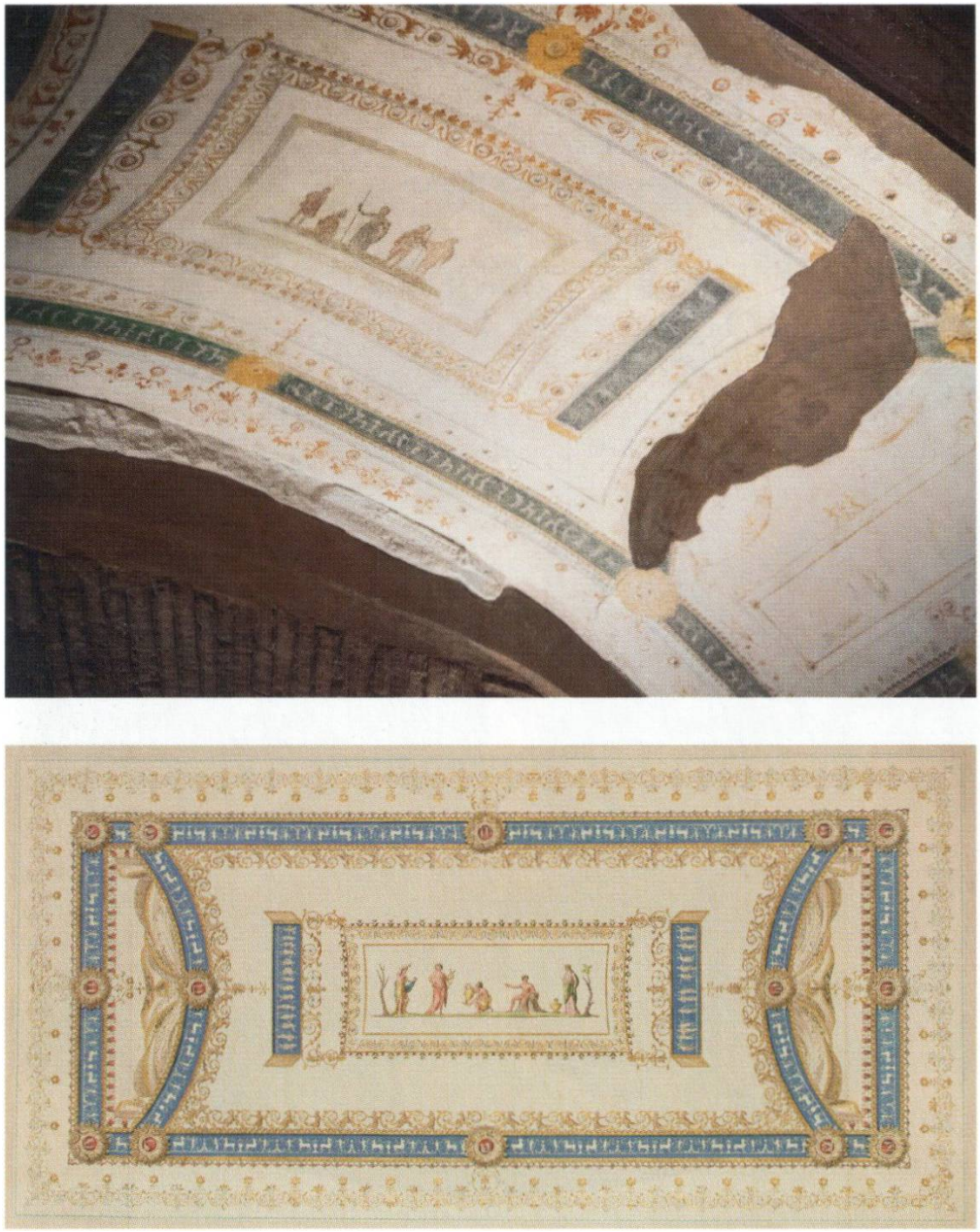

18. i 19. Gore, prefinjena slika na tavanici Neronove trpezarije na Palatinu. Dole, akvarel Agostina Brunijasa iz XVIII veka nadahnut neronovskim ukrasima.

20. Detalj raskoši carskih parkova za uživanje. Ova traka od pozlaćene bronze s umetnutim dragim kamenjem krasila je zid ili skupoceni komad nameštaja.

21. Avgust kao faraon, desno, prinosi žrtvu egipatskim božanstvima Hator i Horusu. Po porudžbini samog cara ova i druge slike u hramu boginje Izide u egipatskom gradu Denduru prikazivale su ga u egipatskom kostimu. Slika je sada ponovo sastavljena u njujorškom muzeju Metropoliten, a svetlosni efekti prikazuju prvobitne boje.

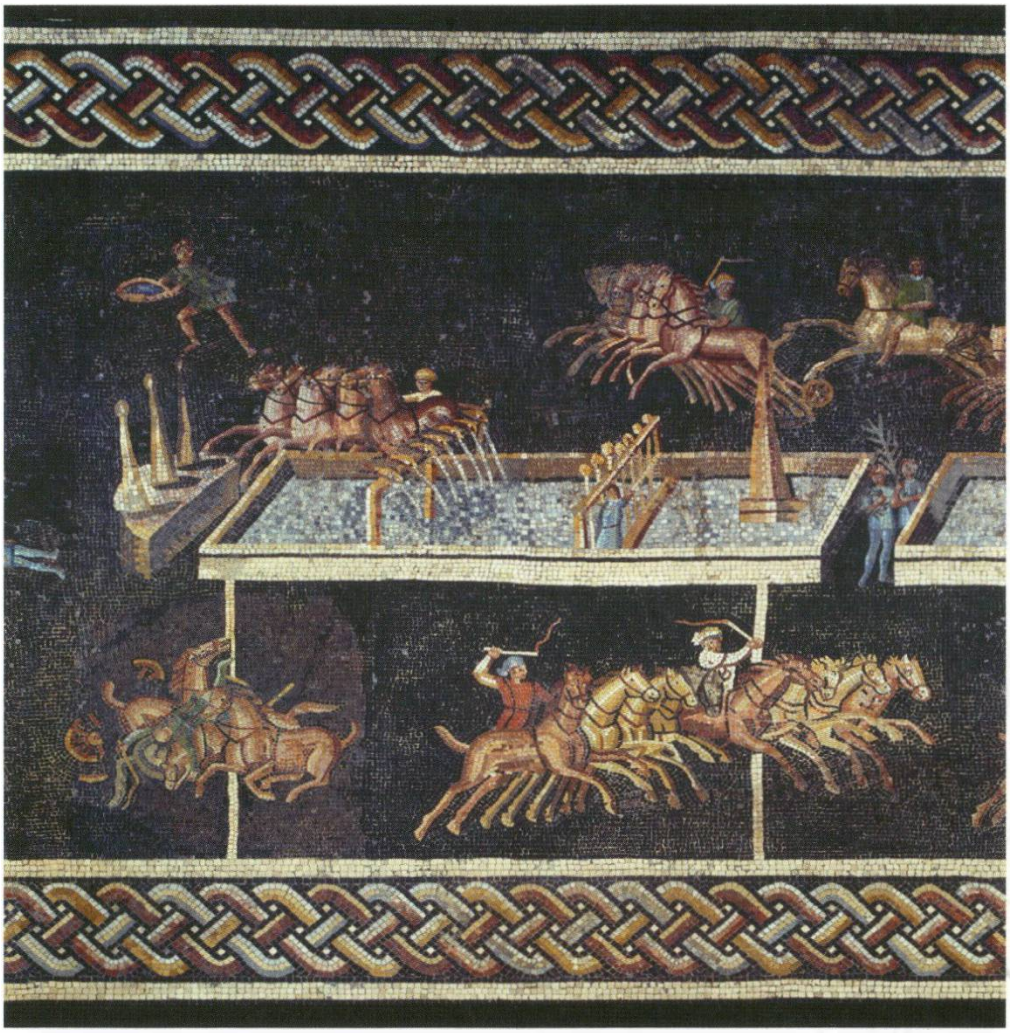

22. Lionski mozaik iz drugog veka nove ere prikazuje trku u Cirkusu Maksimusu Levo je sudar; u prvom planu blisko se utrkuju dvoja kola (jedan jahač je u crvenom, drugi u belom). U sredini je *spina* ili *euripus* sa obeliskom i napravama za brojanje dovršenih krugova. Mozaik je obimno, ali vrlo tačno rekonstruisan.

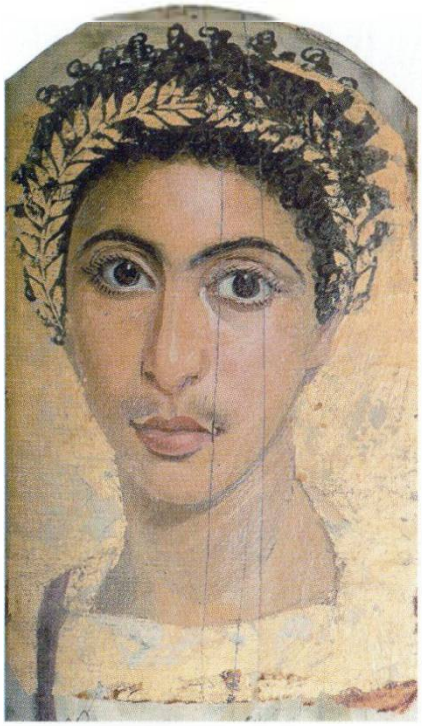

23. Portret mladića iz egipatske mumije iz trećeg veka nove ere. Ovakve slike, umetnute u mumije rimskog doba i sačuvane zahvaljujući toploj i suvoj sredini sada nam pružaju najbolji uvid u inače izgubljenu tradiciju rimskog slikarstva na drvetu. Carskih slika sigurno je nekada bilo svuda.

24. Jedan od pozlaćenih bronzanih paunova – ponekad smatranih simbolom besmrtnosti – koji su nekada krasili Hadrijanov mauzolej. Ovaj sada stoji na kamenom stepeništu Vatikanskih muzeja.

stalnih amfiteatara, ponekad služio ga gladijatorske borbe i lov na divlje zveri). Bio je toliko blizu carske palate da je načinjen hodnik, verovatno u Trajanovo vreme, kako bi car i njegovo osoblje imali neposredan privatni pristup Cirkusu. Jednom prilikom, kad su ljudi u ponoć pokuljali u Cirkus da na vreme zauzmu mesta za sutrašnje trke, Kaligula od njihove galame nije mogao da zaspi. Poslao je svoje ljude da rasteraju masu, ali u nastaloj gužvi – pričalo se – mnogi su izginuli. Nešto slično pričalo se o Elagabalu gotovo dva veka kasnije, ali s klasičnim izmišljenim preokretom. Elagabal navodno nije poslao vojnike nego zmije, „koje su povredile mnoge ljude, a dosta ih je stradalo u bekstvu".

Cirkus Maksimus napušten je u šestom veku nove ere i gotovo potpuno je nestao. Postepeno ga je gutao moderni grad, u devetnaestom veku povrh Cirkusa podignuta je velika plinara, a tek tridesetih godina prošlog veka prostor je raščišćen i pretvoren u park u okviru Musolinijevog arheološkog projekta. Obrisi sedišta tada su obeleženi lažnim zemljanim nasipima kako bi se stekao utisak onoga što se nekada tu nalazilo (samo trkalište zapravo je bilo zatrpano gotovo deset metara ispod moderne površine). To mesto sad je prilično dosadno. Obavljena su samo veoma ograničena iskopavanja, a ako želite da steknete nekakvu sliku kako je Cirkus nekada izgledao, najbolji vodič je niz drevnih slika na

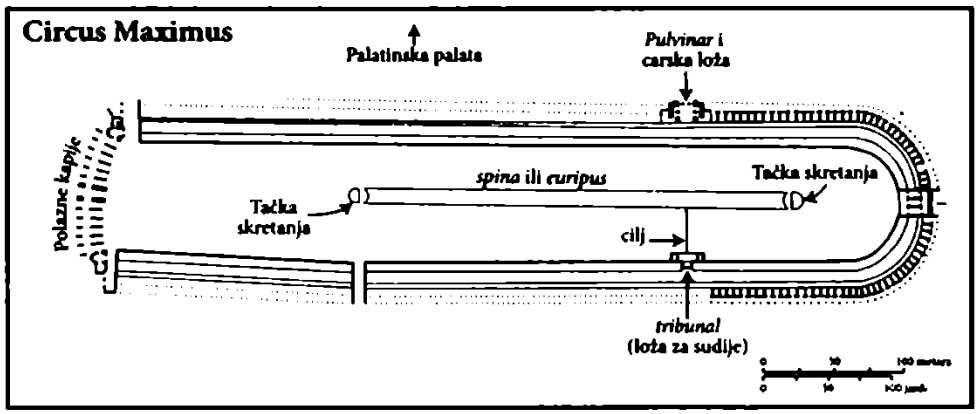

Mada se s tlocrta to ne vidi, centralni deo Cirkusa bio je najvažnija oblast. Poznat kao *spina* (doslovno kičma) ili *euripus* (od grčke reči za uski kanal), bio je ukrašen raskošnim starinama i umetničkim delima.

podnim mozaicima (ilustracija 22) i neka umetnička dela koja su nekada stajala na razdelnom prostoru (iznenađujućoj galeriji dragocenosti), a iskopale su ih renesansne pape da ih izlože negde drugde. Nasuprot tome, Koloseum zaokuplja modernu maštu, iz očiglednih razloga. Veći deo je opstao, ne možete ga prevideti u sredini ogromnog saobraćajnog ostrva u centru Rima. To je mesto hodočašća u znak sećanja na hrišćane koji su tu stradali (uglavnom posle razdoblja o kom pišem u ovoj knjizi), najveća turistička atrakcija u Italiji (sa sve lažnim gladijatorima ispred koji nude da se fotografišu s posetiocima za izvesnu cenu) i kopiran je u milionima modernih majušnih suvenira koji krase police, kamine i frižidere gotovo svuda u svetu.

No, u drevno vreme Cirkus je bio daleko važniji. Bio je veći od Koloseuma. U areni Cirkusa, dvanaest puta dužoj od Koloseuma, dvanaest dvokolica sa po četiri i više upregnutih konja trkalo se stazom dugom petsto metara s obe strane razdelnog prostora zvanog *spina* ili *euripus*. U poređenju s pedeset hiljada gledalaca u Koloseumu, Cirkus je mogao da smesti između sto

58. Pogled na Cirkus Maksimus prema Palatinskoj palati pokazuje kako su ta dva zdanja bila blisko povezana. Dole desno je tačka skretanja između dve trake trkališta; polazne kapije su na drugoj strani. Kula pored tačke skretanja je srednjovekovna.

pedeset i dvesta pedeset hiljada ljudi – a ako je gornja granica tačna, imao je dvostruko više mesta od najvećih današnjih fudbalskih stadiona. Osim toga, koristio se češće nego Koloseum. Prema kalendaru iz sredine četvrtog veka nove ere (mada su brojevi vremenom rasli), trke su se održavale šezdeset četiri dana godišnje, a redovne gladijatorske borbe svega deset dana.

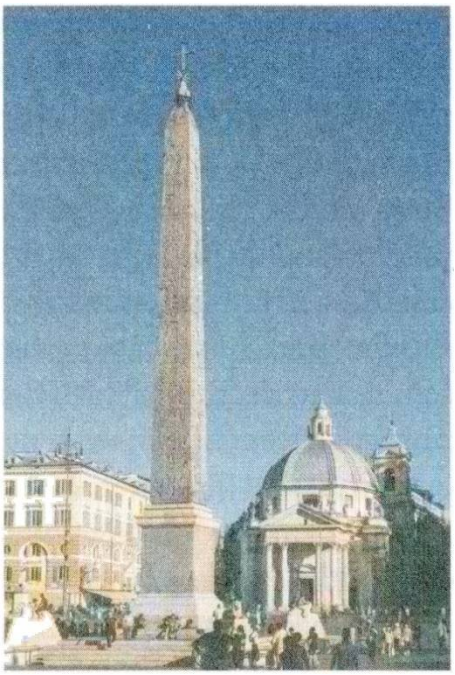

59. Ovaj obelisk, sada na Pjaca del Popolo, nekada je stajao u centralnom delu Cirkusa Maksimusa. Izrađen u Egiptu od lokalnog kamena krajem drugog milenijuma pre nove ere, donesen je u Rim po naređenju cara Avgusta.

Trke konja i dvokolica takođe su imale dugu istoriju. Prvobitno su bile deo gradskih tradicionalnih verskih svetkovina i, kakvu god svetovnu sliku mi sada imali u glavi, uvek su bile tesno povezane s bogovima. Avgust je, na primer, u *Mojim delima* napisao da je u Cirkusu podigao novi balkon ili hram (latinski tehnički izraz je *pulvinar*) u koji su smeštene statue bogova kao da posmatraju predstavu. Prema rimskim mitovima upravo tu, tokom verske proslave na mestu budućeg Cirkusa nedugo po osnivanju grada, prvi Rimljani prevarili su svoje susede Sabinjane i odveli njihove ćerke da postanu rimske supruge (takozvana otmica Sabinjanki). Prvi stalni Cirkus izgrađen je navodno na istom mestu dva veka kasnije, pola milenijuma pre prvog stalnog amfiteatra u gradu.

Uprkos religijskim vezama, trke nisu bile dostojanstvene. Daleko od toga. To nije bio uređeni svet Koloseuma za početak, bilo je manje podvajanja publike. Iako su senatori i vitezovi imali rezervisana mesta u prvim redovima, a Avgust je naredio da svi moraju da nose toge, muškarci i žene sedeli su zajedno. Rimski pesnik Ovidije čak se šalio u svojoj parodiji *Veština zavođenja* da je Cirkus odlično mesto za upoznavanje: „Sedi uz devojku, niko te

ne sprečava/trljaj se uz nju koliko god možeš", savetuje on posle jeftinog (ili neukusnog) prisećanja na Otmicu Sabinjanki kojim je prikazao istorijsku pozadinu erotske strane Cirkusa. Neki drevni opisi, mada često iz pera nezadovoljnih intelektualaca, kažu da je masa umela zaista da podivlja kad su takmičari izvodili opasno polukružno skretanje na svakom kraju staze i borili se da izbiju na čelo tokom uobičajenih sedam krugova oko razdelnog prostora. Plinijev prezir prilično je prigušen: „Hiljade odraslih ljudi ponašaju se kao dečurlija." Hrišćanski pisac Tertulijan stoleće kasnije mnogo je mračnije pisao o publici na trkama nego o gledaocima u amfiteatru. Njihovu mahnitost, slepu ostrašćenost, ludilo, urlike i psovke smatrao je đavolovim delom, a naglašavao je i dodatni činilac klađenja kog, koliko znamo, na gladijatorskim nadmetanjima nije bilo. Osim toga, uzbuđenje su neizmerno podizale četiri baze obožavalaca, drevni ekvivalent navijačkih klubova, koje su podržavale timove jahača iz suparničkih štala koji su nosili tunike različitih boja a verovatno su im i dvokolice bile u istoj boji: „Plave", „Zelene", „Crvene" i „Bele" (Domicijan je pokušao da doda još dve ekipe, „Zlatnu" i „Purpurnu", ali to nije uzelo maha). Plinije ponovo potpuno ozbiljno, a možda i uobraženo, izražava zbunjenost: čemu, za ime sveta, tolika galama zbog boje?

Visoki ulozi

Za cara je povezanost s trkama takođe podrazumevala dobro poznato održavanje ravnoteže. Iako se mnogo više privatnog novca trošilo na trke i infrastrukturu štala nego na predstave u Koloseumu, carevi su se trudili da se pokažu kao velikodušni pokrovitelji, plaćali su dodatne trke, uvećavali nagrade za pobednike, proširivali i poboljšavali sam Cirkus i popravljali ga kad se ošteti (Antonin Pije je, na primer, izveo neke hitne opravke kada je noseći stub nekih gornjih sedišta popustio tokom trke; kako kaže *Carska povest*, tom prilikom poginulo je 1.112 ljudi). Vladare su hvalili što se prema trkama odnose ozbiljno. Nije bilo

pametno koristiti vreme u Cirkusu za prepisku, a bilo je pametno da se vladar učtivo izvini, kao što je Avgust činio, ako ne može da prisustvuje trkama. Bilo je važno i gde car sedi. Uprkos prezrivom tonu kojim je inače govorio o trkama, Plinije je u *Panegiriku* čestitao Trajanu što gleda trke „s istog nivoa" kao narod, sedeći među narodom, na sedištima za javnost. No, to nije bilo redovno carsko mesto. Po svemu sudeći carevi su sedeli pored božanskih statua u pulvinaru koji je nekako služio i kao carska loža – prema tome, ne demokratski i ne na istom nivou kao obični smrtnici. Naravno, carska strast prema trkama dvokolica morala je promišljeno da se odmeri. Nekoliko careva je navodno oponašalo profesionalne trkače koji su uprkos značajnim novčanim nagradama i velikim broju navijača bili društveno na niskoj lestvici gotovo koliko i gladijatori. No, carevi su uglavnom nastupali na privatnim gradskim trkalištima ili van Rima (Karakala se navodno trkao u Germaniji ili u Mesopotamiji, današnjem Iraku, a Neron se otvoreno nadmetao na trkama u Grčkoj). Čak i Komod je, prema rečima Kasija Diona, vozio dvokolice u javnosti samo po noćima bez mesečine da ga niko ne bi video.

Trke su pak izazivale druge dileme za cara i o caru. Kako se on uklapao u suparništvo navijačkih grupa? Da li je njegovo prisustvo donosilo prednost nekoj strani? Da li je kvarilo zabavu ako najmoćniji čovek u gradu podržava jednu grupu? Većina careva navijala je za Zelene, samo Vitelije i Karakala su bili pristalice Plavih. (Vitelije je, pre nego što je postao car, čak dobio zapovednički položaj zahvaljujući uticaju jednog navijača Plavih na dvoru, ili se bar tako pričalo.) Bilo je i mnoštvo priča o tome kako su carevi dozvolili da se njihova navijačka strast pretvori u zlo. Kada su, na primer, gledaoci aplaudirali jednom suparničkom timu suviše vatreno, Kaligula se navodno okrenuo ka njima i zarežao: „Voleo bih da Rim ima samo jedan vrat" (nagoveštavajući da bi voleo svima da odrubi glavu jednim zamahom mača). Vitelije je navodno ubio neke nedužne navijače jer su rđavo govorili o Plavima. No, navijanje je moglo utiče na cara i njegovu sliku u javnosti i na druge načine. Od davnina se znalo da strast prema trkačkim

ekipama može čak i obične ljude da odvede u sulude krajnosti. Plinijev ujak je u svojoj enciklopediji zabeležio smrt čoveka koji se bacio na pogrebnu lomaču svog omiljenog trkača Crvenih. Galen zanimljivo spominje navijače (ili možda trenere) kako njuškaju balegu svojih omiljenih konja kako bi procenili da li ove buduće pobednike pravilno hrane. Navijačka strast careva sledila je isti obrazac, samo u većim razmerama, i pokazivala je koliko opasan (ili smešan) može biti vladar čije su misli zaokupljene trkama.

Kaligulina strast prema njegovom omiljenom trkačkom konju po imenu *Incitatus* („Puna brzina") prevazilazila je priče o tome da je pozivao konja na večeru ili pretio da će ga imenovati za konzula. Bila je sastavni deo careve preterane zainteresovanosti za trke uopšte. Kaligula je navodno toliko voleo Incitata da je uveče uoči trke slao vojnike u štalu da paze da niko ne poremeti san njegovom konju, a obezbedio mu je štalu od mermera, jasle od slonovače, purpurne pokrivače (carske boje) i raznu drugu raskoš uključujući i kuću, nameštaj i robove. Nije Kaligula jedini išao tako daleko. Luciju Veru su njegovog omiljenog konja po imenu *Volucer* („Letač") dovodili u palatu pokrivenog takođe purpurnim plaštom i hranili su ga suvim grožđem i orasima umesto ječmom. Čak je poručio minijaturnu zlatnu statuu svog ljubimca, nosio je svuda sa sobom, a konja je na kraju sahranio u naročitoj grobnici. Komod je slično bio opsednut konjem zvanim *Pertinax* (što otprilike znači „Izdržljivi"). Jednom prilikom naredio je da mu kopita oboje zlatnom bojom za paradu u Cirkusu, a nadmašio je ostale pokrivši ga ne obojenim ćebetom, nego zlatnom kožom. Poruka je bila da carevi, kao navijači, nisu znali da stanu.

Dodatno uzbuđenje trkama u Cirkusu Maksimusu davali su broj gledalaca i dramatični susret cara i njegovog naroda. U Rimu nije bilo zvanične ustanove koja bi omogućila građanima da u celini, a ne kao pojedinci ili malobrojna izaslanstva, iznesu svoje stavove caru. Zbog toga je svaki veliki skup kom je car prisustvovao nudio narodu priliku da prigovori, negoduje, moli ili zahteva, ukratko, da ga car primeti. To se ponekad dešavalo u Koloseumu (gde je Hadrijan jednom rizikovao da na neki zahtev odgovori

preko glasnika umesto da se lično obrati narodu). Ponekad se, kao što ćemo videti, to događalo i u manjim gradskim pozorištima. No, daleko najveće i najznačajnije mesto susreta vladara i podanika bio je Cirkus Maksimus na kom je mogla da se kupi čak četvrtina žitelja grada i na kom je car bio pred njima i čuo ih je. Više nego bilo gde, car je u Cirkusu Maksimusu bio izložen masi onih kojima je vladao. „Slobodan dan" na trkama mogao je da bude dan bavljenja politikom za cara – i za masu.

Jevrejski istoričar Josif Flavije video je ovu logiku sasvim jasno. Na trkalištu su Rimljani, objasnio je, mogli da kažu caru šta žele, a u njegovom interesu bilo je da to ostvari. Ne znamo koliko se često to dešavalo, ali pretpostavljam da su carevi, kad se desi, uglavnom davali masi ono što je tražila. Nije bilo prostora za pregovore o časnom odbijanju ili kompromisu pred stotinama hiljada besnih ili uznemirenih ljudi koji misle da su bezbedni jer ih je mnogo. Rimski pisci su češće komentarisali prilike kad su carevi nečasno odbijali zahteve naroda, a narodu pak brojnost nije davala bezbednost kakvu je očekivao. Josifove primedbe, na primer, izazvali su zahtevi upućeni Kaliguli u Cirkusu 41. godine nove ere da smanji poreze. Car je to odbio poslavši vojnike da uhapse i pobiju vodeće buntovnike (ostali su ubrzo ućutali, mada svakako posle toga nisu mogli da se usredsrede na trke). Bio je to brutalan i grub način kontrolisanja mase, ali možda i jedino praktično rešenje u datim okolnostima, osim pristanka.

Ideja da je Cirkus Maksimus mesto za iznuđivanje ustupaka od cara izazivala je proteste čak i kada sam car nije bio prisutan. U građanskom ratu 193. godine, kad je na presto nakratko došao Didije Julijan – čovek za kog je Kasije Dion „izvajao svoje lice" (str. 77) – masa naroda provela je dvadeset četiri sata u Cirkusu u kom nije bilo predstava protestujući protiv njega, mada su demonstranti na kraju ogladneli i otišli kući. Kao Trafalgarski trg u Londonu, Cirkus je bio pogodan otvoreni prostor snažno povezan s glasom naroda.

Protesti su se turobnije završili tokom trka održanih 190. godine pod Komodom. Vladala je glad za koju je (pogrešno) optuživan

oslobođenik Kleander, carev privatni sekretar, navodno veoma uticajan na dvoru. U pažljivo pripremljenim demonstracijama odmah posle sedme trke na programu tog dana grupa dece istrčala je na stazu predvođena „strašnom" ženom (kasnije se pričalo da je to bila neka boginja) i počela da skandira parole protiv Kleandra koje su ostali prihvatili. Pošto Komod nije bio na trkalištu, veliki broj nezadovoljnika krenuo je na jedno njegovo prigradsko imanje, Vilu Kvintilija, da zahteva Kleandrovu smrt. Dio, koji je zabeležio ovu priču, tvrdi da je kukavičluk naveo Komoda da popusti i dozvoli da Kleandrovu glavu pronesu na motki kroz grad. Ovaj događaj takođe naglašava koliko je malo manevarskog prostora car imao. Kao što je rekao Josif Flavije, načelno je bilo u carevom interesu da popusti.

Pošto su ulozi u ovakvim susretima bili tako visoki, ne čudi što su trke u Cirkusu ponekad za careve označavale početak kraja. Napad Kaligulinih vojnika na masu navodno je bio među činiocima koji su naveli atentatore da stupe u dejstvo. No mračna slutnja smrti vrebala je čak i iz carevih uspeha na trkalištu. Komod je na kraju možda zažalio svoje oduševljenje Pertinaksom, svojim omiljenim konjem. Životinju su ostali navijači u Cirkusu pozdravili toplim povicima. „To je Pertinaks, to je Pertinaks!", vikali su. To je bio samo predznak onoga što će doći, jer čovek koji je proglašen za cara neposredno posle Komodovog ubistva takođe se zvao Pertinaks. Čak i u to vreme pričalo se da je klicanje konju Pertinaksu pratilo mrmljanje: „Kamo sreće!" Bila istinita ili ne (a kao i sva slična znamenja, verovatno je kasnija izmišljotina, stvorena ili prilagođena da se uklopi u okolnosti), priča prikazuje zadovoljstvo, ali i opasnost trka za cara.

Drama

Rimljani su načelno voleli pozorišne predstave svih vrsta koliko i krvave spektakle ili trke dvokolica po kojima su sada najpoznatiji. No, pozorište je takođe bilo rizično mesto za cara. Krajem

Avgustove vladavine postojala su tri stalna otvorena pozorišta u gradu, kao i brojne privremene scene, a Rimljani su mogli da vide razne vrste predstava: od farse i tragedije do obnove klasične grčke drame, od nastupa komičara i lakrdija do recitovanja i pevanja stihova. Neke su, kao i trke u Cirkusu, bile vezane za zvanične verske svetkovine, druge su pak bile privatni poduhvati. Pozorišta su bila daleko manja od drugih zdanja namenjenih razonodi. Najveće od tri stalna bilo je takozvano Marcelovo pozorište, započeto pod Julijem Cezarom, dovršeno pod Avgustom, a nazvano po jednom od onih Avgustovih naslednika koji nisu poživeli dovoljno dugo. U šesnaestom veku pretvoreno je u palatu, a sada se u njemu nalaze vrlo skupi stanovi. Čak i ovo pozorište moglo je da primi najviše dvadeset hiljada ljudi. No, iako su pozorišta bila manja, predstave u njima bile su češće od drugih događaja; u onom istom kalendaru iz četvrtog veka u kom su navedena šezdeset četiri dana za trke čak sto jedan dan obeležen je za pozorišta.

Trebalo je da ista stroga pravila podvajanja iz Koloseuma važe i za pozorišta: muškarci i žene sedeli su odvojeni, polukružni

60. Fasada Marcelovog pozorišta s renesansnim nazidanim spratom. Tri stuba u prvom planu pripadaju hramu Apolona, takođe izgrađenom u Avgustovo doba.

redovi sedišta bili su okrenuti prema pozornici, a senatori su imali mesta najbliža sceni. Gde je sam car redovno sedeo ne znamo tačno (delimično zato što nijedno pozorišno gledalište nije sačuvano). No, publika ga je svakako videla i ponovo je bio meta njenih zahteva. Upravo u pozorištu je negodovanje gledalaca primoralo Tiberija da vrati u javno kupatilo antičku grčku statuu koju je odneo svoju kuću. Avgust je pretrpeo poniženje pred punim gledalištem na otvaranju Marcelovog pozorišta. Tom prilikom sigurno je bio sa senatorima uz pozornicu pošto je koristio prenosivu *sella curulis*, komplikovanu sklopivu stolicu i nešto najbliže opipljivom „prestolu" što su Rimljani imali. Na carevu nesreću, mehanizam je popustio, stolica se srušila i Avgust je pao na leđa pred okupljenim gledaocima.

Ove pozorišne predstave ističu se po načinu na koji je satirična kritika cara unesena u tekstove ili su je improvizovali smeli glumci, a publika je u tome uživala. Sloboda pozorišta obuhvatala je pravo zbijanja šala na račun vlastodržaca, čak i pred njima. Jednu od najboljih i najzajedljivijih šala izveo je glumac po imenu Datus u muzičkoj predstavi tokom Neronove vladavine. U to vreme govorkalo se da car ne samo što je saučestvovao u trovanju svog poočima cara Klaudija, nego je pokušao da udavi svoju majku tako što ju je poslao iz Baje u čamcu sa sklopivim krovom koji se raspao na pučini. (Agripina je uspela da dopliva do obale; Neron nije računao na to da mu je mama odlična plivačica i kasnije je navodno poslao grupu ubica da je dokrajče.) U jednoj Datusovoj pesmi bio je stih: „Zbogom, oče, zbogom, majko", a on ga je izvodio uz pokrete rukama; prvo se pretvarao da pije (otrov), a zatim da pliva. Sto godina kasnije Marko Aurelije morao je da istrpi dvojicu glumaca koji su na pozornici izvodili slabašnu šalu o imenu jednog navodnog ljubavnika njegove žene Faustine. Jedan lik u predstavi pita drugog kako se zove ljubavnik njegove žene. „Tul, Tul, Tul", glasi odgovor. „Ne razumem", kaže prvi. „Rekao sam ti tri puta", odvraća drugi, „zove se Tul." Predvidiva poenta rđave šale bila je u tome što se Faustinin ljubavnik zvao Tertul, doslovno „Tri (*ter*) Tul."

Car je morao da odluči kakva je najbolja reakcija na ovakve šale. Bilo je lako pogrešiti. Kaligula je navodno naredio da živog spale pisca koji je uneo šaljivu dvosmislicu (verovatno na carev račun) u jednu repliku. No, ni Marko Aurelije nije stekao mnogo pohvala time što je strpljivo slušao šale o Tertulu i nije kaznio krivce. Činilo se da krotko dozvoljava da komičari vređaju i njega i njegovu ženu. Neron je u ovome bio najveštiji pokazavši da ume da prihvati šalu na svoj račun, ali da nije slabić. Nije pogubio Datusa, nego ga je za drsko oponašanje trovanja i plivanja samo poslao u progonstvo.

Neron je takođe bio u središtu velikih kontroverzi povezanih s pozorištem, tačnije: kako spojiti njegovu ulogu cara s njegovom ličnom strasti prema glumi i javnim nastupima. Glumci su, kao gladijatori i vozari dvokolica, bili društveno prezrene, ali istovremeno blistave i primamljive poznate ličnosti. Klaudije je navodno morao u pozorištu da podnosi neprestana dobacivanja iz publike o tome zašto slavni glumac Mnester ne nastupa – zato što se verovalo da se Mnester zabavljao u palati s Klaudijevom tadašnjom suprugom Mesalinom. Kao i u slučaju boraca u areni, pripadnika rimske elite željnih da se oprobaju na pozornici bilo je dovoljno da im se to zvanično zabrani. Veruje se da je Neron najbezočnije kršio ta pravila i vekovima su ga pamtili kao „cara glumca".

Sve je počelo privatno, ali Neron je, prema uobičajenoj priči, postepeno počeo da glumi i u javnosti, prvo u Napulju, gde se pozorište zloslutno srušilo odmah posle njegovog nastupa, a zatim i u samom Rimu, gde je nastupao u recitalima (ne kao član redovne trupe nego kao solista s malom pratećom grupom) pevao i svirao liru. Postoje brojne živopisne i čudnovate anegdote o njegovim nastupima i pozorišnim ambicijama. Prihvatao se nekih neobičnih uloga, igrao je i muškarce i žene, a jedna od najzloglasnijih bila je „Kanakin porođaj", uloga mitološke „heroine" koja rađa dete svom bratu i zatim se ubija. No, imao je čitav repertoar tema o mitološkim kraljevima i tiranima, uključujući „Edipovo oslepljenje" i „Oresta materoubicu". Navodno je čvrsto kontrolisao publiku. Niko nije smeo da izađe iz pozorišta dok on nastupa (pričalo se

da su se neki ljudi pretvarali da su mrtvi kako bi pobegli i da se jedna žena porodila u gledalištu jer nije mogla da izađe). Budući car Vespazijan čak je isključen iz Neronovog bliskog kruga zato što je zadremao tokom jednog carevog recitala. Po svemu sudeći Nerona je više zanimalo pozorište nego upravljanje carstvom. Kad je pred kraj vladavine okupljao vojsku za gušenje ustanka u Galiji, prvo je pripremio kola za prevoz svoje scenske opreme. Najčuvenija je priča o tome da je veliki požar u Rimu pretvorio u priliku za nastup; gledao je plamen s bezbedne daljine i svirao liru na temu propasti Troje – tako je nastala izreka: „Svira dok Rim gori."

Ove priče uglavnom su preterane. Ako je Vespazijan i bio isključen iz careve blizine, to nije dugo potrajalo jer je uskoro dobio važnu zapovedničku dužnost u Judejskom ratu. Šta god da je Neron radio tokom velikog požara, prilično je pouzdano utvrđeno da je program pomoći koji je pokrenuo (uključujući i ustupanje sopstvenih imanja beskućnicima) bio neočekivano delotvoran. To su priznavali čak i njegovi najljući tadašnji kritičari. Bilo kako bilo, neki njegovi nastupi verovatno su bili vrlo popularni. (Drevni i moderni pisci lako mogu da stvore mračan utisak ubacujući ponegde nagoveštaje prinude, tvrdeći da su „mnogi ljudi bili prisiljeni da prisustvuju", iako je moguće da su odlazili na predstave svojom voljom.)

No, izobličene, preterane ili ne, ove priče o Neronovoj pozorišnoj strasti mnogo su više od zgražanja nad carevim lošim ponašanjem ili sklonosti ka tiraniji. Istražujući šta znači imati glumca za cara rimski pisci domišljato su skretali pažnju na probleme i nezadovoljstvo vladavinom jednog čoveka.

Kao što smo videli u distopijskom Elagabalovom svetu, najopasnija pitanja rimske autokratije bila su kako prepoznati šta je istina i kako da ljudi u svetu careva znaju treba li da veruju onome što čuju i vide. Činjenice i mašta na pozornici pridavale su tome novi obrt. Za početak, u nekim pričama o Neronovim nastupima „pretvaranje da si neko drugi" nije bilo zadatak glumca, nego gledalaca. Pravili su se mrtvi kako bi pobegli, ili su se (za razliku

od Vespazijana) pretvarali da uživaju u predstavi. Ako je car glumac, činilo se, onda i svi ostali moraju da budu glumci/varalice.

No, postavljalo se i pitanje teško razaznatljive i nestalne granice između Nerona kao cara i uloga koje je igrao. Neke od njegovih najpoznatijih uloga očigledno su se podudarale s njegovim životom. „Edipovo oslepljenje" (kad je, prema legendi, otkrio da se oženio rođenom majkom, Edip je sebi iskopao oči) svakako se podudaralo s navodima da je Neron počinio rodoskvrnuće sa svojom majkom Agripinom. Slično Datusovoj šali, „Orest materoubica" podseća na navode da ju je kasnije ubio. Te podudarnosti pojačavao je njegov scenski kostim. Sledeći drevnu tradiciju, nastupao je pod maskom, ali pričalo se da njegova maska nije bila uobičajeno visokostilizovana, nego da je ponekad imala njegove prepoznatljive crte. Kad je igrao žene, maska mu je imala crte trenutne ljubavne partnerke. Drugim rečima, igrao je ulogu najčuvenijeg mitološkog materoubice noseći masku sa sopstvenim licem. Kako je onda iko mogao da razlikuje pravog cara od pozorišnog lika? Da li je car stalno glumio?

Drugim rečima, kako je Filostrat, grčki intelektualac, razmišljao sto pedeset godina kasnije, po čemu se razlikuje glumac koji na pozornici igra tiranina, a onda poželi da postane tiranin u stvarnom životu, od tiranina u stvarnom životu, kao što je Neron, koji želi da igra tiranina na pozornici?

Ova pitanja o pretvaranju i prikrivanju ovekovečena su najživlje u priči o jednoj „slobodnoj večeri" kad je Neron prerušen uveče izašao u potrazi za sumnjivim krčmama, polusvetom, tučama, pa i nečim još gorim (Svetonije tvrdi da su neke njegove žrtve bacane u kanalizaciju). Te večeri zabava je krenula naopako za nedužnog i inače nepoznatog senatora po imenu Julije Montan. Bio je napolju sa suprugom i Neron joj je, brižljivo prerušen i s perikom, dobacio nešto uvredljivo. Montan je pretukao cara i napravio mu masnicu na oku. Dion u svojoj verziji priče kaže da bi sve bilo u redu samo da je Montan posle toga ćutao. Mnogi građani Rima dobro su znali šta Neron radi posle sumraka, pa je nesrećni senator, koji je prepoznao nasrtljivca na ulici, pisao caru

da se izvini. To je bila kobna greška. Pročitavši pismo car je samo promrmljao: „Znači, znao je da udara Nerona." Kad je čuo za to, Montan se ubio, nesumnjivo strepeći od nečega još goreg. Prema logici priče njegov zločin bio je to što je prozreo carevu glumu.

Lov za dečake

Kad je Komod ubijao životinje s mostića preko Koloseuma samo se pretvarao da je lovac. No, u rimskom repertoaru razonode postojala je još jedna vrsta ubijanja životinja. Daleko od amfiteatara neki carevi su, pre svega Trajan i Hadrijan, bili poznati po tome što im je lov u divljini, na konju ili pešice, omiljena razonoda, a to je najmanje jednom ovekovečeno skulpturom u gradu Rimu koja prikazuje cara kako savladava lava, divljeg vepra i medveda. No, iako se povezivao sa smelošću, muževnošću i slavom i nije imao brojnu i možda netrpeljivu publiku, ovaj vid carske razonode takođe je mogao biti opasan po ugled.

Rim je prema lovu imao nejasan stav. Jedni su ga osuđivali kao „istočnjački" tiranski običaj držanja životinja zatvorenih u naročitim oborima ili lovištima kao nepomične mete za lovca (što se nije mnogo razlikovalo od Komodovog načina lova), mada su odobravali veštinu i opasnost „pravog" lova za „prave muškarce". Drugi su se pitali da li je lov, čak i u divljini, dobra priprema za ratnu borbu ili samo zabavno skretanje pažnje s rata. Treći su pak mislili da oni koji ionako ubijaju iz zabave ne moraju ni da odlaze u divljinu, nego mogu da gledaju lov u areni i „sačuvaju noge umesto da ih izgrebu do krvi trčeći kroz šumu". Postojali su i različiti stilovi lova. Plinije, knjiški moljac od glave do pete, nosio je u poteru za divljim veprovima pribor za pisanje, za slučaj da mu na pamet padne neka misao predobra da se zaboravi.

Iako se lov uglavnom odvijao izvan pogleda javnosti, ti različiti stilovi govorili su mnogo o karaktera i vrlinama različitih careva. Jednom prilikom je mladi Marko Aurelije, takođe strastveni čitalac, u pismu Frontonu objasnio kako se vratio iz lova i, ne

61. Reljefni prikazi Hadrijana u lovu, načinjeni od prerađenog ranijeg spomenika, ugrađeni su u Konstantinov slavoluk, dovršen 315. godine nove ere. Na ovom reljefu Hadrijan i njegovo društvo love divljeg vepra. Hadrijanovo lice (glavna figura na konju) prepravljeno je tako da liči na Konstantinovo, ali Antinoj u drugom planu i dalje je prepoznatljiv (drugi sleva).

pogledavši ko je šta ulovio, skinuo lovačku opremu i posvetio dva sata čitanju klasičnih rimskih beseda (što je njegov vaspitač svakako i želeo da čuje). Avgust po svemu sudeći nije bio lovac na krupnu divljač i više je voleo da provede popodne pecajući u tišini. A razlika u stilu lova Domicijana i Trajana pružila je novu priliku Pliniju da u *Panegiriku* razotkrije njihove mane i vrline.

Trajanova razonoda, kaže Plinije, bila je da sam krene pešice, penje se na visoke planine i isteruje zveri iz brloga, ili da ih tera uz ravnica i štiti seljake od štete koju prave. Kao da je i u slobodno vreme radio svoj redovni posao: branio Rim od neprijatelja i štitio njegove građane. Nasuprot tome, Domicijan je bio od onih koji su se zabavljali ubijajući već manje-više zarobljene životinje u svom lovištu u Albanskim brdima. Svetonije ga opisuje kako besmisleno

i opako (mada odlično ciljajući) ispaljuje po dve strele u glavu svog plena kako bi delovao kao da ima rogove. Jedan grčki intelektualac, takođe Dion, ali s nadimkom Zlatousti, bio je još jasniji. Neki carevi, kojima nije bio zadovoljan, cvileli su i kukali na pozornici u slobodno vreme (mislio je na Nerona), ili su bez trunke napora ubijali divljač zatvorenu na njihovim privatnim lovištima. Dobri carevi, na primer Trajan, pokazivali su svoje vrline razonodom od koje su bili snažniji, hrabriji i spremniji za borbu.

Plinije je smatrao da se car najbolje razotkriva onim što voli da radi u slobodno vreme. No, njegova glasna odbrana Trajanovog lova možda nagoveštava da nisu svi odobravali tu razonodu. Možemo pronaći raznovrsne rasprave i strepnje u vezi sa strašću prema lovu njegovog naslednika Hadrijana.

Hadrijan je lovom ostavio tragove širom rimskog sveta, ne samo u skulpturama u prestonici. U današnjoj Turskoj osnovao je grad i dao mu ime „Hadrijanovo lovište" (*Hadrianoutherae*) zbog vrlo uspešne lovačke ekspedicije, a na gradskim novčićima prikazan je u lovačkom kostimu. Kad je u Grčkoj ubio medveda, posvetio je „najbolje delove" Erosu, bogu ljubavi. U neprijatno sladunjavoj posveti uklesanoj u kamen koja još postoji on moli Erosa da mu udahne milost svoje majke Afrodite. Nešto kasnije, 130. godine, u Egiptu je pošao u lov sa svojim ljubavnikom Antinojem, a tu priliku rečito je ovekovečio stihovima na grčkom tadašnji egipatski pesnik Pankrat, upamćen isključivo zato što je imao sreće da car zapazi i pohvali njegovu pesmu. Sačuvana su četiri stiha citirana u opširnoj zbirci sastavljenoj nekoliko decenija kasnije, ali još tridesetak stihova, gotovo sigurno iz iste pesme, otkriveno je na komadićima egipatskog papirusa.

Stihovi prikazuju ovaj lov Hadrijana i Antinoja kao epski sukob s lavom koji je pustošio prostrane seoske oblasti severne Afrike. Hadrijan probada lava prvi, bronzanim kopljem, ali samo ranjava zver koja besni, pena joj izbija iz ralja, škrguće zubima i grebe zemlju šapama tako jako da oblaci prašine skrivaju sunce. Hadrijan je namerno promašio jer je želeo da utvrdi koliko precizno Antinoj gađa (prenakićeni epski jezik pesme koji više podseća

na Homera nego na prikaz lova čak daje „ljupkom" mladiću božansko poreklo: „Sin boga Hermesa", tako ga pesnik naziva). Koji je od dvojice lovaca na kraju ubio lava ne znamo jer je taj deo pesme izgubljen. No, iz sačuvanih romantičnih stihova začinjenih oponašanjem nekakve nejasne učenosti saznajemo da je lavlja krv kapajući na tlo dala posebnu boju egipatskom crvenom lotosu. Naravno, to nije jedini romantični aspekt pesme. Sledeći drevnu temu da lov nije samo simbol ratničke veštine, nego i metafora za erotske poduhvate, Pankrat nagoveštava da Hadrijanova meta nije bio samo lav, nego i ljupki Antinoj.

Šta su drevni čitaoci mislili o caru koju pokušava da „ulovi" mladića možemo samo da nagađamo. No, postoje dokazi da je po mišljenju nekih Hadrijan u strasti prema lovu odlazio predaleko. *Carska povest*, na primer, nagoveštava da je to i za Trajana bilo previše jer je navodno opozvao mladog Hadrijana iz Španije da bi ga odvojio od tamošnjih lovišta. Za mene je pak previše pesma koju je Hadrijan napisao za nadgrobni spomenik svog omiljenog lovnog konja Boristena, što je drevno ime reke Dnjepar odakle je po svemu sudeći konj potekao.

U Grčkoj i Rimu postojala je duga tradicija ukazivanja poštovanja konjima, a klasični primer je Aleksandar Veliki koji je svog bojnog konja Bukefala u pohodu na istok sahranio sa svim počastima. U poređenju s ovim deluje pomalo neprikladno što su se Kaligula i ostali carevi ludi za trkačkim konjima toliko uzbuđivali zbog životinja koje sami nisu jahali i koji su galopirali isključivo po stazi Cirkusa Maksimusa. Hadrijan i njegov lovni konj bliži su Aleksandru. No, ova poema od šesnaest kratkih stihova koju znamo zahvaljujući prepisu iz sedamnaestog veka (spomenik je od tada izgubljen), rđav je primer sladunjavog stihoklepstva iz carskog pera – osim, naravno, ako Hadrijan nije naredio nekome iz svog osoblja da je napiše. Pesma kaže, da prenesemo otprilike kako zvuči na latinskom, „Carevog konja kopita tvrda... lete preko etrurskih brda", slavi čak i penu čije „lete kapi od gubice do sapi". Boristen, završava pesma „pogibe zdrav i mlad... i u polju počiva sad". Ovo prilično podseća na nezgrapne stihove modernih čestitki.

No, bilo da ovaj carev književni poduhvat smatramo neprijatno lošim ili, velikodušnije, dirljivim, mada naivnim izrazom naklonosti prema životinji, on je i važan podsetnik na to koliko je krhka granica, čak i danas, između ugleda „dobrih" i „loših" careva, između onih kojima je nešto prošlo i onih kojima nije. Da je ovu pesmu napisao Kaligula o Incitatu, ili Lucije Ver koji je priredio raskošnu sahranu svom omiljenom trkačkom konju Voluceru, ili Komod Pertinaksu (onom četvoronogom), drevni i moderni pisci verovatno bi je protumačili kao znak careve poremećene privatne strasti. Pogledajte samo kakvu je počast Hadrijan odao svom konju. No, mi smo skloni da to u najgorem slučaju smatramo lošom poezijom cara koji je preterivao u svemu (setite se samo brojnih statua Antinoja) kako to samo carevi mogu – bilo u lovu, na pozornici, na trkama ili u Koloseumu.

No, za Hadrijana je lov bio samo deo doživljaja na putovanju koji nisu bili vezani isključivo za konje. Onaj egipatski lov s Antinojem (kao saradnikom i plenom) odigrao se tokom dugotrajnog putovanja po carstvu koje je – kao što ćemo videti – tragično odnelo neke žrtve i imalo sasvim drugačije ciljeve.

OSMO POGLAVLJE

•

CAREVI NA PUTOVANJU

Raspevana statua

NEKOLIKO MESECI POSLE velikog lova na lavove 130. godine Hadrijan i Antinoj krenuli su uz reku Nil, po svemu sudeći uglavnom radi obilaženja znamenitosti. Plovili su u flotili brodova, a u brojnoj pratnji bile su careva supruga Sabina i njena prijateljica Julija Balbila, pesnikinja, istovremeno građanka Rima i istočnjačka princeza. Bila je to istovremeno i zabava drevnog visokog društva i transportna operacija u vojnom stilu.

Antinoj se pod tajanstvenim okolnostima udavio u Nilu petnaestak dana po polasku, što je sigurno pokvarilo vedro raspoloženje. No, nastavili su uzvodno do jednog od najpoznatijih mesta u čitavom Egiptu: do dveju statua visokih osamnaest metara na obali Nila tik izvan drevne Tebe (današnjeg Luksora), koja i danas privlače mnogobrojne turiste i verovatno izgledaju kao i tada.

Prvobitno su načinjene kao portreti faraona Amenhotepa Trećeg koji je vladao Egiptom hiljadu i po godina pre Hadrijana, ali u nekom trenutku prihvaćeno je da prikazuju Memnona (mitskog etiopskog kralja koji se navodno borio u Trojanskom ratu), a za desnu statuu verovalo se da poseduje čudesne moći. U zoru je ponekad naizgled spontano proizvodila zvuk sličan zviždanju. Možda je uzrok bila neka pukotina u kamenu koja se širila na suncu ili je, kako se jedan podozrivi drevni pisac zapitao, zvuk bio

62. Kolosi Memnona izvan Luksora u Egiptu privlače turiste i danas, gotovo dve hiljade godina posle Hadrijanove posete. „Raspevana" statua je desno.

delo nekog lokalnog varalice, ali u svakom slučaju tvrdilo se da to Memnon peva svojoj božanskoj majci, boginji Zori.

Potpuno smo sigurni da je Hadrijanovo društvo stiglo sredinom novembra 130. godine jer je Sabina naredila da se na levu nogu statue ukleše na grčkom da je ona, „supruga cara Hadrijana", čula Memnonov glas. Balbila je – danas mnogo poznatija po upadljivom spomeniku koji je na Filopapovom brdu u Atini podigla svom bratu Gaju Juliju Filopapu – napisala na grčkom četiri pesme o svojim doživljajima tamo i stihovi su takođe uklesani u nogu statue. To nije bio pojedinačni vandalski čin razmaženih krunisanih glava, nego lokalni običaj. Više od stotinu takvih natpisa koje su poručili drevni turisti (teško je pomisliti da su sami uklesivali slova) još se vidi na toj statui, a ima ih i drugde. Još jedna rimska dama, verovatno takođe iz Hadrijanove pratnje, poručila je da se tužni stihovi na latinskom povodom smrti njenog brata uklešu na Veliku piramidu, što nagoveštava da su i piramide, skoro

sedamsto kilometara nizvodno, izvan današnjeg Kaira, takođe bile na carskom planu putovanja.

Balbilini stihovi, koji su kao i caričina poruka i danas jasno čitljivi, otkrivaju da poseta nije bila potpuno uspešna. Prvog dana statua se nije oglasila. No, Julija Balbila pokušala je da ublaži neprijatnost tvrdeći da statua flertuje kako bi namamila „ljupku Sabinu da dođe ponovo". Sledećih dana vesti su bile povoljnije jer je „u strahu od moći velikog Hadrijana" Memnon izveo svoju tačku za njega i za dame. Priča nam pruža zanimljiv uvid u iznenađujuće moderno turističko iskustvo (mada treba da upozorim da statuta nije pustila nikakav zvuk, pravi ili lažiran, već mnogo vekova).

Ovi stihovi ne spominju druge ličnosti iz careve pratnje. Deluju kao da su car, Sabina i Julija bili sama, a zapravo je, ako uračunamo

63. Spomenik Julije Balbile njenom bratu Filopapu u Atini. Odala mu je počast kao potomku istočnjačkog vladara, rimskom građaninu i konzulu (što je postao pod Trajanom, nekoliko godina posle Plinija).

prijatelje, dvorane, poslugu, telohranitelje i slične, u društvu bilo sigurno nekoliko stotina ljudi. Carske posete kao što je ova bile su sjajne prilike za lokalne zajednice. Običan svet imao je retku mogućnost da lično zatraži uslugu i utisne molbu caru u ruku, a ovom prilikom Egipćani su dobili čitav novi grad (bilo da su ga želeli ili ne). Hadrijan ga je osnovao u spomen na Antinoja na mestu na kom se mladić udavio i nazvao ga je Antinopolis. No, neposredni pristup caru imao je svoju cenu – napor i troškove ishrane, smeštaja i prevoza carske svite snosile su lokalne zajednice. Sve to daleko je prevazilazilo neprijatnosti s redovnim putnim dozvolama.

Zahvaljujući komadićima papirusa i porukama nažvrljanim na komade razbijene grnčarije (to je bila drevna verzija lepljivih ceduljica) znamo ponešto o egipatskim pripremama za Hadrijanovu posetu. Počele su mesecima ranije i bile su ogromnih razmera. Naročito je zanimljiva poruka koju je krajem 129. godine jedan zvaničnik poslao drugom s obaveštenjem da su zalihe u skladištima spremne za „nastupajuću carevu posetu". Papirus je

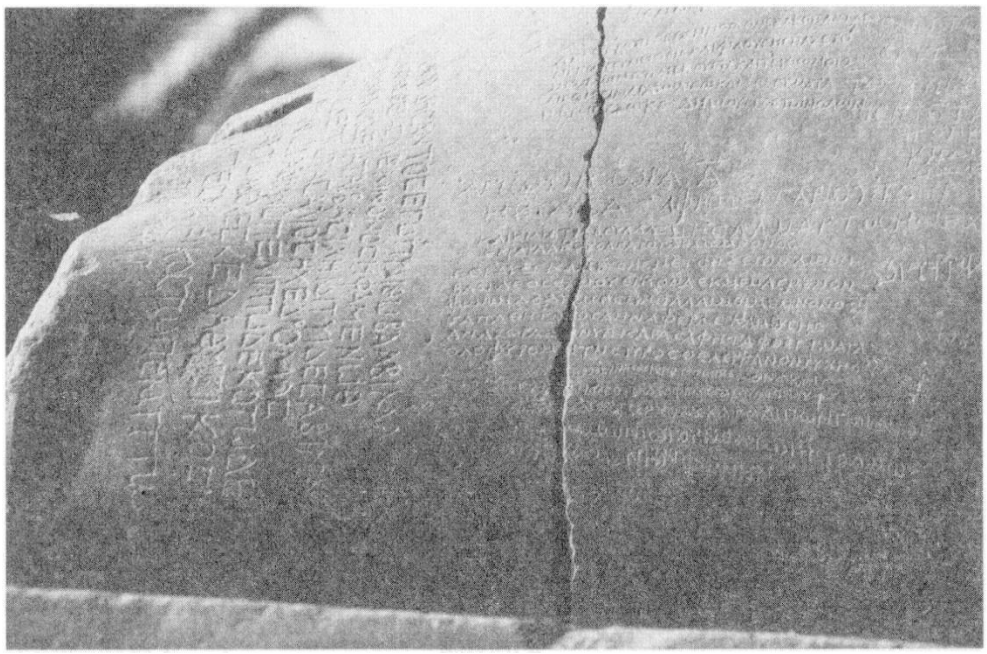

64. Levo stopalo raspevanog Kolosa. Jedna pesma Julije Balbile uklesana je levo od pukotine, na ovom snimku pod pravim uglom.

teško oštećen, ali još možemo a vidimo ogromne zalihe kojima su se samo ovi zvaničnici bavili: 372 praseta, dve hiljade ovaca – ili dvesta, kako umerenije tumačenje teksta nagoveštava, šest tona ječma, devedeset kilograma nedozrelh maslina, tri hiljade bala sena i tako dalje. Ovi ljudi precenili su dužinu carevog boravka ili broj njegovih pratilaca, ili su igrali na sigurno. No, to nije bio spisak za malu grupu važnih osoba, porodice i prijatelja. Činilo se da je čitav dvor u obilasku carstva.

A to pokreće neka velika pitanja. Koliko često su carevi ovako putovali u inostranstvo? Kuda su išli? Kako se sve organizovalo? I šta ih je mamilo izvan Italije, od obilaska spomenika i kulturnog turizma preko vojnih pohoda – uspešnih i neuspelih – do držanja ohrabrujućih govora vojnicima u dalekim vojnim bazama?

Hadrijan u pokretu

Hadrijan je bio najveći putnik među carevima. Šta god da ga je vodilo – radoznalost, nemir, želja da se uključi u život carstva – stizao je svuda. Ova poseta Egiptu nije bila kratki prekomorski odmor nego samo mali deo druge od dve velike turneje po carstvu zbog kojih je godinama izbivao iz Italije. Prva je počela 121. godine i odvela ga je u Germaniju, Galiju, Britaniju (gde je podignut „njegov" zid) i Španiju, odakle je krenuo na drugi kraj Sredozemlja, u četiri hiljade kilometara udaljenu Siriju iz koje je pak nastavio u današnju Tursku i Grčku. Najzad se vratio kući u leto 125, što pokazuje javni prepis jednog njegovog pisma poslatog tada s njegovog imanja u Tivoliju. Na drugu turneju krenuo je 128. godine i pre nego što je zaplovio uz Nil već je bio u severnoj Africi, Grčkoj, današnjoj Turskoj, Jerusalimu i Gazi. Vratio se u Italiju u leto 134. (o čemu svedoči još jedno pismo, poslato iz Rima), ali ne pre nego što je ponovo obišao Grčku, Tursku i možda Judeju. Hadrijana treba da zamišljamo u pokretu koliko i u palatama u Rimu i Tivoliju. Dug put od Britanije do Sirije sigurno je bio sporo, nezgrapno i često neudobno „napredovanje" u sedlu,

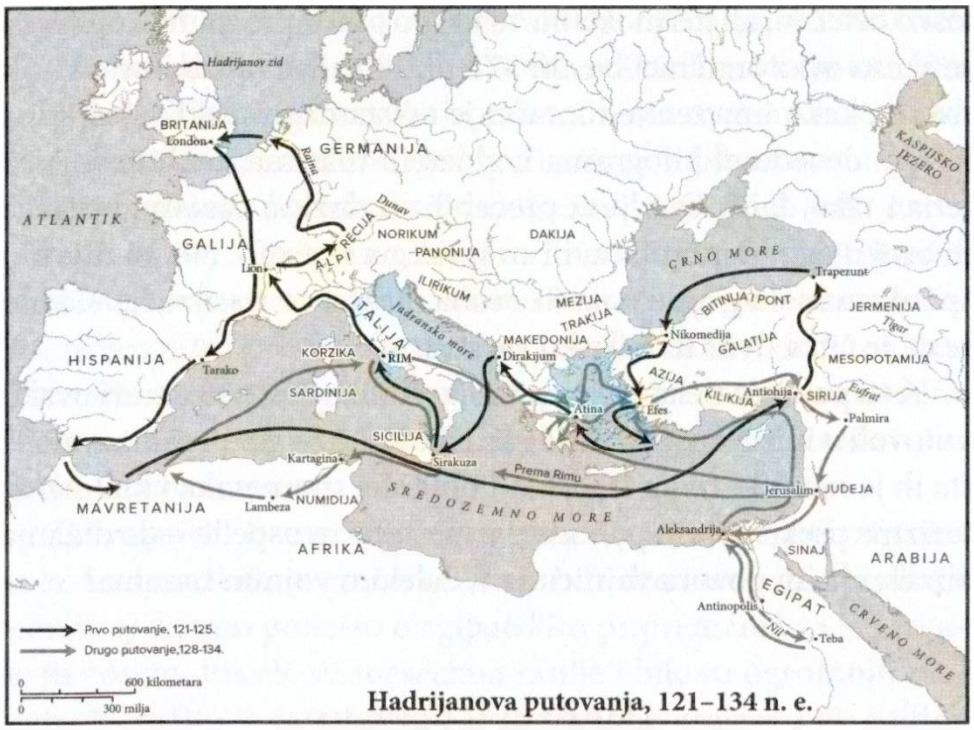

Car u pokretu. Pojedinosti o tome gde i kada je tačno zastajao su nejasne, ali ova mapa dobro prikazuje razmere Hadrijanovih putovanja tokom vladavine.

u kolima ili brodom. No, jedva da je bilo rimske provincije koju Hadrijan nije posetio.

Postoje mnoge zagonetke u vezi s tim putovanjima. Tačne putanje teže je utvrditi nego što nagoveštavaju najpouzdanije moderne mape, uključujući i moje. Za neka mesta prilično pouzdano se zna da je na njima bio (spominju se u njegovoj biografiji ili na sačuvanim natpisima), ali utvrđivanje kojim putem je stizao od jednog do drugog nije samo spajanje tačaka. Možemo samo da nagađamo kako se posao upravljanja carstvom godinama usklađivao između dvora na putu i ostatka državnog aparata. Gde su, na primer, ljudi kao Plinije slali pisma? Kako može delotvorno da se „upravlja putem prepiske" ako se ne zna careva adresa? Osim toga, ne znamo ko je tačno činio taj putujući dvor, od Sabine (koja je putovala s mužem često, ali ne uvek) do nižeg osoblja i vojnika. Šiparac po imenu Lucije Marije Vitalis jedna je od malobrojnih

osoba za koje pouzdano znamo da su bili u carevoj pratnji. Na njegovom nadgrobnom spomeniku koji mu je podigla majka piše da je, željan da nauči nešto o umetnosti i kulturi (ili je bar tako rekao majci), stupio u carsku gardu, otišao iz Rima s Hadrijanom i više se nije vratio. Preminuo je na putovanju, zapisano je u kamenu, star svega sedamnaest godina i pedeset pet dana.

Jasno je da ova putovanja nisu služila samo obilaženju znamenitosti, mada je bilo i toga. Hadrijan je neka odredišta odabrao u vojne svrhe, na primer severnu provinciju Britaniju, a verovatno i prvu liniju bojišta u ratu protiv Jevreja koji su se pobunili 130. godine. ponekad ga vidimo kako se aktivno zanima (ili meša) u politiku provincijskih gradova i druži se s lokalnim moćnicima (na jednom od ovih putovanja verovatno se upoznao s mladim Antinojem). Ponekad je verovatno želeo da se prikaže ispred drugačijih kulisa, kao što moderni političari brižljivo vode računa o tome gde se i kako fotografišu. No, ključno je bilo to što je u različitim delovima rimskog sveta želeo da ostavi trag u mermeru, opekama i betonu. Na neki način ova putovanja bila su odraz njegovog projekta u Tivoliju, privatnog imanja izgrađenog gotovo kao majušna kopija carstva. Kad je bio na putu, doslovno je ugrađivao „Hadrijana" u rimski svet.

Gotovo svuda gde je bio poručivao je nove građevine i plaćao obnovu starih: pozorišta i amfiteatara, hramova, mostova, akvedukta, gimnaziona, lučkih postrojenja i čitavih novih gradova. On svakako nije bio jedini car koji je podizao nove gradove od temelja, ali označavanje na taj način mesta na kom je preminuo njegov voljeni (Antinopolis) ili na kom je bio u izuzetno uspešnom lovu (Hadrijanutere) bilo je vrlo upadljivo i lično. Bilo je i sitnijih, ponekad čudnovatih intervencija. Čak ni zapušteni grobovi nisu promicali njegovoj pažnji. U Egiptu je navodno uredio grob Pompeja, protivnika Julija Cezara, i naredio da se na spomenik uklešu stihovi koje je sam napisao. (Spomenik je postao dovoljno poznat da ga Septimije Sever poseti nekoliko decenija kasnije.) Znamo da je obnovio još nekoliko grobnica drugde. Platio je da se na obnovljenom grobu Alkibijada, harizmatičnog i svojeglavog

atinskog političara iz petog veka pre nove ere (i bliskog saradnika filozofa Sokrata), podigne nova statua, a obnovio je i spomenike za koje se verovalo da obeležavaju grobove Hektora i Ajaksa, mitskih junaka iz Trojanskog rata. To su bili manji građevinski radovi, ali njihova šira poruka glasila je da su istorija, kultura, heroji i mitovi čitavog Rimskog carstva potpali pod Hadrijanovu dobroćudnu vlast i zaštitu.

No, u priči o Hadrijanu i Atini možemo da vidimo njegov odnos s jednom određenom zajednicom carstva pod uveličavajućim staklom. Atina nije bila tipičan grad, nego najčuvenije kulturno, umetničko i intelektualno središte Sredozemlja, mada je do početka drugog veka nove ere spala na niske grane i živela od stare slave. Upravo u Atini Hadrijan je proveo više vremena nego igde drugde osim u Rimu i Tivoliju kao gost nekih njenih bogatih žitelja. Atina je bila poseban slučaj Hadrijanovog pokroviteljstva izvan Italije. Nastupajući i kao car i kao atinski građanin – tu počast su mu Atinjani, oštroumno misleći na budućnost, dodelili pre nego što se popeo na presto – latio se preporoda grada. Uspostavio je niz novih verskih svetkovina i sproveo brojne reforme (koliko je u tome lično učestvovao drugo je pitanje), od smanjenja poreza i uređivanja gradskih finansija do reorganizacije trgovine maslinovim uljem i izmena pravila o sticanju statusa atinskog građanina. No, najupadljiviji su bili njegovi građevinski projekti kojima je izmenio lice grada korenitije nego bilo koji pojedinac pre njega, uključujući i čuvenog Perikla iz petog veka pre nove ere zaslužnog za slavne spomenike kao što je Partenon na Akropolju. Čak i danas u Atini ima više sačuvanih Hadrijanovih nego Periklovih spomenika.

Još možemo da posetimo ostatke hrama Zevsa Olimpijskog, najvećeg hrama u čitavoj Grčkoj (površinom otprilike dvostruko većeg od Partenona). Gradnja hrama započeta je u šestom veku pre nove ere, stajao je nedovršen gotovo 650 godina, a Hadrijan ga je najzad dovršio uz veliku pompu i svečanost posvećenja na kojoj je jedan od njegovih omiljenih grčkih mislilaca održao dug i oduševljen govor. Car je za hram poručio mnoge skupocene i retke

65. Ostaci hrama Zevsa Olimpijskog, započetog vekovima ranije i dovršenog pod Hadrijanom. Sjaj hrama nije potrajao dugo, napadnut je tokom pohoda na Grčku svega vek posle Hadrijana i nikad nije u potpunosti obnovljen.

stvari, od divovske statue Zevsa načinjene od zlata i slonovače do zmije naročito uvezene iz Indije kao simbol, pretpostavlja se, rimske svetske moći i uticaja. Četiri statue njega samog veće od prirodne veličine stajale su na ulazu (možda naglašavajući vezu između cara i boga), a mnogo manjih bilo je svuda po okolnoj četvrti. Ništa manje raskošna, a čak i veća, bila je nova biblioteka s umetničkim centrom; prema rečima jednog očaranog drevnog pisca, prvobitno se dičila pozlaćenom tavanicom, ukrasnim bazenima i stotinom stubova od višebojnog mermera (na današnjim prilično golim ostacima to se ne vidi). Bilo je i mnogih drugih projekata, od praktičnih do razmetljivih, od mosta preko reke i akvedukta do javnih kupatila, gimnaziona i tako dalje.

Za ovo pokroviteljstvo i raskoš Atinjani su Hadrijanu dodelili čitav niz gradskih počasti. Prilagodili su jedan sistem datiranja tako da počinje od trenutka kad je on došao u grad („petnaest

66. Jedan od Hadrijanovih očigledno skromnijih spomenika u Atini koji slavi i stari grad i Hadrijanov „novi" razvoj. S jedne strane luka piše: „Ovo je Atina, drevni Tezejev grad", a sa druge (iz ovog ugla): „Ovo je Hadrijanov, a ne Tezejev grad." No, ko ima prvenstvo, Hadrijan ili Tezej, mitski kralj i osnivač grada?

godina posle prve Hadrijanove posete", kao što su od tada ponekad označavali godine), a nekim gradskim običajima i ustanovama dali su njegovo ime („*Hadrianis*"). Obično se pretpostavlja da to pokazuje koliko su Atinjani bili zahvalni caru na pažnji i brizi. No, teško je ne pomisliti da su neki bili uzdržaniji, delom i zato što je ova velikodušnost koštala. Car je svakako davao i svoj novac

za ove projekte, ali se i postarao (na razne načine, od podsticanja do primoravanja) da i lokalni moćnici zavuku ruke u džepove. Takođe, za one koji su gostili i zabavljali cara i njegovu pratnju poseta je bila i blagoslov i kletva. Povrh svega, „dobročinstvo" je pomalo mirisalo i na „preuzimanje". Javni natpisi tvrdili su da je Hadrijan zamenio ili makar zasenio legendarnog osnivača grada, kralja Tezeja, i da je njegov portret čak izložen u najsvetijem od svih svetih mesta, unutar Partenona. Granica između obnove grada i zloupotrebe gradskih tradicija u svoju korist bila je tanka.

Nevaljali carevi?

Hadrijan je ideju „putujućeg cara" odveo u krajnost u smislu razdaljina, vremena i uticaja. No, njegova putovanja na neki način mogu da se posmatraju kao ekstremnija i zamršenija verzija onoga što su svi carevi radili u nekom obliku. Tačno, bilo je među njima i nekih koji su više voleli da budu kod kuće. Antonin Pije je dobar primer: tokom svoje vladavine nijednom nije napustio Italiju. Osim toga, izraz „kod kuće" sigurno je dobijao novo značenje dok su sve češće carevi postajali ljudi rođeni izvan Italije (gde je kuća?). No, većina rimskih vladara, pre ili pošto su došli na vlast, putovala je u „inostranstvo" s istim ciljevima kao Hadrijan, uključujući utvrđivanje činjenica, zbližavanje s lokalnim moćnicima, obilazak vojnika na borbenim linijama i odmor i razonodu.

No, ugled im je često bio u opasnosti, a želja da otputuju negde mogla je da se protumači različito. Za Tiberija se, na primer, naširoko pretpostavljalo da se duri ili da beži od svoje žene kad je tokom Avgustove vladavine nekoliko godina proveo na Rodosu. No, Neronovih šesnaest meseci provedenih u Grčkoj 66. i 67. godine nove ere drevni pisci najviše su ismevali kao niz neprijatnih ispada, megalomanskih planova i besmislenih igara moći, kao očigledan primer kako car u osvojenim zemljama ne treba da se ponaša. Neron je toliko želeo, pričalo se, da se nadmeće na svim važnim grčkim svetkovinama (Olimpijskim igrama i drugim) da

su se datumi održavanja pomerali kako bi se uklopili s njegovom posetom, a takmičenja su zatim nameštana tako da on pobedi u svemu gde se prijavio, od umetničkih do sportskih disciplina. Jednom ozloglašenom prilikom osvojio je trofej iako je zapravo pao s dvokolica i nije dovršio trku. Ništa bolja, tvrdilo se, nije bila ni njegova ludačka zamisao da prokopa kanal kroz uzani korintski zemljouz. Kako piše u jednom neprijateljski nastrojenom eseju iz drugog veka nove ere, lično je otvorio radove tako što je prvo otpevao himnu nekim morskim bogovima, a onda svečano tri puta udario zemlju zlatnim pijukom. Svetonije dodaje i da je odneo na leđima prvu korpu iskopane zemlje.

Ništa bolje nije prošao ni ističući svoju velikodušnost kada je tokom iste posete podario „slobodu", uključujući i oslobođenje od poreza, rimskoj provinciji Ahaji koja je obuhvatala južni deo današnje Grčke. Na verovatno zamršenoj svečanosti priređenoj tokom Istmijskih igara (ponovo u Korintu), car je lično objavio nove slobode Grčke. Tekst govora koji je održao na grčkom opstao je uklesan u kamen koji je kasnije upotrebljen za gradnju srednjovekovne crkve i tako sačuvan. Te reči nam danas zvuče neprijatno preterano: „Dar koji dobijate od mene potpuno je neočekivan, gospodo grčka, mada se od moje velikodušnosti možete nadati svemu. Radujem se što vam činim tako veliku milost koju niste ni pomislili da zatražite... Druge vođe oslobađale su gradove, samo Neron je oslobodio čitavu provinciju."

Sigurno je bilo strana ovog putovanja koje su prelazile granicu između prihvatljivog i neprihvatljivog. Naročito je nezgodno bilo to što je Neron učestvovao na javnim takmičenjima dok su se drugi rimski vladari zadovoljavali time da ih samo posmatraju iz gledališta. Osim svega ostalog, organizatori su morali da odgovore na osetljivo pitanje kako dodeliti nagrade kad je među takmičarima i vladar sveta. Ako su priče o nameštanju takmičenja tačne, onda je očigledno i potpuno shvatljivo, mada krajnje besmisleno rešenje bilo da naprosto puste cara da pobedi u svemu. No, Neronovo putovanje umnogome je verovatno bilo daleko običnije i ozbiljnije nego što nagoveštavaju ljutiti zapisi

nastali mnogo kasnije i to delimično s namerom da cara prikažu kao lakomislenog tiranina.

Za početak, uprkos carevom razmetanju da je prvi „vođa" koji je oslobodio čitavu provinciju, više od dva i po veka ranije, 196. godine pre nove ere, jedan vojskovođa Republike učinio je upravo to – proglasio je Grčku slobodnom, i to na istom mestu na kom je Neron održao svoj govor (ovo teško da je bila slučajnost). Neron je svakako bio prvi car koji je to uradio, ali u širem smislu ne i prvi rimski vođa. Pored toga, Neronovi planovi za izgradnju onoga što danas zovemo Korintskim kanalom kroz zemljouz, konačno dovršenim 1893, nisu bili sumanuti kao što ih prikazuju. Takva bezbedna prečica za brodove bila je praktična stvar o kojoj su razmišljali i drugi, uključujući i Julija Cezara – a istorija je dokazala da je Neron imao pravo. No, kao što je Plinije utvrdio kad je opisao Trajanu svoj plan za kanal u Bitiniji i Pontu, ambiciozni inženjerski projekti u rimskom svetu često su odbacivani kao nepromišljene ludorije – ili, u slučaju careva, kao manija veličine.

Gotovo sve zavisi od toga kako su te posete opisane, ko je o njima pisao i zbog čega je bio kivan. Kao i u slučaju pesme posvećene konju, lako je zamisliti da se Hadrijanovi razmetljivi potezi dočekuju s netrpeljivošću kakva je upućivana Neronu. Šta bi ljudi rekli da je Neron ukrasio ulaz u hram s četiri svoje skulpture veće od prirodne veličine i u hramu izložio indijsku zmiju? Teško da bi bilo divljenja. Jednako lako je uvideti kako su Neronovi planovi za Grčku mogli da se predstave (kao što je ponekad i bilo) kao dobročinstvo, a ne sumanuta rasipnost.

Čvrsto sam ubeđena da se u širem smislu Neronova poseta Grčkoj nije naročito razlikovala od, na primer, posete carskog princa Germanika Egiptu nekoliko decenija ranije. Prema Tacitovom mišljenju, Germanik je zapravo obilazio svoje nasledstvo, no izazvao je veliku pažnju u Aleksandriji. Smanjio je cenu žita, išao u javne šetnje bez pratnje i u istom govoru u kom se požalio da mu nedostaje baka toplo je pohvalio raskoš grada – uvećanu, pripazio je da doda, „velikodušnošću moga dede Avgusta". Tek tada je krenuo uz Nil da obiđe znamenitosti, od piramida do drevne Tebe

(gde mu je jedan postariji sveštenik održao naročito predavanje o istoriji i prevodio mu hijeroglife) i naravno, do čuvene raspevane statue. U ovom slučaju, prema Tacitovim rečima, car Tiberije se ljutio zbog posete. Germanik je otišao u Egipat bez njegove dozvole, pa se sumnjalo da želi da stvara nevolje ili da se ulaguje tamošnjim zvaničnicima. Grad Rim je toliko zavisio od egipatskog žita da je Avgust doneo propis po kome su svi Rimljani visokog položaja morali da dobiju njegovu izričitu dozvolu za najobičniju posetu toj provinciji, za slučaj da pokušaju da se dokopaju vlasti obustavom saobraćaja i izgladnjivanjem prestonice.

Reakcija lokalnog stanovništva na carske posete sasvim je drugo pitanje. Kao u Hadrijanovom slučaju, postoje brojni dokazi oduševljene dobrodošlice ukazivane carevima na putovanju. Jedan zahvalni grčki odgovor na Neronovu proklamaciju o slobodi provincije uklesan je na isti kamen kao i careve reči – i jednako je preteran. Neron je pozdravljen kao „novo sunce koje obasjava Grčku... najveći car i prijatelj Grčke u čitavoj istoriji". A prema papirusu na kom je sačuvan Germanikov govor u Aleksandriji, siroti princ često je morao da zastaje jer ga je masa prekidala klicanjem i povicima: „Srećno!" Bez obzira na to jesu li ove reakcije bile iskrene ili ne – naravno, ono što je lokalno stanovništvo pokazivalo javno možda zapravo nije osećalo – stičemo utisak da su neki susreti careva ili prinčeva i zajednica izvan Italije bili prijatni za obe strane.

No, ne podozrevaju samo cinični moderni istoričari da se nisu baš svi u svakom gradu radovali prilici da ugoste cara. Povremeno možemo da nazremo jasne naznake nezadovoljstva. Možda su preostali tragovi neprijateljstva iz građanskog rata između Oktavijana i Marka Antonija (u kom je Atina podržavala Antonija) izazivali trvenja kad je car s novim imenom „Avgust" proveo u Grčkoj zimu između 22. i 21. godine pre nove ere. Statua boginje Atine na Akropolju navodno se čudesno okrenula na postolju prema Rimu i pljuvala krv. Avgust je, verovatno mudro, odlučio da ostavi sam grad Atinu na miru i odseo je na obližnjem ostrvu Egini. Slično tome, vidimo i kako je priča o Avgustovom susretu s posmrtnim

ostacima Aleksandra velikog dobila negativan ton. Pričalo se da je Avgust u Egiptu naredio da Aleksandrovo telo iznesu iz hrama u kom je počivalo i da mu je odvalio nos kad ga je dodirnuo (telo je po svemu sudeći bilo balsamovano). Pouka priče je da su jedni rimski vladari obnavljali i ulepšavali grobnice pređašnjih „heroja", a da su ih drugi uništavali. Car nije uvek bio dobrodošao.

Snabdevanje i opstanak

Vladarske posete često su bile težak teret za domaćine. U Engleskoj je u vreme Elizabete Prve bilo ljudi koji su strepeli od dolaska kraljice i njenog dvora pošto su troškovi gošćenja mogli da dovedu do bankrotstva. (Jedan uznemireni plemić početkom sedamnaestog veka čak je pisao njenom glavnom saradniku i preklinjao da kraljica ne dolazi.) U mnogim rimskim provincijama, kao u Atini, nesumnjivo je bilo bogataša koji su se istovremeno radovali carskoj poseti i strepeli od pomisli da će im putujući dvor doslovno pojesti i popiti sve. No, najveća mana carske posete bili su troškovi i napori običnih ljudi gde god se dvor pojavi.

Gotovo nijedan rimski pisac o tome ne govori. Kasije Dion spominje da je Karakala opteretio elitu kad je zatražio da se nova trkališta i amfiteatri podižu u mestima koja posećuje i tvrdi da je Elagabal putovao u povorci od šest stotina kola (navodno punih prostitutki, što je potpuno neuverljivo), što nam govori o razmerama carskih putovanja u rimskoj mašti. No iz papirusa lokalnih zvaničnika rimskog Egipta možemo da nazremo kako je to izgledalo na terenu. Pripreme za Hadrijanov skori dolazak – trista sedamdeset dve svinje i tako dalje – samo su jedan primer opterećenja za lokalno stanovništvo. Druga dokumenta nastala su u iščekivanju posete Aleksandra Severa i njegove majke oko 230. godine nove ere (ne znamo da li je do posete uopšte došlo) i traže da se prikupljanje zaliha obavi javno i prema zakonu, a tačni zahtevi objave u većim gradovima. Jedan papirus s nižeg nivoa upravne lestvice u vezi s istom očekivanom posetom obuhvata

izveštaj seoskog zvaničnika o tome da je pripremio četrdeset svinja za carsko društvo teških ukupno dve hiljade rimski libri, što znači da su svinje u proseku imale po sedamnaest i po kilograma. Ili je reč zapravo bila o prasićima ili su (kao što arheološki dokazi nagoveštavaju) drevne svinje bile znatno manje od modernih domaćih evropskih svinja koje imaju i po više od trista kilograma.

No, najživopisnije dokaze o tome šta se odigravalo iza pozornice pred carsku posetu nalazimo u velikom svežnju papirusa iz egipatskog grada Panopolisa, oko šest stotina kilometara južno od Aleksandrije. U ovom slučaju očekivao se kasniji car, Dioklecijan, koji je vladao od 284. do 305. U obilju drugih službenih dokumenata vezanih za imenovanja u lokalnoj upravi, zbirka nam pruža i uvid u prepisku jednog određenog oblasnog zvaničnika koji se mučio da obavi valjano sve pripreme za carev dolazak šaljući brojna pisma puna strepnje (ili zlovolje) onima ispod i iznad sebe u lancu uprave.

Čitajući između redova shvatamo da je ovaj nesrećnik (ne znamo njegovo ime, samo titulu, „*strategos*", što na grčkom znači otprilike oblasni upravitelj) na kraju živaca. Pokušava da pritisne svoje podređene da požure. „Tokom radosnih priprema za carevu posetu... rekao sam vam ne jednom, nego dva puta da što pre imenujete nadglednike i sakupljače zaliha za istaknutu vojnu silu koja dolazi u grad", napisao je izvesnom Aureliju Plutogenu, vođi lokalnog veća koji je očigledno odugovlačio. Nekoliko sedmica kasnije ponovo je pisao tom čoveku, ovoga puta zabrinut zbog pekare koja treba da bude spremna da hrani gladne vojnike. „Ovo je sada hitan zadatak. Zahtevam da smesta na uobičajeni način imenujete osobu koja će rukovoditi obnovom pekare i starati se za pekare koji će raditi u njoj." Istovremeno je pisao i svom pretpostavljenom i otvoreno okrivio Plutogena za sva kašnjenja. „Zatražio sam od njega da imenuje posebne činovnike za prikupljanje, prijem, raspodelu žita kako bi prikupljanje i raspodela tekli glatko, ali on je primenio drugačiji sistem i time poremetio i potkopao vojni lanac snabdevanja." Stanje je još gore, objasnio je, s renoviranim brodovima neophodnim za carsku posetu. Kad

je dobio zahtev da imenuje nadzornika koji će započeti radove, Plutogen je „bio tako drzak da se okrenuo i odgovorio da njegov grad ne treba da se gnjavi s tim". Možemo biti sigurni da je „radosna nastupajuća careva poseta" (fraza koja se često ponavlja u ovim spisima) gotovo uvek iskušavala strpljenje i kidala živce zaduženih za organizaciju i snabdevanje.

Carevi u ratu

Više od bilo čega drugog – obilaženja znamenitosti, želje za putovanjima, utvrđivanja činjenica ili poboljšavanja odnos s javnošću – careve je iz Italije odvlačio rat. Jedna od njihovih zvaničnih titula, *imperator*, doslovno znači „zapovednik vojske". Slike vladara u ratnoj opremi mogle su se videti svuda po Rimu i čitavom rimskom svetu, od stubova Trajana i Marka Aurelija s prikazima njihovih uspešnih vojnih pohoda na kojima su figure samog cara često istaknute, preko brojnih mermernih statua vladara u ukrašenim oklopima do bronzane statue Marka Aurelija na konju koja je vekovima krasila renesansni trg na Kapitolu (slika 44). Statua sada deluje miroljubivo, ali poruka je sasvim drugačija kad shvatite da je prvobitno pod konjskim kopitima bila figura varvarina izgaženog na smrt. Tako ga je svakako videla druga strana. U čudnovatoj zbirci jevrejskih i hrišćanskih tekstova nastalih od drugog veka

67. Hadrijan opremljen za rat, makar simbolično. Na glavi nosi venac od hrastovog lišća („građansku krunu"), a ta počast dodeljivala se Rimljanima koji su spasli živote svojih sunarodnika u bici.

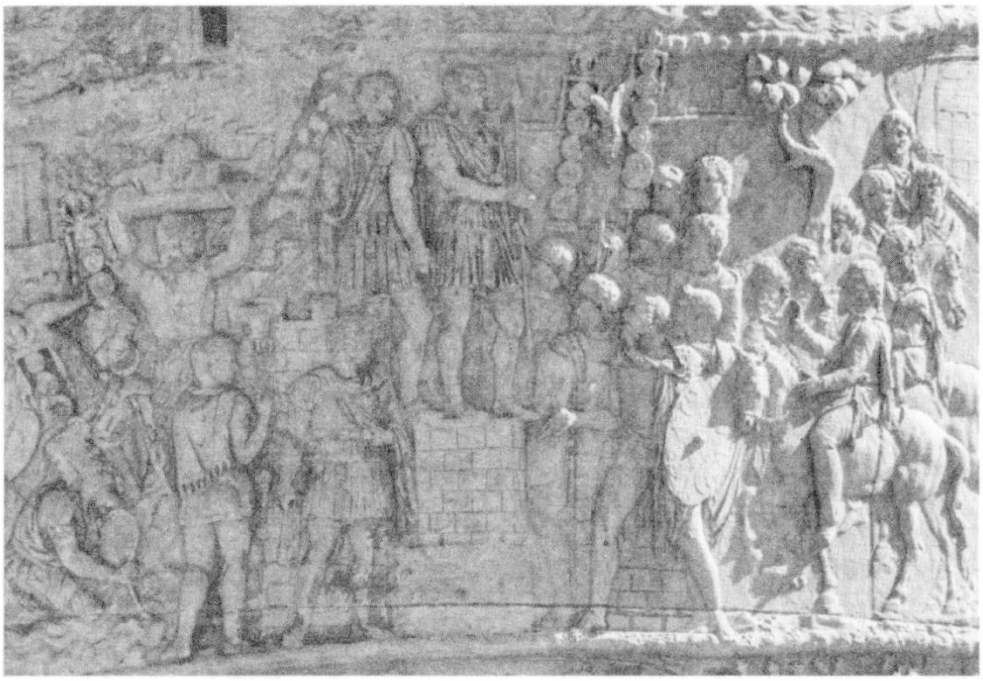

68. Detalj iz Dačkih ratova na Trajanovom stubu. Car u sredini govori vojnicima ispred sebe, a iza njega rimski vojnici gaze reku.

nove ere nadalje – delom proročanstava, delom napada na rimsku moć – rimski car neprestano se prikazuje kao čovek koji ubija svoje neprijatelje. Njegov zaštitni znak je „rat koji proždire ljude".

Prema rimskoj logici, dobar car je po definiciji bio dobar vojskovođa. Carev status najlakše se podrivao podsmevanjem njegovim sposobnostima na bojištu. Klasičan primer je priča o Kaliguli u verovatno neuspelom pokušaju invazije na Britaniju 40. godine nove ere. Na obali Lamanša, gledajući u još neosvojeno ostrvo, rasporedio je vojnike u bojni poredak i uz zvuke truba naredio im ne da krenu napred u ratničku slavu nego da skupljaju školjke po obali. Priča je možda istinita, a možda nije. Moguće je da je posledica namerne ili nenamerne greške (neki domišljati moderni naučnici kažu da je reč o zbrci s latinskom terminologijom i da je car zapravo naredio vojnicima da uzmu čamce ili šatore, a ne školjke). No, šta god da se skrivalo iza nje, anegdota je prepričavana iz očiglednog razloga da prikaže Kaligulu kao vladara koji je pretvorio hrabrost u razočaranje i posramio svoju vojsku naredivši

joj da se lati nevažnog, gotovo ženskastog zadatka. Kaligula je bio parodija vojskovođe.

No, vojna uloga cara nije bila tako jednostavna kao što deluje na prvi pogled. Rimski vladar i tu se suočavao s održavanjem osetljive ravnoteže. Prva dva veka nove ere nisu bila razdoblje značajnog teritorijalnog proširenja. Carstvo je, u smislu pokorenih inostranih oblasti, uglavnom bilo stvoreno stotinama godina ranije, između trećeg i prvog veka pre nove ere, mnogo pre vladavine jednog čoveka. Poslednje velike teritorije, uključujući i Egipat, priključene su carstvu početkom Avgustove vladavine. Zatim je 9. godine nove ere, posle katastrofalnog poraza u Tojtoburškoj šumi pored Osnabrika u današnjoj Nemačkoj u kom je poginulo možda i dvadeset hiljada rimskih vojnika (procene gubitaka u drevnim bitkama uvek su nepouzdane), Avgust navodno odlučio da više neće biti proširivanja carstva. Čak je svom nasledniku Tiberiju ostavio izričito pismeno uputstvo da „carstvo treba da ostane

69. Prizori na stubu Marka Aurelija često deluju brutalnije od onih sa starijeg Trajanovog stuba. Ovde Rimljani napadaju germansko selo (s tipičnim kolibama), a žene i deca pokušavaju da pobegnu.

unutar svojih postojećih granica". Posle ogromnog poniženja verovatno se prenuo i procenio da je rimska vojska već previše razvučena i gotovo preskupa za održavanje. Jednostavna poruka jednog od osnivača rimske autokratije glasila je da bi budući carevi bili nepromišljeni ako bi uvećavali veličinu carstva.

Ovo je ipak ostavilo Avgustovim naslednicima poneku priliku da zablistaju. On nije zagovarao pacifizam. Uvek se mogla steći slava pružanjem otpora spoljnim napadačima. Stub Marka Aurelija podignut je u znak sećanja na jedna takav pohod u odbranu od plemena s druge obale Dunava. Počasti su mogle da se steknu i gušenjem pobuna i ustanaka unutar rimske teritorije. Hadrijan je, na primer, mogao da se pohvali time da je brutalno – odnosno „odlučno", kako bi se on izrazio – ugušio jevrejski ustanak iz 130. godine.

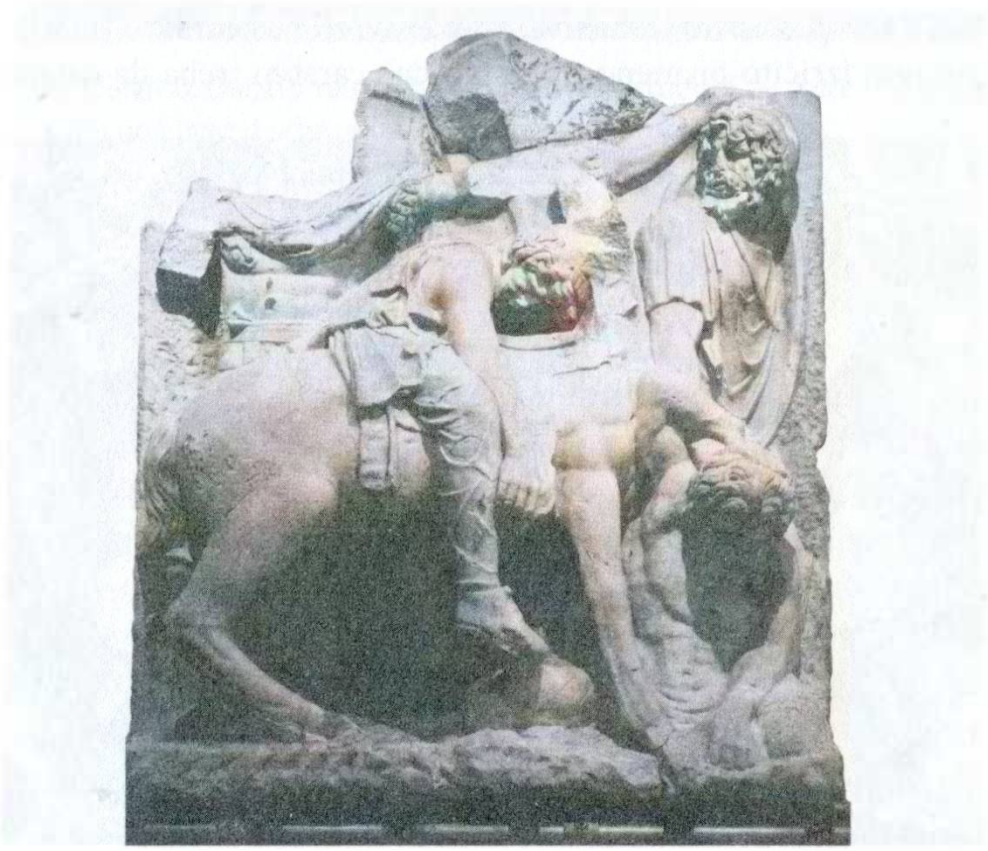

70. Stereotip rimske pobede na reljefu iz Efesa prikazuje poraženog „varvarina" – u standardnim „varvarskim" pantalonama – klonulog na konju. Iza se naziru fragmenti prikaza rimskih vojnika.

U svakom slučaju, „granice" carstva nisu nikad bile jednostavne linije kakve se vide na modernim mapama. Bile su mnogo nejasnije, a rimska carska moć i kontrola na terenu je prelazila okvire zvaničnih provincija i često se prostirala i duž pograničnih zona i s druge strane granica. Iako tako deluje, čak ni Hadrijanov zid u Engleskoj nije obeležavao ivicu rimske teritorije i uticaja koji su se pružali mnogo dalje na sever (sam zid je bio više razmetljivi prikaz rimske vlasti nad krajolikom nego oznaka granice). Prema tome, bilo je moguće pridržavati se Avgustovog uputstva u širem smislu i istovremeno sticati ugled pretvaranjem onoga što je bilo zona uticaja u zvaničnu provinciju carstva ili dovođenjem novih teritorija pod rimsku praktičnu, ali posrednu vlast. Bilo je mnogo stranih kraljeva spremih da, ako moraju, budu rimske marionete.

Ipak, tinjao je sukob između mišljenja da se treba kloniti opasnosti i manje-više se držati onoga što se već poseduje i tradicionalnog stava da se slava stiče vojnim osvajanjima – kao i upornog uverenja da je sudbina Rima da vlada „carstvom bez granica" (da navedemo reči koje je bog Jupiter izgovara u Vergilijevom epu *Enejida*). Drugim rečima, postojao je sukob između slike cara kao vrhovnog zapovednika legija koje su praktično bile policijska sila na straži i slike cara kao herojskog vojskovođe po tradicionalnom rimskom kalupu nastalom još u doba Republike koji neprestano predvodi vojsku u borbe za teritorijalno proširenje. Kako bi neko mogao da bude „veliki" Rimljanin ako istovremeno nije „veliki" osvajač? Pomisao da car treba da uvećava carstvo nikada nije potpuno nestala.

Statue cara u bojnoj odori služile su da prikriju ove nesuglasice. Nisu bile samo sećanje na njegovu ulogu vojskovođe, nego i zamena za tu ulogu – svi ti teški grudni oklopi i vojničke „suknje" izvajani u mermeru maskirali su činjenicu da ih je car retko oblačio u stvarnom životu. Slično tome, u Efesu, u današnjoj Turskoj, niz bogato izrađenih skulptura koje su prikazivale rimske pobede nad prilično stereotipnim „varvarima" postavljen je u vreme Antonija Pija sredinom drugog veka nove ere delimično i da skrije činjenicu da u to vreme nije bilo takvih ratova. Ti varvari bili su upravo to – stereotipi. No, tokom dva prva veka nove ere nalazimo

niz vojnih pohoda koji nisu naročito proširili carstvo, a svakako ne za dugo, ali su obezbedili caru prilike da uveličava značaj pobeda i da ih proslavlja. Bili su to „pohodi sujete", a ta „sujeta" neizbežno je izazivala gubitak života na obe strane.

Pobeda!

Danas je gotovo nemoguće rekonstruisati načine na koji je car odlučivao da krene u vojni pohod. U dvorskom sekretarijatu, za razliku od odeljenja za knjigovodstvo ili molbe, nije bilo odeljenja za rat. Osim toga, uprkos sanjarijama nekih analitičara s modernih vojnih akademija (koji uvek žele da stvore teoriju rimskih „uspeha"), ima vrlo malo znakova srednjoročne i dugoročne vojne politike, a još manje „opšte strategije" carstva. Najbliže tome, a ni to nije naročito blizu, jeste onaj Avgustov savet da „carstvo treba da ostane unutar svojih postojećih granica".

Većina svakodnevnih vojnih operacija širom carstva bila je odbrambena. Kao i brojne druge odluke u carskoj upravi, one vezane za vojsku donosili su uglavnom provincijski namesnici ili zapovednici jedinica na terenu u odgovor na novonastale nevolje ili radi ostvarivanja vrlo lokalnih ciljeva. Malo toga moglo je da se uradi po neposrednom nalogu samog cara. Nesumnjivo su brojna pisma slata u palatu, baš kao što je Plinije pisao Trajanu tražeći savete, ali vojni zapovednici nisu mogli da čekaju, ponekad mesecima, na odgovore s naređenjima. Ako su car i njegovi savetnici (ko god bili) imali neku kontrolu nad vojskom, ona je bila uglavnom posredna: izdavanje opštih uputstava, odobravanje ili neodobravanje onoga što su podređeni zapovednici već uradili, davanje dozvole za premeštanje vojnika s jednog kraja carstva na drugi i imenovanje i smenjivanje ljudi na terenu. Odličan primer ovog poslednjeg dao je Neron kad je smenio namesnika Britanije koji je pogoršavao stvar posle Budikinog ustanka.

Izuzeci od ovog opšteg obrasca bili su povremeni nizovi istaknutih i po svemu sudeći unapred planiranih pohoda u koje je car

bio neposredno uključen, na samoj borbenoj liniji ili u njenoj blizini. Takvi pohodi makar delimično su osmišljavani da poboljšaju javnu sliku cara ili su kasnije opisivani s tim na umu. Dva najrečitija primera, s vrlo različitim ishodom su Klaudijevo osvajanje Britanije koje je počelo 43. godine i Trajanov pohod na istok sve do Persijskog zaliva koji se okončao njegovom smrću 117.

Klaudije je došao na vlast posle ubistva Kaligule 41. godine, a kakve god da su srećne okolnosti ili mahinacije iza kulisa dovele do toga, bio je to neočekivan i iznenađujući izbor. Prema uobičajenoj slici, bio je postariji čika i prema opštem mišljenju izostavljen iz svih planova o nasleđivanju. Svetonije čak citira niz Avgustovih pisama Liviji, napisanih dok je Klaudije bio još mlad (gde ih je pronašao, ne znamo), u kojima car jadikuje zbog problematičnog momka. Hoće li ikada moći da obavlja javnu dužnost, pitao se Avgust. Mogu li da ga ne pozivaju u carsku ložu na trkama? Šta da rade s njim? U takvim okolnostima jedan način da car pokaže da je dorastao dužnosti bio je da prigrli stare tradicije vojničkog junaštva i pokori nešto. Britanija je bila naročito primamljiva meta. Nije predstavljala nikakvu pretnju bezbednosti carstva, mada je izmišljen nekakav providni izgovor za invaziju. No, u rimskoj mašti Britanija je bila tajanstveno, primamljivo i opasno mesto s druge strane Okeana (taj naziv zvuči mnogo strašnije od „Lamanša" ili „Engleskog kanala"). Bila je to krajnja granica, na ivici sveta, naseljena čudnovatim ljudima koji boje svoja tela u plavo, jedu meso i piju mleko umesto hleba i oblače se u životinjske kože. Britanci su takođe odbili pokušaj invazije Julija Cezara iz 50. godine pre nove ere i verovatno i Kaligulin napad (u vreme „incidenta sa školjkama"). Prema tome, novom caru pružala se dobra prilika da zablista nadmašivši svoje prethodnike.

Prethodnica je poslata pod vrhovnim zapovedništvom senatora visokog ranga i bivšeg konzula Aula Plautija. To je verovatno bio veoma zamršen poduhvat, od prevoza i zaliha hrane preko opreme, podizanja logora i komunikacija do ostvarivanja svega na vreme. Bilo je mnogo kašnjenja zato što su, prema rečima Kasija Diona, vojnici u početku oklevali da krenu izvan granica poznatog

sveta, a oslobođenik iz dvorskog aparata kog je Klaudije poslao da im održi borbeni govor nije bio naročito uspešan. Vojnika je bilo ukupno oko dvadeset hiljada raspoređenih u četiri legije; jednom legijom zapovedao je Vespazijan, mnogo pre nego što su u njemu nastale vladarske ambicije (i tako je, ako ne računamo Julija Cezara, bio prvi rimski car koji je ikada stupio na britansko tlo).

Sam Klaudije došao je iz Rima kasnije, na vreme za završne operacije prvobitnog osvajanja. O njegovoj ulozi u pohodu kružili su različiti izveštaji. Dion je verovatno zabeležio službenu – i možda opšteprihvaćenu – verziju napisavši da je Plautije upao u nevolje i morao da pozove cara u pomoć i da je tek po Klaudijevom dolasku ključna pobeda izvojevana i britanska plemena se predala. Većina ostalih pisaca, drevnih i modernih, tvrdi da je Plautije sam ostvario rimski uspeh, a da se Klaudije pojavio tek na samom kraju da prisvoji pobedu, i to praćen odredom (verovatno beskorisnih, ali upečatljivih) slonova. Car se zatim vratio pravo u Rim gde je, između ostalih počasti, dobio i ime „Britanik", koje je dao i svom malenom sinu. Postojao je viševekovni običaj da se narodi koje je Rim pokorio pojavljuju u imenima i titulama njihovih osvajača: „Afrikanac", „Azijatik, „Germanik" i tako dalje. Kružila je čak mračna šala da bi, pošto je ubio svog brata Getu, car Karakala trebalo da se nazove „Getik".

Uprkos proslavama pobede, Britanija je s rimske tačke gledišta koštala suviše u ljudstvu i novcu. Pesimistična privredna procena geografa Strabona da će osvajanje Britanije verovatno koštati više nego što ta oblast vredi bila je tačna. Osim toga, nejasno je šta je „osvajanje" tačno značilo. Većini Britanaca u selima život se nije mnogo promenio, uprkos novim gradovima, vilama i, kako Tacit cinično zapaža, latinskom jeziku i togama. No, uz ogromne troškove u ljudstvu i novcu i neprestano suočeni s gerilskim ratom i otvorenim ustancima, Rimljani su uspeli da zadrže delove ostrva – nikada nisu kontrolisali celo – sve do početka petog veka nove ere.

Drugačije je bilo s nekim čuvenim osvajanjima cara Trajana, pedeset godina posle Klaudija, u kojima je ono što je osvojeno gotovo odmah i izgubljeno. Delimično zahvaljujući njegovom

sačuvanom stubu koji i danas u centru Rima prikazuje stotine prizora cara kao vojskovođe, o Trajanu se danas misli kao o najvećem vojniku i osvajaču među rimskim vladarima. Na neki način to je i bio. Proveo je otprilike polovinu carevanja u pohodima izvan Italije, pa je u tom smislu bio „putnik" koliko i Hadrijan, a zbog prostranih oblasti koje je formalno priključio carstvu kao provincije, za njegovu vladavinu se često kaže da je bila vreme tokom kog je carstvo po površini bilo najveće. No, taj vrhunac bio je vrlo kratkotrajan. Neki Trajanovi uspesi sveli su se na najveće moguće razmetanje uz najmanje trajne posledice – na vojnu slavu vojne slave radi.

Sam stub ovekovečava njegove ratove protiv Dakije (u današnjoj Rumuniji) iz prve decenije drugog veka nove ere. Iako stoji sam i istaknut, prvobitno je bio samo jedan deo Trajanovog ogromnog „Foruma" – kompleksa pijaca, biblioteka, tremova, trijumfalne kapije i brojnih skulptura zarobljenih i vezanih Dačana – podignutog u čast Trajanove pobede i stvaranja nove rimske provincije Dakije u staroj tradiciji carskog proširivanja. Ovaj Forum vekovima je bio izuzetno delotvorna reklama za carevo vojničko umeće. No kao što je verovatno bilo i predviđeno, istovremeno je i slavio i skrivao. Gledajući ovu razmetljivu građevinu koju su svi visoki posetioci Rima obavezno obilazili i dvesta pedeset godina kasnije, niko ne bi pomislio da je Trajan u Dakiji samo nastavio s Domicijanovim ranijim operacijama, da je nova provincija bila otkinuta od teritorije koja je već manje-više bila pod rimskom kontrolom (pošto je jedan marionetski kralj odbio da i dalje bude marioneta) i da je Forum potrajao mnogo duže nego provincija čiji je nastanak slavio, a koju su Rimljani napustili u trećem veku.

Trajanova osvajanja na istoku počela su 113. godine nove ere, a njegove pobede nad Parćanima u današnjem Iraku još su izrazitiji i čudnovatiji primer preterivanja i sudara između javne slike cara i vojne stvarnosti na terenu. Vodila se duga rasprava, započeta još u drevnom svetu, o tome šta se skrivalo iza tih pohoda. Kasije Dion mislio je da je Trajana pokretalo samo slavoljublje. Drugi su bili velikodušniji i ukazivali na iste probleme kao u Dakiji koje

je trebalo rešiti: loše definisane zone rimske kontrole i nesigurni vladari-marionete (mada je Dion procenio da je to bilo samo izgovor). Osim toga, ogroman politički kapital mogao se steći pobedom nad Parćanskim carstvom, jedinim ozbiljnim političkim suparnikom Rima pre daleke Kine. Parćani su bili povremeni rimski neprijatelji još otkako su porazili Krasa i odrubili mu glavu 53. godine pre nove ere, a svaka Trajanova pobeda bila bi značajan dobitak na polju odnosa s javnošću. No, kakvi god da su bili uzroci i koliko god ima rasprava o datumima i putanjama, obris događaja dovoljno je jasan.

S vojskom koju neki moderni istoričari procenjuju na osamdeset hiljada ljudi (dovoljno da u poređenju s njom osvajanje Britanije deluje kao obična čarka), Trajan i njegovi zapovednici krenuli su u pohod osmišljen kao niz naglih udara i izbegavanja velikih bitaka na istočnu ivicu carstva, kroz teritoriju drevne Mesopotamije, 116. godine zauzeli su parćansku prestonicu Ktesifon (južno od današnjeg Bagdada) i stvorili tri potpuno nove rimske provincije pre nego što su stigli na obale Persijskog zaliva. Očekivano, usledile su počasti. Car je dobio dodatno ime Partikus, a njegovi uspesi ponosno su utisnuti na novčiće (ilustracija 14). On sam poredio je svoje pobede s podvizima Aleksandra Velikog, što su sve rimske vojskovođe rado činile, i žalio je što nije više dovoljno mlad da nastavi Aleksandrovim stopama do Indije („carstvo bez granica?"). No, dok je hodočastio na mesto u Vavilonu na kom je njegov heroj preminuo 323. godine pre nove ere, očigledno dugogodišnju turističku znamenitost, sve se već raspadalo kao što je često događalo zapadnim silama (ili nezvanim gostima) u tom delu sveta. Navodno pokorene teritorije su se bunile – na kraju krajeva, osvajanje je bilo površno – a sam Trajan se ozbiljno razboleo. Umro je na povratku u Rim, uz Plotinu koja je – ako je verovati pričama – udesila primopredaju vlasti. Gotovo odmah pošto je nasledio Trajana, Hadrijan je napustio novoosvojene provincije. Pripadale su Rimskom carstvu manje od dve godine.

Slika Trajana kao cara koji je postao žrtva sopstvenog preterivanja u nezgrapnoj je suprotnosti s Plinijevim prikazom tog

istog čoveka kao neizveštačenog, sklonog brizi o pojedinostima i jednostavnoj hrani.

Isti kao drugi

Carsko razmetanje posvećenošću ratovanju nije bilo samo pokušaj da se stekne ili prigrabi vojnička slava, nego je trebalo da ih stavi na istu stranu s vojnicima. Rimska vlast i bezbednost počivali su na sili, skrivenoj ili otvorenoj, i za cara je bilo najvažnije da zadrži odanu podršku vojnika kojih je do drugog veka nove ere širom carstva bilo skoro pola miliona. Najveći strah svakog cara bio je da će se ta sila okrenuti protiv njega. Zbog toga su se ogromne sume novca ulagale u velikodušne plate, otpremnine i povremene podele nagrada u gotovom. No odanost je zavisila i od srca i uma, a da bi ih delotvorno osvojio, car je morao da se prikazuje kao „saborac" ili „drug" (*commilitio*). To je bila još jedno održavanje osetljive ravnoteže koje je Plinije spomenuo u Panegiriku kad je čestitao Trajanu da se ponaša kao običan vojnik dok je u isto vreme vojskovođa. Ili, kako se Dion Zlatousti izrazio, takođe se obraćajući Trajanu: ako vladar ne poznaje one koji se suočavaju s opasnošću kako zaštititi njegovo carstvo, onda je kao pastir koji je poznaje one koji mu pomažu da čuva stado – i divlje zveri sigurno će ga napasti.

Car je mogao da bude „običan vojnik" na mnogo načina. To svakako nije značilo da treba da se uključi u borbu prsa u prsa, čak ni kad je tehnički zapovedao vojskom. Sada je gotovo nemoguće ponoviti iskustvo drevnih bitaka (verovatno su bile manje i zbrkanije nego što blagoglagoljivi drevni zapisi kažu, a mnogo više ljudi umiralo je kasnije od zaraženih rana nego što je ginulo na bojištu). No, kakva god da je bila slika u javnosti, carevi nisu lično išli u bitku ništa više od čuvenih vojskovođa iz doba Republike. Avgusta je Vergilije, na primer, prikazao kako u pomorskoj bici kod Akcijuma 31. godine nove ere junački stoji „na pramcu" broda usred bitke i zapoveda svojom vojskom, dok je zapravo,

kako drugi zapisi jasno stavljaju do znanja, njegov prijatelj Marko Vipsanije Agripa vodio bitku, a on, Avgust (Oktavijan, kako se onda zvao) posmatrao je sa strane sedeći u malom brodu i nije stajao ni na kakvom pramcu. Priče o Titovoj hrabrosti tokom opsade Jerusalima 70. godine, o tome kako se izmicao neprijateljskim strelama, ubio dvanaest neprijatelja (savršenim hicima, kako kaže Svetonije) i nije popuštao pod protivničkim pritiskom, nastale su mnogo pre nego što je došao na presto. Makar su u tom smislu bojni prizori na Trajanovom stubu tačniji. Pokazuju cara kao zapovednika – obraća se vojnicima, obavlja verske obrede, prima zarobljenike – ali ne bori se, ne predvodi juriš i nije uvek u borbenom oklopu.

Važno je bilo da car pokaže da je „isti kao drugi". kakva god bila istina iza priče o vojnicima i školjkama, Kaliguli je svakako išlo u prilog to što ga je kao dete njegov otac Germanik odgajao u vojnim logorima i gde je bio neka vrsta maskote, obučen u majušnu uniformu. Čak i ime „Kaligula" pod kojim ga sad uglavnom znamo nastalo je u to vreme. Ta reč doslovno znači „Čizmica" zbog toga što je nosio male vojničke čizme. Na latinskom je ta reč blago podrugljiva (što objašnjava zbog čega Kaligula nije voleo taj nadimak). Kad su carevi bili s vojskom, trebalo je da se vide kako pomažu i nose deo tereta. I tu je car morao da bude „jedan od nas", mada drugačije nego kad je „jedan od nas" okružen rimskom elitom.

Rimski pisci imali su prilično ustaljeni spisak onoga što se od cara očekuje u ovom kontekstu. Trebalo je da zna imena vojnika i da se stara o njima kad su bolesni (Trajan je visoko ocenjen jer je jednom prilikom tokom rata u Dakiji pocepao svoju odeću za zavoje). Išao je gologlav i spavao kao i ostali vojnici. Nije dobijao posebna sledovanja. Zapanjujuće suprotno od hijerarhije obedovanja u palati, od careva se očekivalo da jedu istu logorsku hranu kao i drugi. Hadrijan je na primer, jeo sir i slaninu i pio jeftino vino. Septimije Sever postavio je primer drugima jer je prvi pio prljavu vodu kad druge nije bilo. Karakala, koji u ovom pogledu deluje povoljnije nego u mnogo čemu drugom, navodno je otišao

još dalje i dobrovoljno se javio da nosi tešku zastavu legije (iako je bio malog rasta), a osim toga kopao je kanale, jeo iz prostog drvenog tanjira, sam mleo svoje žito i pekao grubi hleb u pepelu vatre.

No, osim ovih, možda suviše velikodušnih anegdota, jedini neposredan uvid u odnos između cara i običnih vojnika vraća nas Hadrijanu u Africi, ne u aktivnom pohodu nego u obilasku jedne dugogodišnje vojne baze. Tokom drugog velikog putovanja, 128. godine, nekoliko meseci pre velikog lova na lavove s Antinojem, Hadrijan je posetio tvrđavu Lambezu u današnjem Alžiru, oko sto sedamdeset kilometara severno od Sahare. Tu je posmatrao nekoliko jedinica na manevrima i dao im usmeni izveštaj o rezultatima. Znamo to jer su njegove reči kasnije uklesane u kamen i izložene na pisti tvrđave, a nekoliko blokova i mnoštvo fragmenata otkrili su arheolozi u devetnaestom veku. Možda sam bila malo nepravedna kad sam stil tog Hadrijanovog govora opisala kao „drven". Veći deo danas zvuči otprilike ovako: „Uradili ste sve prema pravilima. Ispunili ste poligon svojim vežbama, bacali ste koplja elegantno iako su kruta i kratka, neki čak i vrlo stručno..." Čak i kad iznosi sopstveno mišljenje, ono je u istom tonu: „Ja ne volim kontranapade, a nije ih voleo ni Trajan koga sledim kao uzor. Konjanik treba da izleti iz zaklona..." No, možda je „drvenost" bila deo suštine. Tom prilikom car nije „učestvovao" u smislu da je delio s vojnicima sir i meso, nego se vojnicima obraćao jezikom vojnika, sledeći pravila priručnika za obuku kako su ih vojnici učili, s vrlo malo ličnog (pozivanja na Trajana kao na uzor nagoveštava da se bez obzira na krhkost svojih pobeda, Trajan dobro slagao s vojnicima). Ovde vidimo Hadrijana, cara i vojskovođu, s njegovim vojnicima kako postupa, kao što sam kaže „prema pravilima".

Nevolje s trijumfima

Lako je ismevati Klaudija što je tvrdio da je pobednik iako je u borbama učestvovao samo simbolično. No, njegove tvrdnje bile

su formalno tačne. Bez obzira na carevu ulogu na terenu, na to da li je uopšte bio na borbenoj liniji, on je uvek bio vrhovni zapovednik i u tom smislu sve vojne pobede bile su njegove. Zbog toga su carevi tehnički posmatrano s pravom prisvojili drevnu svečanost trijumfa nastalu, prema rimskom verovanju, u vreme samog osnivanja njihovog grada pod vlašću kralja Romula.

Trijumf je po tradiciji bio počast koju je senat dodeljivao samo najuspešnijim rimskim vojskovođama – odnosno, da pogledamo i s druge strane, onima koji su predvodili najkrvavije pokolje (jedno pravilo navodno je glasilo da je za trijumf neophodno pet hiljada ubijenih neprijatelja). Obuhvatao je zamršenu povorku kroz grad, masu koja kliče i razne vrste zabave (pesnik Ovidije smatrao je trijumf povoljnom prilikom za upoznavanje žena – „pokoravanje" u drugom smislu – koliko i trke dvokolica). Vojskovođa je stajao na naročitim obrednim kolima obučen u kostim boga Jupitera. Pred njim su išli njegovi zarobljenici i plen, kao i plakati s pojedinostima njegovih pobeda (u jednom svom trijumfu Julije Cezar izložio je čuvenu parolu *Veni, vidi, vici*, „Dođoh, videh, pobedih"). Vojnici su klicali i ponekad pevali bezobrazne pesme koračajući iza svog zapovednika, svakako ne potpuno trezni. Trijumf je bio prilika da se udaljeni delovi carstva prikažu u samoj prestonici. Opljačkano zlato, srebro i dragocena umetnička dela bili su samo deo povorke. Ponekad su u paradi bila čak i stabla koja rastu u tim dalekim krajevima, kao i modeli i slike osvojenih stranih gradova. Za mnoge aristokrate Republike trijumf je bio vrhunac ambicija. Omogućavao je zapovedniku da bude bog na jedan dan.

Ovo se promenilo tokom Avgustove vladavine. Od tada nijednom „običnom" vojskovođi nije dodeljen trijumf. Ta počast ograničena je na careve (kao zvanične vrhovne zapovednike) i njihove neposredne potomke. U praktičnom smislu za neke od njih to baš i nije bila blagodat. Svečanost je zapravo bila krajnje neudobna: trijumfator je satima morao da stoji na kolima bez opruga koja su tandrkala po kaldrmi. Vespazijan je, čuven po tome što nema dlake na jeziku, posle trijumfa kojim je proslavio pobedu nad Jevrejima 71. godine, s mukom sišao s kola i promrsio: „Tako mi

i treba kad sam hteo trijumf u mojim godinama." Septimije Sever je navodno odbio tu počast zbog artritisa. Nova pravila utuvila su svima u glavu da, ko god da se zaista borio, svi vojnički uspesi pripadaju caru (slike 3 i 12).

Bilo je nemoguće sakriti probleme koji su vrebali ispod površine ove svečanosti u novom stilu. Delimično je privlačila pažnju na nesklad uloge cara i na – za neke – oduzimanje moći staroj eliti. Da li su posmatrači zamršenog Klaudijevog trijumfa iz 43. godine u kom se čak i njegova žena Mesalina pojavila u manjim kolima verovali u zvaničnu verziju da je car lično ostvario vojnički uspeh? Jesu li prihvatili da je Klaudije, kakvu god da je ulogu odigrao na terenu, zaslužio ovu počast? Ili je trijumf bio očigledan znak da je Aul Platije, čovek istinski zaslužan za pobedu, istisnut? No, pokretala su se i šira pitanja o tome čemu trijumf služi i, ponovo, o lažima i obmanama koje lebde nad carskom vladavinom.

Kad se Neron vratio s putovanja po Grčkoj 67, održao je svetkovinu „sličnu trijumfu" u Rimu da proslavi sve nagrade koje je osvojio. Pričalo se da je upotrebio ista kola kojima se Avgust vozio slaveći trijumf povodom svojih vojničkih pobeda. Iza Nerona su umesto vojnika stupali njegovi navijači, a plakati ispred kola prikazivali su ne vojničke pobede, nego sportske i umetničke uspehe. Umesto da završi kod hrama Jupitera Optimusa Maksimusa na Kapitolu, kao sve trijumfalne povorke, Neron je krenuo prema Apolonovom hramu, odgovarajuće „umetničkom" bogu poznatom po sviranju u liru. Je li ovo bio konstruktivni pokušaj preobražaja same ideje „pobede" kakva trijumfom može da se proslavi osim samo vojničke? Ili je to bio pokušaj da se podrije ili ismeje čitava ideja i ideologija tradicionalne ceremonije – baš kao što je parodija bilo Kaligulino pretvaranje vojnika u sakupljače školjki?

U drugim prilikama, čak i kad se radilo o tradicionalnim vojničkim trijumfima, nastajala su naglašena pitanja o tome kako verovati onome što se vidi u carskoj povorci i u pobede koje se proslavljaju. Dve najsmešnije i najzajedljivije priče govorile su o Kaliguli i Domicijanu; obojica su proslavili ili nameravali da proslave trijumfe kako bi obeležili pobede nas Germanima koje su

71. Bronzani novčić iz Neronovog doba. Delovi carevih zvaničnih titula ispisani su uz ivicu. U sredini je figura boga Apolona koji svira liru – ili možda Nerona koji igra ulogu Apolona.

bile ili veoma preterane ili se uopšte nisu ni dogodile. (Možemo da pretpostavimo da je, u svetlu Avgustovog uputstva, drugi način za sticanje vojne slave bio da se pobede naprosto izmisle, kao što je Karakala uradio s nekim nepostojećim herojstvima, opet protiv Parćana, više od stoleća kasnije.) No, kako izvesti na ulicu povorku zarobljenika ako ih zapravo nema? Kaligulin odgovor, kaže Svetonije, bio je da neke Gale obuče kao Germane, oboji im kosu u crveno, nauči ih nekoliko germanskih reči i da im germanska imena. Domicijanovo rešenje bilo je slično, ali s dodatnim elementima. Umesto nepostojećeg plena izložio je neke dragocenosti iz dvorske riznice. Bilo je jasno da, kada je reč o caru, čak ni u trijumfu nije moglo da se veruje rođenim očima. Gledajući povorku, da li su posmatrači mogli sasvim da potisnu sumnju da je sve to falsifikat?

No, najneobičnija prilika bio je trijumf održan u čast Trajanovih pobeda u Mesopotamiji 117. ii 118. godine. Lako je videti velike teškoće koje je taj trijumf predstavljao za Hadrijana. Kako proslaviti uspešni pohod već mrtvog prethodnika? Odgovor je bila lutka pokojnog cara, verovatno načinjena od voska i provezena u kolima kroz grad. Sve to preduzeto je da bi se proslavila neka površna osvajanja izvedena isključivo u cilju lične slave, a u vreme održavanja trijumfa nove teritorije već su bile u postupku napuštanja. Ponekad je teško shvatiti kako su Rimljani uspevali da održe ozbiljan izraz lica.

DEVETO POGLAVLJE

•

OČI U OČI

Izbliza

> Bio je upadljivo privlačan... bistrih sjajnih očiju... mada u starosti nije dobro video na levo oko. Imao je razmak među zubima, sitnim i išaranim mrljama. Kosa mu je bila žuta i lako kovrdžava. Obrve su mu bile spojene, uši srednje veličine, a nos kukast. Koža mu je bila ni crnpurasta ni bleda. Bio je niskog rasta... ali to se nije primećivalo zbog skladne i simetrične građe, pa se videlo da je nizak samo kad stoji pored nekog visokog. Kažu da je po telu imao pege i belege od rođenja na grudima i stomaku...

To je deo Svetonijevog opisa pojave cara Avgusta, jedan iz niza književnih prikaza u njegovim carskim biografijama usredsređenih – iako nisu tako intimni kao izveštaji o nekim medicinskim pojedinostima – na lice, telo i belege rimskih vladara. Kaligula je, napisao je Svetonije, bio „visok i veoma bled, neskladnog tela, vrlo tankih ruku i nogu, duboko usađenih očiju i udubljenih slepoočnica... proređene kose i potpuno ćelavog temena". Galba, Neronov neposredni i kratkotrajni naslednik, bio je „potpuno ćelav, plavook i kukastog nosa, a imao je i veliku kilu koju je jedva obuzdavao zavojima. Oton, koji je nakratko nasledio Galbu, nosio je periku da sakrije proređene uvojke, tako dobro

izrađenu da niko ne bi pomislio da mu to nije prava kosa. Vespazijanov izraz delovao je kao da se napinje na nužniku („Ispričaću ti vic kad obaviš nuždu", rekao mu je jedan poznanik oštrog jezika). Domicijan je bio trbušast, tankih nogu i gotovo ćelav. On je čak napisao knjigu o nezi kose u kojoj je i deo o tome kako se pomiriti s ćelavošću. Nažalost, knjiga nije sačuvana.

Sve ovo nam kaže da je izgled rimskih vladara bio dobro poznat i dobro zabeležen. Što je još zanimljivije, drevni pisci ostavljaju utisak da su obični ljudi često viđali cara izbliza kad su mu utiskivali molbe u šaku, naletali na njega tokom njegovih noćnih ludorija na ulicama Rima ili u drugim svakodnevnim situacijama. Jedna priča iz *Carske povesti* prikazuje Hadrijana među običnim posetiocima javnog kupatila, a svi su bili nagi. Dok je sedeo tamo uočio je veterana kog je znao iz vojske kako trlja leđa o mermerni zid i upitao ga šta to radi. „Nemam roba da me istrlja", glasio je odgovor. Na to mu je car dao nekoliko robova, kao i novac za njihovo izdržavanje. Nešto kasnije ponovo je otišao u kupatilo i video čitavu grupu staraca kako trljaju leđa o mermer. Ovog puta nije bilo poklona. Rekao im je da trljaju jedan drugog.

Priča je nastala naročito da bi prikazala carevu brigu za podanike i njegov jednostavni smisao za humor; on je velikodušan, ali nije lakoveran; ne kažnjava prestupnike ničim osim suvom šalom na njihov račun. No, to nije sve. Prikazuje nam još jednu priliku poklanjaja ljudi i Hadrijanovu svest o tome da robovi koštaju jer ih treba smestiti, oblačiti i hraniti. U ovoj priči car je ponovo „isti kao drugi" (prisetio se čoveka iz vojničkih dana), i ponovo je među običnim ljudima, u kupatilo – gde se, prema *Carskoj povesti*, „često kupao s ostalima".

Ideja da će car biti blizu svojih podanika bila je temeljno važna za njegov ugled; otuda tolike anegdote i dosetke na tu temu, najbolje sažete u priči o običnoj ženi koja je navodno Hadrijanu u lice rekla da „prestane da bude car" ako nema vremena da je sasluša. No, stvarnost nije nikako mogla da se poklapa s ideologijom. U praksi je samo mali procenat od šezdesetak miliona stanovnika Italije i carstva mogao da vidi cara uživo. Ne znamo koliko je često Hadrijan odlazio u javna kupatila, ali sumnjam da je reč o više od dve-tri

pažljivo pripremljene prilike, i to verovatno s pratnjom telohranitelja. Iako je od svih careva putovao daleko najviše, nije se ni primakao ogromnoj većini stanovništva carstva. Čak i kad su se rimski vladari pojavljivali u Cirkusu Maksimusu i sedeli u istaknutim ložama ili se možda suočavali s demonstracijama mase, većina prisutnih videla ih je samo kao sićušne tačke među desetinama hiljada drugih gledalaca, predaleke da bi se uočile ćele ili razmaknuti zubi.

Slike moći

Većina stanovnika carstva verovatno je češće viđala cara u snovima nego na javi. Doslovno to mislim. U priručniku za tumačenje snova napisanom početkom trećeg veka nove ere – jednoj od onih zapanjujućih tehničkih rasprava o opstanku u drevnom svetu koje često previdimo među „klasičnim" velikanima poezije i filozofije – obrađeni su razni slučajevi pojave cara u snu. To je mogao biti vrlo rđav znak (smrt), ali neka tumačenja su povoljnija. Čitamo o čoveku koji je usnio kako šutira „cara" (nije navedeno ime, samo „car" kao takav). To je značilo, prema rečima autora priručnika Artemidora, da će na putu naći zlatnik sa carevim likom. Naveden je i slučaj čoveka koji je dobio dva zuba iz „carevih" usta. Šta god da bi Frojd mislio o tome, za Artemidora je i to bio dobar znak. Njegovo tumačenje kaže da će taj čovek pobediti u dva sudska procesa u jednom danu.

No, milioni ljudi ne bi mogli da prepoznaju cara kad bi im se pojavio u snu, osim po slikama njega i njegove porodice kojima je Rimsko carstvo bilo preplavljeno. Bile su raznih veličina, načinjene od raznih materijala, velike statue krasile su tremove, javne trgove, sudnice i hramove, a manje verzije bile su u privatnim domovima širom carstva. Careve slike nalazile su se na novčićima i mermernim, bronzanim, srebrnim i ponekad zlatnim skulpturama, na naslikanim portretima, skupim medaljonima, dragocenim minđušama, čak i u ogromnim statuama visokim preko trideset metara. Bilo ih je svuda iznad svega – ne računajući doslovno milione novčića, dragocenih minijatura i jeftinih tričarija – hiljade carskih skulptura u prirodnoj veličini sačuvane su do danas,

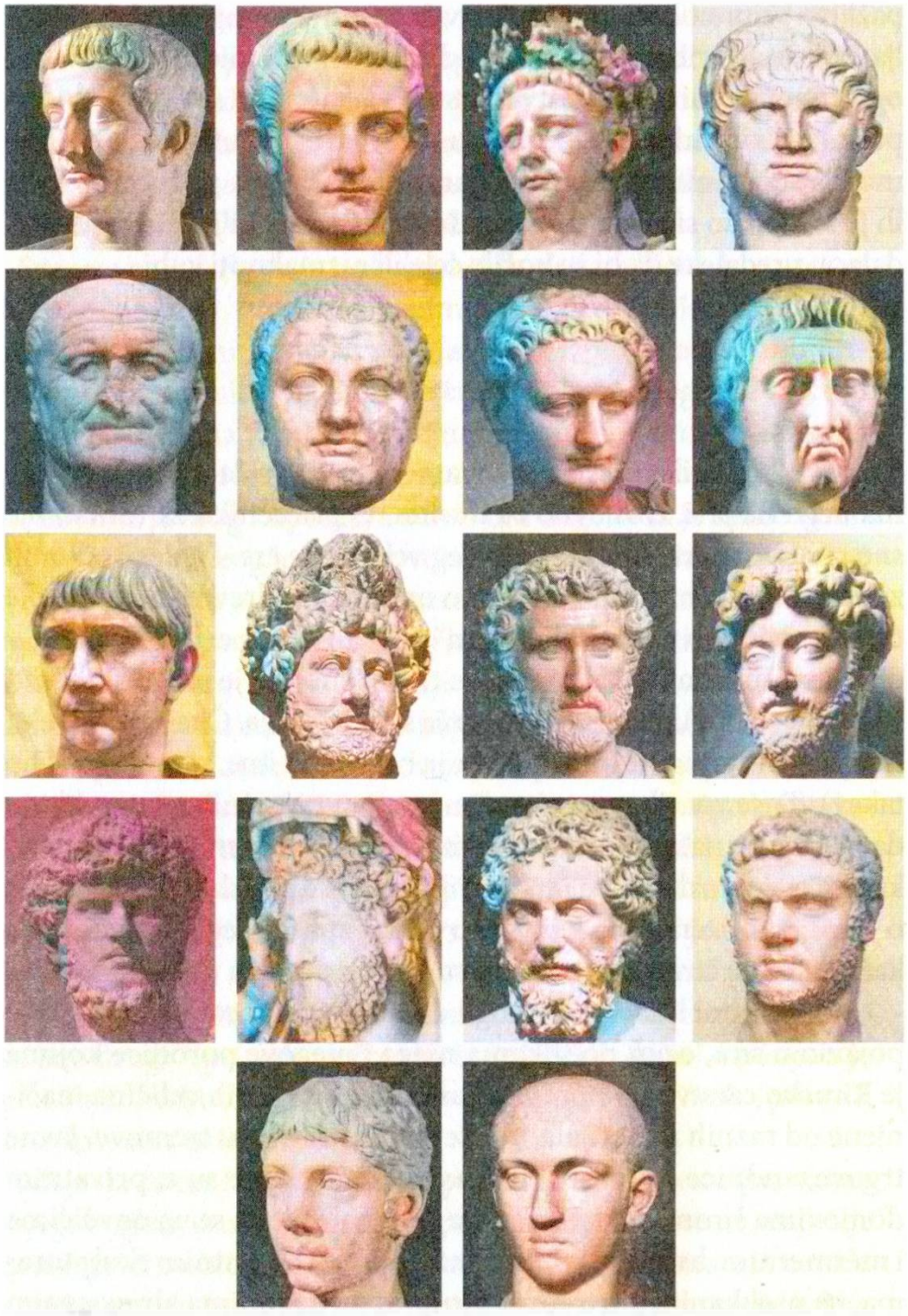

72. Od Tiberija do Aleksandra Severa. Prvi red: Tiberije, Kaligula, Klaudije, Neron. Drugi red: Vespazijan, Tit, Domicijan, Nerva. Treći red: Trajan, Hadrijan, Antonin Pije, Marko Aurelije. Četvrti red: Lucije Ver, Komod, Septimije Sever, Karakala. Peti red: Elagabal, Aleksandar Sever.

čuvaju se u muzejima širom sveta i stvaraju našu sliku rimskih vladara. Čak i posle dve hiljade godina i dalje možemo da gledamo te careve oči u oči.

Nema ni jedne jedine statue koja makar donekle liči na opise koje nam daje Svetonije. Prema tome, šta je „precizno" u smislu pouzdanog opisa telesnog izgleda bilo kog rimskog vladara? Nažalost, mogu da procenim samo da ništa nije precizno ni u kom pogledu. Književnim opisima suviše lako verujemo jer su živahno individualni. Ali koliko je Svetonije pouzdano znao pojedinosti o Avgustovim zubima ili belezima veliko je pitanje. Postoji u njegovim biografijama i sumnjiva sklonost da „dobri" carevi imaju manje telesnih nedostataka nego „loši" carevi.

Portreti u mermeru i bronzi – a i oni na novčićima – pričaju sasvim drugačiju priču. Možemo na njima da uočimo malo lične individualnosti, ali vrlo ih je malo. Ako je proređena Domicijanova kosa bila toliko čuvena da je on napisao knjigu na tu temu, to se ne bi zaključilo na osnovu njegovih sačuvanih portreta na kojima mu je kosa gusta (slika 7). Te slike su zapravo bile brižljivo konstruisane slike moći, osmišljene da predstave bilo kog čoveka na prestolu, a ponekad, kao što ćemo videti, da ga doslovno zastupaju. Svrha im je bila da prošire carsko lice širom rimskog sveta, više nego ikada pre.

73. Statua engleskog kralja Džordža I u punoj odori rimskog cara, autor Majkl Rajsbrak, 1739.

Ove zvanične slike rimskih careva deluju prilično bezlično i ustajalo, manje-više jedna ista glava ili telo, stereotip očigledno nezanimljive verzije klasicizma. Mnogi ljudi danas ih i ne

pogledaju u prolazu. No, navodna bezličnost delom je posledica carskog uspeha u uspostavljanju vizuelnog jezika moći koji je nadživeo Rimsko carstvo za mnogo vekova, a mi smo ga nasledili. Jedva da je u zapadnoj istoriji bilo diktatora ili dinasta koji nije povremeno pozajmljivao – kako bi razglasio sopstvenu moć – slike koje su rimski carevi izmislili za sebe. Mi to primamo zdravo za gotovo, ali za one koji su gledali kako se te slike pojavljuju na javnim mestima ili u njihovim kesama krajem prvog veka nove ere delovale su revolucionarno. Daleko od dosadnih stereotipa, bile su „šokantno nove".

Skulpturalna revolucija

Carska revolucija stvaranja slika – i njihovo širenje – počela je s Julijem Cezarom, na samom početku vladavine jednog čoveka. Ne samo što je bio prvi Rimljanin koji je utisnuo svoj lik na novčiće iskovane u Rimu i tako prekinuo staru republikansku tradiciju koja je na novčićima dozvoljavala samo bogove, mitske heroje i odavno mrtve junake, nego je, prema rečima Kasija Diona, imao velike planove da postavi svoje statue u gradove carstva i u svaki hram u gradu Rimu. Čak i ako je Dion, pišući više od dvesta godina kasnije, preterao, izgleda da je postojao novi plan da se Cezar učini vidljivim u čitavom rimskom svetu, i da je taj plan sam Cezar podržao, ako ne i osmislio. Od današnje Turske do drevne Galije sačuvano je više od dvadeset postolja s natpisima koji pokazuju da su nekada nosila statue Julija Cezara postavljene za njegovog života. No, ubijen je pre nego što je ostvario sve planove i nijedan njegov portret u kamenu nikad nije pouzdano identifikovan. Bilo je brojnih optimističnih tvrdnji da su ova ili ona statua autentično lice Julija Cezara (čak i neki najtvrdoglaviji arheolozi kao da žele da se zagledaju diktatoru u oči). Zapravo smo za samo jedno sićušno lice na nekim novčićima iz 44. godine pre nove ere potpuno sigurni da je to on.

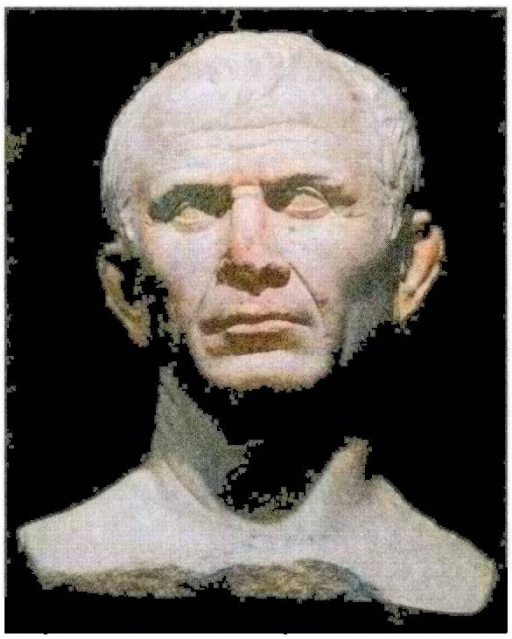

74. Ova bista je trenutno najjači kandidat za autentični portret Julija Cezara, izvajana je za njegovog života. Otkrivena je 2007. u reci Roni blizu Arla u Francuskoj, uz veliku pompu. Jedini dokaz za njenu identifikaciju je navodna sličnost s Cezarovim portretima na kovanom novcu (slika 9).

Njegov naslednik je tokom četrdeset pet godina vladavine imao priliku da pretoči Cezarove planove u praksu. U Italiji i širom rimskog sveta za oko dvesta pronađenih glava skulptura, bista ili čitavih statua manje-više pouzdano se smatra da prikazuju Avgusta. Uglavnom nemaju nikakvo napisano ime (odavno su odvojene od postolja na kojima je verovatno pisalo koga predstavljaju) i nismo uvek sigurni u to da li prikazuju samog Avgusta, nekog njegovog naslednika ili pak nekog lokalnog moćnika koji je oponašao „carski izgled". No posle nekoliko vekova mukotrpnog arheološkog rada – poređenja raznih skulptura sa sićušnim slikama na novčićima i jednih sa drugima – spornih skulptura ostalo je malo.

Posebno je zanimljivo to što skulpture cara nekada postavljene u različitim delovima carstva međusobno udaljenim stotinama i hiljadama kilometara često imaju sitne sličnosti u projektu, sve do preciznog rasporeda uvojaka kose. To snažno ukazuje na način njihove proizvodnje. Većina je sigurno nastala lokalno, pošto je

isklesana iz lokalnog kamena, ali da bi bile toliko međusobno slične gotovo je sigurno da su se zasnivale na modelima od voska, gline ili gipsa poslatim iz centra kao „zvanična slika" cara Avgusta.

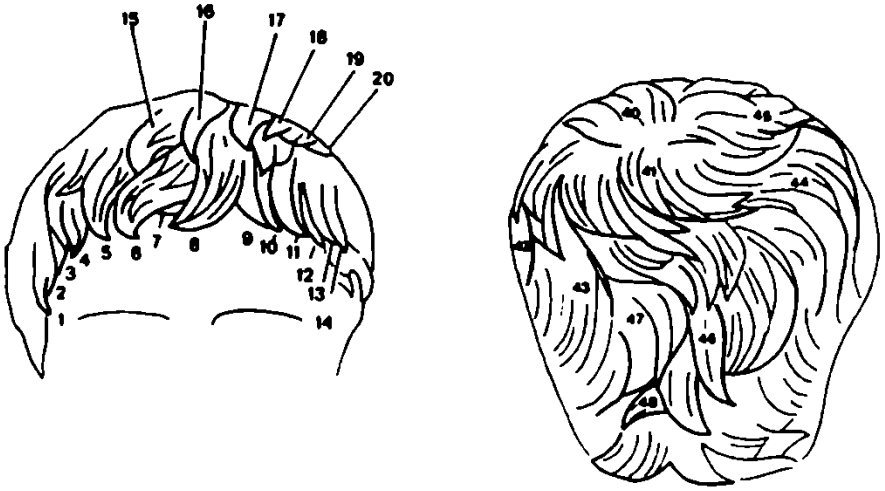

75. Portreti izrađeni po istom modelu često se identifikuju podrobnim poređenjem rasporeda pramenova kose. Ovo je „šema uvojaka" Avgustove statue pronađene u Livijinoj vili (ilustracija 15).

Drugo prihvatljivo objašnjenje ne postoji. No, kako je taj čitav postupak organizovan i dalje je tajna. To je jedan od onih slučajeva kada nam rad dela dvorske administracije, uprkos obilju podataka o drugim odeljenjima, ostaje potpuno nepoznat. Ne možemo ni da nazremo ko je upravljao tom operacijom, ko je donosio, da se tako izrazimo, „propagandne" odluke, a još manje ko je pravio modele ili same skulpture. Iako su učestvovali u jednom od najznačajnijih trenutaka umetničke promene u istoriji, ne možemo da navedemo ime ni jednog jedinog autora sačuvanih Avgustovih portreta u bronzi ili mermeru. To nije bio svet istaknutih umetnika i njihovih pokrovitelja vladara – Holbajna i Henrija Osmog ili Ticijana i Filipa Drugog. Sve se obavljalo anonimno, iza zatvorenih vrata.

Nismo sigurni ni u to koliki procenat ukupnog broja portreta predstavlja ovih dvesta sačuvanih. Najbolja procena (vrlo slobodna) kaže da je u vreme Avgustove smrti 14. godine nove ere bilo izloženo između dvadeset pet i pedeset hiljada njegovih portreta,

što nam daje makar nekakvu ideju o razmerama. Gde god da je neko živeo u carstvu – ako zanemarimo novčiće u njegovom džepu – bio je u svom gradu licem u lice s carem prikazanim u prirodnoj veličini u mermeru, bronzi, čak i u srebru. Teško je ne pomisliti na moderne diktatore koji zure u stanovništvo sa svakog bilborda. Na manje-više isti način, čak i pre štampe i plakata, Avgusta je bilo nemoguće izbeći.

No, revolucija nije bila samo količinska. Avgust ili oni koji su ga savetovali uveli su i potpuno nov stil rimskog portretisanja u skladu s političkim promenama. Elita Republike prihvatala je da se na portretima prikaže sve – bradavice, ožiljci, bore i starost. Bilo da su prikazivani tačno ili ne (a mi ne možemo to da proverimo), naglasak je bio na moći zrelosti i autoriteta. Avgust je to promenio.

Njegovi portreti podsećaju na idealizovane tradicije grčke skulpture iz petog veka nove ere. Statue u prirodnoj veličini

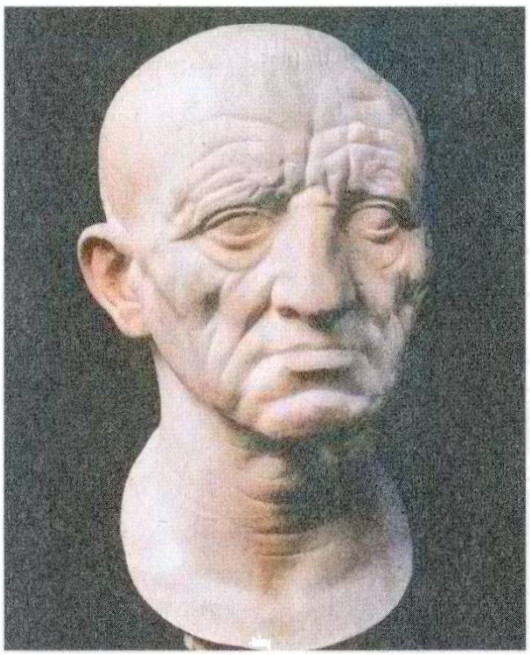

76. Bore, upali obrazi i grube crte ovog portreta odlika su stila početka prvog veka pre nove ere. Taj stil je nesumnjivo bio „retorika moći" koliko i kasnije mladalačke i „oklasičene" slike careva (ne treba da pretpostavimo da su zaista izrađivane prema živom modelu). No, jedno od najupadljivijih svojstava Avgustovih portreta jeste da *nisu bili ovakvi.*

prikazuju ga s idealnim klasičnim telom u malom broju poza (kako stoji u togi ili oklopu i ponekad kako jaše). Glava mu je jednako idealna i mladolika, a takva je ostala tokom više od četiri decenije njegove vladavine. Na skulpturama je izgledao isto kad mu je bilo trideset i kad mu je bilo sedamdeset. Postoji ponekad taj starosni jaz na portretima moćnika. Kraljica Elizabeta Druga, na primer, na novcu i poštanskim markama starila je sporije nego u stvarnom životu. No, u Avgustovom slučaju ta razlika je krajnje upadljiva.

Drugim rečima, jedva da je bilo traga konvencionalnog „realizma". Sasvim je moguće da Avgust nije ni pozirao za ove portrete kao što rade moderni monarsi i kao što su radili retki drevni vladari (Aleksandar Veliki je, na primer, imao omiljenog portretistu). Takođe je moguće da na osnovu skulptura niko ne bi prepoznao cara uživo. Ovo je zapravo bio stil političkog realizma koji je beležio carevu novu nagodbu u Rimu, njegov raskid s prošlošću i gotovo nemoguću mešavinu princepsa (vođe) i „jednog od nas". Nijedan Rimljanin nikada pre nije tako prokazivan – i nijedan car nije zaista tako izgledao.

Avgustova slika ukorenjena u onome što je započeo Julije Cezar obezbedila je uzorak za portrete svih sledećih rimskih careva. Tokom svake vladavine osim onih najkraćih (a čak i kratkoveki vladari umeli su brzo da ostave traga) možemo da nazremo isti postupak kopiranja statua. Iako je kasnije bilo nekih spornih identifikacija, možemo da nabrojimo oko sto pedeset sačuvanih poprsja i skulptura Hadrijana, drugog po brojnosti posle Avgusta, i oko sto portreta njegovog voljenog Antinoja, koji je treći. Mnoge ove biste bile su deo kampanje širenja slike cara iz centra po čitavom carstvu, ili u Antinojevom slučaju posledica Hadrijanove lične želje da ovekoveči svog ljubavnika. Druge su pak verovatno nastale lokalnom inicijativom zajednica željnih da pokažu svoju odanost i izlože cara u svojim zajednicama. No čak i u takvim slučajevima postojao je nekakav zvanični projekt. Zajednica je verovatno tražila dozvolu da izloži statuu i zauzvrat dobila zvanični model. Ili je makar tako trebalo da bude. Hadrijanu je jedan

prijatelj pisao da ga upozori da statua u Trapezuntu (današnjem Trabzonu na Crnom moru) uopšte „ne liči na njega" i da treba poslati drugu. Pretpostavljam da je taj prijatelj mislio da statua ne liči na zvaničnu verziju. Pretpostavka je bila da je Trapezunt „krenuo samostalno" sa sopstvenim nezvaničnim modelom.

U okviru stila uspostavljenog pod Avgustom bilo je elemenata koji se nisu promenili od kraja prvog veka pre nove ere do početka trećeg veka nove ere. U samostalnim skulpturama oblik carevog tela je manje-više uvek isti. Svi vladari prikazani su sa savršeno proporcionalnim figurama u istom ograničenom broju kostima i poza – u togi ili borbenom oklopu, a povremeno i nagi ili polunagi kao mitski heroji ili božanstva klasične grčke umetnosti. Za razliku

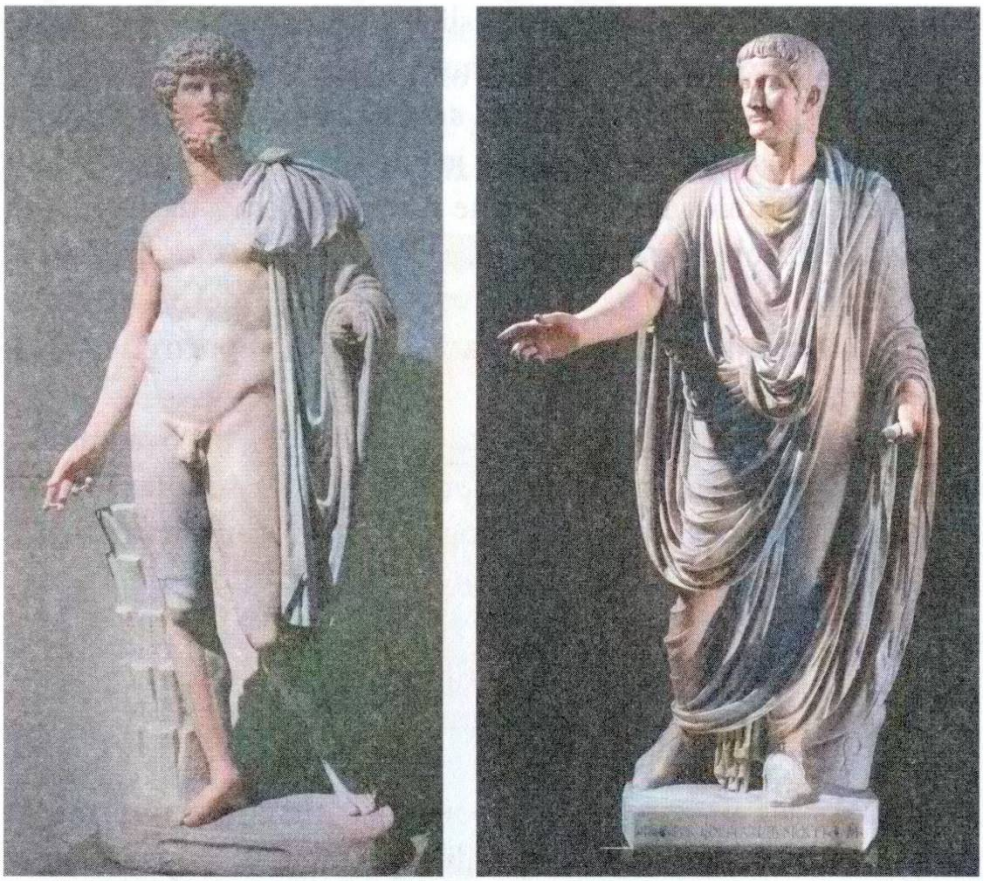

77. i 78. Dva standardna šablona za prikazivanje carevog tela: levo je savršeni i (gotovo) nagi Lucije Ver, a desno je Tiberije u togi. Za vojničku varijantu vidi sliku 67.

od slika korpulentnog engleskog kralja Henrija Osmog ili sve punačkije kraljice Viktorije, nije bilo pokušaja prikazivanja individualnosti niti osobenih crta, a svakako nije bilo velikih stomaka.

Istina, na izvajanim reljefima poze su brojnije, na primer vidimo Trajana u društvu njegovih vojnika ili Hadrijana u lovu, ali odeća i sama vrsta figure ne odstupaju od obrasca. Tokom vremena nastala su sitna prilagođavanja; u drugom veku nove ere ima više oklopa, a manje toga nego u prvom. No, suštinski je prikazivano telo „cara", a ne bilo kog pojedinačnog vladara. Zbog toga delimično na prvi pogled deluju kao da su svi isti. Isto telo, samo različite glave.

Avgustovo načelo bezvremenosti takođe se uglavnom poštovalo. Carevi nisu očigledno starili na svojim portretima. Osim u retkim slučajevima kada imamo slike careva kao dece, a njih je teško pouzdano identifikovati, rimski vladari ostajali su večito u dobu u kom su predstavljeni kad su došli na presto, pa i u mlađem. Čak i postariji Nerva, kome je bilo šezdeset pet godina kad je nasledio Domicijana 96. godine nove ere, jedva da ima neku boru. To je gotovo suprotnost *Slike Dorijana Greja* Oskara Vajlda, njegove priče o portretu koji vidljivo stari dok model ostaje večito mlad. Rimski carevi telesno su starili, ali njihovi portreti ostajali su nemoguće mladi.

No, u nekim pojedinostima lica i, zanimljivo, brkova i brada, nalazi se zamršenija i nestalnija priča. Pokreće se pitanje kako razlikujemo jednog cara od drugog, a u nekim slučajevima da li uopšte treba to da radimo.

Identifikaciona povorka

Portreti careva nisu prikazivali pojedince onako kako bismo to danas očekivali. Koliko god ih pažljivo proučavali, ne govore nam ništa o karakteru određenog vladara, čak ni o tome šta je vajar hteo da kaže o njemu kao o osobi. Nema nikakvih nagoveštaja opakosti, izopačenosti ili bilo kakve vrline van politike. No, kao

što često biva, posmatranje careva u celini umesto pojedinačno može da nam kaže mnogo više. Povorka na strani 329 pokazuje nam odjednom glave svih vladara, osim onih koji su vladali najkraće, od Tiberija (koji se popeo na presto 14. godine nove ere) do Aleksandra Severa (ubijenog 235). Šta nam govore vidljive sličnosti i razlike između njih?

Najvažnije je to što nas vraćaju ka nekim temama vezanim za nasleđe i prenos vlasti jednog vladara na sledećeg. Čak i male slike jasno stavljaju do znanja da se odabrani naslednik proglašavao za jednog i jedinog zakonitog naslednika između ostalog i time što je prikazivan tako da liči na onoga koga će naslediti. Korisna taktika za novog cara koji želi da učvrsti svoje pravo na presto bila je da ga prikazuju kao sliku i priliku njegovog prethodnika što je pokazivalo da je vlast glatko prenesena s jednog dvojnika na drugog.

Bilo je prostora za ponešto individualnosti, naravno, a boja prvobitno nanesena na mnoge portrete verovatno je tome doprinela. No, carevi su načelno prikazivani tako da oponašaju čoveka

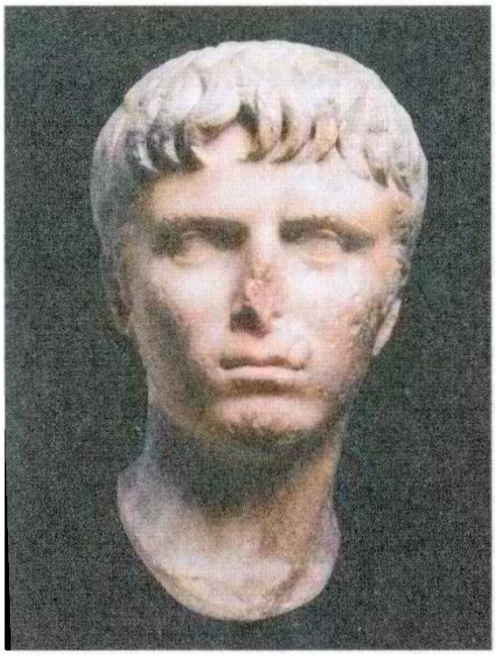

79. Pogrešno prepoznat? Ovaj portret iz Britanskog muzeja oličava tipične crte julijevsko-klaudijevskih careva i naslednika, ali niko ne zna tačno koga predstavlja.

koji im je dao pravo da vladaju. Oni iz prvog veka nove ere koji su zasnivali svoje pravo na bliskim vezama s Avgustom – bilo preko usvojenja kao Tiberije ili kao potomci Avgustove rođene ćerke kao Kaligula – kopirali su njegove crte na javnim portretima. Kasnije u drugom veku nove ere carevi usvojenici posle Hadrijana ličili su na svoje poočime i prethodnike. Nije iznenađenje, na primer, da su javne slike Septimija Severa oblikovane po slici Marka Aurelija kog je, jednom carskom smicalicom, Septimije naknadno proglasio za svog poočima.

To je još jedan činilac koji objašnjava stav mnogih ljudi da svi carevi liče jedni na druge. Istina je da su često zaista vrlo slični. Samo malobrojni stručnjaci danas mogu da razlikuju (ili misle da mogu) neke portrete tih careva usvojenika iz drugog veka nove ere, a čak i ti stručnjaci ne slažu se u vezi s nekim istaknutim slučajevima. Jedna mermerna glava, sada smeštena u Britanskom muzeju, identifikovana je kao Avgust, Kaligula i dvojica Avgustovih odabranih naslednika koji su umrli mladi, Gaj i Lucije Cezar. Za drugu se, koja je sada u Vatikanu, smatralo da prikazuje Avgusta, Kaligulu, Nerona i istog onog mladog Gaja Cezara. Možda je to i bio deo svrhe i – uprkos naporima arheologa da razluče ko je ko – namera da se pomešaju slike osnivača i njegovih stvarnih ili mogućih naslednika. „Nerazaznatljivost" može da bude korisno oružje.

A ponekad je bilo i upravo obrnuto. Jedan od osnovnih alata za udaljavanje cara od baštine njegovog prethodnika, na primer, posle atentata ili građanskog rata bilo je stvaranje slike koja izgleda potpuno drugačije. Školski primer je zvanični portret Vespazijana koji je došao na vlast 69. godine kao konačni pobednik u sukobu izazvanom Neronovim padom. Gotovo u svakom pogledu Vespazijan se naglašeno potrudio da se razlikuje od Nerona i upotrebio je (a nesumnjivo delom i stvorio) stereotip svog prethodnika kao ljubitelja raskoši, megalomanijaka i rasipnika. Izgradnja Koloseuma kao mesta javne razonode na terenu Zlatne kuće, Neronove privatne palate zadovoljstava, samo je jedan primer. Zanimljivo je da portreti prikazuju Vespazijana izboranog i proćelavog i time

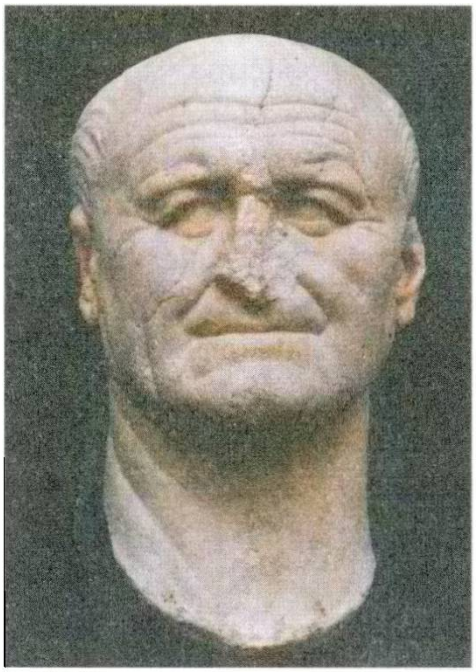

80. Vespazijan se razmetao svojih tradicionalnm staromodnim italijanskim poreklom. Ovaj portret iz druge polovine prvog veka nove ere podseća na raniji republikanski stil i nagoveštava povratak vrednostima iz prošlosti – u suštoj suprotnosti Neronovim preterivanjima.

se gotovo vraćaju starom stilu Republike. To je retka carska slika za koju možemo lako da pomislimo da nam pruža nagoveštaj Vespazijanovog karaktera kao jednostavnog čoveka. No, kako god da je izgledao, kakve god da su se toaletne šale pričale o njegovoj pojavi, nema razloga za pretpostavku da su te slike realistične. „Jednostavnost" je mnogo više politička poruka nego uvid u karakter. „Novi čovek na vlasti uopšte nije kao Neron", kažu te slike. „On je pristalica tradicionalnih, razboritih, starinskih vrednosti."

No, postojala je još očiglednija promena u ovom nizu carskih lica. Od 117, kad je Hadrijan došao na presto, i posle sto pedeset godina prikazivanja careva i njihovih naslednika glatko obrijanih, počeli su da se prikazuju s bradama, ponekad vrlo gustim (često vrlo pažljivo uređenim, verovatno radi razmetanja vrhunskom vajarskom tehnikom i ni zbog čega drugog). Čak su i šiparci Elagabal i Aleksandar Sever ponekad prikazivani s više malja na licu nego što bi se očekivalo u tako mladim godinama.

Prema ovoj logici očekivali bismo da Hadrijanovi portreti liče na slike Trajana, njegovog poočima – naročito zato što je prenos vlasti izveden vrlo nezgrapno. Čemu onda iznenada promena? Nema naznaka da je to bio samo odraz širih modnih promena među muškim pripadnicima elite. Je li to onda bio redak slučaj prikazivanja neke careve lične telesne crte – i je li zatim ta pojava uzela maha? Autor *Carske povesti* po svemu sudeći to nagovešta-va prilično očajnički tvrdeći da je Hadrijan pustio bradu kako bi sakrio mrlje na koži. Ili je u igri bilo nešto veće prilikom stvaranja novog lica vlasti? Neki moderni istoričari kažu da se, decenijama pre nego što je Marko Aurelije postao poznat po zanimanju za filozofiju, Hadrijan razmetao slikom „cara filozofa" ili „cara ljubitelja Grčke" s „grčkom" bradom. Možda je tako. Ali pokazalo se da nije lako razaznati neki izraziti grčki prototip na koji se oslanjao, a da ne spominjemo da je teško uklopiti navodno „filozofski nastrojene" glave s teško naoružanim i oklopljenim telima na kojima su stajale. Ovo na kraju ostaje još jedna misterija carske umetnosti i kulture. No, makar je koristan vodič za one kojima treba pomoć da razaznaju jednu glavu odraslog cara od druge. Ako je glatko obrijan, onda pripada negde između nastanka vladavine jednog čoveka i Trajana. Ako je bradat, onda je ili sam Hadrijan ili neki od njegovih naslednika iz sledećih stotinak godina. Čak i u četvrtom veku nove ere mnogi carevi nosili su bradu – mada su brade onih kasnijih bile svedenije.

Šta je sa ženama?

Portreti pripadnica carske porodice bili su još revolucionarniji od muških, i to ne samo zato što su takođe proizvođeni u velikom broju, mada ne koliko portreti samih careva (sačuvano je oko devedeset Livijinih vajarskih portreta, na primer, u poređenju sa dvestotinak Avgustovih). Mnogo je važnije to što su portreti žena prvi put redovno javno izlagani u Italiji (mada je bilo nekih ranijih primera na istočnom Sredozemlju). Onaj ko je prošao Rimom

81. Rimske carice. Gornji red: Livija, Avgustova žena i Tiberijeva majka; Agripina Mlađa, Klaudijeva žena i Neronova majka. Srednji red: Domicija Longa, Domicijanova žena; Plotina, Trajanova žena. Donji red: Faustina Mlađa, žena Marka Aurelija i Komodova majka; Julija Domna, žena Septimija Severa i majka Karakale i Gete.

sredinom prvog veka pre nove ere jedva da bi video sliku žene koja nije boginja ili mitska heroina. Sto godina kasnije ne bi mogao da izbegne statue carevih srodnica. Vizuelni svet se preobrazio.

Povorka na strani 344 pokazuje neke od najistaknutijih žena iz carske porodice od Livije, Avgustove žene, do Julije Domne, supruge Septimija Severa. Još jednom su za zbunjenog posetioca muzeja vlasi – ovog puta na glavi – glavni pokazatelj vremena, a samim tim i identiteta statua. Relativno neupadljive frizure dama s dvora Avgusta i njegovih neposrednih naslednika pred kraj prvog veka nove ere zamenile su zamršene punđe i nizovi uvojaka. Te frizure su jasan znak aristokratskih povlastica (niko ne bi mogao da radi ništa s takvim nečim na glavi), a ako pretpostavimo da portreti prikazuju stvarne frizure tih žena i da nisu samo prikaz vajarske veštine – sigurno su se za konstrukcije koristili nekakvi umeci. Vek kasnije, posle nešto skromnijih frizura iz prve polovine drugog veka, portreti redovno prikazuju Juliju Domnu s perikom. Namera nije bila prerušavanje ili želja da se pomisli da je to njena prirodna kosa. Neke skulpture očigledno privlače pažnju na perike pokazujući pramenje „prirodne" kose (u mermeru) kako proviruju ispod perike. Činilo se da su vešto načinjene perike postale znak statusa.

No, sama frizura ne čini caricu. Možda predvidivo, pokazalo se težim povezati imena sa ženskim nego sa muškim portretima. Sličnosti između nekih statua pronađenih u različitim krajevima rimskog sveta nagoveštavaju da su se i ženski portreti pravili po modelima poslatim iz centra. Postoji i element „politike nasleđivanja" u tim portretima. Baš kao što je Septimije Sever pažljivo prikazan da liči na Marka Aurelija, tako su i slike Julije Domne povremeno stvarane tako da liče na Aurelijevu ženu Faustinu. Ponekad su crte lica žena iz carskih porodica čak oblikovane prema licima careva kao da se time naglašavalo da javni status tih žena zavisi od carevog. No, činjenica da ih ima manje za poređenje, da ih je vrlo malo na novčićima i da o njima nema ništa od Svetonija (koji se nije trudio da opisuje žene) znači da je identifikacija daleko manje pouzdana. Postoje ozbiljni izgledi da neke žene prikazane

s bogatim punđama za koje se sada pretpostavlja da su srodnice nekog cara s kraja prvog veka nove ere, Tita ili Domicijana (odaberite sami), zapravo treba nazivati „Nepoznata Rimljanka" s istom pomodnom frizurom.

Ovaj problem identifikacije živo prikazuju tri mermerne dame iskopane u rimskom gradiću Veleji, u severnoj Italiji. Postolja s natpisima na kojima su statue nekada počivale pronađena su u blizini i jasno nam stavljaju do znanja da prikazuju Liviju, Agripinu Stariju (Kaligulinu majku) i njenu ćerku Agripinu mladu (Klaudijevu ženu i Neronovu majku). No, čak i uz tu pomoć nemoguće je razaznati koja je koja. Izgledaju manje-više isto. Možda je pouka bila da sve carske supruge ili majke liče jedne na druge.

Kakve god da su kružile glasine o podlom spletkarenju ili izopačenoj seksualnosti žena, koliko god da su neke mračno prikazivane u drevnoj literaturi, makar su ih javne skulpture prikazivale kao odane majke, supruge i ćerke koje igraju istu ulogu u sličnim

82. Tri gotovo jednake slike Livije, Agripine Starije i Agripine Mlađe iz grupe od trinaest statua careva i članova njihovih porodica pronađene u Veleji, severna Italija, u XVIII veku.

pozama i u sličnoj odeći. Kao da su njihove zvanične slike služile ne samo kao simbol uloge žena u opstanku dinastije, nego i kao otvoreno poricanje tih otrovnih tvrdnji. Jedna poznata statua gotovo sigurno prikazuje Mesalinu, navodnu preljubnicu i seksualno nezasitu ženu cara Klaudija, kako drži u naručju sina Britanika u pozi zasnovanoj na starijoj grčkoj skulpturi dobroćudne boginje mira. „Ovde je sve u redu", poručivala je skulptura.

83. Ova statua nešto veća od prirodne veličine prikazuje Mesalinu kao savršenu majku, a načinjena je u Rimu sredinom prvog veka nove ere. Dizajn se naglašeno oslanja na skulpturu s početka IV veka pre nove ere, delo grčkog vajara Cefisodota, koja predstavlja boginju Mira kako drži u naručju sina po imenu „Bogatstvo".

Veoma retko nalazimo slike carskih dama koje makar na prvi pogled odstupaju od uobičajenog šablona i nisu u skladu s prihvaćenim bezbednim kućevnim stereotipima. Jedna od najsmelijih takođe prikazuje Agripinu Mlađu na velikoj izvajanoj ploči u drevnom gradu Afrodizijasu u današnjoj Turskoj. Nije reč o tome kako izgleda, nego šta radi. Prikazana je kako kruniše svog sina Nerona lovorovim vencem kao da mu zaista daruje carsku vlast.

84. Jedna reljefna ploča s verovatno najvažnije rimske skulpture otkrivene u poslednjih sto godina – nekada je krasila gradsku kuću u čast rimskih careva u Afrodizijasu u modernoj Turskoj (slika 51). Agripina kruniše svog sina Nerona koji se popeo na presto 54. godine nove ere (i uskoro ubio majku). Ovde je novi car skinuo vojnički šlem (leži mu do nogu) da omogući krunisanje.

Ploča je pronađena među ostacima hrama i trema sa stubovima koje je neki lokalni velikaš podigao sredinom prvog veka nove ere u slavu rimskih careva, a iskopavanja su obavljana između 1979. i 1984. Zdanje je bilo pokriveno desetinama izvajanih ploča i samostalnih statua. Gde su tačno lokalni umetnici našli nadahnuće za svoj ambiciozni vajarski projekt i koliko su se rukovodili modelima iz Rima ne možemo da utvrdimo. No, ovih šezdesetak manje-više potpuno očuvanih skulptura – neke još spojene s natpisima zahvaljujući čemu je identifikacija pouzdana – smatraju se jednim od najvećih i najvažnijih dela rimske umetnosti otkrivenih u dvadesetom veku. Između ostalog tu su neki spomenički prikazi ljudi i mesta iz rimskog sveta, od Dačana do Krita, i prava antologija prepoznatljivih i ne baš prepoznatljivih tema iz grčko-rimskih mitova uključujući i rimskog heroja i osnivača Eneju kako spasava svog oca iz Troje, boga Zevsa kako u obličju labuda nasrće na

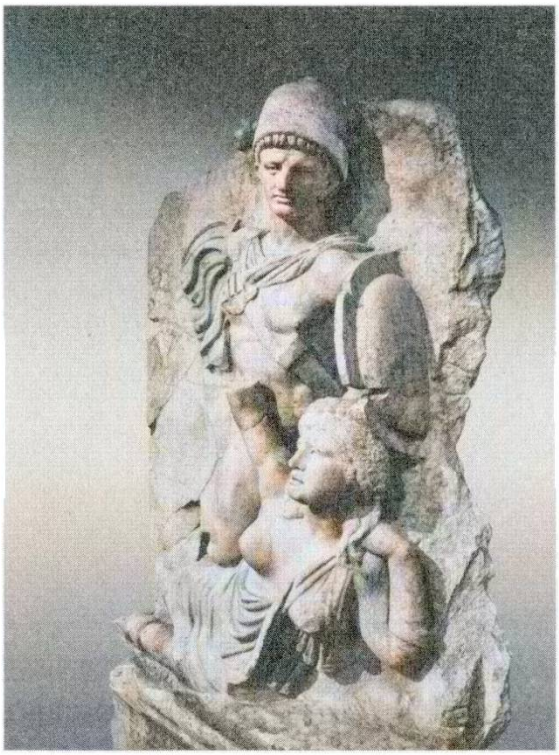

85. Među skulpturama iz Afrodizijasa je i najstarija predstava Britanije, kao žrtve cara Klaudija. Provinciju Britaniju, prikazanu kao ranjivu ženu, gazi (ili nešto još gore) pobedonosni car.

spartansku princezu Ledu i trojicu anonimnih nagih junaka kako tajanstveno miluju psa. Istaknut je i niz prizora rimskih careva i njihovih porodica stvoren na osnovu istorije i simbola vladavine jednog čoveka.

Među ostalima je jedna ploča na kojoj Avgust pobednički stoji iznad vezanog zarobljenika nedaleko od oskudno odevenog Klaudija koji „herojski" osvaja Britaniju i Nerona kako pokorava jermensko kraljevstvo prikazano kao gotovo potpuno naga žena. Jermenija je bila još jedan „pohod sujete" koji je ovom prilikom, uprkos slici, doneo vojničku slavu caru koji uopšte nije neposredno učestvovao u njemu. Prizor u kom Agripina Mlađa doslovno kruniše Nerona nije ništa bliži stvarnosti. Takav obred nikada se nije odigrao u stvarnom životu. Rimski carevi nisu krunisani. No, simbolično ova slika kao da neskrivenim vizuelnim sredstvima ponavlja tvrdnje nekih rimskih pisaca da je Neron svoj uspon

86. Ovaj reljef je manji od onog iz Afrodizijasa (slika 84), manji je od kvadratnog metra. No, osnovna ideja je ista: Karakalina majka Julija Domna, u kostimu boginje Viktorije, kruniše svog sina (pored njega je ratni trofej, a ispod trofeja čuče dva sužnja). Tabla se sada čuva u Nacionalnom muzeju u Varšavi, a verovatno je nastala u Siriji.

dugovao mahinacijama svoje majke. Na jednoj kameji, na primer, Agripina takođe kruniše svog sina, a na ploči izvajanoj vek i po kasnije Julija Domna kruniše Karakalu.

Veliko je iskušenje posmatrati ove slike kao retke eksperimente predstavljanja aktivnije verzije ženskog autoriteta unutar carske porodice i u procesu nasleđivanja. Da li za promenu imamo smeli prikaz ženske političke moći i uticaja koji se protivi uobičajenim vizuelnim stereotipima? Volela bih da je tako, ali nisam sigurna da jeste.

Izuzetno je važno što su na svim tim slikama carice prikazane s atributima boginja: Agripina je i u Afrodizijasu i na kameji

87. Ova dva i po metra visoka statua iz grada Lanuvijuma pored Rima prikazuje cara Klaudija kao Jupitera. Do nogu mu je orao, simbol tog boga. Možda je prvobitno držao u desnoj ruci munju (posuda za žrtvu livenicu je netačna moderna restauracija). Venac od hrastovog lišća premošćava granicu između ljudskog i božanskog: hrast je drvo povezao s Jupiterom, ali hrastov venac se dodeljivao vojnicima za hrabrost u bici.

prikazana s rogom izobilja boginje Tihe, odnosno „Dobre sreće" (mada figura možda podseća i na boginju Cereru, zaštitnicu žetve i poljoprivrednih proizvoda); Julija Domna prikazana je prerušena u Viktoriju, boginju pobede. Nije bilo neuobičajeno da se carske ličnosti, naročito žene, ali ne samo one, prikazuju kao simboli božanskog. To ih je na neki način obavijalo velom svetosti, izdvajalo ih je od ostalih smrtnika i uklapalo se u širi obrazac predstavljanja uloge cara u božanskim okvirima (što ćemo istražiti u sledećem poglavlju). No, to je često bilo mnogo osetljivije nego što se čini. U slučaju jedne statue cara Klaudija veće od prirodne veličine koja ga prikazuje polunagog kao Jupitera s carskim orlom koji mu oslanja glavu na koleno, posledica je bila da car izgleda, iskreno, pomalo luckasto. U slučaju Agripine i Julije Domne, božanski atributi zaobilaze pitanje gde – u hibridu carice i boginje – leži istinska moć. S najmanje jedne tačke gledišta boginja ne samo da zasenjuje caricu nego aktivno gasi svaku pomisao na njen autoritet. Ovo nije prava žena (s nekim božanskim atributima) koja kruniše svog sina, nego boginja (s nekim atributima žene) koja potvrđuje carevo pravo da vlada. Božanska slika nije pojačavala caričinu moć, nego ju je zatrpavala.

Varijacije na temu

Uobičajena moderna slika rimskih careva i njihovih porodica definisana je svim tim – nekada revolucionarnim, sada podrazumevanim – bronzanim i mermernim statuama u prirodnoj veličini i bezbrojnim carskim glavama na novčićima iz čitavog carstva. Bile su ključne za definisanje slike cara i u drevno vreme i sažimale su u vizuelnom obliku politiku vladavine jednog čoveka. Ali one nisu bile čitava priča. Širom rimskog sveta slike careva nisu stajale samo na javnim trgovima i tremovima. Krasile su kuće, stajale su na policama sa stonim posuđem, na nakitu i odeći, a bilo ih je za svačiji džep. Te slike u modernoj nauci retko privlače istu pažnju kao raskošne carske skulpture. Iskreno rečeno, vrlo mali broj

tih slika ima ikakvu umetničku vrednost i mnoge sada leže van pogleda javnosti u muzejskim skladištima i podrumima. No, ako ih vratimo na pozornicu dobićemo raznovrsniji i šarolikiji utisak o tome kako je car bio viđen (i zamišljan) u rimskom svetu, gde i u kojim razmerama.

Na samom vrhu – a neki komadi zaista se smatraju remek-delima – nalaze se prefinjene i skupe kameje i dragulji koje besramno prikazuju carske porodice u minijaturi, od čitavih dinastičkih grupa do ključnih pojedinaca (ilustracije 5 i 17). Mnoge su sigurno poručili sami carevi ili su poručene za careve (ko bi drugi imao novca za to?). Nesumnjivo je trebalo da krase carske rezidencije, gozbene stolove u palatama ili da se poklanjaju važnim prijateljima ili uticajnim stranim izaslanstvima. Nešto niže na lestvici skupe

88. Razni jeftini ukrasi s likovima rimskih careva: levo je prsten s ugrađenim Karakalinim novčićem; dole je stakleni medaljon s (verovatno) Tiberijevim likom i dva mlada člana carske porodice, a desno je keramička posuda sa slikom Avgusta koji drži obrednu svešteničku palicu.

srebrne posude prikazivale su cara u domovima italijanske elite (slika 12). No, nas možda najpre privlače neki skromniji predmeti, na primer peciva iz modli koja su stavljala cara pravo u usta njegovih podanika (slika 3).

Sićušni portreti vladara i njihovih srodnika koristili su se za ukrašavanje jeftinih glinenih svetiljki, vojničkih oklopa, ogledala i sunčanih satova, a utiskivali su se i u običan nameštaj. Pronađene su minđuše s utisnutim likom Septimija Severa (slika 4), a supruga Antonija Pija, Faustina (majka Faustine koja se udala za Marka Aurelija), pojavljuje se na sićušnoj zlatnoj pločici, nekada dragocenoj imovini jednog stanovnika rimskog Kolčestera u južnoj Britaniji, dok su „glave" carskih novčića - Domicijana, Trajana, Karakale, Aleksandra Severa i mnogih drugih - redovno umetane u neupadljivo prstenje. Carska porodica pojavila se čak i na kockarskom stolu: glava Avgustove supruge Livije, između ostalog, otiskivana je na jeftine žetone za drevne igre.

U modernim terminima ovo je bio svet ne samo „menadžmenta imidža", nego i carevog lica na drevnim ekvivalentima magneta za frižidere, masovno proizvođenih šolja i torbi za kupovinu, zbog čega je postao deo kućevne svakodnevice. Za razliku od nekih današnjih kraljevskih suvenira, nemoguće je da su se ove slike širile iz centra i bile jednakog dizajna kao mnogi javni portreti u bronzi i mermeru. Carska administracija nije imala ni osoblja ni volje da kontroliše kako se car pojavljuje u običnim domovima. To je mogla biti samo posledica lokalnog preduzetništva, proizvod nekog malog poslovnog čoveka veštog da nanjuši unosnu trgovinu (ljudi su verovatno želeli da kupuju takve stvarčice), posredno zasnovan iz druge ili treće ruke, kao kopija kopije kopije, na modelima iz centra. Na kraju krajeva, tako ih danas i prepoznajemo. Sigurno ih na svetu ima više nego što mi možemo da zapazimo danas jer, kao „portret" koji je Hadrijanov prijatelj video u Trapezuntu, bili su manje-više nezavisni od zvaničnih obrazaca. Gde god da se neko nalazio ništa nije moglo da ga spreči da sam osmisli svoju sliku cara. Upravo to se dogodilo u rimskom Egiptu, ne u privatnim kućama nego na ukrasima javnih hramova. Egipat je bio rimska

provincija s najdužom tradicijom i privlačio je Hadrijana i druge careve da obilaze starine duž Nila. No, niko ne bi ni pomislio da ilustracija 21 prikazuje samo jedan od šačice portreta cara Avgusta u punoj veličini pronađenih u čitavom rimskom svetu koji su jasno identifikovani. Uklesani u fasade egipatskih hramova iz Avgustovog doba, prikazuju cara kao drevnog faraona koji prinosi žrtve lokalnim egipatskim bogovima. Njegovo ime – bez kog ga nikad ne bismo prepoznali – ispisano je kao hijeroglifima pored portreta kao „Cezar", „Imperator" ili „Faraon". Neki kasniji carevi predstavljeni su u Egiptu na isti način, među njima Klaudije, Neron, Trajan i Karakala.

Nema razloga za pretpostavku da su carevi ikada zaista oblačili faraonski kostim. Ove rezbarije možda su bile pokušaj careva da prisvoje moć faraona, ali verovatnije je da su bile pokušaj Egipćana da stvore sliku rimskog cara u svojim tradicionalnim okvirima. Kakvo god da je objašnjenje, pokazuje koliko je slika cara mogla da bude prilagodljiva. Ako je većina stanovništva carstva zamišljala svog vladara u borbenoj odeći ili u togi, bilo je i nekih koji su ga zamišljali nagog do struka, s tradicionalnom „dvostrukom krunom" Gornjeg i Donjeg Egipta na glavi i obučenog u egipatski kilt, odnosno šendit.

Raznolikost umetničkih prikaza careva još je veća ako uzmemo u obzir izgubljene slike. Ne mislim na nasumične gubitke, nego na čitave kategorije slika koje su nestale zbog krhkosti (ili mogućnosti ponovne upotrebe) materijala od kog su bile načinjene. Očigledan primer je staklo jer je lomljivo. Slično tome, relativno mali broj sačuvanih bronzanih statua u poređenju s mermernima uglavnom je posledica toga što je metal lako pretopiti i upotrebiti za nešto drugo. Čuvena bronzana skulptura Marka Aurelija na konju, neprekidno javno izložena otkako je nastala 170. godine nove ere, verovatno je spasena jer je pogrešno identifikovana u srednjem veku (slika 44). Mislilo da predstavlja cara Konstantina iz ranog četvrtog veka nove ere, prvog zvanično hrišćanskog rimskog vladara, a ta srećna greška verovatno je uplašila hrišćanske trgovce metalnim otpadom. No, u čitavoj istoriji drevne umetnosti najveći

gubitak je bogata tradicija slikarstva. U rimskom svetu slikarstvo je bilo važan i istaknut umetnički oblik koliko i vajarstvo, ali to se ne bi pomislilo na osnovu malog broja preživelih slika. Portreti careva naslikani na drvetu ili platnu predstavljaju najvarljiviju prazninu u našim zapisima.

Nekada ih je bilo svuda. Krajem prve polovine drugog veka nove ere, na primer, Fronton je pisao svom tadašnjem učeniku Marku Aureliju da je video Markove slike (mada su to možda bile obojene statue) u čitavom gradu, „u prodavnicama, na kolonadama, u ulazima i na prozorima". „Bila su to rđava dela", našalio se prilično snobovski, nedarovitog umetnika, ali on ipak cmokne usnama kad god ih vidi (ili, da damo i drugu, snishodljiviju verziju prevoda ne sasvim jasnog latinskog, „uvek mi izazivaju kikot"). Što se tiče skupljeg kraja tržišta, Plinijev ujak u enciklopediji spominje sliku koju je sigurno poručio sam car: ogroman Neronov portret na platnu visok trideset pet metara izložen u jednom njegovom carskom parku na obodu Rima. Na mnogo mesta se spominje i da su se portreti carske porodice nosili u verskim povorkama, stavljali na vojničke zastave ili smeštali u hramove. Koristili su se i za prenošenje važnih carskih poruka. Na primer, pre nego što je došao u Rim kad je nasledio presto, Elagabal je navodno poslao unapred svoju veliku sliku u punoj istočnjačkoj svešteničkoj odori da se istakne na vidno mesto u senatu kako bi se senatori privikli na njegov neobični kostim. Careva je sigurno bilo prikazanih na platnu i drvetu koliko i u mermeru.

Preživeo je samo jedan primerak (ilustracija 3). To je mala okrugla slika na drvetu prečnika tridesetak centimetara, a na njoj su prepoznatljivi portreti Septimija Severa, njegove žene Julije Domne (obratite pažnju na frizuru) i njihovog sina Karakale, kao i obrisana slika figure koja je verovatno predstavljala njegovog mlađeg brata Getu. Slika se sada čuva u Berlinu, a imala je vrlo zamršenu istoriju. Sigurno je očuvana u suvoj klimi Egipta, ali kako je i gde tačno otkrivena – pre nego što se pojavila na tržištu antikviteta u dvadesetom veku – potpuna je tajna. Po svemu sudeći, isečena je iz veće slike koja se nalazila u nekom egipatskom

hramu, možda je spomenuta na preživelom spisku imovine hrama na papirusu i možda je poručena lokalno da obeleži posetu carske porodice Egiptu oko 200. godine nove ere.

Kakva god da je bila priča (a svako „možda" je vrlo važno), većina istoričara se, pomalo izopačeno, više zanimala za izbrisano lice nego za tri preostala. Ono što još vidimo mnogo je raskošnije od većine statua, muškarce krase bogati zlatni venci, u nakitu Julije Domne po svemu sudeći ima bisera – a za razliku od večite mladosti skulptura vidimo sede vlasi u kosi samog cara (mada su sličnim pojedinostima možda prvobitno oslikavani mermerni portreti). No, iz samo jednog primerka teško je izvući značajne zaključke, čak i o umetničkom kvalitetu dela. Jedan istoričar umetnosti nedavno je sliku nazvao „relativno primitivnom", a drugi ju je, manje uverljivo, pohvalio kao „remek-delo izuzetnog kvaliteta".

Divovska veličina takođe može da upropasti sliku. Iako ih je danas teško zamisliti, ogromne statue rimskih vladara i njihovih srodnika, ponekad deset do petnaest puta veće od prirodne veličine, nekada su bile uobičajen prizor u gradovima širom carstva – i predstavljaju još jedan veliki gubitak. Bilo bi gotovo nemoguće izvajati nešto zaista kolosalno samo od mermera, a kad bi se u tome i uspelo, skulptura bi bila preteška da stoji. Mikelanđelov David, visok svega nešto preko pet metara, sićušan prema rimskim merilima, na samoj je granici izvodljivog u tvrdom kamenu, makar za stojeću figuru (sedeće su jednostavnije). Rimsko rešenje za ovaj problem bila je upotreba posebno projektovanih okvira: od drveta ili cigle gradio se skelet željene veličine koji se zatim „odevao" tankim pločama metala i možda zamenjive tkanine, a samo ekstremiteti su se klesali od kamena i onda pričvršćivali za okvir. Ti ekstremiteti su sve što je stiglo do nas, ostaci lica ili fragmenti stopala i šaka koji ponekad više liče na velike kamene grudve i ne kazuju nam ništa o tome koliko je upečatljiv ili zastrašujući bio original.

Druga mogućnost bili su šuplji odlivci od bronze, lakše i gipkije i zbog toga korišćene za najčuvenije od tih statua. Tako je nastao najčuveniji rimski kolos, pozlaćena bronzana statua nagog Nerona

koja je prvobitno stajala u predvorju njegove Zlatne kuće i – ako je zaista sezala preko trideset pet metara – bila otprilike tri četvrtine visine Trajanovog stuba. No, statue te vrste bez razlike su kasnije pretapane i metal je ponovo upotrebljavan, pa ih je sačuvano još manje od kamenih skulptura na ramovima. Da bismo shvatili uticaj ovih ogromnih dela, oslanjamo se na ono što nam o njima kažu rimski pisci.

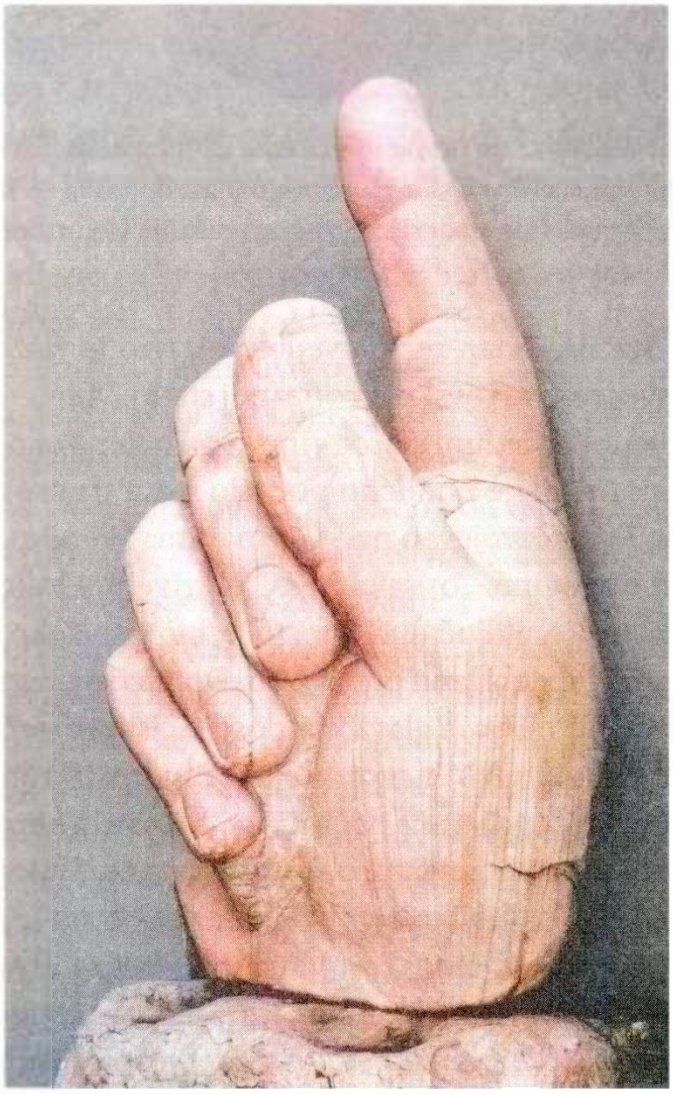

89. Ogromna ruka cara Konstantina s početka četvrtog veka nove ere jedan je od sačuvanih mermernih delova careve statue (uz stopala i glavu) konstruisane na ramu od drveta i cigle. Prikazivala je cara kako sedi i bila je visoka preko 12 metara.

90. Sićušni ametist s kraja prvog ili početka drugog veka nove ere hrabro pokušava da prikaže divovsku Neronovu statuu. Jedva se razaznaje da nagi car nosi krunu i da se desnom rukom oslanja (što znamo iz drugih izvora) na kormilo.

Pesnik Stacije, jedan rečiti svedok, ostavio je više od stotinu stihova posvećenih divovskoj bronzanoj statui Domicijana na konju postavljenoj u sredinu starog rimskog Foruma oko 90. godine nove ere. Spomenik je zvanično poručio senat da proslavi kakvu god pobedu je car izvojevao nad Germanima (ili nije). Sudeći po verovatnim tragovima „otisaka nosa" otkrivenim tokom iskopavanja, spomenik je, uključujući i postolje, bio visok oko osamnaest metara. Pesnik je očekivano preterivao. Domicijan, napisao je, sija iznad okolnih hramova, a glava mu doseže čist prozračni vazduh. U levoj ruci drži statuu Minerve, boginje mudrosti i rata („boginja nikad nije odabrala prijatnije počivalište"), a smelo kopito carevog konja gazi sliku reke Rajne, zarobljene i svezane. Statua će stajati, prorekao je pesnik, „koliko zemlja i nebesa potraju".

Od doba antike (i renesanse) armirani beton dramatično je promenio razmere mogućeg. Najviša sadašnja statua nalazi se u Gudžaratu, visoka je preko sto osamdeset metara i predstavlja indijskog advokata i političara Valabhaja Patela, a postoje desetine drugih (mnoge prikazuju Budu) pored kojih bi i kolosalni Neron izgledao kao patuljak, a kamoli svega osamnaest metara visoka statua Domicijana. No taj ogromni Neron i dalje je među deset

najviših statua „običnih" ljudskih bića svih vremena. Kao što nas Stacije podseća – daleko od statua u prirodnoj veličini kakve viđamo u muzejima i galerijama – mnogi Rimljani morali su da zabacuju glavu da bi videli slike svojih careva.

Rat statua

Stacijevo proročanstvo da će ogromna Domicijanova statua potrajati večno bilo je potpuno pogrešno. Svega nekoliko godina kasnije nestala je bez ikakvog traga osim nekih arheoloških oznaka postolja ispod površine Foruma. Pišući za Domicijanovog života, Stacije je već nagovestio – uz sve pohvale – i neke strepnje povodom ovog uljeza u javni prostor grada. Statua je gotovo progutala Forum svojom veličinom, zaključio je. Samo tlo je stenjalo pod njenom težinom, a pesnikovo poređenje statue s mitskim Trojanskim konjem, prevarom koju su Grci smislili da zauzmu grad Troju, deluje dvosmisleno. Koliku je zaista opasnost po grad Rim predstavljao Domicijanov konj? Kako god da je glasio odgovor, lako je shvatiti zbog čega tako agresivna slika ubijenog vladara nije dugo nadživela njegovo zbacivanje.

Kao brojne strane vladavine jednog čoveka u Rimu, statue su podrazumevale održavanje osetljive ravnoteže. Avgust je možda mudro stvorio sliku koja združuje građansku jednakost sa gotovo nadljudskim savršenstvom, ali vizuelni izraz moći mogao je lako da se shvati kao izraz manije veličine. Statue od plemenitih metala očigledan su primer. Nisu bile neuobičajene, ali uvek su bile rizične – a mnoge nisu dugo potrajale. Car je mogao da stekne pohvale i kad ih postavi i kad ih pretopi. Avgust je uvideo da su srebrne statue opasne po ugled kao znak preterivanja kad se u *Mojim delima* pohvalio da je uništio osamdesetak takvih statua samog sebe (verovatno ih je dobijao na poklon) i od zarade prineo poklone bogu Apolonu. Marko Aurelije i Lucije Ver sledili su istu logiku kad su, kako svedoči preživeli natpis, zabranili da se stare olupane statue careva u Efesu pretvore u slike njih dvojice.

Sličnu opasnost je nosila i divovska veličina. Predstavljanje cara u nadljudskoj veličini ugrožavalo je mit da je on „jedan od nas". Neki su se s tim izvukli. Sačuvane su usputne napomene o ogromnim skulpturama Avgusta u Rimu i o nekim gradovima iz istočnog Sredozemlja koji su poručili divovske Tiberijeve statue u znak zahvalnosti za zaista velikodušnu pomoć koju im je pružio posle zemljotresa. No, sudbina Neronove trideset pet metara visoke slike na platnu primer je opasnosti. Plinije Stariji u svom kratkom opisu naziva je potpunom „ludošću" i napominje da ju je uskoro i vrlo zloslutno uništila munja (treba da zaključimo da je to bila kazna za preterivanje). Između ove dve krajnosti priča o ogromnoj Neronovoj bronzanoj statui pokazuje kako se održavala ta osetljiva ravnoteža.

Pliniju se ova statua dopadala mnogo više od slike. Bio je u ateljeu dok ju je vajar Zenodor (za promenu znamo umetnikovo ime) stvarao i ocenio ju je kao vrhunsko delo genijalnog i tehnički izvanredno veštog umetnika. No, postala je simbol Neronovog preterivanja i razmetljivosti, možda više za moderne istoričare nego za publiku samog drevnog Rima u kom je opstala vekovima. Ne znamo je li statua bila dovršena za Neronovog života, ali posle njegove smrti Vespazijan je navodno poručio novu glavu – ne s Neronovim licem, nego s licem boga Sunca (mada su, prema rečima Kasija Diona, neki posmatrači tvrdili da je to bila glava Vespazijanovog sina i naslednika Tita). Za vreme Hadrijana statua je u velikom transportnom poduhvatu u kom su učestvovala i dvadeset četiri slona premeštena nešto dalje od prvobitnog položaja kako bi se načinilo mesta za izgradnju novog hrama. No opstala je i krajem drugog veka nove ere dobila je Komodovo lice (i batinu kako bi ličila na Herkula), a onda je ponovo pretvorena u Sunce. Ne znamo šta je s njom bilo na kraju. Poslednji put je spomenuta u četvrtom veku nove ere, a najverovatnije je pretopljena i upotrebljena za nešto drugo početkom srednjeg veka. Do tada je po svemu sudeći dala ime onome što mi zovemo Koloseum pored kog je stajala i koji je tak očuvao uspomenu na nju.

Na neki način Neronov Kolos nije loše prošao. Kao u slučaju Domicijana na konju, smrt ili svrgavanje omraženog prethodnika (ili žigosanje prethodnika kao omraženog) obeležavali su se i uništavanjem opipljivih uspomena na njega. Senat je ponekad glasao da se ime bivšeg cara izbriše s javnih natpisa, njegove statue, spontano ili u okviru pažljivo vođene kampanje, obarane su i bacane (dobar broj sigurno je završio u Tibru), a slike su prežvrljavane. To se dogodilo Geti, Karakalinom bratu i kratko vreme suvladaru; ubijen je 211, izbrisan i ostavio je prazno mesto na slici porodice Septimija Severa. (Zamisao da na slici ima tragova izmeta razmazanog tu kako bi svi shvatili poentu samo je moderni akademski mit.) Na brojnim grupnim skulpturama u Rimu i drugde još je lako uočiti sumnjive praznine koje obeležavaju mesta na kojima se Geta nekad nalazio.

Statue careva mogle su da budu mete i spoljnim neprijateljima Rima. Jedna od najčuvenijih sačuvanih Avgustovih glava (ilustracija 13) opstala je samo zato jer je bila meta antirimske pobune. Prvobitno postavljenu u nizu bronzanih statua cara da naglasi njegovu moć u Egiptu 25. godine pre nove ere, glavu su odsekli napadači s juga, iz oblasti van rimske kontrole, odneli je kao trofej i zakopali je pod stepenice hrama Pobede u svojoj prestonici Meroe u današnjem Sudanu. Tu je ostala skoro dve hiljade godina pre nego što su je otkrili arheolozi koji nisu očekivali da će naći glavu rimskog cara na nalazištu tako daleko od carske teritorije.

Ono što je dugo štitilo Neronovog kolosa bio je niz prepravki i novih identiteta. Rimljani su načelno bili maštovitiji u svom „ratu statua" nego mi u našem. Mi imamo smo tri mogućnosti za statue palih u nemilost: da ih srušimo, da ih ostavimo gde jesu ili da ih smestimo u muzej. Rimljani su, nasuprot tome, posmatrali čak i statue od tvrdog materijala kao „radove u toku", komade uvek spremne za prilagođavanje, ponovno klesanje, nesumnjivo prefarbavanje, čak i za nameštanje novih glava. Tabla koja prikazuje Hadrijana i Antinoja u lovu stigla je do nas samo zato što je upotrebljena za Konstantinov luk u četvrtom veku i izmenjena tako da

Hadrijanovo lice „liči" na Konstantinovo. (slika 61). Prema Stacijevim rečima, postojala je još jedna statua, nadaleko od divovskog Domicijana na konju, koja je prvobitno predstavljala Aleksandra Velikog, ali joj je glava zamenjena glavom Julija Cezara. Nije to bila nehajna izmena, nego način da Julije Cezar doslovno zauzme Aleksandrovo mesto – mada Stacije nije mogao da se uzdrži od male šale: „Vrat se iznenadio otkrivši da nosi Cezarovu glavu."

Promene nisu uvek bile dramatične i javne kao u slučaju velikih umetničkih dela. Slična sitnija prilagođavanja i izmene često su se izvodili u okviru nasleđivanja i još se mogu videti na desetinama preživelih portreta, naročito iz prvog veka nove ere, ali i kasnijih. Ako pažljivo ispitate te komade, uočićete kako su naročite konvencije prikazivanja jednog cara izmenjene u konvencije korišćene za njegovog naslednika. Nekadašnji Kaligula preobražen

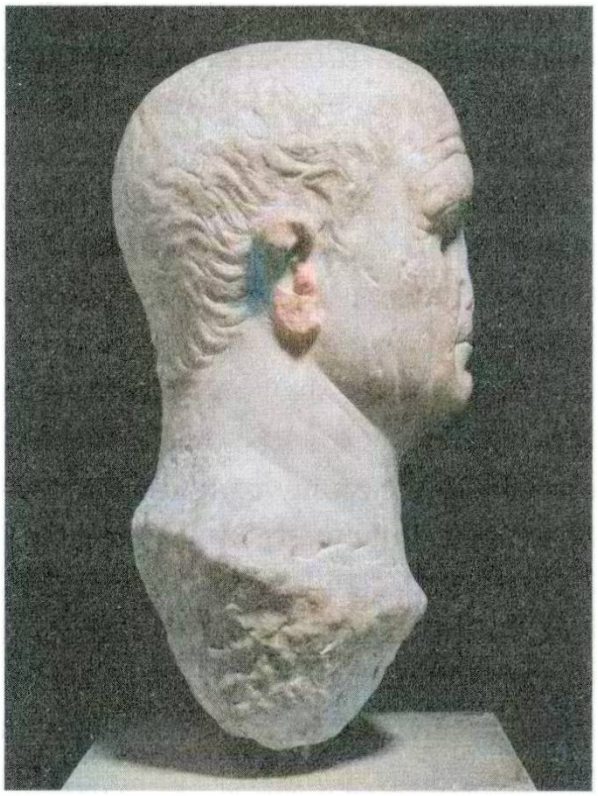

91. Podrobne analize brojnih statua careva otkrile su tragove izmene identiteta. Ovde su preradom i skraćivanjem kose i dodavanjem bora na čelu majstori Nerona pretvorili u Vespazijana.

je u Klaudija, Neron u Vespazijana, Domicijan u Nervu. Za ovo postoji nekoliko mogućih objašnjenja. Jedno je štedljivost. Zašto bi se plaćalo za novu statuu novog cara kad je jeftinije i brže promeniti lice stare (naročito kad razlike između njih ionako nisu bile naročito velike)? Drugo objašnjenje je želja da se stari režim izbriše u korist novog. Davanje lica novog cara glavi bivšeg je krajnje čin brisanja: Vespazijan je doslovno zamenio Nerona i tako dalje. No, promene su pokazivale i koliko je lako pobrkati jednog cara s drugim. Bio je to aforizam Marka Aurelija iskazan u mermeru: „Isti komad, drugačija podela."

Carevi u ogledalu

A gde je bio car u svemu ovome? Ne znamo kakvu je ulogu igrao u osmišljavanju svoje javne slike ili slike svoje porodice. Ne znamo ni da li se ikada sreo s neki umetnikom koji ga je vajao ili slikao (mada pretpostavljam da je Neron upoznao Zenodora). Jasno je samo da je za mnoge stanovnike carstva, naročito za one koji ga nikad nisu videli uživo, car na neki način bio otelotvoren u statuama. U najmanju ruku postojalo je značajno preklapanje između živog vladara i njegove slike. Smatralo se da carske statue imaju nešto od njegove moći.

Pitanje gde se povlači granica između portreta i portretisane osobe – kako bi se danas reklo, između „slike i prototipa" – postavljalo se u gotovo svakoj kulturi. Na kraju krajeva, ono što podstiče naše rasprave o tome koje statue treba ukloniti a koje ostaviti na miru jeste činjenica da za nas one nisu samo komadi mermera ili metala s ljudskim obličjem. Statue otelotvoruju nešto osobina i karaktera osobe koju predstavljaju. U Rimu je ta granica bila još nejasnija. To je pouka jedne anegdote u Tacitovom zapisu o građanskim ratovima koji su usledili posle Neronove smrti. Dok su se suparnici uzdizali i padali u roku od nekoliko meseci, jednako su prolazile i njihove na brzinu stvorene statue. Tacit priča šta se dogodilo u jednom vojničkom logoru kad je postariji Galba zbačen i

na njegovo mesto došao Oton. Oduševljeni vojnici sigurno su oborili pozlaćenu Galbinu statuu i na nju postavili ne Otonovu sliku, nego samog živog Otona. Pravi car privremeno je zauzeo postolje na kom je donedavno stajala statua: car i statua bili su sinonimi.

Ova nejasna granica imala je i praktične i simbolične strane. Statue careva mogle su, na primer, da služe kao svedoci polaganja zakletve. Trebalo je samo da se zakunete pred nekom carskom statuom. Imale su i moć da zaštite one koji im se obrate za pomoć, podršku ili utočište. Plinije Mlađi suočio se s tom moći u svojoj provinciji Bitiniji i Pontu početkom drugog veka nove ere kad se latio zamršenog slučaja roba po imenu Kalidrom (to ime neprijatno je značilo, s obzirom na pojedinosti priče, „dobar trkač"). Prema Plinijevom pismu Trajanu na ovu temu, Kalidrom je tvrdio da su ga nekoliko godina ranije, kao roba jednog važnog Rimljanina, Dačani zarobili tokom rata i poslali ga na poklon – prema već uobičajenom obrascu – prvo dačkom kralju, a zatim parćanskom caru, od kog je pobegao i završio radeći za dvojicu pekara u Plinijevoj provinciji. Ponovo je pobegao i zatražio zaštitu pod carevom statuom. Namesnik ne zna šta treba da uradi i nagoveštava da ne veruje sasvim Kalidromovom iskazu. Ipak, namerava da pošalje Kalidroma od careve statue pravom caru u Rimu radi presude.

No, svakoga je uvek kopkalo pitanje koliko daleko može da se ode s tim preklapanjem moći careve slike i moći samog cara. Kad bi neko uvredio statuu, na primer, da li bi se to smatralo uvredom samog cara? Jedna osobina „rđavog" ili paranoičnog cara bila je da je odgovor na ovo pitanje bio potvrdan. Tiberije je navodno smrću kažnjavao svakoga ko se svuče blizu statue njegovog prethodnika Avgusta ili uđe u javnu kuću ili javni toalet noseći makar jedan novčić s Avgustovim likom. Dva stoleća kasnije Karakala je navodno dao naredbu da se pogube ljudi koji mokre na mestima na kojima su stajale carske statue, kao da mokre pred samim carem. Teško je poverovati da su te priče doslovno tačne, ali nisu ni mušičave maštarije. One su podsetnik na visoki rizik razaznavanja (ili nerazaznavanja) stvarnog cara od njegovih portreta ili imitacija. Gde povući granicu?

92. Svega tri od brojnih portreta Lucija Vera, s karakterističnom bradom i kovrdžavom kosom, iz njegove vile u Akvi Traversi izvan Rima. Na neki način ta kuća postala je muzej njega samog.

Carevi su ipak imali mnogo jasniju ulogu u odnosu prema svojim slikama – toliko jasnu da ju je lako prevideti. Kada pomislimo na to za koga su te slike prvobitno stvarane ili jednostavno ko ih je gledao, obično mislimo na raznovrsne ljude, od senatora zahvalnih na kameji koju su dobili na dar preko većnika nekog zabačenog grada koji su poručili statuu novog cara i roba koji traži zaštitu držeći se za carevu sliku do mase koja baca portret bivšeg cara u reku. Jedina osoba koju previdamo je čovek u središtu. Rimski vladari i njihovi srodnici nisu bili samo tema, nego i posmatrači svojih portreta. Zapravo je vrlo mnogo najupečatljivijih carskih slika pronađeno upravo na carskim imanjima.

Slavna statua Avgusta u bojnoj odeći koji podignutom rukom pozdravlja zamišljenu publiku (ilustracija 15) pronađena je u vili njegove supruge Livije nedaleko od Rima. Izuzetno izvajana i

besramno preterana bista Komoda s herkulovskom lavljom kožom na glavi i batinom u ruci (slika 56) otkrivena je u podzemnom skladištu istog onog carskog parka koji je Kaligula renovirao vek i po ranije. Možda je sklonjena iz javnosti posle Komodove smrti u skladište zajedno s nekim suvišnim Domicijanovim poprsjima. Najbolja zbirka carskih portreta iz drugog veka nove ere otkrivena je u iskopavanjima započetim u šesnaestom veku u vili Lucija Vera, takođe u predgrađu Rima. Ukupno ih ima šesnaest, uključujući i čak sedam portreta samog Vera. Mnoge kameje s ekstravagantnim prizorima carske moći takođe su pripadale palati.

Možemo samo da nagađamo šta je Avgust s razmaknutim zamrljanim zubima, pegama i belezima (ako je verovati Svetoniju), mislio o savršenoj slici koju je poslao u ženinu vilu. Možemo samo da nagađamo kako je svaki ostareli car posmarao svoju večitu mladost na statuama, kamejama i novčićima. No, takve slike moći uvek su nosile poruku i za vladara koliko i za podanike. Nije im svrha bila samo da izazovu odanost i divljenje podanika, uspešno ili ne (sva propaganda je delom pusta želja). Takođe su učile vladara kako da vidi sebe kao vladara i da u to veruje. Milioni ljudi širom carstva saznali su za cara preko njegovih slika, ali svrha tih slika bila je i da ubede običnog čoveka na prestolu, sa svim njegovim ljudskim slabostima i nesigurnostima, da je zaista rimski car.

DESETO POGLAVLJE

•

„ČINI MI SE DA POSTAJEM BOG"

Stepenice za nebo

JEDNO OD NAJDUHOVITIJIH dela sačuvane rimske književnosti – jedino koje me je nagnalo da se grohotom smejem – jeste skeč o posmrtnim pustolovinama cara Klaudija na putu za planinu Olimp. Nedugo posle njegove sahrane 54. godine nove ere, rimski senat je, sledeći običaj, proglasio pokojnog cara za boga sa sveštenstvom, zvaničnim poštovanjem i hramom. Ova parodija koju je gotovo sigurno napisao Nerovon vaspitač, filozof Seneka, tvrdila je da pruža uvid u ono što se zaista desilo tokom postupka proglašenja za boga, odnosno postajanja boga. Objavljena je pod teško izgovorljivim naslovom *Apocolocyntosis* (što bi otprilike značilo „Bundevizacija").

Šala se sastoji u tome da oronuli, ali učeni car za kog se pričalo da ga je otrovanim pečurkama ubila njegova supruga Agripina, nije bio baš prikladan da se priključi božanskom društvu. Dok se penjao uz planinu Olimp, oni koje su mu poslali u susret utvrdili su da ne razumeju ni reč od onoga što govori, ali kad je Herkul stupio na pozornicu, on i Klaudije razmenili su nekoliko stihova Homerove poezije („Hvala nebesima što ima i učenog sveta na nebu", obradovao se Klaudije). No, bogovi su odlučili da održe zatvorenu sednicu u svom senatu i na njoj odluče hoće li dozvoliti Klaudiju da im se priključi. „Mišljenja su bila podeljena, ali

uglavnom naklonjena Klaudiju", kad je car Avgust, proglašen bogom četrdeset godina ranije, odlučno glasao protiv svog naslednika. Klaudije je bio takvo čudovište, tvrdio je Avgust (pomalo nervozno, kao da prvi put govori u nebeskom senatu), da nikako ne sme da postane bog. „Možda izgleda kao da ne bi ni mrava zgazio, ali ubijao je ljude s lakoćom s kojom pas sere."

Prema tome, iako je ljudski senat podario Klaudiju zvanični status božanstva, u Senekinom skeču „pravi" bogovi naredili su mu da napusti planinu Olimp u roku od tri dana. Trebalo je da provede večnost u podzemnom svetu s drugim zločincima i da bude propisno kažnjen. Car za kog se govorkalo da je potpuno pod kontrolom dvorskih oslobođenika postao je doslovno to: osuđen je da zauvek bude sekretar jednog bivšeg roba cara Kaligule.

Pretvaranje preminulih careva u besmrtne bogove glasanjem senata sada možda deluje kao zbunjujuća, možda i najluckastija strana rimske religije i politike pod vladavinom jednog čoveka. Jesu li Rimljani zaista ozbiljno shvatali trenutno dodeljivanje besmrtnosti, stvaranje hramova, osnivanje svešteničkih redova i verske obrede koje sve to podrazumeva? Da li je to bila samo gruba politička smicalica? Senekin opis proglašenja Klaudija za boga kao da se podudara s mnogim modernim stavovima o tom postupku i s prekorima ranohrićanskih pisaca. Hrišćanima je sama ideja proglašavanja očigledno nesavršenog autokrate u nadljudsko besmrtno božanstvo bila laka meta i postala im je adut protiv tradicionalne rimske religije. Čak i car je smatrao da je to vredno šale na samrtničkoj postelji. Vespazijan se pred smrt navodno našalio: „Teško meni, čini mi se da postajem bog." No, to nije bilo luckasto kako je delovalo na prvi pogled. Imalo je mnogo više smisla u kontekstu rimskih ideja o bogovima, o tome kako su nastali i kako dejstvuju. Osim toga, pripadalo je zamršenom nizu rituala koji su imali sopstvenu logiku. Religija je bila važan deo carevanja i slike cara, upravo kao i smrt, od pažljivo režiranih, ponekad preterano raskošnih pogreba do ogromnih carskih grobnica koje i dalje stoje u gradu Rimu. Nisu samo Vespazijanove poslednje reči nosile tu naglašenu poruku. Prizori samrti često nude važne pouke o tome kako treba i kako ne treba biti car.

Poslednji obred

Carevi su umirali u svakovrsnim i ponekad krajnje neprijatnim okolnostima. Surovi atentati najbolje se pamte, od ubistva Julija Cezara 44. godine pre nove ere do jezivog uklanjanja Elagabala 222. godine nove ere i smrtonosnog napada vojnika na njegovog naslednika Aleksandra Severa 235, negde u okolini današnjeg Majnca. (Kaligula je ubijen iz zasede u hodniku palate 41, Domicijan je izboden mačevima u svom kubikulumu 96, Karakala je proboden nožem dok je mokrio na vojnom pohodu na istok 217. godine – to su samo neke svetle ili mračne tačke između.) Ova dela nasilja donekle se mogu objasniti činjenicom da je smrt bila jedini prihvaćeni način na koji car može da napusti presto i bude zamenjen novim. Osim jednog neuspelog pokušaja abdikacije tokom građanskog rata iz 69. godine nove ere, nijedan rimski vladar nije se odrekao prestola, svojevoljno ili ne, sve do Dioklecijana 305. Ako je neko želeo promenu režima, morao je da ubije. No, mnogi carevi ipak su umrli u postelji ili blizu postelje (odnosno kauča), iako je uvek bilo mračnih glasina da je njihovu smrt ubrzala doza otrova. Rimske pisce konačne bolesti njihovih vladara zanimale su gotovo koliko i pojedinosti atentata. Čitamo, na primer, o hladnim kupkama protiv groznice koje su izazvale Vespazijanovu smrtonosnu dijareju 79, o tome da se Nerva stravično tresao i znojio pred smrt 98. i o tome da je Antonin Pije preterano uživao u alpskom siru što mu je ubrzalo kraj.

Način sahrane neizbežno se razlikovao, već prema okolnostima smrti i toga da li je ikome bilo u interesu da raskošno isprati pokojnog cara. Neke žrtve atentata – ako nisu završile u Tibru kao Elagabal ili na improvizovanoj lomači na Forumu kao Julije Cezar – prijatelji ili osoblje koji još nisu promenili stranu brzo su kremirali, a onda u tišini pokopali. Karakalin pepeo pohranjen je u urnu i isporučen njegovoj majci Juliji Domni u Antiohiji (današnja Antikija u Turskoj), što ju je, prema rečima jednog drevnog pisca, navelo da oduzme sebi život. No, osim ovakvih slučajeva, postojao je uobičajeni, mada prilagodljivi način sahranjivanja

careva u Rimu, uspostavljen Avgustovim pogrebom 14. godine nove ere. Postupak se zasnivao na posebnim pogrebnim tradicijama stare republikanske elite. Posmrtni govor i kremacija bili su samo deo obreda. Telo se javno izlagalo na Forumu (ponekad, prilično jezivo, poduprto kao da pokojnik stoji), a najvažnija je bila porodična povorka u kojoj su svi nosili maske istaknutih pokojnikovih predaka, kao da su i oni među ožalošćenima. No, za carske sahrane svečanost je dobijala poseban obrt.

Avgust je umro prirodnom smrću (osim ako ne verujete u glasine da ga je Livija otrovala) u Noji blizu Napulja, oko dvesta pedeset kilometara od Rima, 19. avgusta 14. godine. Sledeće dve nedelje telo je nošeno od grada do grada prema prestonici. Na balsamovanje se gledalo s podozrenjem kao na egipatski običaj i vrlo retko se primenjivalo u Italiji u to vreme. Zbog toga Svetonije obazrivo napominje da je telo „zbog doba godine" (drugim rečima, velikih letnjih vrućina) putovalo noću. Uprkos tome, kad je stiglo do Rima, Avgustovo telo sigurno se ozbiljno raspadalo – a sahrana je obavljena tek oko nedelju dana kasnije. Verovatno je zbog toga, kad je izloženo na Forumu, samo telo ostalo skriveno, a voštana careva lutka položena je preko njega da je svi vide.

Pogrebne svečanosti obavljene su gotovo kao da su trijumf. Lutka pokojnog cara obučena je u kostim boga Jupitera kao pobedonosni vojskovođa. Druga Avgustova slika u pratnji vozila se u pobedničkim dvokolicama, a senat je doneo odluku da putanja povorke od Foruma do mesta kremiranja na Marsovom polju (oko kilometar i po severnije) sledi putanju trijumfalnih povorki, samo u obrnutom smeru. Bila je to sahrana u vidu pobedničke parade, na samoj granici između rimske građanske tradicije i bezočne autokratije.

Taj obred takođe je stavljao cara u središte čitavog rimskog sveta i rimske istorije. Sledeći obrazac tradicionalne pogrebne svečanosti, bilo je slika Avgustovih predaka, ali ne samo onih čiji je neposredni potomak. Ne znamo da li u vidu maski ili bista, „svi Rimljani koji su se bilo kako istakli" (prema rečima Kasija Diona) prikazani su u povorci, unazad sve do osnivača Romula – kao i

predstavnici „svih naroda koje je pokorio". Baš kao na Avgustovom forumu, bila je izložena čak i slika Gneja Pompeja Velikog, protivnika Julija Cezara – kao da su i protivnici vladavine jednog čoveka mogli retroaktivno da se regrutuju u priču o Avgustu. Telo nisu nosili članovi porodice, nego najistaknutiji Rimljani, senatori i zvaničnici, a period zvanične žalosti nametnut je svim građanima, godinu dana za žene, mada svega nekoliko dana za muškarce. Jedna od Avgustovih počasnih titula bila je „Otac otadžbine" (*pater patriae*). Pogreb se odvijao u skladu s tim: svi rimski heroji Avgustovi su preci, a svi građani su njegova porodica.

Dvesta godina kasnije istoričar Herodijan opisao je pogreb Septimija Severa u Rimu kao primer uobičajenog obrasca za takve ceremonije. Malo šta se promenilo. Herodijan spominje ljude s maskama nekadašnjih rimskih ratnika i careva (mada kaže da nisu

93. Postolje Trajanovog stuba, ujedno i njegova pogrebna odaja. Natpis na vratima hvalisavo kaže da je visina stuba jednaka dubini zemlje iskopane za izgradnju ogromnog foruma (a stub je bio samo jedan njegov deo).

pešačili, nego su se vozili u kolima), horove koji pevaju žalopojke i povorku od Foruma do mesta kremacije. No, u ovom zapisu voštana lutka odigrala je još značajniju ulogu. Septimije Sever umro je u Jorku, na severu Britanije, tamo je kremiran, a pepeo je donesen u Rim. Na sahrani uopšte nije bilo tela, čak ni raspadnutog – samo voštana lutka. Herodijan kaže da je bila izložena nedelju dana na kauču na ulazu u palatu „kao bolesnik", a oko nje je bio okupljen čitav senat. Svakog dana lekari su dolazili i glumili da pregledaju lutku, saglašavali su se da mu se stanje pogoršava, a na kraju su ga proglasili mrtvim i lutka je odnesena na Forum.

Slična lutka, u trijumfalnom kostimu, upotrebljena je za zvanični pogreb cara Pertinaksa 193. godine, održanom tri meseca pošto je car ubijen, a njegovo iskasapljeno telo sahranjeno. U ovom slučaju „ljupki dečak" dodeljen je lutki da „rasteruje muve nojevim perjem kao da neko spava". Ovo su bile varijacije Trajanovog voštanog trijumfa: i u ovom slučaju voštana lutka predstavljala je već mrtvog cara, ali dodatak je bilo to što je u slučaju Septimija Severa lutka umirala pred svima, a živi lekari učestvovali su u toj predstavi – ili lakrdiji.

Trajan je zaslužio nagradu za najnezaboravniji grob u istoriji Rima, ako ne i celog sveta. Ne znamo da li ga je sve vreme planirao za svoje večno počivalište ili je to bila blistava ideja nekog iz osoblja njegovog naslednika Hadrijana. No, posle kremacije obavljene blizu mesta u današnjoj Turskoj u kom je umro, Trajanov pepeo pohranjen je u malu komoru u postolju njegovog čuvenog stuba, a tu su mu se kasnije pridružili i posmrtni ostaci njegove supruge. Slike carevih podviga u Dakiji poređane su spiralno uz stub gotovo kao vizuelna verzija *Mojih dela*, a na sam vrh postavljena je njegova statua (u šesnaestom veku zamenjena je statuom Svetog Petra). Drugi carski grobovi nisu tako posebni. Pepeo većine careva i članova njihovih porodica završio je u jednom od dva najveća mauzoleja, najvećih grobnica u rimskom svetu: u mauzoleju koji je podigao Avgust u kom su urne dvadeset članova njegove porodice i Nerva koji je smešten kasnije (slika 13) i u mauzoleju koji

94. Hadrijanov mauzolej i dalje je istaknuta znamenitost centra Rima. Kao tvrđava Sant Anđelo imao je mnogo burniju modernu istoriju. Služio je, između ostalog, kao zatvor – tu je čamio radikalni mislilac Đordano Bruno – a u njemu se odigrava i treći čin Pučinijeve opere *Toska*.

je izgradio Hadrijan gde u nizu zamršenih podzemnih odaja počiva većina sledećeg pokolenja vladara, od samog Hadrijana do Septimija Severa i njegove porodice (čak i Karakalin pepeo, koji se naputovao, po svemu sudeći završio je tu). Kasnije pretvoreno u papsku tvrđavu pod novim imenom Kastel Sant Anđelo, ovo zdanje i dalje dominira jednom obalom Tibra u modernom gradu Rimu.

Ova dva mauzoleja, na deset minuta pešice jedan od drugog, jesu nepogrešivi spomenici carskm dinastijama i carskoj moći, a oba su prvobitno bila visoka preko četrdeset metara (više od Trajanovog stuba visokog trideset osam metara) i široka oko devedeset metara. Sudeći po onome što smo uspeli da rekonstruišemo u Hadrijanovom mauzoleju čije su pojedinosti i instalacije bolje sačuvane i dokumentovane, ukrasi su bili bogati, uključujući i ogromnu statuu samog Hadrijana čija je glava sačuvana, jato

pozlaćenih bronzanih paunova i bronzanog bika (slika 24). Jedan posebno raskošan poklopac velikog porfirnog sarkofaga (koji pokazuje da su neki pokojnici u mauzoleju sahranjeni, a ne kremirani), kasnije je upotrebljen kao krstionica bazilike Svetog Petra.

No, izložene u mauzolejima ili pričvršćene za fasade, stvarne spomen-ploče pojedinačnim carevima i njihovim srodnicima bile su gotovo agresivno skromne – ili nam makar to kažu one sačuvane ili kopirane u rano doba. Epitaf Agripine Starije, gorde Kaliguline majke, ne kaže o njoj ništa osim o odnosu s muškim srodnicima („ćerka...", „supruga..."). Sećanje na cara Tiberija jednako je kratko, u manje od dvadeset reči sažima njegovu karijeru gotovo isključivo nabrajajući stare republikanske dužnosti (sveštenik, konzul, vojni zapovednik). Čak i nešto duži epitaf Komoda – žrtve atentata koji je ipak smešten s porodicom u

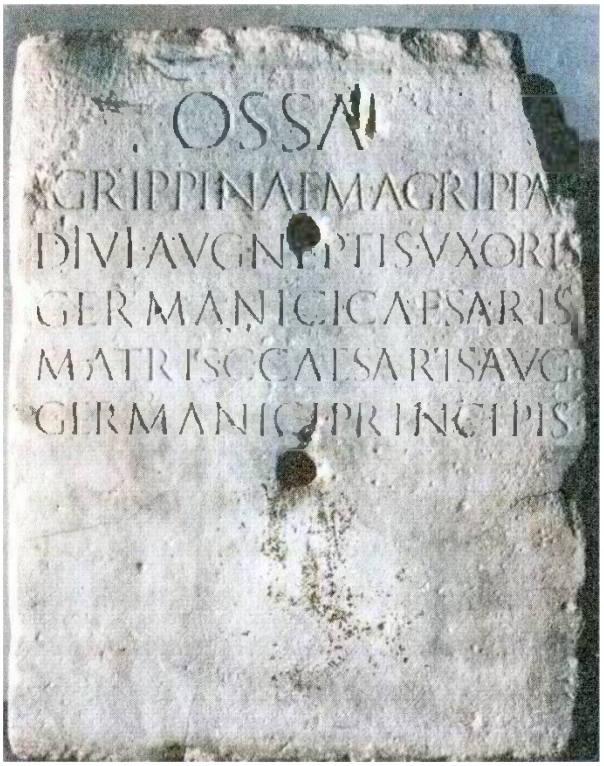

95. Nadgrobna ploča Agripine Starije koja označava poslednje počivalište njenih *ossa* (kostiju ili ostataka), kao što kaže prva reč. Prvobitno se nalazila u Avgustovom mauzoleju, a preživela je zahvaljujući tome što je u srednjem veku korišćena kao teg za merenje žita.

96. U podzemnoj komori Titovog slavoluka car je prikazan kako se uspinje na nebesa. Možemo da podignemo pogled i vidimo Tita kako nas gleda odozgo nezgrapno se držeći za orlova leđa.

Hadrijanov mauzolej – uglavnom se sastoji od imena njegovo oca, dede, pradede i tako dalje. Osim teksta *Mojih dela* uklesanog pored ulaza u Avgustov mauzolej, nema razmetanja, nema pojedinosti o karijerama, gotovo ničega što se nije uklapalo u republikansku tradiciju, čak ni prečišćenih verzija ponekad burnih života pokojnika. Carski epitafi bili su uzdržani i krajnje obični.

Pustite orla!

Kremacija rimskog cara – bilo njegovog stvarnog tela ili voštane lutke – imala je dodatnu funkciju. Nije bila samo deo pogrebnog obreda, nego je igrala ključnu ulogu u onome što je Seneka satirično opisao u delu *Apocolocyntosis*: u postupku kojim su rimski carevi i neki njihovi srodnici zvanično postajali bogovi ili boginje.

Sada je teško – kao što je oduvek i bilo, pretpostavljam – odrediti ko je tačno bio odgovoran za proglašenje bogom (na latinskom *consecratio*) pojedinačnih članova carske porodice. Želje vladajućeg cara sigurno su igrale veliku ulogu u odlučivanju hoće li njegov prethodnik ili pokojna supruga ili dete postati bogovi. Kad je Neronova ćerka Klaudija preminula sa svega četiri meseca i proglašena boginjom 63. godine nove ere, čini se da niko drugi osim cara nije mogao biti iza toga. Ipak, proglašenje za boga nije bilo isključivio carski dar. Samo zvanično glasanje senata moglo je da odluči hoće li mrtav čovek postati novi bog. U Klaudijinom slučaju Tacit je optužio senat da je pokazao ponizno ulizištvo glasajući za njenu konsekraciju. No, bilo ulizištva ili ne, ovo je bila još jedna strana održavanja osetljive ravnoteže između senata i cara. Ako je car imao ambicija da posle smrti postane bog umesto da završi u podzemnom svetu seni u kom je po mišljenju Rimljana većina mrtvih obitavala – ostvarenje te ambicije bilo je u rukama senata.

Ono što se dešavalo na carskoj lomači takođe je bilo vrlo važno. Herodijan opisuje ogromnu višeslojnu građevinu podignutu oko drvenog okvira sa suvim granjem unutra da se vatra raspali, a spolja ukrašenu slikama, rezbarijama od slonovače i zlatom izvezenim tkaninama koje su verovatno izgorele u plamenu. U poslednjem trenutku puštao se orao (verovatno srećan što se oslobodio plamena) leteo je ka nebu kao da odnosi carevu dušu da se priključi bogovima – taj prizor prikazan je prilično nezgrapno (sa carem koji se očigledno drži orlu za leđa) na slavoluku cara Tita koji još stoji na ivici rimskog Foruma.

Da li je nešto slično izvedeno za bebu Klaudiju ne znamo, ali pričalo se da je orao pušten tokom Avgustove kremacije. To je Robertu Grejvsu pružilo neodoljivu priliku za satiru u romanu *Ja, Klaudije*. Prikazujući scenu carevog pogreba kaže da je ožalošćena udovica Livija sakrila orla u kavez na vrhu lomače i vezala za njega kanap koji bi se u pravom trenutku povukao i oslobodio pticu. No, to nije uspelo. Zato je „odgovorni službenik", umesto da pusti siroto stvorenje da izgori, morao da se popne uz zapaljenu lomaču

i ručno otvori kavez. No, druge strane ove „apoteoze" čudile su i drevne posmatrače i današnje čitaoce. Prema rečima Kasija Diona, ponekad je bilo očevidaca spremnih da se zakunu da su zaista videli pokojnikovu dušu kako se uzdiže u nebo. To je bio zgodan način da se stekne imetak. Livija je navodno platila pravo malo bogatstvo čoveku koji je tvrdio da je video Avgustovo vaznesenje.

Ko god da je osmišljavao proglašenje za božanstvo u svakoj prilici, ishod je bio da je između Julija Cezara i Aleksandra Severa – koji je zahvaljujući naporima jednog kasnijeg naslednika s kašnjenjem proglašen za boga 238, tri godine pošto je ubijen – ukupno trideset tri člana carskih porodica proglašeno je za bogove ili boginje (nove zvanične titule bile su im *divus* za muškarce, *diva* za žene). Među njima je bilo sedamnaest careva (ako ubrojimo i Julija Cezara), kao i supruge, sestre i deca, a u Trajanovom slučaju i njegov biološki otac i sestričina. Neka proglašenja – mogli bismo ih pripisati sujeti – nisu imala gotovo nikakvog uticaja na religiju. Po svemu sudeći Neronova ćerka je zaboravljena čim je proglašena

97. Deo verskog kalendara iz vojne baze Dura Europos. Neki podaci još se sasvim jasno razaznaju. Rimski brojevi uz levu ivicu papirusa su delovi datuma svetkovina. *Ob natalem* („povodom rođendana..."), čitljivo u drugom, četvrtom, petom redu i drugde, označavaju svečana obeležavanja rođendana članova carske porodice, živih i mrtvih.

za boginju. Dalje, iako rimski pisci nabrajaju božanske počasti podarene Kaligulinoj preminuloj sestri, *divi* Druzili (uključujući dvadeset sveštenika i sveštenica i godišnju svetkovinu na njen rođendan), jedva da ima tragova njenog božanskog statusa u svim ostalim dokazima kojima raspolažemo.

Prema nekima se ipak očigledno postupalo kao prema besmrtnim božanstvima i poštovali su se decenijama, pa i vekovima posle smrti. Među njima je bio Klaudije koji uprkos Senekinoj satiričnoj maštariji nije bio isteran s nebesa i kao i mnogi drugi imao je istaknuti hram u gradu Rimu. (Hramovi boga Julija (Cezara), boga Vespazijana i boga Antonina (Pija) i njegove supruge boginje Faustine još su važan deo rimskog Foruma.) Što je još važnije, natpisi nam daju imena brojnih sveštenika ovih careva i nabrajaju prilike kada su se najvažnije svetkovine u njihovu čast – žrtvovanje životinja – održavale. Na svoj rođendan, 23. septembra, *divus* Avgust mogao je da očekuje da mu se zakolje vo. Livija (odnosno *diva* Avgusta, da upotrebimo njeno božansko ime) dobila bi kravu – prema uobičajenom rimskom verskom pravilo da se mužjaci žrtvuju bogovima, a ženke boginjama.

Ovaj oblik poštovanja bogova upražnjavao se naširoko, čak i izvan grada Rima. U svim provincijama – bilo po sopstvenoj volji, uz blagi podsticaj namesnika ili prema uputstvima od nekoga iz same palate – lokalne zajednice odavale su poštovanje carevima, ne samo mrtvima i zvanično proglašenima za bogove, nego su povremeno i prema živom caru postupali kao prema bogu. Velikaši su se često nadmetali za položaje provincijskih sveštenika božanskih careva. Svuda su se podizali novi hramovi posvećeni novim božanstvima. Zdanje u Afrodiziji u kom je izložena tabla Nerona i Agripine (slika 84) bilo je samo jedno od mnogih takvih, a među njima je bio i hram posvećen Avgustu koji još stoji u Ankari i na čijim zidovima je pronađen uklesan glavni sačuvani tekst *Mojih dela*. Na podsticaj namesnika 9. godine pre nove ere istočna provincija Azija, do današnje Turske, izmenila je svoj kalendar tako da je godina počinjala na Avgustov rođendan, prvi dan u mesecu nazvanom „Cezar". Sve ovo pripadalo je onome što se često nazivalo (mada zvuči zavaravajuće jezivo) „kultu cara".

Možemo da vidimo šta je to tačno značilo za jednu rimski vojnu jedinicu smeštenu u bazi Dura Europos na reci Eufrat u današnjoj Siriji. Preživeli papirusi otkriveni tamo tokom iskopavanja tridesetih godina prošlog veka otvaraju nam svet religije vojnika. To je jedan od onih birokratskih vojničkih dokumenata koji otkriva mnogo više nego što se čini na prvi pogled: kalendar iz treće decenije trećeg veka nove ere sa spiskovima verskih obreda koje jedinica mora zvanično da obavlja iz meseca u mesec tokom godine. Posebno je zanimljivo to što je većina tih obreda usredsređena na cara i carsku porodicu. Velike godišnjice i života i vladavine tadašnjeg cara Aleksandra Severa (uspon na presto, prva konzulska služba i tako dalje) obeležavane su u njegovu čast svim vrstama obreda osim žrtvovanja životinja jer su se takve žrtve prinosile samo zvaničnim bogovima. No, njegovi prethodnici bogovi dobijali su punu žrtvu na godišnjice njihovog dolaska na presto. Odavno zaboravljena božanstva proglašena iz sujete ne spominju se, ali počast se odavala Septimiju Severu, Karakali, Komodu Antoninu Piju, Faustini, Hadrijanu, Trajanu, Klaudiju, Avgustu i mnogima još, sve do Julija Cezara. Drugim rečima, gotovo trista godina pošto je ubijen, bog Julije, prvi bog iz carske porodice, još je redovno dobijao vola za rođendan od grupe vojnika na krajnjem istoku carstva. Njihov verski kalendar bio je kalendar careva, živih i mrtvih.

Ovaj carski kult ponekad je mogao da bude i štetan. Tacit tvrdi da je hram boga Klaudija u glavnom gradu rimske Britanije tokom Neronove vladavine izazvao ustanak pod vođstvom Budike jer su ga žitelji smatrali simbolom ugnjetavanja (da ne spominjemo to što je izazvao gnev lokalne elite koja je utvrdila da je sveštenička „počast" skuplja nego što mogu sebi da priušte). No, načelno posmatrano, bio je to još jedan način da se carevi postave na sredinu pozornice carstva, ali ovog puta kao božanstva.

Šta kada bog nije bog?

Dakle, da li je rimski car zaista bog ili su – da budemo precizniji – neki od njih (i njihovi srodnici) postali božanstva posle smrti?

Odgovor očigledno zavisi od toga šta mi smatramo, ili šta su Rimljani smatrali „bogom".

S moderne tačke gledišta, carski kult liči na veoma ciničan niz manevara. Ne mislim samo na smicalice na lomači. Retko koja religija nije ponekad izvodila nešto slično. Kakva god iluzija ili obmana leži iza čuda svetog Januarija, sveca iz trećeg veka čija se sasušena krv tri puta godišnje pretvara u tečnost u današnjem Napulju, to ne krnji njegov ugled, a još manje ugled Katoličke crkve. Prema tome, obmana s orlom u kavezu (osmišljena, možda, ne da se shvati doslovno, nego kao simbol preobražaja) nije morala da okalja autentičnost konsekracije u celini. Mnogo problematičnija je bezočna politička korist koja se, kako nam se sada čini, skrivala iza ovog pretvaranja ljudskog cara u nebeskog besmrtnika.

Kao i u svim stranama rimskog nasleđivanja prestola, pitanje da li će pokojni car biti proglašen bogom nije zavisilo od toga je li dostojan nego od toga koliko bi to bilo korisno onome ko dolazi posle njega. Mnogim vladarima mogućnost da dodaju frazu „sin boga" iza imena bila je dobrodošla počast uz sve ostale, a često se ponosno isticala na samom početku vladavine jednog čoveka. „*Augustus, divi filii*" („Avgust, sin boga", odnosno poočima Julija Cezara), bio je važan zaštitni znak prvog cara. Razlog zbog kog Tiberije nije proglašen bogom posle smrti 37. godine verovatno je bilo to što ne bi donelo naročitu prednost njegovom sledniku i praneću Kaliguli koji je svoje pravo na vlast, preko oca i majke, zasnivao na samom Avgustu. Osim toga, koliko god sada bili naklonjeni buntovnim Britancima u njihovom odgovoru na nametanje velikog hrama boga Klaudija, poštovanje careva u provincijama po svemu sudeći često je podsticano ili nametano kao korisna sila političke odanosti više nego kao išta drugo. Bilo je, istina, nekoliko prilika u kojima je car upadljivo skromno odbio zahtev žitelja nekog provincijskog grada da im dozvoli da podignu hram u njegovu čast. No, ta odbijanja, moglo bi se tvrditi, bila su dobar način da proglašavanje za boga ne izgubi na vrednosti.

Nezamislivo je da nije bilo tvrdoglavog cinizma ili političke računice careva i njihovih savetnika u promovisanju bogova i

boginja i u predstavljanju carske vlasti u božanskim terminima. No, to nije bilo tako jednostavno. Carski kult imao je više smislila, ili je makar delovao manje manipulativno ili besmisleno, ako ga stavimo u kontekst načela koja su vladala rimskom religijom. Jer, neki aspekti poštovanja cara koji nam otežavaju (kao što su otežavali drevnim Jevrejima i hrišćanima) da ih ozbiljno shvatimo uklapaju se daleko bolje u tradicionalne rimske pretpostavke o tome ko su bogovi i kako njihova moć dejstvuje u svetu.

Za početak, rimska religija je dobrodošlicom dočekivala nova božanstva. U svim svojim različitim verzijama – a nikad nije bilo samo jednog pravoverja širom rimskog sveta – bila je politeistička. Ne samo što je bilo više bogova od jednog, nego njihov ukupan broj nije bio konačan, pa čak ni poznat. Neprestano su priznavani novi, a stari su u tišini zaboravljani, mada ne i stvarno zabranjeni. Rimski antikvari s uživanjem su iskopavali čudnovata božanstva čije je vreme prošlo i koja više nisu bila poznata duže od Neronove *dive* Klaudije. No, mnogo je važnije u kontekstu božanskih careva da se za neke bogove, stare i nove, govorilo da su prvobitno bili ljudska stvorenja. Herkul je, na primer, posle života snažnog smrtnika, jedini pretvoren u boga na svojoj pogrebnoj lomači. Romul, osnivač Rima, takođe je, govorilo se, postao bog posle smrti.

Drugim rečima, za Rimljane granica između kategorija ljudskog i božanskog mogla je da se prelazi i bila je nejasna na mnogo načina. Neki smrtnici smatrali su da među neposrednim precima imaju bogove. Porodica Julija Cezara ponosila se poreklom od mitskog trojanskog heroja Eneje, a preko njega do njegove majke, boginje Venere (nije slučajno Julije Cezar novi hram u Rimu posvetio *Venus Genitrix*, Veneri „pretkinji" rimskog naroda i njegove porodice). No, nisu bili jedini. Svetonije je tvrdio da je Galba, koji je kratko vladao posle Nerona, u svom porodičnom stablu imao za pretka Jupitera s očeve strane, a s majčine – što je naoko veoma zloslutna baština – boginju Pasifaju koja je na Kritu rodila čudovište Minotaura, pola čoveka, pola bika.

Čak i izvan mitskog sveta izuzetna ljudska snaga i uspeh u Rimu su često predstavljani i shvatani u božanskim okvirima.

Jupiterov kostim koji su rimske vojskovođe tradicionalno nosile u trijumfalnoj povorci, najočigledniji je primer. Pobednik kao da je na vrhuncu slave bio bog, ili na ivici da postane bog, ili je delovao kao bog - makar samo na jedan dan. U grčkom svetu božanski status bio je vrlo propustljiv. Mnogo pre nego što su se Rimljani pojavili na pozornici, jedan od načina na koji su se drevni gradovi mirili s prevlašću kraljeva koji su kontrolisali istočno Sredozemlje posle osvajanja Aleksandra Velikog bio je da se prema njima ponašaju manje-više kao prema bogovima (i da ih poštuju). Deo usvojenih religijskih tradicija bio je da istaknuti ljudi mogu da se redefinišu kao božanstva.

To su bile, između ostalog, smernice i za proglašavanja cara za boga. Neki elementi carskog kulta na istoku gotovo sigurno su potekli neposredno iz ponašanja prema tim ranijim kraljevima. Na podsticaj Rimljana ili ne, lokalne zajednice su se na neki način ponašale prema carevima kao što su se ponašale prema svojim pređašnjim gospodarima, grčkim monarsima. A kad je Avgustova pogrebna svečanost osmišljena delom po obrascu trijumfa, a njegova voštana lutka obučena u trijumfalni kostim, svrha je svakako bila da se iskoristi povezanost trijumfatora i bogova. Isto važi za Komoda prerušenog u Herkula, uživo i u statuama (slika 56). Možda je to bila megalomanija, ali Herkul je, kao čovek preobražen u boga, bio potpuno prikladan obrazac za rimskog cara na korak od božanskog statusa.

Snažan politički karakter poštovanja cara bio je takođe potpuno tradicionalan. Upravo one crte zbog kojih nam carski kult deluje krajnje nereligiozno činile su ga prema rimskom mišljenju tipično religioznim. U Rimu nikad nije bilo podele između „crkve" i „države", a religija se nije zasnivala na ličnoj pobožnosti, pojedinačnoj veri ili pravilima „verovanja", nego na jednostavnom načelu da bojni i politički uspeh Rima zavisi od ispravnog ukazivanja poštovanja božanstvima. Drugim rečima, ako Rimljani ne poštuju bogove kako treba, država će se naći u opasnosti. Lična pobožnost nije imala nikakve veze s tim.

98. Prizor prinošenja žrtve sa slavoluka koji je u čast Septimija Severa podigla grupa srebrara ili menjača novca u Rimu. Car, pokrivene glave kao i obično kad se prinosi žrtva, obavlja livenicu nad žrtvenikom punim voća (stvarno žrtvovanje životinje prikazano je na tabli ispod). Uz cara je Julija Domna, a figura Gete, koja se nekada nalazila zdesna, izbrisana je (vidi sliku 3).

To je jedan od razloga zbog kojih je Avgust u *Mojim delima* naglašavao da je obnovio osamdeset dva hrama u gradu (poruka je bila da je, posle građanskog rata koji ga je doveo na vlast, popravljao odnose Rima s bogovima). To je bio jedan od razloga zbog kog je Elagabalova navodna zamena Jupitera njegovim sirijskim bogom delovala toliko opasno. To načelo nagoveštava i temeljnu logiku iza onoga što će vremenom postati proganjanje hrišćana – odnosno „kažnjavanje“, da sagledamo stvar s rimske tačke gledišta. U vlasti je sigurno tinjala bojazan da je po državu opasno to što hrišćani odbacuju sve tradicionalne bogove. Šire gledano, načelna povezanost politike i religije stvarala je kontekst

u kom veze između cara i bogova nisu delovale tako izveštačeno i cinično kao što gotovo neizbežno deluju nama.

Drugi aspekt te veze bio je taj što su se osobe koje su se bavile vezama države sa svetom ljudi takođe bavile i vezama sa svetom bogova. Device vestalke – sveštenice zadužene za održavanje svetog plamena boginje Veste na Forumu koje su morale da ostanu device (naravno, bilo je raznovrsnih glasina i skandala) – bile su jedan značajan izuzetak. Sve ostale važne sveštеničke grupe u Rimu bile su sastavljene od senatora. Oni su imali posebne odgovornosti, na primer tumačenje znamenja koja su bogovi poslali ili poštovanja pojedinačnih božanstava. No, oni nisu bili samo verski službenici, ne sve vreme, i nisu imali nikakve pastirske obaveze prema vernicima. Rimljani nisu išli kod sveštenika po profesionalne ili duhovne savete.

Kao član svih ovih sveštеničkih „veća", kako su ih zvali, sam car je praktično bio „poglavar rimske religije" i vrhovni sveštenik. Često ga i dalje viđamo u skulpturama ili na javnim spomenicima kako prinosi žrtvu i pokazuje pobožnost. Osim molbi i namesničkih izveštaja, redovno je primao i pisma o religijskim pitanjima: zahtev za dozvolu da se kovčeg nečijeg dede premesti u skladu s verskim zakonima ili molbu da se popuni upražnjeno mesto u nekoj sveštеničkoj grupi. Drugi važan aspekt careve vlasti bio je taj što su se kroz njega više nego kroz bilo koga drugog ljudski odnosi s bogovima ispravno održavali. Neki carevi su lako u trenutku smrti prelazili iz te uloge u ulogu samih bogova.

Nerešiva zagonetka

Ipak, što pažljivije gledamo carski kult, to deluje neuhvatljivije i pojavljuje se sve više zagonetki, protivrečnosti i nesigurnosti. Žene i drugi članovi porodice bili su jedan očigledan problem. Jasna rimska logika bila je da se moć cara shvata u božanskim terminima, no, da li to zaista važi i za supruge i malene ćerke (čak i ako ih skulpture prikazuju kako drže rog izobilja i druge

božanske atribute)? Bilo je i raznih sumnji i podozrenja, na primer, o tome u kojoj su meri carevi proglašeni za bogove zaista bili bogovi kao drugi „obični" besmrtnici. Možda su svi imali hramove i sveštenstvo i prinosile su im se žrtve, ali nailazimo na snažne nagoveštaje da je postojala razlika između bivših careva i pravih božanstava. Čak su ih i zvali različito. *Divus* je bio uobičajeni izraz za „unapređenog" cara, a *deus* za tradicionalnog boga. Pravila nisu bila naročito čvrsta (Vespazijan je na samrti zapravo rekao: „Čini mi se da postajem *deus*"), ali razlika nam kaže da božanski carevi nisu bili baš bogovi, nego više bogoliki. Senekina šala da *divus* Avgust nije otvorio usta u božanskom senatu dok se nije pojavio nesuđeni *divus* Klaudije takođe ukazuje na to. U poređenju s drugim stanovnicima planine Olimp, Avgust je imao izrazito podređeni položaj.

99. Iako je Faustina umrla dvadeset godina pre svog muža Antonija Pija, ovde su prikazani kako zajedno putuju u nebo na leđima čudnovatog krilatog stvorenja. Ova skulptura deo je postolja stuba podignutog u carevu čast (sada je uglavnom izgubljen, a bio je neukrašen i manji od stubova Trajana i Marka Aurelija).

Čak i naoko osnovno načelo da carevi nisu (ili ne bi trebalo) da postanu bogovi pre smrti nije toliko osnovno koliko neki moderni istoričari pretpostavljaju. Tačno je da možemo da otkrijemo niz naizgled cepidlačkih pojedinosti u verskim obredima koji su naizgled ojačavali granicu između živih i mrtvih vladara. Upravo to jasno govori vojnički kalendar iz baze Dura Europos preciznim rasporedom onoga što se prinosi kao žrtva različitim kategorijama: životinje su se žrtvovale tradicionalnim bogovima „u ime" živog cara, ali žrtve prinošene neposredno caru, kao što se prinose bogu, bile su rezervisane isključivo za one koji su posle smrti proglašeni za bogove. Kliše „lošeg" cara bio je da zahteva da se prema njemu za života ponašaju kao prema bogu. Domicijana su, na primer, ismevali zbog megalomanske želje da mu se svi obraćaju sa *deus* (a ne samo sa *divus*).

No, u praksi je sve to bilo mnogo zamršenije. Svaki deo carstva imao je svoje običaje: ponašati se prema živom vladaru kao prema bogu možda je bilo prihvatljivo u nekim tradicijama istočnog Sredozemlja, ali ne i u samom Rimu. U svakom slučaju, postojala je neka nejasna linija između ljudskog cara, božanskog cara i bogolikog cara. Kakva je, na kraju krajeva, razlika između prinošenja verskih žrtvi, kako se nekada činilo, Avgustovom „geniju" (duhu) i samom živom Avgustu? I da li su ljudi, osim šačice stručnjaka za religiju, zapažali razliku između prinošenja žrtvi „u ime" cara i prinošenja žrtvi caru? Čak ni ti stručnjaci verovatno nisu uspeli da razreše ovu nerešivu zagonetku: kakav je tačno status boga pre nego što postane bog?

Jednako teško i zbunjujuće jeste pitanje kako se preobražaj iz čoveka u boga tačno odvija. Uzdržani epitafi na dva carska mauzoleja jasno kažu da su carevi sahranjeni kao ljudska bića (to je delom i bila svrha uzdržanosti: to ne mogu biti grobovi bogova koji su po definiciji besmrtni). No šta se dešavalo posle? Šta su ljudi zamišljali da se odvijalo kad se car pridruži Olimpijcima? To je između ostalog, naravno, podstaklo Senekin skeč o proglašenju Klaudija za boga i – da se vratimo lomači – to leži iza priča, drevnih i modernih, o smicalicama s orlovima.

Neki čuveni rimski pokušaji da predstave taj postupak skulpturama jednako jasno izlažu problem. Slika Tita kako se nezgrapno drži orlu za leđa (slika 96) samo je mala verzija toga. U mnogo većim razmerama dva velika reljefa sačuvana u Rimu prikazuju apoteozu Hadrijanove žene Sabine i Antonina Pija i njegove supruge Faustine. Moderni istoričari umetnosti iskazuju veliko poštovanje prema ovim delima i smatraju ih izuzetnim primerima rimske vajarske tehnike. Na neki način to i jesu. Ali neprepoznatljiva hibridna figura, ljudsko telo s ogromnim krilima koje u oba slučaja prenosi carske putnike na nebesa deluje opasno besmisleno. Pokušavajući da ovekoveče prizor u mermeru, vajari su možda uspeli da naglase nešto mnogo važnije. Pokazali su da je nemoguće uverljivo prikazati proces preobražaja cara u boga.

Čuvene poslednje reči

Kad je Svetonije među poslednje Vespazijanove reči uključio i frazu: „Teško meni, čini mi se da postajem bog", želeo je da prikaže carev jednostavni stav prema budućem proglašenju za boga, a ne da nagovesti, kako to možda drugi tumače, da je Vespazijan jednostavno izjavio nešto očigledno ili pokazao čežnjivu nadu da ga čeka besmrtnost. Načelno posmatrano, tokom gotovo trista godina vladavine jednog čoveka, od Julija Cezara do Aleksandra Severa, carske poslednje reči – bilo da su tačno zabeležene ili, što je bilo mnogo češće, ulepšane, doterane ili izmišljene s nekom namerom – sažimaju jednu verziju karaktera vladara ili neku važnu istinu o carskoj vladavini. Naravno, upravo zato i jesu ulepšavane ili izmišljane.

Svetonijeve biografije navode neke posebno naglašene primere. U drugoj rečenici izgovorenoj na istoj samrtničkoj postelji zamislio je Vespazijana kako tokom poslednjeg napada dijareje pokušava da ustane i mrmlja: „Car treba da umre na nogama." Bio je to prikladan oproštaj marljivog vladara koji je čitao dokumenta i primao izaslanstva gotovo do samog kraja. U dugom opisu

100. Epitaf Klaudije Ekloge koja je odigrala skromnu ulogu u istoriji carstva. Prema Svetoniju, bila je Neronova dojilja, ostala je s njim do samog kraja i uredila je sahranu njegovog pepela. U izbledelom poslednjem redu ovog natpisa piše *piissim(ae)*, odnosno „najodanija".

poslednjih Neronovih dana i sati 68. godine nove ere biograf je ovekovečio nešto surove istine o onome što se događalo (i još se događa) kada vladar izgubi vlast.

Zaglavljen u palati i suočen s neizbežnom pobedom vojski koje su ustale protiv njega, Neron je najzad shvatio da je njegov autoritet nestao kad su njegovi telohranitelji pobegli i niko se nije odazivao na njegove pozive – „čak i kućepazitelji su se razbežali", napisao je Svetonije, „i odneli sa sobom posteljinu". (Poslednji sati na vlasti nekih modernih političara bili su vrlo slični: niko nije slušao šta govore.) Car je pobegao s nekoliko slugu i svojom nekadašnjom dojiljom u vilu van grada, a posle nekog vremena, uz malo pomoći, uspeo je da se ubije. Među brojnim očajničkim vapajima, slabašnim šalama i stihovima izgovorio je čuvene poslednje reči: „Kakvog umetnika svet gubi sa mnom!" Time kao da je dokazao da je do samog kraja preterano cenio svoj umetnički dar. No, ovo nije bilo zajedljivo kao reči koje je Seneka u svojoj humoreski izmislio za samrtnika Klaudija: „Teško meni, čini mi se da sam se usrao." Za slučaj da su čitaoci prevideli poentu,

nastavio je: „Da li se usrao ili ne, ja ne znam – ali svakako je zagovnao sve."

Drugi carevi su navodno bili visokoparniji. Hadrijan je neposredno pred smrt navodno napisao pesmu sopstvenoj duši i tako je po mišljenju nekih zapečatio svoj ugled setnog mistika i obezbedio prikladan kraj romanu Margerit Jursenar *Hadrijanovi memoari.*

Dušice, lutalice, zavodnice,
Gošćo i drugarice ovoga tela
Silaziš u predele blede, oštre, gole,
Lišena negdašnjih igara i šala.

Antonin Pije je na samrti izustio samo jednu reč, „pribranost", koju je odredio kao lozinku carskim gardistima za taj dan. Septimije Sever navodno je bio mnogo praktičniji. Prema rečima Kasija Diona, dao je neke savete o vladavini svojim sinovima Karakali i Geti o koje su se oni – ako su svi izveštaji tačni – upadljivo oglušili („Ne svađajte se, plaćajte vojnike i ne obazirite se na bilo koga drugog"), a onda je, kao Vespazijan, zatražio još posla („Ako ima nešto da se uradi, dajte meni.") Svega nekoliko meseci kasnije, dok je Geta, grleći majku, umirao pod bodežima bratovljeve grupe ubica, poslednjim rečima zaista je izrazio dirljivu očiglednost: „Mama, mama, ubijaju me!"

Svetonijev opis poslednjih sati cara Avgusta 14. godine nove ere najbolje prikazuje neke najvažnije i najteže istine o vladavini jednog čoveka. U ovom prizoru smrti Svetonije iznosi važnu, ali možda iznenađujuću pouku iz autokratije koju je Avgust uspostavio, bez izuzetka, sve do obmane.

Car je, već sedamdeset pet godina star, proveo nekoliko dana odmora na ostrvu Kapri i zabavljao se ploveći Napuljskim zalivom – mada je već počinjala da ga muči dijareja, znak da je kraj blizu. Kad je stigao u nekadašnju očevu kuću u Noli bilo mu je mnogo gore. Na dan smrti, ležeći na kauču u sobi u kojoj mu je umro otac, zatražio je ogledalo i naredio da ga očešljaju i učvrste mu omlitavelu bradu. Zatim je pozvao neke prijatelje da uđu,

okrenuo se ka njima, upitao ih „da li je dobro odigrao ovu ulogu u komediji života", i dodao nekoliko stihova na grčkom: „Pošto je predstava prošla dobro, ispratite nas pljeskom." Njihov odgovor nije zabeležen. No, kad ih je otpustio, pitao je za zdravlje jedne mlade srodnice, unuke po usvojenju koja se razbolela, a onda je poljubio svoju suprugu Liviju (Nema ni traga od priče da mu je Livija namazala smokve otrovom). Zatim je izgovorio navodno zaista poslednje reči: „Živi dalje, Livija, sećaj se našeg braka i zbogom." Bio je zbunjen samo u trenutku kad je povikao da ga odnosi četrdeset vojnika, ali to je zapravo bilo tačno proročanstvo jer ga je četrdeset vojnika uskoro ponelo po vrelom suncu ka Rimu.

Ova divna izmišljotina scene smrti naglašava brojne lične vrline poželjne za cara. Možda iznenađujuće, nema ničega – za razliku od Vespazijana i Septimija Severa – o radu i dokumentima, nego je sve usredsređeno na porodičnu pažnju i brigu. Car govori o svom dugogodišnjem braku i odanosti svojoj predačkoj liniji (zbog toga i leži u sobi u kojoj je umro njegov otac). Tu su i utisak da je on „jedan od nas" – okuplja prijatelje oko svoje samrtničke postelje – i želja da ostavi dobru sliku (zbog toga, a ne zbog čiste sujete, traži ogledalo i češalj). To je spokojan odlazak s ovog sveta u kom čak i ono nalik bunilu pokazuje da car zna šta budućnost nosi.

No, najrečitija je šala o igranju uloge u komediji života podvučena drugom pozorišnom aluzijom o predstavi koja je prošla dobro. Pitanje glume i obmane, prikaza i stvarnosti, nikad nije daleko od moje slike rimskog cara. Pored službenih dokumenata, raskošnih i skromnih večera, borbi za nasleđe i molbi, videli smo nesuđenog glumca Nerona, voštanog trijumfatora Trajana, lažnog gladijatora Komoda i Elagabalove distopijske obmane.

Vetonijeva mašta vraća nas pravo na početak vladavine jednog čoveka. O rimskoj autokratiji mnogo nam govori to što je osnivač carskog sistema navodno sažeto opisao svoju karijeru kao pozorišnu predstavu, kao ulogu.

EPILOG

•

KRAJ JEDNOG DOBA

Zašto stajemo ovde?

GODINE 235. NOVE ere, svega dvesta dvadeset jednu godinu i gotovo trideset careva posle Avgustove mirne i brižljivo koreografisane smrti, Aleksandra Severa i njegovu majku Juliju Mameju ubili su njihovi vojnici u vojnoj bazi u Germaniji (ili, prema jednom manje uverljivom izveštaju, u Britaniji). Imao je dvadeset šest godina i bio je brat od tetke cara Elagabala koji je trinaest godina ranije u prevratu bačen u Tibar. Aleksandar je pao jer se vrlo loše pokazao u ratu na granicama. Car je za neuspeh u osvajanju ili odbrani mogao je biti kažnjen jednako lako kao što je mogao da preuveličava svoje uspehe. U ovom slučaju car je ostvario neslavni nerešen rezultat s Persijancima koji su ugrožavali rimsku teritoriju na istoku (iako se u Rimu proslavio trijumf kako bi se neuspeh prikrio), a nije mu išlo ništa bolje ni protiv germanskih upada na zapadu. Bio je i meta drugih zamerki koje su često upućivane na račun ranijih rimskih vladara: da je škrt i da njime upravlja njegova majka koja je i pošla s njim u pohod.

Majka i sin gotovo sigurno su kremirani u Germaniji, a pepeo je odnesen nazad u Rim da se sahrani u trećoj najvećoj grobnici otkrivenoj u gradu. Iako nije upečatljiva kao mauzoleji Avgusta i Hadrijana, delovi te grobnice još postoje u jednom javnom parku u predgrađu. Ako je to zaista grob Aleksandra Severa (a tako

se pretpostavlja još od renesanse), onda je moguće da je čuvena „Portlandska vaza" od plavog stakla, sada u Britanskom muzeju, ali pronađena u grobu, bila urna s njegovim pepelom.

Istina o njegovoj vladavini je predvidivo nejasna. Činjenica da postoje tako različita mišljenja o tome gde je ubijen pokazuje koliko malo zapravo znamo. No, kakvi god da su mu bili nedostaci kao vojskovođe i problemi s majkom, stara škola načelno ga je ocenjivala kao „dobrog" cara. *Carska povest* prikazuje njega i Elagabala kao dve sušte suprotnosti: iskvarenog rušitelja prirodnog i društvenog poretka naspram časnog, brižnog cara, „jednog od nas". Poštovao je senat, bio je mudar sudija, marljivo je odgovarao na zahteve i molbe svojih podanika, finansirao je izgradnju i obnovu u gradu Rimu i zabranio je raskošne večere (kod njega nije bilo kiše ružinih latica, a njegove sluge nisu nosile zlatom optočene uniforme). Njegova vladavina – makar prema onome što o njoj čitamo – sledila je carski „opis posla" kakav možemo da dokučimo iz Avgustovih *Mojih dela* ili Plinijevog *Panegirika*.

Smrću Aleksandra Severa opis posla počeo je da se menja. Zbog toga sam odlučila da se knjiga manje-više završi s 235. godinom nove ere. Nije reč o tome da su kasniji carevi bili „loši", a ne „dobri" u tradicionalnim terminima, nego o tome da su se koordinate samog pojma rimskog cara dramatično promenile. Sledećih pedeset godina carevi su se često smenjivali, suparnici su ubrzano otimali moć jedan drugom u dugim razdobljima građanskog rata. Od tridesetak careva (ili nakratko uspešnih uzurpatora) koji su polagali pravo na vlast između 235. i 285, „neki su bili na prestolu šest meseci, neki godinu dana, a mnogi dve, najviše tri godine". Tako se izrazio autor *Carske povesti* za kog Aleksandar Sever nije bio samo uzor, nego i kraj jednog doba. Mnogi carevi nisu poticali iz tradicionalne elite, nego su napredovali u vojnoj službi i dolazili na vlast vojnim prevratima. Često to uopšte nije bila „vladavina jednog čoveka". Sve češće su, u raznim oblicima zvaničnih i nezvaničnih sporazuma, delili vlast ili delotvorno kontrolisali samo jedan deo carstva. Mnogi su bili samo oblasni

101. Izmenjeni svet. Ovaj reljef uklesan je u stenu sredinom trećeg veka nove ere u blizini Persepolisa u današnjem Iranu. Dva rimska cara, Filip Arapin i Valerijan I, prikazana su kako se pokoravaju persijskom kralju Šapuru.

carevi, a svi do jednog bili su bezuspešni, ili u najboljem slučaju sumnjivo uspešni, u borbama protiv neprijatelja rimskog sveta.

Te ljude oduvek je bilo lako ismejati. Maksimin Traks („Tračanin"), kog je vojska proglasila za cara u Germaniji neposredno posle ubistva Aleksandra Severa, uzdigao se od običnog vojnika do zapovednika legije, navodno je bio nepismen i tri godine kasnije njegovi vojnici su ga ubili pre nego što je nogom kročio u Rim kao car. (Nije sasvim jasno da li tvrdnje o njegovoj nepismenosti govore više o predrasudama rimske elite, o mogućnostima napredovanja u društvu ili o sirovosti novog vladara.) Nekoliko meseci pre nego što je ubijen jedan neočekivani par – postariji senator i namesnik provincije Afrike i njegov sin, veoma zvučno nazvani Gordijan Prvi i Gordijan Drugi – već su se pobunili protiv Maksimina na drugom kraju rimskog sveta, a senat ih je na daljinu priznao za suvladare. Tri sedmice kasnije uklonila ih je druga rimska frakcija u severnoj Africi (sin je poginuo u bici, otac se obesio) i tako su postali rimski carevi s najkraćom vladavinom. No, najživopisnija od svega verovatno je nezaboravna slika Valerijana Prvog (koji je

umro u persijskom zarobljeništvu oko 262. godine) i Filipa „Arapina" (cara od 244. do 249. godine). Uklesana u stenu u današnjem Iranu, zapanjujuće obrnuto od uobičajenog predstavljanja moći prikazuje ovu dvojicu pokornih rimskih vladara kako odaju počast pobedonosnom persijskom kralju Šapuru.

Stvarnost, naravno, nije bila tako jednostavna. Mnoge promene izazvali su veliki istorijski problemi carstva i njegovih suseda: pritisak na pogranične zone, promena ravnoteže moći između vojske, senata i naroda i dugogodišnje pitanje zakonitosti prava na vlast. Kada su legije preuzele nasleđivanje u svoje ruke, na neki način su otkrile da zapravo i nije postojao nekakav sistem prenosa vlasti u Rimskom carstvu. Osim toga, nisu se sve promene odigrale neposredno posle smrti Aleksandra Severa. Neki običaji carske vladavine koje smo sledili u prethodnim poglavljima, među njima i pisma s molbama, održali su se manje-više nepromenjeni još decenijama. Mladi car Gordijan Treći, onaj koji je odgovorio – mada šturo – na molbu građana Skaptopare 238. godine, bio je unuk, odnosno sinovac Gordijana Prvog i Gordijana Drugog zbačenih početkom te godine. Ni on sam nije se dugo održao. Tokom pohoda na Persiju ubili su ga ili njegovi vojnici ili neki rimski suparnici.

Istovremeno, neke od prividnih novotarija ovog razdoblja pojedinačno posmatrano nisu bile nove kako se često predstavljaju. Legije su se već mešale u izbor novog cara u građanskim ratovima posle Neronove smrti, perioda zajedničke vladavine carstvom bilo je i ranije, a Marko Aurelije se tokom osme decenije drugog veka nove ere već suočavao s pritiskom na granicama koji je obeležio kasnija stoleća. Raniji rimski vladari verovatno su veštije prerušavali svoje vojne neuspehe u pobede. No, trijumfalne slike na spomeniku iz Šapurovog doba na neki način podsećaju na onu ukradenu bronzanu Avgustovu glavu sahranjenu kao simbol „pobede" nad rimskom moći u hramu grada Meroe (str. 341). No, mešavina svega ovoga sredinom trećeg veka bila je potpuno nova. Nekome bliskom carskom dvoru dvestotinak godina ranije svet Maksimina i trojice Gordijana bio bi čudnovat i nepoznat.

Sve se ponovo promenilo krajem trećeg veka. Pouzdan znak tih promena su duge vladavine Dioklecijana i Konstantina – obojica su vladali po više od dvadeset godina između 285. i 337. godine. No, nije bilo povratka nekadašnjem načinu carevanja. Neke improvizacije izvedene tokom „krize" početkom trećeg veka sada su ozvaničene. Dioklecijan je, na primer, zvanično podelio carstvo na istočne i zapadne provincije, a svakom polovinom vladali su stariji i mlađi partner. Tokom sledećih decenija sistem združene vladavine nekog oblika bio je pravilo. Štaviše, obnovljeni carski autoritet kao da je udaljavao cara od naroda. Ceremonijal je postajao sve zamršeniji kako bi odvojio vladara od podanika i primorao ih na otvorenije iskazivanje poniznosti, a jednostavne večere s ličnostima kakav je nekada bio Plinije umnogome su se proredile. No, i za to je bilo ranijih primera. Stacijev opis večere s Domicijanom, na primer, počiva na divljenju iz daleka, ne na bliskosti, a pored silnog prijateljskog ljubljenja senatora za carem bilo je dosta klanjanja i struganja nogama i u prethodnim vekovima (mnogo zavisi od toga ko je pripovedač). Ipak, do početka četvrtog veka mit o caru kao o „jednom od nas" imao je daleko manje značenja nego pre, za svakoga.

Krv mučenika

Hrišćanstvo je takođe bilo ključni činilac ovog preobražaja. Do sada su se u ovoj knjizi hrišćani Rimskog carstva malo spominjali. Razlog je to što ih je tokom prva dva veka carske vlasti bilo veoma malo i retko su privlačili pažnju rimskih vlasti. Jedna razumna procena (koja je, neizbežno, samo nagađanje) kaže da je u rimskom svetu na početku drugog veka nove ere hrišćana bilo oko sedam hiljada, odnosno 0,01 odsto ukupnog broja stanovnika, a da ih je sto godina kasnije bilo oko dvesta hiljada, odnosno 0,35 odsto. Kasniji hrišćanski pisci su, usled prednosti – ili mana – pogleda unazad, stvarali potpuno drugačiji utisak crkve u procvatu izložene sistematskom progonu po želji careva. Mučeništvo, koje

je slavilo prkosnu hrabrost čak i najkrhkijih hrišćana suočenih sa svirepošću, svakako je postalo jedan od najmoćnijih dokaza vere. No, istina glasi da u prva dva veka nove ere većina stanovnika Rimskog carstva nikad nije ni videla hrišćanina, a svako nasilje prema njima bilo je lokalno i povremeno.

Naravno, nasumično nasilje jednako je surovo i bolno za žrtve koliko i sistematski progon. Neronove kazne za hrišćane kao žrtvene jarce za požar iz 64. godine čak i nehrišćanski autori opisivali su stravičnim rečima (razapinjani na krst, živi spaljivani ili bacani psima), a hrišćanski zapisi o smrti mučenika u amfiteatru u Lionu krajem drugog veka, koliko god ulepšani, jednako su zgražavajući. No, mnogo su uobičajeniji bili dobroćudni, ali oprezni nehaj kakav je Trajan pokazao u prepisci s Plinijem („nemoj previše da se uzbuđuješ, ne stvaraj nevolje") ili zajedljivi humor onoga ko je nacrtao prizor razapinjanja na krst u odajama za poslugu palate. *Carska povest* čak tvrdi, tačno ili ne, da je u svom kućnom hramu, pored slika raznih božanskih bića (među njima i njegovih prethodnika, sada bogova, i Avrama), Aleksandar Sever držao i sliku Isusa Hrista.

No, od njegove vladavine pa sve do početka četvrtog veka, kada je Konstantin postao prvi rimski car koji je otvoreno prigrlio hrišćanstvo, dogodio se niz progona po nalogu centra, u razmerama do tada neviđenih u carstvu. Jedan kratkoveki vladar sredinom trećeg veka čak je zatražio da svi stanovnici prinesu žrtvu kako bi dokazali odanost tradicionalnim bogovima i da o tome dobiju potvrdu (nije vladao dovoljno dugo da to sprovede u delo). Ovu promenu izazvala je mešavina nekoliko činilaca. Broj hrišćana i dalje se povećavao. Ako primenimo istu stopu rasta kao za dva prethodna stoleća, možemo pretpostaviti da je početkom trećeg veka bilo oko šest miliona hrišćana. Postali su mnogo vidljiviji. To se nesumnjivo poklopilo sa strepnjama da je neke neuspehe iz tog vremena izazvao poremećaj odnosa Rima s tradicionalnim božanstvima. Jednostavnije rečeno, novu hrišćansku religiju, ponekad nemilosrdnu u odbacivanju stare religije, Rimljani su – makar neki – mogli da shvate kao krajnji uzrok „krize" carstva.

Zbog čega je veliki broj Rimljana iz svih društvenih slojeva prešao tada na hrišćanstvo i zašto je Rimsko carstvo postalo hrišćanska država sigurno su pitanja o kojima se najviše raspravlja i najveće misterije u čitavoj istoriji Rima. Ono što nam je jasno jeste da je dejstvo hrišćanske revolucije u kulturi i politici, kao i u veri, srušilo brojne temelje na kojima je stari poredak rimskog cara počivao. Istražili smo, na primer, u Sedmom poglavlju, kako se car uklapao u logiku amfiteatra: podelom između „njih" i „nas" koju su gladijatorske borbe i lov na divlje zveri simbolizovali, društvenom lestvicom koju su takve prilike naglašavale i opasnih sjajem povezanim s borcima u areni. Mučeništvo hrišćana u amfiteatru – „Bacite hrišćane lavovima!" – okrenulo je sve to naglavce. Šta god da su gledaoci predstava o tome mislili pojedinačno, hrišćanska kultura je sada tradicionalno prezrene žrtve arene predstavljala kao heroje koji neustrašivo umiru za svoju veru s Bogom uz sebe. Time je uništila logiku starog poretka. Gladijatorske igre ugasile su se u hrišćanskom Rimskom carstvu

102. Rimski car prikazan u novom stilu. Obredna srebrna posuda s kraja četvrtog veka nove ere u sredini prikazuje cara Teodosija I, uz njega, manje, njegove suvladare, a svi imaju oreole. Car predstavlja moć i autoritet hrišćanskog Boga.

ne samo zato što su ih hrišćani smatrali surovima, nego pre svega zato što su izgubile smisao.

Isto se dogodilo i sa slikom samog cara. Hrišćanstvo nije umanjilo moć (hrišćanskog) rimskog cara, nego ju je uvećalo, ali u potpuno novim religijskim okvirima. Kad sam napisala da ogromna statua Klaudija kao boga Jupitera izgleda pomalo „luckasto" (str. 352), delimično sam je posmatrala pod uticajem hrišćanstva. Novi vizuelni jezik carske moći nije postavljao orlove da se gnezde do carevih nogu niti carice da drže rog izobilja kao da su boginje dobre sreće. Zavisio je u izvesnoj meri od uočavanja cara u slici Isusa Hrista, a Isusa u carevoj slici. To nije bio „krotki i blagi" Isus. Carsku moć vrednovao je ovaj božanski poredak (i obrnuto). Bio je to sasvim drugačiji *rimski car*.

Procena

Rimski car stare vrste koji je bio u središtu pažnje ove knjige utisnuo je trajni pečat na istoriju i kulturu Zapada. Njegove statue, u borbenoj odeći ili u togi, postale su obrazac za prikazivanje moći. Njegove titule leže iza modernog jezika autokratije, od imperatora do princa (*princeps*), kajzera i cara (*caesar*). On je ličnost koja nam je prikazala kako treba da se vlada i upozorila nas kako ne treba. Rimskim carevima lako se divimo (preko volje) zbog trajnog modela političke kontrole, ali ih jednako lako preziremo zbog tiranije i svireposti, rasipništva i obesti vezanih za njihova imena. Oni su krajnji slučaj istoričarske dileme. Kako da shvatimo rimske careve u njihovim okvirima a da ne izgubimo iz vida sopstveni moralni kompas i obavezu da prošlost ne samo opisujemo, nego i procenjujemo? Nije dovoljno, na primer, izložiti logiku gladijatorskih igara kojima je car prisustvovao ako ne naglasimo njihovu nasilnost i surovost. Nedovoljno je i samo osuditi sadizam bez pokušaja da se shvati kakva je temeljna logika tih strašnih „igara" mogla da bude.

Pokušala sam da koračam po užetu između „pomilovanja" rimskih careva samo zato što su živeli veoma davno (pa im ne

možemo suditi prema našim merilima) i krivice što nisu bili kao mi. Rimsko carstvo bilo je ubilačko društvo u kom su se problemi, od navodno nevernih rođaka do buntovnika u Cirkusu Maksimusu, redovno rešavali ubistvima. Mi to danas ne možemo ni da prihvatimo, a kamoli da objasnimo. Trudila sam se da ne zavirujem u glavu bilo kog cara i da ne ocenjujem njihove karaktere. Po mom mišljenju, to je neostvarivo (mada sam se povremeno pitala kako bi događaji izgledali s njegove tačke gledišta, na primer iz lože u Koloseumu). Umesto toga, istraživala sam kako smo i zašto počeli da opisujemo careve onako kako to činimo (Nerona kao megalomanijaka, Vespazijana kao jednostavnog i tako dalje). Takođe sam razmišljala o tome kako su žitelji Rimskog carstva stvarali sopstvenu sliku „cara" i pokušavala sam da vratim cara u njegovo prirodno okruženje i među najbliže saradnike. On nije vladao sam niti u vakuumu. Shvatićemo ga bolje ako shvatimo kako je živeo, kako je i šta jeo, ko je zapisivao njegove naredbe i slao njegova pisma, s kim je spavao. To je ostvarivo.

Širom carstva hiljade ljudi, robova i slobodnih, radile su za cara i njegov dvor; neki su bili stravično eksploatisani, buntovni i gnevni, drugi su bili zadovoljni, čak i ponosni na svoj posao. Neprijatna je činjenica da su tokom istorije autokratija, tiranija, diktatura ili kako god da ih nazivate, zavisili od ljudi spremnih da je prihvate, da joj se prilagode ili čak da utvrde da je to udoban sistem pod kojim bi mogli da žive. Mnoge takve sreli smo u ovoj knjizi, od Plinija do oca Klaudija Etruska ili Neronove dojilje koja je ostala u njega o kraja i sahranila ga posle samoubistva i drugih ljudi koji nisu nikad upoznali drugačiju vrstu režima. Autokratiju ne održava tajna policija, nego saradnja – svesna ili nesvesna, dobronamerna ili ne.

No, ako u Rimu tražimo kritiku vladavine jednog čoveka, naći ćemo je u rimskim tekstovima. Ne mislim pre svega na visokoumne nezadovoljnike u senatu („nezgrapni odred", kako sam ih nazvala) obuzete čežnjom za, kako su verovali, slobodom republike. O njima se govori i više nego dovoljno. Mislim na celokupnu rimsku literaturu, čak i na dela pisaca koji nisu bili

otvoreni nezadovoljnici, a koji su uvek predstavljali cara kako obmanjuje svet ili izobličava istinu, a samu vladavinu jednog čoveka kao glumu i predstavu. Od Elagabalovog distopijskog sveta (lažne hrane i ubistava prerušenih u darežljivost), preko čudnovate trijumfalne povorke u kojoj je voštana lutka mrtvog Trajana slavila „pobede" koje su više ličile na poraze, do navodnih poslednjih reči cara Avgusta kojima je opisao sebe kao komičara, bile su to moje stalne, a nadam se i prosvetljujuće teme. Autokratija, reklo bi se, preokreće „prirodni" poredak, zamenjuje stvarnost varkom i podriva naše poverenje u ono što mislimo da vidimo.

Često sam tvrdila da stari Rim za nas ima vrlo malo neposrednih pouka, u smislu da ne možemo u njemu da potražimo gotova rešenja. Rimljani nam ne mogu i neće dati odgovor. No, istraživanje njihovog sveta pomaže nam da naš svet vidimo drugačije. Pišući ovu knjigu poslednjih godinu-dve duboko sam razmišljala o tom stavu da je autokratija u suštini obmana, prevara, krivo ogledalo. To mi je pomoglo da bolje shvatim političku kulturu starog Rima – i da bolje sagledam politiku modernog sveta.

ŠTA SE KRIJE U IMENU?

Od Kaligule do Karakale, od Nerona do Elagabala, imena pod kojima znamo rimske careve nisu bila njihove službena imena, ili su bila njihov vrlo skraćeni oblik. Kaligula, odnosno „Čizmica", bio je nadimak koji je car dobio prema vojničkoj obući koju je nosio kao dete (njegovo drugo kratko ime, koje mu se više dopadalo, bilo je Gaj). Slično tome, Karakala je dobio nadimak po istoimenoj vrsti plašta koju je najradije nosio. Neron je bilo samo jedno ime koje je taj car uzeo od Klaudija kad ga je ovaj usvojio (bilo je to Klaudijevo porodično ime). Elagabal je dobio taj nadimak po bogu za kog se zalagao. Bilo je i različitih varijanti: ja sam, na primer, odlučila da koristim oblik „Aleksandar Sever", mada drugi koriste „Sever Aleksandar".

Ova imena nisu nastala u moderno doba, nego su ih Rimljani često koristili za svoje vladare (bila su kraća, zvučnija i ličnija od zvaničnih). No, nisu njima neposredno oslovljavali careve. Osloviti Kaligulu tim nadimkom bila bi velika greška. Caru su se Rimljani najčešće lično obraćali sa „Cezare", kao što vidimo u Plinijevom *Panegiriku*. Ta imena ne nalaze se u zvaničnim dokumentima niti u brojnim natpisima na koje se pozivam u ovoj knjizi jer su tu korišćena zvanična imena. Njih je sada ponekad teško dešifrovati.

Uzmimo samo jedan izraziti primer. Septimije Sever ovekovečen je na slavoluku na rimskom Forumu ne pod tim imenom pod kojim ga znamo, nego kao:

> *Imperator Caesar Lucius Septimius, Marci Filius, Severus Pius Pertinax Augustus, Pater Patriae, Parthico Arabico, Parthico Adiabenico...*
>
> Imperator Cezar Lucije Septimije, sin Markov, Sever Pije Pertinaks Avgust, otac ove zemlje, pobednik nad Parćanima u Arabiji, pobednik nad Parćanima u Adijabeni...

Osim imena koje je dobio po rođenju, natpis navodi i uobičajene carske titule (Imperator Cezar Avgust), poziva se na izmišljotinu da ga je usvojio Marko Aurelije („sin Markov"), spominju se imena prethodnika s kojima je želeo da bude povezivan (Pije i Pertinaks) i – za svaki slučaj – dodati su i neki počasni naslovi.

U najjednostavnijem obliku promene carevog imena tokom života svode se na mini-biografiju. Avgust se rodio kao Gaj Oktavije, zvanično je postao Gaj Julije Cezar kad ga je Julije Cezar usvojio testamentom (mada ga moderni pisci češće zovu „Oktavijan" kako bi se razlikovao od poočima diktatora). Od 27. godine pre nove ere vladao je kao „Imperator Cezar Avgust" i time je stvorio obrazac za svoje naslednike. Tiberije se rodio kao Tiberije Klaudije Neron, kad ga je Avgust usvojio postao je Tiberije Julije Cezar, a vladao je zvanično kao „Tiberije Cezar Avgust". Kaligula je rođen kao Gaj Julije Cezar, a vladao je kao Gaj Cezar Avgust Germanik. I tako dalje.

Ove varijante su uglavnom sasvim jasne. No, čak se i stručnjaci muče sa sličnošću imena koja su carevi zvanično koristili tokom vladavina od kraja prvog veka nadalje. Ponekad se, kao što pokazuje ovaj izbor, carevi međusobno razlikuju po samo jednom činiocu imena (izostavila sam dodatne titule):

Vespazijan: Imperator Cezar Vespazijan Avgust

Tit: Imperator Tit Cezar Vespazijan Avgust

Trajan: Imperator Cezar Nerva Trajan Avgust

Hadrijan: Imperator Cezar Trajan Hadrijan Avgust

Marko Aurelije: Imperator Cezar Marko Aurelije Antonin Avgust

Komod: Imperator Cezar Marko Aurelije Komod Antonin Avgust

Karakala: Imperator Cezar Marko Aurelije Sever Antonin Pije Avgust

Elagabal: Imperator Cezar Marko Aurelije Antonin Pije Feliks Avgust

Aleksandar Sever: Imperator Cezar Marko Aurelije Sever Aleksandar Pije Feliks Avgust.

Sigurna sam da Rimljani nisu uvek uočavali razliku, ništa više nego mi, između zvaničnih imena Komoda i njegovog oca Marka Aurelija, ili Vespazijana i njegovog sina Tita. To je bez ikakve sumnje donekle i bio cilj. Jednako kao sličnosti između carskih portreta ova gotovo identična imena zbunjuju i služe da opravdaju vlast cara po obrascu njegovih prethodnika. U slulaju Komoda, Karakale i Elagabala, kakvi god bili njihovi navodni prestupi, njihova imena prikazuju ih gotovo kao mešavinu (dobrih) careva iz prošlosti.

Za istraživanje daljih pojedinosti najbolji nedavni vodič je brižljivo sastavljeni spisak carskih imena i titula u Alison E. Cooley, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy* (Cambridge UP, 2012), str. 488–509.

LITERATURA
I MESTA KOJA TREBA POSETITI

Literatura o rimskom caru i o životima i karijerama pojedinačnih careva i njihovih porodica izuzetno je obimna. Ovo što sledi je neizbežno izbor, a cilj je da se navedu dela opšte prirode o čitavoj temi i da se ukaže na prikladne načine pristupa drevnim dokazima na kojima se temelji moja priča. Zatim, poglavlje po poglavlje, predlažem knjige i članke koji će pomoći čitaocu da dalje istražuje teme o kojima se raspravlja, kao i priloge koje lično smatram posebno korisnima. Trudila sam se da navedem precizan izvor činjenica i argumenata koje bi inače iz mog teksta bilo teško pronaći pomoću standardnih spiskova literature i dobrih internetskih pretraživača – i da naglasim sve naučne kontroverze ili važne tehničke studije. Na kraju većine odeljaka navodim važna arheološka nalazišta otvorena za javnost i neke muzejske zbirke vezane za određene teme.

Opšta literatura

Gotovo sva drevna literatura na koju se pozivam može se naći u modernim prevodima na engleski. Lebova klasična biblioteka (*Loeb Classical Library*, Harvard UP) obuhvata dela najvažnijih

autora i mnoga druga u dvojezičnim, grčkim ili latinskim i engleskim izdanjima. Pouzdani prevodi na engleski (malo ograničeniji izbor, bz originalnih tekstova, ali pristupačniji) mogu se naći u edicijama *Penguin Classics* i *Oxford World's Classics*. Većina tekstova takođe se može pronaći na internetu besplatno. Naročito su korisni sajtovi LacusCurtius (http:// penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/home.html) i Perseus Digital Library (http:// www.perseus.tufts.edu/hopper/collections). Oba sadrže mešavinu izvornih tekstova i engleskih prevoda, uključujući i neka rana izdanja Lebove biblioteke. U daljem tekstu naglasiću koji prevodi nisu obuhvaćeni ovim zbirkama i koje su verzije naročito korisne. Prevodi u ovoj knjizi su moji, osim ako nije drugačije naznačeno.

Upozorenje: postoje različiti moderni sistemi katalogizacije radova nekolicine najvažnijih drevnih autora, što ume da zbuni. To se naročito odnosi na kasnije knjige *Rimske istorije* Kasija Diona (obično ovde navedene samo kao „Kasije Dion"), koje su preživele samo u odlomcima i sažecima kasnijih pisaca, i za Frontonova *Pisma*. Kad god sam mogla, uputila sam čitaoca na prevode iz nedavno objavljenih zbirki. Ipak, ponekad će biti potrebno nešto upornosti da se pojedini delovi pronađu!

Postoji mnoštvo pristupačnih rasprava o nekim važnim drevnim zapisima o carskoj vladavini. Za one koji ne poznaju Tacita Rhianon Ash, *Tacitus* (Bristol Classical Press, 2006) dobra je početna tačka. Delo *Tacitus* (Oxford Readings in Classisal Studies) koje je uredila prof. Ash (Oxford UP, 2012), korisna je zbirka skorašnjih kritičkih pristupa. Temelj za moderno proučavanje Svetonija je Andrew Wallace-Hadrill, Suetonius: The Scholar and his Caesars (2nd ed, Bristol Classical Press, 1998; prvobitno objavljeno 1983), a za njim sledi *Suetonius the Biographer: Studies in Roman Lives*, urednici Tristan Power i Roy K. Gibson (Oxford UP, 2014). Slično tome, Fergus Millar, *A Study of Cassius Dio* (Oxford UP, 1964), osnova je za moderno shvatanje Diona, upravo kao i *Emperors and Political Culture in Cassius Dio's Roman History*, urednici Caillan Davenport and Christopher Mallan (Oxford UP, 2021). Za *Carsku povest* vidi Predgovor ispod.

Oslanjala sam se i na brojne javne natpise i papiruse. Njih je mnogo teže pronaći jer se često objavljuju u velikim višetomnim zbirkama. Najveća je *Corpus Inscriptionum Latinum* koja izlazi još od devetnaestog veka, a u njoj se nalaze stotine hiljada natpisa na latinskom. No, čak ni pretraživa internetska verzija (https://cil.bbaw.de/, na nemačkom i engleskom, nije za kolebljivce. Postoje slične zbirke natpisa na starogrčkom, jeziku na kom su napisani mnogi tekstovi važni za proučavanje rimskog cara. A. E Cooley, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy* (Cambridge UP, 2012), str. 327–448, daje podroban uvod u tajne pitanja gde i kako su latinski natpisi objavljivani. Papirusi umeju da budu jednako neuhvatljivi jer su objavljivani u brojnim zasebnim tomovima s različitih nalazišta, kao i u različitim modernim zbirkama. Papyri.info (https://papyri.info/) ogromna je baza podataka papirusa, ali je ipak potrebno nešto napora da pronađete ono što tražite. POxy: Oxyrhyncus Online (http:// www.papyrology.ox.ac.uk/POxy/) mnogo je pristupačniji sajt i na njemu su papirusi koji se sada čuvaju u Oksfordu (uključujući i neke koje sam spominjala). Srećom, postoje brojne zgodnije tomove natpisa i papirusa o određenim temama ili iz određenih perioda, često s prevodima. U daljim odeljcima za ključne primere kad god mogu (a to nije uvek moguće) uputiću čitaoce na te zbirke.

Za opštu istoriju razdoblja između 44. godine pre nove ere i 235. godine nove ere postoje dobri široki analitički pregledi u Martin Goodman, *The Roman World 44 bc – ad 180* (2nd ed, Routledge, 2011), i u prvim delovima Clifford Ando, *Imperial Rome, ad 193 – 284* (Edinburgh UP, 2012), David Potter, *The Roman Empire at Bay, ad 180–395* (2nd ed, Routledge, 2013) i Michael Kulikowski, *Imperial Triumph: The Roman World from Hadrian to Constantine* (Profile, 2016). Mnogo podrobnji su tomovi o tom periodu (10–12) dela *Cambridge Ancient History* (Cambridge UP). Pomogle su mi, a ponekad su mi i otvarale oči, rasprave u Christopher Kelly, *The Roman Empire: A Very Short Introduction* (Oxford UP, 2006), Greg Woolf, *Rome: An Empire's Story* (1st ed, Oxford UP, 2013; 2nd ed, 2021), i Peter Garnsey and Richard

Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture* (2nd ed, Bloomsbury, 2014). Možda nagonski, većina opštih istorija govori o Juliju Cezaru u kontekstu Republike, a ne u periodu vladavine jednog čoveka. David Potter, *The Origin of Empire: Rome from the Republic to Hadrian, 264 bc – ad 138* (Profile, 2021) koristan je izuzetak.

Prekretnica u proučavanju rimskog cara bio je Fergus Milar, *The Emperor in the Roman World (31bc – ad 337)* (1st ed., 1977; 2nd ed. Bristol Classical Press, 1992). Većina knjiga o ovoj temi objavljenih od tada su dijalozi s Milarovom obimnom knjigom. Kit Hopkins napisao je prikaz Milarove knjige u Journal of Roman Studies 68 (1978), 178–86, i to je važan kritički odgovor; Olivier Hekster, *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World* (c.50 Bc – ad 565) (Cambridge UP, 2023) – delo koje se pojavilo pošto sam završila svoj glavni tekst – predstavlja dijalog s Milarom veličine knjige. Postoje važni nedavni radovi o caru u kontekstu njegovog dvora i dvorske kulture. Saznala sam mnogo iz Andrew Wallace-Hadrill, *The Imperial Court*, in the *Cambridge Ancient History*, vol. 10 (2nd ed, Cambridge UP, 1996), str. 283–308, Aloys Winterling, *Aula Caesaris* (Oldenbourg, 1999.) (na nemačkom) i Jeremy Paterson, *Friends in High Places*, in *The Court and Court Society in Ancient Monarchies*, edited by A. J. S. Spawforth (Cambridge UP, 2007), str. 121–156. Dvotomno delo *The Roman Emperor and his Court c. 30 bc – c. ad 300*, ed. Benjamin Kelly and Angela Hug (Cambridge UP, 2022) pojavilo se kad sam manje-više završila *Rimskog cara*. Drugi tom je zbirka drevnih tekstova, dokumenata i slika koji ilustruju razne istorijske teme rimske dvorske kulture o kojima govore eseji u prvom tomu.

Biografije pojedinačnih careva ili članova njihovih porodica postale su neka vrsta posebne izdavačke industrije tokom poslednjih dvadesetak godina. Moj pristup je veoma drugačiji, ali sam se vraćala nekim takvim knjigama; među njima su: Miriam T. Griffin, *Nero: The End of a Dynasty* (2nd ed, Routledge, 1987); Anthony R. Birley, *Hadrian: The Restless Emperor* (Routledge, 1997) and *Septimius Severus: The African Emperor* (2nd ed, Routledge, 1999);

Barbara M. Levick, *Faustina I and II* (Oxford UP, 2014. i T. Corey Brennan, *Sabina Augusta: An Imperial Journey* (Oxford UP, 2018). Stilski manje tradicionalni, ali i dalje usredsređeni na jednog cara ili carsku porodicu, jesu Danny Danziger and Nicholas Purcell, *Hadrian's Empire: When Rome Ruled the World* (Hodder and Stoughton, 2005) i Peter Stothard, *Palatine: An Alternative History of the Caesars* (Oxford UP, 2023), u kojima se govori o porodici cara Vitelija. Tom Holland, *Dynasty* (Little, Brown, 2015.) i *Pax* (Abacus, 2023) živahne su i široko biografske istorije Rima od početka vladavine jednog čoveka do sredine drugog veka nove ere.

Moja analiza rimskog cara utemeljena je na širim razmišljanjima o autokratama i autokratiji u različitim vremenima i mestima (iako sam se u knjizi trudila da iznosim otvorena poređenja što je manje moguće). Niko koga zanima dvorska kultura ne može da zanemari Norbert Elias, *The Court Society* (prvobitno napisana tridesetih godina prošlog veka, prvi put objavljena u Nemačkoj 1969, a u Velikoj Britaniji ju je 1983. preveo Blackwell). Na mene su uticali kasniji odgovori na Elisa, pre svega: niz studija Jeroen Duindam, uključujući i *Myths of Power: Norbert Elias and the Early Modern European Court* (Amsterdam UP, 2014) I *Dynasties: A Global History of Power* (Cambridge UP, 2015); *Hof und Theorie* (Bohlau, 2004), zbirka eseja na nemačkom i engleskom, urednici Reinhardt Butz et al. i bogato ilustrovana knjiga *Princely Courts of Europe, 1500–1700*, urednik John Adamson (Weidenfeld and Nicolson, 1999). Poređenja drevnih dvorova, uključujući i rimski, tema je dela *The Court and Court Society in Ancient Monarchies*, urednik Spawforth. Poređenje između kinskih i rimskih careva i carstava posebno je bogata tema. Važni doprinosi obuhvataju Rim i Kinu: *Comparative Perspectives on Ancient World Empires* (Oxford UP, 2009) i *State Power in Ancient China and Rome* (Oxford UP, 2015), urednik Walter Scheidel.

The Oxford Classical Dictionary, ur. Simon Hronblower i drugi (4th ed, Oxford UP, 2012. i stalno ažuriran onlajn) pouzdana je prva tačka istraživanja o ljudima, mestima, autorima i tekstovima rimskog sveta.

Glavni rimski tekstovi koji podrobno iznose činjenice, ili izmišljotine, o Elegabalovim surovim i izopačenim navikama su: Cassius Dio, Books 79–80; Herodian, *History*, Book 5. i njegova biografija u *Carskoj povesti*. On je tema dve vredne nedavno objavljene biografije: Martijn Icks, *The Crimes of Elagabalus: The Life and Legacy of Rome's Decadent Boy Emperor* (I. B. Tauris, 2011), naročito dobra o kulturnoj „konstrukciji" cara i njegovom prikazivanju u modernoj umetnosti i književnosti, i Harry Sidebottom, *The Mad Emperor: Heliogabalus and the Decadence of Rome* (Oneworld, 2022), možda suviše uverena da je moguće otkriti istinu o njegovoj vladavini. Odličnu analizu biografije iz *Carske povesti* izveo je Gottfried Mader, *History as Carnival, or Method and Madness in the Vita Heliogabali*, Classical Antiquity 24 (2005), 131–172. Fergus Millar, *The Roman Near East, 31 bc – ad 337* (Harvard UP, 1993), 300–309, nudi jasan uvod u politiku i kulturu Emese.

O zagonetkama *Carske povesti* (često obeležavane skraćenicom SHA, *Scriptores Historiae Augustae*) raspravlja se već više od stoleća. Jasan pregled napisao je Anthony Birley u uvodu svog prevoda dela *Lives of Later Caesars* za Peguins Classis (Penguin, 1976). Mnogo ažurniji, mada i stručniji, jeste ovaj izuzetan esej: Michael Kulikowski, *The Historia Augusta. Minimalism and the Adequacy of Evidence*, u *Late Antique Studies in Memory of Alan Cameron*, edited by W. V. Harris and Anne Hunnell Chen (Columbia Studies in the Classical Tradition, Brill, 2021), str 23–40.

O mnogo čemu što spominjem u ovom poglavlju podrobnije se raspravlja kasnije u knjizi. Posebne informacije o postupcima i nedelima pojedinačnih careva mogu se naći u Svetonijevim biografijama ili u *Carskoj povesti*. Pored toga, obratite pažnju na sledeće. O Cezarovom ponašanju na trkama govori se u biografiji njegovog naslednika: Suetonius, *Augustus*, str. 45. Anegdotu o Hadrijanu kog je jedna žena zaustavila na putu zapisao je Cassius Dio, 69, 9. Prevod Avgustovog punog odgovora u „slučaju pada noćne posude" sačuvanog na natpisu može se naći u Robert K. Sherk, *Rome and the Greek East to the Death of Augustus* (Cambridge

UP, 1984), no. 103, a o pojedinostima i kontekstu drugih sudskih slučajeva raspravlja Serena Connolly, *Lives behind the Laws: The World of the Codex Hermogenianus* (Indiana UP, 2010). Avgustove šale (i neke šale njegove ćerke Julije) prikupio je Macrobius (oko 400. nove ere) u drugom tomu svog dela *Saturnalia*. Julijanov skeč poznat je pod naslovima *The Caesars*, *Symposium* ili *Saturnalia*. Germanikov govor, na izvornom grčkom i u prevodu, nalazi se u James H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors* (American Philosophical Society, 1989), br. 295 (mada u njegovom prevodu nedostaje topla pojedinost o „baki"). Razumna pretpostavka o dvadeset pet do pedeset hiljada stoji u Michael Pfanner, *Uber das Herstellen von Portrats*, *Jahrbuch des Deutschen Archaologischen Instituts* 104 (1989), str. 157–257 (naročito 178–179). O ovoj vrsti kalupa za testo raspravlja se u George C. Boon, *A Roman Pastrycook's mould from Silchester*, *Antiquaries' Journal* 38 (1958), 237–240. (Maria Letizia Gualandi and A. Pinelli, *Un trionfo per due*, in *Conosco un ottimo storico dell'arte...*, ur. Maria Monica Donato i Massimo Ferretti (Edizioni della Normale, 2012), 11–20, ne veruju da su ti predmeti zaista kalupi za testo, ali ne nude drugi odgovor.) Sačuvane minđuše pojavljuju se u Karsten Dahmen, *Untersuchungen zu Form und Funktion kleinformatiger Portrats der romischen Kaiserzeit* (Scriptorium, 2001), no. Anhang 13, 18. „Projekti sujete" je izraz koji je kovao Clifford Ando, *Imperial Rome*, 28. „Isti komad, drugačija podela" (malo blaže nego na izvornom grčkom) u delu *Samom sebi* Marka Aurelija, 10, 27, takođe u „podelu" uključuje i ranije grčke vladare. Šala hrišćanskog biskupa iz Sinezije u njegovim *Pismima*, 148, 16, objavljena je u *The Letters of Sinesius of Cyrene*, prevod A. Fitzgerald (Oxford UP, 1926).

Prvo poglavlje

Plinijev *Panegirik* divno je osvetljen u Shadi Bartsch, *Actors in the Audience: Theatricality and Doublespeak from Nero to Hadrian*

(Harvard UP, 1994), 148–187, i u esejma u *Pliny's Praise: The Panegyricus in the Roman World*, ur. Paul Roche (Cambridge UP, 2011). „Opšti prezir" je ocena koju je dao F. R. D. Goodyear u *Cambridge History of Latin Literature*, ur. E. J. Kenney i W. V. Clausen (Cambrdge UP, 1982), str. 660. Roy K. Gibson, *Man of High Empire: The Life of Pliny the Younger* (Oxford UP, 2020), najbolji je moderni pregled Plinijeve karijere. Ideju da je Plinijev *Panegirik* (kao i Avgustova *Moja Dela*) zapravo opis radnog mesta istraživao je Michael Peachin, *Rome the Superpower: 96–235 ce*, u *A Companion to the Roman Empire*, ur. David S. Potter (Blackwell, 2006), str. 126–152.

Priča o usponu Rimskog carstva, o „prednastavcima autokratije" i o revoluciji Julija Cezara istražena je mnogo potpunije u mojoj knjizi *SPQR* (Laguna, 2021). Među brojnim radovima o karijeri Julija Cezara i građanskom ratu posle njegovog ubistva korisne polazne tačke su: *A Companion to Julius Caesar*, ur. Miriam Griffin (Blackwell, 2009); Greg Woolf, *Et Tu Brute: The Murder of Caesar and Political Assassination* (Profile, 2006); T. P. Wiseman, *Remembering the Roman People* (Oxford UP, 2009) (Deseto poglavlje o atentatu); Barry Strauss, *The War that Made the Roman Empire: Antony, Cleopatra and Octavian at Actium* (Simon and Schuster, 2022.) i Josiah Osgood, *Caesar's Legacy: Civil War and the Emergence of the Roman Empire* (Cambridge UP, 2006).

Još više je napisano o Avgustovom „novom poretku". Pouzdani kratki uvod u njegovu vladavinu pruža Andrew Wallace-Hadrill, *Augustan Rome* (2nd ed, Bloomsbury, 2018). Nekoliko korisnih zbirki eseja istražuju glavne teme o kojima raspravljam iz različitih uglova: *Seven Aspects*, ur. Fergus Millar and Erich Segal (Oxford UP, 1984); *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*, ur. by Karl Galinsky (Cambridge UP, 2005); *Augustus*, ur. Jonathan Edmondson (Edinburgh UP, 2009), prikupili su neke najuticajnije radove o tom razdoblju, a *The Alternative Augustan Age*, ur. Josiah Osgood et al. (Oxford UP, 2019), preispituje modernu usredsređenost na samog Avgusta.

Zapaženi niz članaka Fergusa Milara o avgustovskoj politici preštampan je u prvoj knjizi njegovih sabranih eseja *Rome, the Greek World and the East: The Roman Republic and the Augustan Revolution*, ur. by Hannah M. Cotton i Guy M. Rogers (University of North Carolina Press, 2002). Ključne ideje o *civilitas* (biti „jedan od nas") obrađuje Andrew Wallace-Hadrill, *Civilis Princeps: Between Citizen and King, Journal of Roman Studies* 72 (1982), str. 32–48.

Rasprave o izmišljenom razgovoru Agripe i Mecene iz 52. knjige *Rimske istorije* Kasija Diona uključuju: Millar, *A Study of Cassius Dio* (gore, Opšta literatura), str. 102–118; J. W. Rich, *Dio on Augustus*, u *History as Text: The Writing of Ancient History*, ur Averil Cameron (Duckworth, 1989), str. 86–110, i Christopher Burden-Strevens, *The Agrippa-Maecenas Debate* u *Brill's Companion to Cassius Dio*, ur. Majbom Madsen i Andrew G. Scott (Brill, 2023), str. 371–405. Najbolji uvod u sve aspekte *Mojih dela* pruža Alison E. Cooley, *Res Gestae Divi Augusti: Text, Translation and Commentary* (Cambridge UP, 2009). Avgustovo naglašavanje urbanih spomenika analizira Jas Elsner, *Inventing imperium*, u *Art and Text in Roman Culture*, ur. Elsner (Cambridge UP, 1996), str. 32–53. Sada već klasična analiza hrama Marsa „Osvetnika" i okolnog „Avgustovog foruma" nalazi se u Paul Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus* (University of Michigan Press, 1988), 10. poglavlje, širokoj studiji uloge vizuelnih umetnosti na početku vladavine jednog čoveka. Njegov esej *By the Emperor, for the People* u *The Emperor and Rome: Space, Representation and Ritual*, ur. Bjorn C. Ewald i Carlos F. Norena (Cambridge UP, Yale Classical Studies 35, 2010), str. 45–87, raspravlja o različitim oblicima carke „velikodušnosti" u građevinarstvu. Programom skulptura na Avgustovom forumu bavi se Joseph Geiger, *The First Hall of Fame: A Study of the Statues of the Forum Augustum* (Brill, 2008).

Veliki deo istorije vladavine jednog čoveka u Rimu (drevnih i modernih) napisan je u okvirima odnosa između cara i senata. Institucionalnom ulogom senata pod carevima bavi se Richard J. A. Talbert, *The Senate of Imperial Rome* (Princeton UP, 1987).

Prefinjene rasprave o odnosima između cara i senatora mogu se naći u Keith Hopkins, *Death and Renewal* (Cambridge UP, 1983), str. 120–200 (koautor poglavlja je Graham Burton) i u Matthew Roller, *Constructing Autocracy: Aristocrats and Emperors in Julio-Claudian Rome* (Princeton UP, 2001).

Različiti stavovi o tome kako je ideja republike i republikanske „slobode" upotrebljena u korist vladavine jednog čoveka mogu se naći u Alain M. Gowing, *Empire and Memory: The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture* (Cambridge UP, 2005) i Matthew Roller, *The Difference an Emperor Makes*, *Classical Receptions Journal* 7 (2015), str. 11–30. S. P. Oakley, *Res olim dissociabiles: Emperors, Senators and Liberty* u The *Cambridge Companion to Tacitus*, ur. A. J. Woodman (Cambridge UP, 2010), str. 184–194, razmatra Tacitov pogled na careve i senat. O šalama i smehu kao o oružju u ovim političkim sukobima vidi Aloys Winterling, *Caligula: A Biography* (University of California Press, 2011), str. 64–5, i moju knjigu *Laughter in Ancient Rome* (University of California Press, 2014), str. 1–8 (o Komodu i senatorima u Koloseumu, Cassius Dio 73, str. 18–21). Emily R. Wilson, *Seneca: A Life* (Penguin, 2016) dobar je uvod u Senekin život i smrt. Duh „saradništva" dobro je opisan u Gibson, Man of High Empire (gore).

Osim pozivanja na Svetonijeve biografije ili *Carsku povest*, naglašavam i sledeće izvore o pojedinim temama. Plinijev zapis o erupciji Vezuva dat je u pismima Tacitu, *Pisma*, 6, 16 i 20, nesreća osamdesetgodišnjaka u 1 i 2. O Krasovoj primedbi o tome ko se smatra bogatašem izvestio je Plutarch, *Crassus*, 2 i 33. Šalu o zvezdama izgovorio je Marko Tulije Ciceron, a zapisana je u Plutarch, *Julius Caesar*, 59. Pojedinosti o Brutovom zelenaštvu mogu se naći u Cicero, *Letters to Atticus*, 5, 21 i 6, 1. Avgustov izbor imena objašnjen je u Cassius Dion 53, 16 (i u Suetonius, *Augustus*, 7). Macriobius, Saturnalia 1, 12 beleži promenu naziva meseca kvinktila 44. godine pre nove ere (ne zna se tačno da li pre ili posle ubistva Julija Cezara) i sekstila 8. godine pre nove ere (o tome pišu i Suetonius, *Augustus*, 31, i Cassius Dio, 55, 5).

Avgustov običaj da iz predostrožnosti nosi oklop i njegove misli o povlačenju (delimično izazvane bolešću) beleži Cassius Dion, 54, 12 i 53, 30 (kao i Suetonius, *Augustus* 35 i 38). O onome što su rimski vojnici zaista nosili raspravlja se u *Wearing the Cloak: Dressing the Soldier in Roman Times*, ur. Marie-Louise Nosch (Oxbow, 2012). Više nego što će vam ikada biti potrebno da znate o svečanosti trijumfa možete naći u mojoj knjizi *The Roman Triumph* (Harvard UP, 2007). Jedan od najprihvatljivijih pokušaja određivanja cene rimske vojske jeste kratki dodatak članku Keith Hopkins, *Taxes and Trade in the Roman Empire (200 bc – ad 400)* u *Journal of Roman Studies* 70 (1980), str. 101–25. Tacitus, *Annals*, opisuje bezubog starog vojnika u knjizi 1, 34, a promenu načina izbora u 1, 15. O veličini dvorane za glasanje govori Henrik Mouritsen, *Plebs and Politics* (Cambridge UP, 2001), str. 27–8; Suetonius, *Augustus*, 43 gotovo sigurno se odnosi na gladijatore u dvorani (mada je tačnost prevoda izvornog latinskog teksta donekle upitna). Avgustovo uklanjanje pokrovitelja vatrogasne brigade (pod optužbom za zaveru) objašnjava – s proavgustovske tačke gledišta, u Tiberijevo doba – Velleius Paterculus, *Roman History*, 2, 91. Epiktetova primedba o tajnim agentima nalazi se u Arrian, *Discourses of Epictetus*, 4, 13 (s pozadinom u Fergus Millar, *Epictetus and the Imperial Court*, u drugom tomu zbirke njegovih eseja *Rome, the Greek World, and the East: Government, Society, and Culture in the Roman Empire*, ur. Hannah M. Cotton i Guy M. Rogers, University of North Carolina Press, 2004, 105–119). Tacitus, Annals, 1, 74, opisuje razgovor između Tiberija i naoko naivnog senatora. Govor u korist obnove Republike posle Kaligulinog ubistva (i događaja s prsstenom) naveden je u Josephus, *Jewish Antiquities*, 19, 166–85, a o tome se raspravlja u širem kontekstu u T. P. Wiseman, *The Death of Caligula* (2nd ed, Liverpool UP, 2013).

Mesta koja treba posetiti: Nedavno je otvoren muzej blizu mesta na kom se odigrala bitka kod Akcijuma (i grada Nikopolja, „Grada pobede", osnovanog tamo) pored Preveze u Grčkoj. Rimski hram

u Ankari na čijim zidovima je tekst *Mojih dela* za sada nije otvoren za posetioce, ali može se lepo pogledati spolja. U Rimu se Musolinijeva kopija ovog teksta može videti, besplatno, na podrumskom zidu novog muzeja u kom je smešten Avgustov „Žrtvenik mira" blizu Trga cara Avgusta. Hram Marsa „Osvetnika", okolni Avgustov forum i druge obližnje carske građevine uključujući Trajanov stub i okolinu otvoreni su za javnost (mada gotovo jednako dobro mogu da se vide s glavnog puta koji ih sada proseca, Ulice carskih foruma). Skromni ostaci dvorane za glasanje Julija Cezara (na latinskom *Saepta*) vide se s ulice neposredno istočno od Panteona.

Drugo poglavlje

Pitanja nasleđivanja i sve raznovrsnijeg porekla rimskih careva usađena su u istoriju vladavine jednog čoveka koliko i sukobi između cara i senata. Svaka moderna carska biografija raspravlja o planu nasleđivanja, a biografije važnijih žena istražuju njihovu ulogu, pozitivnu ili negativnu, u tom postupku – na primer Anthony A. Barrett, *Agrippina: Mother of Nero* (Batsford, 1996) i *Livia: First Lady of Imperial Rome* (Yale UP, 2002). Avgustovim dinastičkim mauzolejom bavi se Penelope J. E. Davies, *Death and the Emperor* (Cambridge UP, 2000), str. 13–19, 49–67. O načelima i problemima nasleđivanja raspravlja se u *The Julio-Claudian Succession: Reality and Perception of the 'Augustan Model'*, ur. A. G. G. Gibson (Brill, 2013), a glavna su tema u Olivier Hekster, *Emperors and Ancestors: Roman Rulers and the Constraints of Tradition* (Oxford UP, 2015), gde se nalazi vrlo korisna rasprava o izmišljenom usvojenju Septimija Severa, str. 205–217. John D. Grainger, *The Roman Imperial Succession* (Pen and Sword, 2020) govori o okolnostima svake smene na prestolu hronološki. Uloga znamenja i čuda u usponu Vespazijana tema je mnogih podrobnih rasprava, uključujući i Albert Henrichs, *Vespasian's Visit to Alexandria, Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik* 3 (1968), str. 51–80, i Trevor S. Luke, *A Healing Touch for Empire:*

Vespasian's Wonders in Domitianic Rome, Greece and Rome 57 (2010), str. 77–106. O razlikama u karakteru usvajanja u drevnom Rimu i danas (uključujući i carska usvajanja do trećeg veka nove ere) raspravlja se u Hugh Lindsay, *Adoption in the Roman World* (Cambridge UP, 2009). Barbara Levick, *Claudius* (2nd ed, Routledge, 2015), str. 38–44, deli sa mnom neke dileme o tome koliko je Klaudije bio nedužan u prevratu koji ga je doveo na presto (dalje misli o tome iznosi A. G. G. Gibson, *'All Things to All Men': Claudius and the Politics of ad 41*, u *The Julio-Claudian Succession*, str. 107–32). Okolnosti Nervinog usvajanja Trajana objašnjene su u Julian Bennett, *Trajan Optimus Princeps* (2nd ed, Routledge, 2001), str. 42–52.

Uništavanje statua prethodnih careva i brisanje njihovim imena tema su drugog dela knjige Harriet I. Flower, *The Art of Forgetting: Disgrace and Oblivion in Roman Political Culture* (University of North Carolina Press, 2006). O Plinijevoj karijeri pod Domicijanom (i različitim stavovima modernih istoričara o toj temi) govore Christopher Whitton, *Pliny's Progress: On a Troublesome Domitianic Career, Chiron* 45 (2015), str. 1–22, i Gibson, *Man of High Empire* (gore, Prvo poglavlje), str. 92–102, s tekstom i prevodom urezane biografije (sada uglavnom poznate iz rukopisne kopije iz petnaestog veka), str. 162–166. Plinija i Tacita razmatra zajedno Martin Szoke, *Condemning Domitian or Un-damning Themselves? Tacitus and Pliny on the Domitianic 'Reign of Terror', Illinois Classical Studies* 44 (2019), str. 430–52. Ocenu da bi Plinije napravio karijeru „pod bilo kojim despotskim režimom" iznosi Karl Strobel, *Plinius und Domitian: Der willige Helfer eines Unrechtssystems* u *Plinius der Jungere und seine Zeit*, ur. Luigi Castagna i Eckard Lefevre (K. G. Saur, 2003), str. 303–314. Pliny, *Letters*, 4, 22, opisuje večeru s Nervom. Različita tumačenja ove prilike nude William C. McDermott, *Pliny, Epistulae IV 22, Antichthon* 12 (1978), str. 78–82 (Nervina naivnost); Paul Roche, *The Panegyricus and the monuments of Rome*, u *Pliny's Praise*, ur. Roche (gore, Prvo poglavlje) (Nervin propust da raskine s prošlošću) i *The Roman Emperor and his Court*, ur.

Kelly i Hug (gore, Opšta literatura), tom II, br. 4.30 (napetost na Nervinom dvoru).

Većina specifičnih tačaka može lako da se pronađe u odgovarajućim Svetonijevim biografijama ili u *Carskoj povesti*. Za ostale navode naglašavam sledeće. Priču o Liviji i smokvama priča Cassius Dion, 56, 30. Verzije Tiberijevog plana o združenoj vladavini donekle se razlikuju u Cassius Dion, 58, 23 i Suetonius, *Tiberius*, 76. Elagabalovo oblačenje u Karakalinu odeću i šalu o „pronalaženju oca" spominje Cassius Dion, 79, 30 i 77, 9. Gibonov čuveni citat potiče iz 3. poglavlja prvog toma njegovog *Opadanja i propasti rimskog carstva* (prvo izdanje iz 1776), a ponavlja stav iz Niccolo Machiavelli, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (prvo izdanje, posthumno, 1531; na engleskom *Discourses on Livy*). O raznim primerima zločina i spletki u vreme kad je vlast prelazila iz ruke u ruku izveštavaju Tacitus, *Annals*, 1, 5 (Livijina kontrola vesti), 6, 50 (gušenje Tiberija jastukom) i Cassius Dion, 66, 71 (poricanje glasina o zločinu povodom Vespazijanove smrti). Ovaj autor opisuje „vajanje lica" u 74, 13. Putujući filozof koji je smirio pobunu bio je Dion Zlatousti (Dio Chrysostom), a događaj je u trećem veku nove ere opisan u Philostratus, *Lives of Sophists*, str. 488.

Mesta koja treba posetiti: U vreme pisanja ove knjige Avgustov mauzolej u Rimu, u središtu Trga imperatora Avgusta, bio je zatvoren za posete, ali je otvaranje najavljeno. Sačuvani deo Plinijeve biografije još se može videti u Milanu, na dvorišnom zidu crkve Svetog Ambrozija (Trg Svetog Ambrizija).

Treće poglavlje

Domicijanovu „crnu večeru" zamislio je Cassius Dion, 67, 9; večera kao proba za pogreb spominje se u Seneca, *Moral Letters*, 12, 8. Vezom između obedovanja i smrti bavi se Catharine Edwards, *Death in Ancient Rome* (Yale UP, 2007), str. 161–78. Rimski obedi načelno tema su jedne skorašnje studije. Dobar uvodni pregled nudi Katherine M. B. Dunbabin and William J. Slater, *Roman Dining*, u *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman*

World, ur. Michael Peachin (Oxford UP, 2011), str. 438–466. Dunbabin, *The Roman Banquet: Images of Conviviality* (Cambridge UP, 2003) bavi se vizuelnim predstavljanjem. Spektakularne aspekte obedovanja istražuje John H. D'Arms, *Performing Culture: Roman Spectacle and the Banquets of the Powerful*, u *The Art of Ancient Spectacle*, ur. Bettina Bergmann and Christine Kondoleon (National Gallery ofArt/Yale UP, 1999), str. 300–319, a odnos između stvarnosti obedovanja i mašte obrađuje *The Culinary Reality of Roman Upper-Class Convivia: Integrating Texts and Images*, *Comparative Studies in Society and History* 46 (2004), str. 428–50. Primeri prefinjenih obeda van carske poprodice uključuju stepenovane trpezarije velikaša iz prog veka nove ere Lukula (Plutarch, *Lucullus*, 41) i Plinijevu trpezariju s fontanama (Pliny, *Letters*, 5, 6). Carevi za trpezom posebna su tema radova Justin Goddard, *The Tyrant at Table*, u *Reflections of Nero*, ur. Jas Elsner i Jamie Masters (Duckworth, 1994), str. 7–82, Susanna Morton Braund, *The Solitary Feast: A Contradiction in Terms?* u *Bulletin of the Institute of Classical Studies 41* (1996), str. 37–52, and John F. Donahue, *The Roman Community at Table During the Principate* (University of Michigan Press, 2017), str. 66–78. Verena Schulz, *Deconstructing Imperial Representation: Tacitus, Cassius Dio, and Suetonius on Nero and Domitian* (Brill, 2019), str. 11–32, razmatra nekoliko primera carske večere o kojima raspravljam u ovom poglavlju.

O poslednjim lokacijama Neronove obrtne trpezarije (Suetonius, *Nero*, 31) kratko govori (na francuskom, ali s brojnim šemama i fotografijama) Francoise Villedieu u internetskog časopisu Neronia Electronica 1 (2011): http://www.sien-neron.fr/wp-content/uploads/2011/ 11/Neronia-Electronica-F.1.pdf. Sažeti prikaz trpezarije takozvanog „Livijnog kupatila" može se naći u Thorsten Opper, *Nero: The Man behind the Myth* (British Museum Press, 2021), str. 219–22, a širi na italijanskom, u Aureo Filo: *La Prima Reggia de Nerone sul Palatino*, ur. Stefano Borghini et al. (Electa, 2019) (na str. 13 spominje ulogu vojvode od Boforta, a sudbinu njegovog mermera istražuje Lucy Abel Smith, *The*

Duke of Beaufort's Marble Room, *Burlington Magazine* 138, no. 1114 (January 1996), str. 25–30). Stacijeva pesma je *Silvae*, 4, 2 (*silvae* doslovno znači šuma, a za ns možda „prirodni stihovi" ili čak „venac od cveća"). O njoj se raspravlja u Carole Newlands, *Statius' Silvae and the Poetics of Empire* (Cambridge UP, 2002), str. 260–83, u K. M. Coleman, *Statius Silvae IV* (Oxford UP, 1988), str. 8–13, 82–101 (to je više tehnička lingvistička studija) i u Martha Malamud, *A Spectacular Feast: Silvae 4. 2*, Arethusa 40 (2007), str. 223–44. Arhitekturu trpezarije u kojoj je najverovatnije održana Domicijanova večera, ili makar njen deo, rekonstruisali su Sheila Gibson et al, *The Triclinium of the Domus Flavia: A New Reconstruction*, *Papers of the British School at Rome* 62 (1994), str. 67–100. O drugim trpezarijama raspravljaju Deborah N. Carlson, *Caligula's Floating Palaces*, *Archaeology* 55 (2002) (brodovi za uživanje), i (o Hadrijanovoj vili) Eugenia Salza Prina Ricotti, *The Importance of Water in Roman Garden Triclinia*, u *Ancient Roman Villa Gardens*, ur. Elisabeth Blair MacDougall (Dumbarton Oaks, 1987), naročito str. 174–181, William L. MacDonald i John A. Pinto, *Hadrian's Villa and Its Legacy* (Yale UP, 1995), str. 102–116, i *The Roman Emperor and his Court*, ur. Kelly and Hug (gore, Opšta literatura), tom II, br. 2.21. Kaligulino „gnezdo opisano je u Pliny, *Natural History*, 12, 10, Neronov ploveći restoran (gde je publika izgažena u gužvi) opisuje Cassius Dion, 62, 15 (i mnogo drugačije u Tacitus, *Annals*, 15, 37). Stacijeva pesma o pikniku u Koloseumu je Silvae, 1, 6, a o njoj raspravljaju Martha Malamud, *That's Entertainment! Dining with Domitian in Statius' Silvae*, *Ramus* 30 (2001), str. 23–45, i Newlands, *Statius' Silvae*, str. 227–59. Petronius: A Handbook, ur. Jonathan Prag i Ian Repath (Blackwell, 2009) nudi koristan uvod u Trimalhionovu gozbu i njen književni kontekst. Raskoš rimskih gozbi kako su prikazane u literaturi (uključujući i „Minervin štit") prefinjeno analizira Emily Gowers, *The Loaded Table: Representations of Food in Roman Literature* (Oxford UP, 1996). Trimalhionov rob koji čisti grašak pojavljuje se u Petronius, *Satyricon*, 28.

O komičarima i zabavljačima na carskim večerama govori se u mojoj knjizi *Laughter in Ancient Rome* (gore, Prvo poglavlje), str.

142–145. Kuvarska profesija, na dvoru i drugde, tema je članka M. -A. Le Guennec, *Etre cuisinier dans l'Occident romain antique*, *Archeologia Classica* 70 (2019), str. 295–327. Pojedinačne grobove teško je pronaći, a rasprave o njima često nisu na engleskom. Svi su pobrojani i sažeto opisani u Konrad Vossing, *Mensa Regia* (K. G. Saur, 2004), str. 509–529 (na nemačkom). Tekst s Primitivovog nadgrobnog spomenika objavljen je u *Corpus Inscriptionum Latinarum* (gore, Opšta literatura) VI, 7458 i 8750, a onaj s Herodijanovog u istoj zbirci, VI, 9005. O Zosimu i kušačima hrane raspravlja Leonhard Schumacher, *Der Grabstein des Ti Claudius Zosimus*, *Epigraphische Studien* 11 (1976), str. 131–41. Plutarhov pogled u aleksandrijske kuhinje naveden je u njegovom delu *Antony*, 28. Brian K. Harvey, *Roman Lives: Ancient Roman Life as Illustrated by Latin Inscriptions* (Focus, 2004), no. 74. i 76, daje tekst i prevod druga dva epitafa carskog kuhinjskog osoblja.

Jednu verziju odnosa moći u trpezariji oslikava raspored u vili Antonina Pija u Ananjiju, o čemu kratko raspravljaju Elizabeth Fentress et al, *Wine, Slaves and the Emperor at Villa Magna*, Expedition 53 (2011), str. 13–20 (dostpuno onlajn: https://www.penn.museum/documents/ publications/expedition/PDFs/53-2/fentress.pdf), a podrobnije Fentress i Marco Maiuro, *Villa Magna near Anagni: The Emperor, his Winery and the Wine of Signia*, Journal of Roman Archaeology 24 (2011), str. 333–369. Emlyn Dodd et al, *The spectacle of production: a Roman imperial winery at the Villa of the Quintilli, Rome*, *Antiquity* 97 (2023), str. 436–453, raspravljaju o sličnom rasporedu za gozbu. Suetonius, *Augustus*, 74, naglašava društvene prepreke u carskoj trpezariji. Izlaganje deformiteta (uključujući i grbavce na poslužavniku) tema je članka Lisa Trentin, *Deformity in the Roman Imperial Court*, *Greece and Rome* 58 (2011), str. 195–208. Priča o Vediju Polionu nalazi se u Seneca, *On Anger*, 3, 40, i u Cassius Dio, 54, 23; ona o Britanikovoj smrti u Tacitus, *Annals*, 13, str. 15–17. O zloupotrebi smeha, uključujući i nekoliko priča navedenih ovde, raspravljam u svojoj knjizi *Laughter in Ancient Rome* (gore, Prvo poglavlje), str. 129–135. Trpezarije u Sperlongi, Baji i drugde tema su članaka

Sorcha Carey, *A Tradition of Adventures in the Imperial Grotto, Greece and Rome* 49 (2002), str. 44–61, i Michael Squire. *Giant Questions: Dining with Polyphemus at Sperlonga and Baiae*, Apollo 158, no. 497 (2003), str. 29–37. Priča o rušenju pećine nalazi se u Tacitus, *Annals*, 4, 59, a ona o poslednjoj Agripininoj noći u 14, 4–9). Trpezariju u Baji i mesto Agripininog poslednjg obeda povezao je Lawrence Keppie u *„Guess who's coming to dinner?": The Murder of Nero's Mother in its Topographical Setting*, Greece and Rome 58 (2011), str. 33–47.

O drugim naročitim tačkama upotrebe i zloupotrebe obedovanja, osim izvora koje je lako pronaći u odgovarajućim drevnim biografijama, navodim sledeće: Hadrijanove maramice spominju se u *Carskoj povesti*, biografija Aleksandra Severa, 3. Džeparoši koji su harali među posmatračima kraljevog obeda u Versaju spominju se u *Visitors to Versailles: From Louis XIV to the French Revolution*, ur. by Danielle Kisluk-Grosheide i Bertrand Rondot (Metropolitan Museum of Art, Exhibition Catalogue, 2018), str. 21–22. Cezarova poseta Ciceronu opisana je u Cicero, *Letters to Aticus*, 13, 52. Herodovo lobiranje za večerom opisano je u Josephus, *Jewish Antiquities*, 18, str. 289–97. Cassius Dio, 57, 11 govori o Tiberijevom načinu dočekivanja gostiju (opraštanja su u Suetonius, *Tiberius*, 72). Klaudijevu dobroćudnost spominju Plutarch, *Galba*, 12, kao i Suetonius, *Claudius*, 32; preljuba za večerom spominje se u Seneca *On the Firmness of the Wise Man*, 18, i u Suetonius, *Caligula*, 36 (slično i u *Augustus*, 69).

Mesta koja treba posetiti: Ostaci glavne carske trpezarije na Palatinu otvoreni su za javnost (u vreme pisanja ove knjige „Livijino kupatilo" ponovo je bilo zatvoreno, ali se otvaranje očekuje uskoro – a neki ukrasi su izloženi u obližnjem Palatinskom muzeju). Slika iz „Livijine baštenske sobe" koja se koristila kao trpezarija sada je izložena u muzeju „Palaco Masimo", blizu rimske glavne železničke stanice. U Italiji možete da obiđete nekoliko raskošnih prostora za obedovanje u Hadrijanovoj vili u Tivoliju, kao i u pećini u Sperlongi (blizu koje je i muzej), a postoji i rekonstrukcija Klaudijeve trpezarije okružene vodom u Arheološkom muzeju na

Flegrejskim poljima (u Baji). Ostaci Kaligulinih barži nalaze se u Muzeju rimskih brodova u Nemiju (mada su neki najraskošniji ukrasi u muzeju „Palaco Masimo"). Mnogo skromnijih, ali i dalje upečatljivih trpezarija može se videti u kućama u Pompejima i Herkulanumu. Što se tiče natpisa, jedan posvećen Zosimu izložen je u galeriji Ufici u Firenci, a drugi u Državnom muzeju u Majncu u Nemačkoj.

Četvrto poglavlje

Filonov opis susreta s Kaligulom opisan je u Philo, *On the Embassy to Gaius* (*Legatio*), str. 349–367. O aleksandrijskom sporu (i njegovoj pozadini) raspravlja se u Erich S. Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans* (Harvard UP, 2002), str. 54–83. Panayotis Christoforou izvlači Filonove stavove o „carevanju" u tekstu *'An Indication of Truly Imperial Manners': The Roman Emperor in Philo's Legatio ad Gaium*, *Historia* 70 (2021), str. 83–115. Koristan uvod u rimske parkove svih vrsta, uključujući i carske, jeste Katharine T. von Stackelberg, *The Roman Garden: Space, Sense and Society* (Routledge, 2009), s osvrtom na Kaligulin Lamijanski park, str. 134–40. Kim J. Hartswick, *The Gardens of Sallust: A Changing Landscape* (University of Texas Press, 2004), pruža odličnu sliku umetničkih dela koja su krasila te parkove. Amanda Claridge, *Rome: An Oxford Archaeological Guide* (2nd ed, Oxford UP, 2010), str. 330–333, daje jasnu raspravu o „Meceninom auditorijumu" i pouzdan je vodič kroz sve carske rezidencije u gradu Rimu.

Istorija (i predistorija) avgustovskog Palatina i carskih rezidencija tema je T. P. Wiseman, *The House of Augustus: A Historical Detective Story* (Princeton UP, 2019), s daljim pojedinostima u *Access for Augustus: 'The House of Livia' and the Palatine passages*, *Journal of Roman Studies* 112 (2022), 57–77. Po mom mišljenju, uprkos brojnim drugim teorijama, Vajzmen je jasno dokazao da građevine danas poznate kao „Avgustova kuća" i „Livijina kuća"

ne mogu da budu ono kako ih zovu. Ciceronova tvrdnja da je video grad iz svoje kuće (i bio viđen) potiče iz njegovog govora *O njegovoj kući*, 100. Opis Kaligulinog ubistva i njegovog konteksta na Palatinu potiče iz Josephus, *Jewish Antiquities*, 18, 1–273, prevedeno u Wiseman, *Death of Caligula* (Gore, Prvo poglavlje). Opis tlocrta rane palate je na str. 117 (koristila sam Vajzmenov prevod). On iznosi istoriju Palatina sve do trećeg veka nove ere u *The Palatine, from Evander to Elagabalus*, Journal of Roman Studies 103 (2103), str. 234–268.

O razvoju Palatina pod Neronom raspravlja se u Aureo Filo (gore, Treće poglavlje). Glavni drevni tekstovi o Zlatnoj kući su Suetonius, Nero, 31 (uključujući i šalu „Živim kao ljudsko biće" sa stihovima citiranim na str. 39), Tacitus, *Annals*, 15, 42 i Cassius Dion, 64. 4 (Vitelijev podsmeh). Dobre rasprave o tome šta još postoji i kako bi trebalo da se obnovi (s napomenama o budućim tehničkim arheološkim studijama) mogu se naći u Opper, *Nero* (gore, Treće poglavlje), str. 228–41, s ranjim palatinskm zdanjima, str. 216–228; Edward Champlin, *Nero* (Harvard UP, 2003), str. 178–209, i Anthony A. Barrett, *Rome is Burning: Nero and the Fire that Ended a Dynasty* (Princeton UP, 2020), str. 175–222. Arhitektonske inovacije tema su Larry F. Ball, *The Domus Aurea and the Roman Architectural Revolution* (Cambridge UP, 2003). Maren Elisabeth Schwab and Anthony Grafton, *The Art of Discovery: Digging into the Past in Renaissance Europe* (Princeton UP, 2022), str. 190–225, odlična su skorašnja rasprava o susretima renesanskih umetnika sa Zlatnom kućom. Pesnik Marcijal u svom delu On the Spectacles, 2, kaže da se Rim vratio samom sebi.

Martial, *Epigrams*, 6, 36, preterano hvali raskoš novih građevina i poredi ih s piramidama. Zamršenost glavne palatinske palate objašnjena je u Jens Pflug and Ulrike Wulf-Rheidt, *The Roman Emperor and his Court*, ur. by Kelly and Hug (gore, Opšta literatura), tom I, str. 204–238, a dalji materijal u Paul Zanker, *Domitian's Palace on the Palatine and the Imperial Image* u *Representations of Empire: Rome and the Mediterranean World*, ur. Alan Bowman et al. (*Proceedings of the British Academy* 114, Oxford UP, 2002), str.

105–30 (uključujući i primedbu da je kružni put za pozdravljanje pokazivao raskoš palate) i Wulf- Rheidt, *The Palace of the Roman Emperors on the Palatine in Rome* u *The Emperor's House: Palaces from Augustus to the Age of Absolutism*, ur. Michael Featherstone et al. (Walter de Gruyter, 2015), str. 3–18. Kontekst ostataka palate u okviru ranijeg zdanja prikazan je u Maria Antonietta Tomei, *The Palatine* (Electa, 1998). Zamršenost japanske palate opisana je u Duindam, *Dynasties* (gore, Opšta literatura), str. 185. Ideja o stadionskom parku spominje se u Pliny, *Letters*, 5, 6. O mnogim događajima iz istorije palatinske palate, kao i o njenim posebnostima, govori se u odgovarajućim drevnim biografijama. No, naglašavam i sledeće. Cassius Dio, 58, 5, spominje Plotinin govor sa stepenica, a Aulus Gellius, *Attic Nights*, 4, 1 i 20, 1, priseća se intelektualnog razgovora tokom čekanja na *salutatio*. O razmerma požara iz 192. godine govori se u Cassius Dio, 73, 24. Podelu palate između Karakale i Gete opisuje Herodian, *History*, 4, 1, a Getino ubistvo 4, 4.

Pliny Elder, *Natural History*, govori o raznim umetničkim delima na Palatinu i u drugim palatama: na primer o Laokoonu (36,37), o Tiberijevoj slici (35, 69) i o skulpturi čije se vraćanje u javni prostor zahtevalo (34, 61–62). Avgustova koza tema je pesme iz *Greek Anthology*, 9, 24 (dostupne u Loeb Classical Library i drugde). Josephus, *Jewish War 7*, 162, spominje pojedine dragocenosti iz Hrama koje su završile u palati. O kulturi kameja govori se u R. R. R. Smith, *Maiestas Serena: Roman Court Cameos and Early Imperial Poetry and Panegyric*, *Journal of Roman Studies* 111 (2021), str. 75–152. Izraz „prvi svetski paleontološki muzej" pojavio se u Adrienne Mayor, *The First Fossil Hunters* (revised ed, Princeton UP, 2011), str. 143 (a opštijom raspravom o carskim i drugim zbirkama na str. 142–154). Avgustova relikvija „kaledonskog vepra" i „čuvar čudesa" spominju se u Pausanias, *Description of Greece*, 8, 46. Phlegon, *Book of Marvels*, 34 pripoveda o kentauru; prevod i rasprava William Hansen, *Phlegon of Tralles Book of Marvels* (University of Exeter Press, 1996). Steven Rutledge, *Ancient Rome as a Museum: Power, Identity, and the Culture of*

Collecting (Oxford UP, 2012) istražuje odnose između sakupljanja i moći u Rimu. O grafitu raspeća ukratko se govori u Mary Beard et al. *Religions of Rome* (Cambridge UP, 1998), tom II, no. 2.10b; svi grafiti su objavljeni (uz arheološki kontekst) u Heikki Solin and Marja Itkonen-Kaila, *Graffiti del Palatino, I Paedogogium* (Finnish Institute in Rome, 1966) (na italijanskom). Postoje dalja nedavna istraživanja zgrade, značenja satire i prisustva hrišćana u carskom domaćinstvu u Felicity Harley-McGowan, *The Alexamenos Graffito*, u *The Reception of Jesus in the First Three Centuries*, ur. Chris Keith et al. (T&T Clark, 2019), tom III, str. 105–140; Peter Keegan, *Reading the 'Pages' of the Domus Caesaris in Roman Slavery and Roman Material Culture*, ur. Michele George (University of Toronto Press, 2013), str. 69–98; i Michael Flexsenhar III, *Christians in Caesars Household: The Emperor's Slaves in the Makings of Christianity* (Penn State UP, 2019).

Carske vile izvan Rima razmatraju se u Michele George, *The Roman Emperor and his Court*, ur. Kelly and Hug (gore, Opšta literatura), tom I, str. 239–66. Studije o pojedinačnim imanjima uključuju: *Villa Magna: An Imperial Estate and its Legacies*, ur. Elisabeth Fentress et al. (British School at Rome, Oxbow Books, 2017); Federico Di Matteo, *Villa di Nerone a Subiaco* (L'Erma di Bretschneider, 2005); Clemens Krause, *Villa Jovis: Die Residenz des Tiberius auf Capri* (Philipp von Zabern, 2003); *La villa dei Quintili*, ur. Andreina Ricci (Lithos, 1998); R. Paris, *Via Appia: La villa dei Quintili* (Electa, 2000) i Robin Darwall-Smith, *Albanum and the Villas of Domitian*, Pallas 40 (1994), str. 145–65. Način života Marka Aurelija na selu opisan je u pismu njegovom tutoru, Fronto, *Letters to Marcus, 4, 6*, a uključen je i u Caillan Davenport and Jennifer Manley, *Fronto: Selected Letters* (Bloomsbury, 2014) no. 6; poseta Trajanovoj vli opisana je u Pliny, *Letters*, 6, 31. Dokument iz vile u Alba Longi (o sporu između Faledija i Firm, str. xxx) preveden je u Robert K. Sherk, *The Roman Empire from Augustus to Hadrian* (Cambridge UP, 1988), no. 96; pismo iz ubira preštampano je na grčkom u Oliver, *Greek Constitutions* (gore, Predgovor), no. 74 bis (suviše fragmentarno za prevod).

Najbolji opšti prikaz Hadrijanove vile na engleskom, uključujući i radove kasnijih umetnika, jeste MacDonald and Pinto, *Hadrian's Villa* (gore, Treće poglavlje), a nešto sažetiji je Thorsten Opper, *Hadrian: Empire and Conflict* (British Museum Press, 2008), str. 130–165. Od radova na italijanskom posebno su uticajni Eugenia Salza Prina Ricotti, *Villa Adriana: Il sogno di un imperatore* (L'Erma di Bretschneider, 2001) i drugi tekstovi ove autorke. Estetiku skulptura izloženih u vili istražuje Thea Ravasi, *Displaying Sculpture in Rome*, u *A Companion to Ancient Aesthetics*, ur. Pierre Destree and Penelope Murray (Blackwell, 2015), str. 248–260. Zaccaria Mari and Sergio Sgalambro, *The Antinoeion of Hadrian's Villa: Interpretation and Architectural Reconstruction*, *American Journal of Archaeology* 111 (2007), str. 83–104, iznosi nova otkrića na nalazištu i tvrdi (ne sasvim ubedljivo) da se tu nalazi Antinojev grob. O nekim iskopavanjima u bašti govori Wilhelmina F. Jashemski and Salza Prina Ricotti, *Preliminary Excavations in the Gardens of Hadrian's Villa*, *American Journal of Archaeology* 96 (1992), str. 579–597. Podzemni tuneli tema su rada Marina De Franceschini, *Villa Adriana (Tivoli, Rome). Subterranean Corridors*, *Archeologia Sotterranea* 2012 (onlajn časopis: www.sotterraneidiroma.it/rivista-online). Gemma C. M. Jansen, *Social Distinctions and Issues of Privacy in the Toilets of Hadrian's Villa*, *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003), str. 137–152, oštroumna je analiza toaleta. Jedini književni tekst koji je korišćen za identifikaciju različitih delova palate je *Imperial History*, Hadrian, 26.

Mesta koja treba posetiti: glavne carske rezidencije u Rimu otvorene su za javnost, od samog Palatina (mada trenutno ne i neronovski nivoi) do Zlatne kuće. Što se tiče parkova, „Mecenin auditorijum" je otvoren (posete se obično zakazuju), kao i novi muzej u Lamijanskom parku („Museo Ninfeo"). Većina dragocenosti iz carskih „parkova" izložena je u Kapitolskom muzeju (a znatan deo skulptura je u Novom muzeju Karlsberg u Kopenhagenu). Grafit s raspećem obično je izložen u Palatinskom muzeju. Izvan Rima, osim trpezarija (gore, Treće poglavlje), Hadrijanovu vilu u Tivoliju

lako je posetiti (mada je nalazište ogromno), ali moguće je videti i Neronovu vilu u Anciju, Vilu Kvintilija tik izvan grada (između Rima i aerodroma Ćampino), Trajanovu vilu u Arčinacu Romanu i delove Neronove vile u Subijaku. Neki delovi Domicijanove vile mogu se videti u parku Kastel Gandolfa (postoje različite vrste obilazaka u organizaciji Vatikanskih muzeja). Ostaci Tiberijeve vile jedna su od najvećih atrakcija modernog Kaprija.

Peto poglavlje

Pesma o ocu Klaudija Etruska je Statius, Silvae, 3, 3; njegovu karijeru u palati opisuje P. R. C. Weaver, *The Father of Claudius Etruscus: Statius, Silvae, 3, 3*, *Classical Quarterly* 15 (1965), str. 145–154. Nedavne studije kulture rimskog dvora navedene su gore, u odeljku Predgovor. Osim napomena o osobenostima dvora koje se lako mogu naći u drevnim biografijama (ili u knjizi *Samom sebi* Marka Aurelija), treba navesti još ponešto. Trupe dece spominju se u Cassius Dion, 48, 44. Mladog Tita kao očevica Britanikove smrti navodi Suetonius, *Titus*, 2. Poređenje između starijih dvorana i dece nagovešteno je u Arrian, *Discourses of Epictetus*, 4, 7. Tacitus, *Annals*, 15, 23, govori o isključenju Traseje Petusa, a Plutarch, *On Talkativeness*, 11, prepričava priču o Fulvijevom samoubistvu. Zabrana ljubljenja zbog epidemije herpesa rekonstruisana je iz Pliny, *Natural History*, 26, 3, i Suetonius, *Tiberius*, 34. Seneca, *On Benefits*, 2, 12, spominje ljubljenje stopala Kaliguli. Veština laskanja starijeg Vitelija opisana je u biografiji njegovog sina: Suetonius, *Vitellius*, 2. Satira o turbotu je Juvenal, *Satires*, 4, odličan uvod pruža Christopher S. van den Berg, *Imperial Satire and Rhetoric* u *A Companion to Persius and Juvenal*, ur. Susanna Braund and Josiah Osgood (Blackwell, 2012), naročito str. 279–281, a danas već klasičnu analizu Gowers, *The Loaded Table* (gore, Treće poglavlje), str. 202–11. Značenje izraza „prodavanje magle" raščlanio je Jerzy Linderski, *Fumum vendere and fumo necare*, *Glotta* 65 (1987), str. 137–146.

Carskim robovima i oslobođenicima bave se P. R. C Weaver, *Familia Caesaris: A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves* (Cambridge UP, 1972), Rose MacLean, *Freed Slaves and Roman Imperial Culture: Social Integration and the Transformation of Values* (Cambridge UP, 2018), str. 104–130 (s naglaskom na oslobođenike) i Jonathan Edmondson u *The Roman Emperor and his Court*, ur Kelly and Hug (Gore, Opšta literatura), tom I, str. 168–203 (veoma koristan esej). O grafitima robova na Palatinu raspravlja se u Solin and Itkonen-Kaila, *Graffiti del Palatino* (gore, Četvrto poglavlje). Titov lekar pojavljuje se u Alison E. Cooley and M. G. L. Cooley, *Pompeii and Herculaneum: A Sourcebook* (2nd ed, Routledge, 2014), str. 110; Garrett G. Fagan, *Bathing for Health with Celsus and Pliny the Elder*, Classical *Quarterly* 56 (2006), str. 190–207, a na str. 204. je, neobično, vrlo turoban. O Livijinom osoblju raspravlja se u Susan Treggiari, *Jobs in the Household of Livia*, *Papers of the British School at Rome*, 43 (1975), str. 48–77. O Muziku Skuranu kratko se raspravlja u Keith Bradley, *Slavery and Society at Rome* (Cambridge UP, 1994), str. 2–3; epitaf je preveden u Harvey, *Roman Lives* (gore, Treće poglavlje), br. 68 (zajedno s izborom drugih tekstova o carskim robovima, uključujući i Trajanovog nadzornika „privatne odeće", br. 77). Natpis s pojedinostima kušača hrane preveden je u Harvey, *Roman Lives*, br 74, i u *The Roman Emperor and his Court*, ur. Kelly and Hug, tom. II, br. 5. 11; epitaf Keta Herodijana spomenut je gore, Treće poglavlje. Phaedrus, Fables, 2, 5, priča priču o Tiberiju i robu, a o njoj se raspravlja u John Henderson, *Telling Tales on Caesar: Roman Stories from Phaedrus* (Oxford UP, 2001), 9–31. Tacitus, Annals, 15, 35 i 16, 8, navodi slučajeve protiv onih koji su imali sekretarijate „carskog stila".

Ideju moćnog oslobođenika preispituju Henrik Mouritsen, *The Freedman in the Roman World* (Cambridge UP, 2011), str. 66–119, i P. R. C. Weaver, *Social Mobility in the Early Roman Empire: The Evidence of the Imperial Freedmen and Slaves*, u *Studies in Ancient Society*, ur. M. I. Finley (Routledge, 1974), str. 121–140. Epiktetova priča o obućaru može se naći Arrian, *Discourses of*

Epictetus, 1, 19. O Palasovoj karijeri govori MacLean, *Freed Slaves*, str. 107–111, a o Plinijevoj reakciji James McNamara, *Pliny, Tacitus and the Monuments of Pallas, Classical Quarterly* 71 (2021), str. 308–229 (na čiji prevod pisma sam se oslanjala). Njegovi posedi dokumentovani su u papirusu koji se sada čuva u Londonu (P.Lond II, 195 recto): https://www.bl.uk/ manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Papyrus_195(A–B). Palasovu statuetu u hramu spominje Suetonius, *Vitellius*, 2. Filon napada Helika povodom nekoliko tačaka u *On the Embassy to Gaius*, str. 186–206; „slučaj protiv" Kleandra sažeo je A. R. Birley u *Cambridge Ancient History* vol. 11 (2nd ed. Cambridge UP, 2000), str. 189–190. Horacijevo odbijanje posla Avgustovog sekretara spominje se u Suetonius, *Horace* (uporedna serija književnih biografija). Za Trimalhionov portret vidi gore, Treće poglavlje. Zadatak Neronovog oslobođenika (Poliklita) naveden je u Tacitus, *Annals*, 14, 39. Pliny, Letters, 10, 63 i 67 prikazuju Tacita kako čeka carskog oslobođenika.

Predstave (i maštarije) o erotskom životu careva dobro su razmotrene u Caroline Vout, *Power and Eroticism in Imperial Rome* (Cambridge UP, 2007.) (ključujući i rasprave o Antinonu, Sporu, Earinu i Panteji), i u Anise K. Strong, *Prostitutes and Matrons in the Roman World* (Cambridge UP, 2016), str. 80–96. Osim odeljaka o seksualnim podvizima i partnerima u odgovarajućim drevnim biografijama, navodim i sledeće tekstove. Julijanova šala o Trajanu ispričana je u *Caesars*, 311c, Stacijeva pesma o Earinu je *Silvae*, 3, 4, bogatstvo Antonije Cenis spominje Cassius Dion, *Roman History*, 65, 14 (njen grob je prikazan u *The Roman Emperor and his Court*, ur Kelly and Hug, tom II, br. 3. 50, gore, Opšta literatura).

Uloga carskih supruga i srodnica važan je deo gotovo svake moderne rasprave o dvorskoj politici i carskoj istoriji, a biografije carica postale su omanja industrija (neke svoje omiljene navela sam gore u Opštoj literaturi). Nedavni jasan uvod u svet carskih žena tokom prva tri veka vladavine jednog čoveka je Mary T. Boatwright, *Imperial Women of Rome: Power, Gender, Context* (Oxford UP, 2021). Naročito važni, ali ne usko biografski radovi

su: (o Liviji) Nicholas Purcell, *Livia and the Womanhood of Rome*, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 32 (1986), str. 78–105, i (O Agripini Mlađoj) Judith Ginsburg, *Representing Agrippina: Constructions of Female Power in the Early Roman Empire* (Oxford UP, 2006). Osim materijala koji se lako može naći kod Svetonija ili u *Carskoj povesti*, navodim i ovo. Otvorenu tvrdnju da je Livija odgovorna za Tiberijev dolazak na presto iznosi Cassius Dion, 57, 3. Tacitus, *Annals*, 13, 5, objašnjava da je Seneka podstakao Nerona da siđe s podijuma i lično dočeka Agripinu. Cassius Dion, 78, 18, spominje da je Julija Domna preuzela nadzor nad Karakalinom prepiskom. Osuda seksa Avgustove ćerke Julije na rostrumu nalazi se i u Seneca, *On Benefits*, 6, 32, a o Mesalininom nadmetanju s prostitutkom govori Pliny, *Natural History*, 10, 172. Levick, *Faustina I and II* (gore, Opšta literatura), str. 79–80, rasvetljava priču o Faustini i gladijatoru, kao i teorije iza nje. Cassius Dio 58, 2, zapaža da su neki Liviju zvali „Majkom njene zemlje" (nešto drugačija verzija nalazi se u Tacitus, *Annals* 1, 14). O Plotininom pismu Hadrijanu podrobno se raspravlja (s prevodom) u Riet van Bremen, *Plotina to all her Friends: The Letter(s) of the Empress Plotina to the Epicureans in Athens*, Chiron 35 (2005), 499532; o Livijinoj intervenciji u ime Samijaca u Joyce Reynolds, *Aphrodisias and Rome* (Society for the Promotion of Roman Studies, 1982), no. 13 (str. 104–106); o Hadrijanovom govoru o Matidiji (s prevodom) u Christopher P. Jones, *A Speech of the Emperor Hadrian*, *Classical Quarterly* 54 (2004), str. 266–273 (autor smatra da je govor održan ne na pogrebu nego kad je zvanično proglašena za boginju). Autorovo nezadovoljstvo Livijinim uticajem izraženo je Tacitus, *Annals*, 3, 17. Natpis je tema Alison E. Cooley, *The Senatus Consultum de Pisone Patre: Text, Translation and Commentary* (Cambridge UP, 2023). Suetonius, *Claudius*, 36, možda je manje živopisan od popularne moderne verzije koju sam upotrebila (doslovno „nije uradio ništa osim što je pitao je li mu presto bezbedan"). Julijina šala o preljubi citirana je u Macrobius, *Saturnalia*, 2, 5. Prevodi nekih natpisa koje sam navela, ili delovi prevoda, uključeni su u

The Roman Emperor and his Court, ur. Kelly and Hug (gore, Opšta literatura), tom II, no. 3. 27 (Livija i Samijci), 3. 29 (Livija utiče na suđenje), 3. 32 (Plotina i Efešani), 3. 34 (Julija Domna i Efešani).

Čudnovati esej ispričan glasom Septimija Severa nalazi se u Keith Hopkins, *How to be a Roman Emperor: An Autobiography*, u *Sociological Studies in Roman History*, ur. Christopher Kelly (Cambridge UP, 2018), str. 534–548. *The Cambridge Companion to Galen*, ur. R. J. Hankinson (Cambridge UP, 2008) i Susan P. Mattern, *The Prince of Medicine: Galen in the Roman Empire* (Oxford UP, 2013) dobri su za upoznavanje Galena i njegovog rada. Claire Bubb, *Dissection in Classical Antiquity* (Cambridge UP, 2022) pouzdan je vodič do Galenovog mesta u istoriji disekcija (citati koji se ne nalaze u standardnim antologijama).

Esej *O izbegavanju tugovanja*, koji je otkrio Antoine Pietrobelli, preveden je u *Galen: Psychological Writings*, ur. P. N. Singer (Cambridge UP, 2013), a temeljno je razmotren u *Galen's Treatise Peri Alupias (De indolentia) in Context: A Tale of Resilience*, ur. Caroline Petit (Brill, 2019), zbirci koja obuhvata i esej o Galenovom stavu prema Komodu, autor Matthew Nichols, str. 245–62. Prevodi i rasprave o Galenovom lečenju careva mogu se naći u Mattern, *The Prince of Medicine*, str. 200–201 (Komodovi krajnici), 205–207 (Marko Aurelije i ovsena kaša)i str. 207–212 (terijak).

Ponovno otkriće Frontona i njegovog odnosa sa carskom porodicom dobro je objašnjeno u Davenport and Manley, *Fronto* (Gore, Četvrto poglavlje), uz prevod korisnih pisama: na primr, br. 20 i 21 (bolest), 24 (zlovolja), 26 (bolest) = *Pisma Marku*, 5, 55; 5, 23; 4, 12; 5, 25 prema najnovijoj standardnoj numeraciji. Zaokupljenost bolestima u prepisci tema je Annelise Freisenbruch, *Back to Fronto: Doctor and Patient in his Correspondence with an Emperor*, u *Ancient Letters: Classical and Late Antique Epistolography*, ur. Ruth Morello i A. D. Morrison (Oxford UP, 2007), str. 235–256. Moj kratki citat o bolesti potiče iz *Letters to Marcus* 5, 27–30. Aelius Aristides, Sacred Tales, objašnjava autorove bolesti. Erotsku stranu pisama naglašava Amy Richlin, *Marcus Aurelius in Love: The Letters of Marcus and Fronto* (Chicago UP, 2006),

uključujući i širi izbor pisama. Iz te knjige citirala sam pisma br. 1, 3, 9 (*Letters to Marcus*, 3, 9; dodatna pisma, 7; *Letters to Marcus* 3, 3).

Većina prevoda knjige beleški Marka Aurelija izdata je pod naslovom *Meditacije* (koji sam izbegla jer zvuči suviše duboko ili mistično). Sve moje navode lako je pronaći. Dobar uvod u drugačije aspekte teksta, kao i careva biografija, nalaze se u *A Companion to Marcus Aurelius*, ur. Marcel van Ackeren (Blackwell, 2012). Priča o mahmunima je iz Phaedrus, *Fables*, 4, 13 (i Henderson, *Telling Tales on Caesar*, str. 177–180).

Šesto poglavlje

Plinijeva dužnost u Pontu i Bitiniji dobro je razmotrena u Gibson, *Man of High Empire*, 190–237. Njegova prepiska s Plinijem analizirana je u Greg Woolf, *Pliny/Trajan and the Poetics of Empire*, *Classical Philology* 110 (2015), str. 132–151, i Myles Lavan, *Pliny Epistles 10 and Imperial Correspondence* u *Roman Literature under Nerva, Trajan and Hadrian: Literary Interactions, ad 96–138*, ur. Alice Konig i Christopher Whitton (Cambridge UP, 2018), 280-301. Jezik prepiske tema je rada Kathleen M. Coleman, *Bureaucratic Language in the Correspondence between Pliny and Trajan*, *Transactions of the American Philological Association* 142 (2012), str. 189–238. O ulozi sekretarijata u pisanju „Trajanovih" pisama raspravlja se u A. N. Sherwin-White, *Trajan's Replies to Pliny: Authorship and Necessity*, *Journal of Roman Studies* 52 (1962), str. 114–125. Pliny, *Letters*, 10, laka je za snalaženje, ali o nekim temama koje sam spomenula vidi: str. 17b–18 i 39–40 (arhitekte i geometri); 23–24 (kupatila u Prusi); 33–34 (vatrogasne jedinice); 41–41 i 61–62 (jezero); 53 (uobičajeni šturi odgovor); 96–97 (hrišćani). Preterivanja o brzini carske pošte nalaze se u Aelius Aristides, *Roman Oration* 33, a „hor koji čeka horovođu" u *Roman Oration*, 32 (upotrebila sam prevod iz J. H. Oliver, *The Ruling Power*, *Transactions of the American Philosophical Society* 43

(1953), str. 871–1003). „Upravljanje putem pisama" preuzeto je iz naslova članka Fergus Millar, *Trajan, Government by Correspondence, Rome, the Greek World and the East*, ur. Cotton and Rogers, tom II (gore, Prvo poglavlje), str. 23–46. Fronton naglašava ulogu pisama u carskoj vlasti u *To Marcus Aurelius, On Eloquence*, 2.7.

Uloga cara u donošenju pravnih odluka i odgovaranju na zahteve jedna je tema svih carskih biografija. Osim odeljaka o tome u odgovarajućim Svetonijevim biografijama, navodim i sledeće radove. Masu u Antiohiji spominje Cassius Dion, 68, 24. Odgovor Antonina Pija čoveku iz Seleukije naveden je u Philostratus, *Lives of the Sophists*, 2, 5. Natpis povodom dolaska izaslanstva Efesa u Britaniju kratko je spomenut (iz drugih razloga) u A. J. Graham, *The Division of Britain*, *Journal of Roman Studies* 56 (1966), str. 92–107 (naročito str. 100–101). Ponuda novca Vespazijanu da uzme molbu je sličica iz Philostratus, *Life of Apollonius of Tyana*, 5, 38. Slučaj lažnog priznanja sažet je u *Digest of Justinian*, 48, 18, 27 (prevod Alan Watson, University of Pennsylvania Press). Najprikladnije verzije odgovora Septimija Severa i Karakale (tada još dečaka) su u William Linn Westermann and A. Arthur Schiller, *Apokrimata: Decisions of Septimius Severus on Legal Matters* (Columbia UP, 1954), mada je bilo kasnijih dodataka i poboljšanja teksta. O papirusu koji navodi verovatno netipičnih šest stotina molbi namesniku dnevno (Pyale, 1, 61) kratko se govori u William V. Harris, *Ancient Literacy* (Harvard UP, 1989), str. 215. Natpis iz Skaptopare više ne postoji. Verzija s prevodom nalazi se u Connolly, *Lives behind the Laws* (gore, Predgovor), str. 167–173. Pesma upućena *ab epistulis* je Statius, *Silvae*, 5, 1. Izvrsni pisac iz senke pohvaljen je u Philostratus, *Lives of the Sophists*, 2, 24. Plutarch, *Julius Caesar*, 17 beleži Cezarovo obavljanje više poslova istovremeno, a Aulus Gellius, *Attic Nights, 3, 16*, Hadrijanlova istraživanja akušerstva. Kaligula kako čita opisan je u Philo, *On the Embassy to Gaius*, str. 254–260, suze Marka Aurelija u Philostratus, *The Lives of the Sophists*, 2, 9. Odgovarajući odeljak iz Galena (*Diseases of the Mind*, 4) preveden je u Thomas Wiedemann, *Greek and Roman Slavery* (Routledge, 1981), no. 198. „Pozajmljena

rečitost" je fraza iz Tacitus, Annals, 13, 3. Julijanova šala o Trajanu je iz *The Caesars*, str. 327.

Zapis o sporu između Falerija i Firma („potpisan" u Domicijanovog albanskoj vili) preveden je u Sherk, *The Roman Empire from Augustus to Hadrian* (Gore, Četvrto poglavlje), br. 96. Komodov odgovor zakupcima preveden je u Dennis Kehoe, *The Economics of Agriculture on Roman Imperial Estates in North Africa* (Vandenhoeck & Ruprecht, 1988), str. 67–68 (and stavljen na internet, uz dalju raspravu: https://www. judaism-and-rome. org/coloni-north-africa-complain-mistreatment-roman-officials-cil-viii-10570). Dokumenti s „Arhivskog zida" u Afrodiziji prevedeni su i razmotreni u Reynolds, *Aphrodisias and Rome* (gore, Peto poglavlje); porez na eksere, br. 15. Obraćanje caru objašnjeno je u Menander Rhetor, *Treatise*, 2, 12. Stav Aleksandra Severa da ljude ne treba obeshrabrivati da se obrate caru zapisan je na papirusu prevedenom i razmotrenom u Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors* (gore, Opšta literatura), br. 276. Šala o davanju novčića slonu citirana je u Macrobius, *Saturnalia*, 2, 4, i u Suetonius, *Augustus*, 53. Problem lova na ptice deo je carske odluke navedene u *The Digest of Justinian*, 8, 3, 16. O trinaest odgovora Septimija Severa i Karakale raspravlja se u Westermann and Schiller, *Apokrimata*. Problem rekviriranih kola i tovarnih životinja dobro je iznesen u *Requisitioned Transport in the Roman Empire*, *Journal of Roman Studies* 66 (1976), str. 106–31; Hadrijanovi propisi iz 129. Godine nove ere objavljeni su u Tor Hauken and Hasan Malay, *A New Edict of Hadrian from the Province of Asia*, u *Selbstdarstellung und Kommunikation*, ur. Rudolf Haensch (C. H. Beck, 2009), str. 327–48 (za nešto kasniji primer vidi Christopher P. Jones, *An Edict of Hadrian from Maroneia*, *Chiron* 41 (2011), str. 313–25). Nervina reforma dokumentovana je na novčiću, slika 52. Plinijevo kršenje pravila očigledno je u Pliny, *Letters*, 10, str. 120–121.

Model rimskog cara kao suštinski reaktivnog odlikuje autorov pristup u Fergus Millar, *The Emperor in the Roman World* (Gore, Opšta literatura), a još sažetiji je u njegovom članku *Emperors*

at Work, Journal of Roman Studies 57 (1967), str. 9–19. Tacitus, *Annals*, 14, str. 38–39, opisuje događaje u Britaniji i uzbunjivača. O carskim propisima o hrani u krčmama podrobno se raspravlja u Annalisa Marzano, *Food, Popinae and the Emperor* u *The Past as Present*, ur. Giovanni Alberto Cecconi et al. (Brepols, 2019), str. 435–458 (mada autorka propise shvata manje simbolično nego ja); ključni odeljci u Cassius Dio obuhvataju 60, 6 (Klaudije), 65, 10 (Vespazijan). Drugi propisi, uključujući i pravila o togi, mogu se naći u odgovarajućim Svetonijevim biografijama. Klaudijev govor i njegova puna pozadina tema su S. J. V. Malloch, *The Tabula Lugdunensis* (Cambridge UP, 2020), mada je on blaži prema Klaudiju nego ja; književna verzija može se naći u Tacitus, *Annals*, 11, str. 23–25. O Karakalinom ediktu o građanskom statusu raspravljam u svojoj knjizi SPQR (gore, Prvo poglavlje), str. 527–529. Ovaj edikt je tema opširne studije Alex Imrie, *The Antonine Constitution: An Edict for the Caracallan Empire* (Brill, 2018), koja raspravlja, između ostalog, i o stanju carske riznice. Myles Lavan, *The Spread of Roman Citizenship, 14–212 ce, Past and Present* 230 (2016), razmatra uticaj edikta na ukupan broj rimskih građana.

Privreda Rimskog carstva tema je brojnih nedavnih (i međusobno sukobljenih) studija. *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, ur. Walter Scheidel et al. (Cambridge UP, 2007), pruža pouzdanu pozadinu tema koje spominjem ovde, a nešto sažetije su razmotrene u Garnsey and Saller, *The Roman Empire* (gore, Opšta literatura). Ne previše tehnički prikaz dubokih ljudskom rukom izbušenih rupa na Grenlandu i drugde daje Philip Kay, *Rome's Economic Revolution* (Oxford UP, 2014), str. 46–49. Strabonova procena Britanije nalazi se u Strabo, *Geography*, 2, 5. Svetonije i *Carska povest* spominju brojne pojedinačne privredne mere. Obratite pažnju i na sledeće. Kao i Svetonije, (*Domitian*, 7), Stacije spominje neuspeh edikta o vinu u *Silvae*, 4, 3; kratki uvod o kontroverzama u vezi s ovim može se naći u Brian W. Jones, *The Emperor Domitian* (Routledge, 1992), str. 77–78. Najpotpuniji prikaz zemljotresa i Iberijevog odgovora nalazi se u Tacitus, *Annals*, 2, 47. Prodaja Komodove imovine opisana

je u *Imperial History, Pertinax*, str 7–8. Dokazi na razbacanim papirusima o carskim imanjima u Egiptu prikupljeni su u G. M. Parassoglou, *Imperial Estates in Roman Egypt* (Hakkert, 1978), a nešto sažetije i u Dorothy J. Crawford, *Imperial Estates* u *Studies in Roman Property*, ur. Moses I. Finley (Cambridge UP, 1976), str. 35–70. O „Neronovoj farmi" (*Saltus Neronianus*) raspravlja se u Mariette de Vos, *The Rural Landscape of Thugga* u *The Roman Agricultural Economy*, ur. Alan Bowman i Andrew Wilson (Oxford UP, 2013), str. 143–218. Levick, *Faustina I and II* (gore, Opšta literatura), str. 23 and 178, spominje Faustinine opeke. Međusobno donekle različite brojeve o Avgustovim obilnim zaveštanjima iznose Suetonius, *Augustus*, str. 101, Tacitus, *Annals*, 1, 8 i Cassius Dio, 56, 32. Priča o horu zapisana je u Macrobius, *Saturnalia*, 2, 28. Dnevni raspored Septimija Severa sažet je u Cassius Dio, 77, 17. Tacitus, *Annals*, 12, str. 1–3, prepričava raspravu o Klaudijevom braku.

Mesta koja treba posetiti: U Rimu se mogu zakazati posete Planini razbijenih ćupova (*Monte Testaccio*), mada nije redovno otvoreno za obilaske. Mnogi natpisi koje sam spomenula čuvaju se u muzejskim podrumima, ali među onim obično izloženima su tekst Klaudijevog govora u Muzeju galo-rimske civilizacije u Lionu i nadgrobni spomenik uzbunjivača Gaja Julija Klasicijana u Britanskom muzeju u Londonu. Posmatrači oštrog oka zapaziće brojne neobeležene epitafe carskih robova i oslobođenika na zidovima starih galerija Kapitolskih muzeja u Rimu.

Sedmo poglavlje

Potpuni zapis o Komodu u amfiteatru i njegovoj opsednutosti gladijatorstvom može se naći u Cassius Dion, 73, str. 17–22. Drevne biografije često spominju šta su carevi radili u slobodno vreme i ono što sam iznela uglavnom se može naći u njima. Stav da je plivanje dobra stvar može se dokučiti iz činjenice da je Svetonije izričito kritikuje Kaligulu jer nije umeo da pliva (Suetonius,

Caligula, 54). Iako je latinska verzija danas standardna (Suetonius, *Julius Caesar*, str. 32), Cezar je čuvenu rečenicu prilikom prelaska Rubikona izgovorio na grčkom (Plutarch, *Pompey*, str. 60). Izraz „Hleba i igara" potiče iz Juvenal, *Satire*, 10, str. 77–81. Jasni pregledi rimskih spektakla i razonode različitih vrsta mogu se naći u *Gladiators and Caesars: The Power of Spectacle in Ancient Rome*, ur. Eckart Kohne and Cornelia Ewigleben (University of California Press, 2000); Kathleen Coleman, *Entertaining Rome* u *Ancient Rome: The Archaeology of the Eternal City*, ur. John Coulston and Hazel Dodge (Oxbow, 2000), str. 210–258; David S. Potter, *Spectacle* u *A Companion to the Roman Empire*, ur. Potter (gore, Prvo poglavlje), str. 385–408, i Nicholas Purcell, *'Romans, play on!': City of the Games* u *The Cambridge Companion to Ancient Rome*, ur. Paul Erdkamp (Cambridge UP, 2013), str. 441–458. *The Roman Games: Historical Sources in Translation*, ur. Alison Futrell (Blackwell, 2006) zbirka je drevnih dokaza o amfiteatru i trkama. Katherine Dunbabin, *Theater and Spectacle in the Art of the Roman Empire* (Cornell UP, 2016), bavi se sačuvanim vizuelnim tragovima.

Koloseum i predstave u njemu tema su knjige Mary Beard, Keith Hopkins, *The Colosseum* (Profile, 2005), u kojoj se mogu slediti mnoge teme pokrenute ovde. No, postoje i brojna druga zanimljiva istraživanja kulture rimskog amfiteatra, a među njima su: Jerry Toner, *The Day Commodus Killed a Rhino: Understanding the Roman Games* (Johns Hopkins UP, 2014), iz kog sam pozajmila poređenje s operom; Garrett G. Fagan, *The Lure of the Arena: Social Psychology and the Crowd at the Roman Games* (Cambridge UP, 2011); Jonathan Edmondson, *Dynamic Arenas: Gladiatorial Presentations in the City of Rome* u *Roman Theater and Society*, ur. W. J. Slater (University of Michigan Press, 1996), str. 69–112. Katherine E. Welch, *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum* (Cambridge UP, 2007), istražuje arhitekturalni oblik arene. Igre koje su priređivali pojedinačni carevi i njihov stav prema areni često se spominju u odgovarajućim Svetonijevim biografijama ili u *Carskoj povesti*. Pored toga, navodim i sledeće.

Avgust daje ukupan broj učesnika gladijatorskih igara u Augustus, *What I Did*, str.22. Cassius Dion, 68, 15, navodi da je u Trajanovim igrama ubijeno jedanaest hiljada životinja, a u 43, 22 upozorava na preterivanja s takvim brojevima. Prezriva primedba Marka Aurelija o tome da je nasilje „dosadno" nalazi se u *Jotting to Himself*, 6, 46, a njegovo gađenje prema krvoproliću zapaža Cassius Dion, 72, 29. Primedba (jednog senatora) o „umrljanosti" može se naći u James H. Oliver and Robert E. A. Palmer, *Minutes of an Act of the Roman Senate*, *Hesperia* 24 (1955), str. 320–349, naročito 340. „Zvezde sopstvenog uništenja" je prikladna fraza iz Toner, *The Day Commodus Killed a Rhino*, str. 10; „smrtonosne lakrdije" su izvučene iz naslova izuzetno važnog članka K. M. Coleman, *Fatal Charades: Roman Executions Staged as Mythological Enactments*, *Journal of Roman Studies* 80 (1990), str. 44–73. Marcijalova pohvala igrama povodom otvaranja Koloseuma može se naći u njegovoj kratkoj knjizi *Martial, On the Spectacles* (povratak prostora u javnu upotrebu naglašen je u Pesmi br 2). Šale o senatorovoj ženi su iz Juvenal, *Satire*, 6, str. 82–113. O zakonima koji zabranjuju eliti pojavljivanje u areni raspravlja Barbara Levick, *The Senatus Consultum from Larinum*, *Journal of Roman Studies* 73 (1983), str. 97–115. Optužbe Septimija Severa za licemerje navedene su u Cassius Dio, 76, 8.

Trke dvokolica tema su Fik Meijer, *Chariot Racing in the Roman Empire* (Johns Hopkins University Press, 2010). O arheologiji i ulozi cirkusa u carstvu, uključujući i Cirkus Maksimus, podrobno se raspravlja u John Humphrey, *Roman Circuses: Arenas for Chariot Racing* (University of California Press, 1986). Alan Cameron, *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium* (Oxford UP, 1976) jeste istorija trka i njihovih učesnika od Avgusta do Vizantijskog carstva. Erotsku stranu Cirkusa Mksimusa vrhunski dočarava John Henderson, *A Doo-Dah-Doo-Dah-Dey at the Races: Ovid Amores 3. 2 and the Personal Politics of the Circus Maximus*, *Classical Antiquity* 21 (2002), str 41–65.

O povezanosti palate i Cirkusa ukratko govori Wulf-Rheidt, *The Palace of the Roman Emperors on the Palatine in Rome* (gore,

Četvrto poglavlje), str. 13. Kalendar iz četvrtog veka je takozvana Hronografija iz 354, o kojoj se raspravlja u Michele Renee Salzman, *Structuring Time: Festivals, Holidays and the Calendar* u *The Cambridge Companion to Ancient Rome*, ur. Erdkamp, str. 478–96. Avgustov novi *pulvinar* spominje se u *What I Did*, str. 19, a o njemu govori Cooley, *Res Gestae Divi Augusti* (gore, Prvo poglavlje), str. 187–188. U Ovid, *Art of Dating (Ars Amatoria)*, str. 136–62, autor se šali o mogućnostima upoznavanja devojaka u Cirkusu. Plinijevo nezadovoljstvo zabeleženo je u Pliny, *Letters*, 9, 6, a Tertulijanovo u Tertullian, *On the Spectacles*, str. 16. Trajanova „jednakost" u Cirkusu pohvaljena je u Pliny, *Speech of Praise*, str. 51. Herodian, *History*, 4, 7 i 11 spominje da se Karakala trkao u inostranstvu, a Cassius Dio, 73, 17, da je Komod vozio dvokolice po mraku. Samoubistvo navijača Crvenih zabeleženo je u Pliny, *Natural History*, 7, str. 186, a njušenje balege u Galen, *On the Method of Medicine*, 7, 6 (prevedeno u Loeb Classical Library). Kao i Suetonius, *Caligula*, 55, i Cassius Dio 59, 14 izveštava o ugađanju Incitatu, a u 74,4 govori o Komodovom konju Pertinaksu i zloslutnosti tog imena. Isti autor, 69,6, opisuje kako je Hadrijan upotrebio glasonošu u Koloseumu. Josephus, *Jewish Antiquities*, 19, 24, shvata logiku carevog položaja pred narodnim zahtevima. Protesti protiv Didija Julijana i Kleandra opisane su u Cassius Dio 74, 12–13 i 73, 13 (autor otvoreno naglašava „bezbednost u brojnosti" u 79, 20).

Koristan uvod u raznovrsnost rimskih pozorišnih predstava nalazi se u Richard C. Beacham, *The Roman Theatre and its Audience* (Harvard UP, 1996). Pozorišna zdanja su tema knjige Frank Sear, *Roman Theatres: An Architectural Study* (Oxford UP, 2006). Dobacivanja o Mnesteru zabeležena su u Cassius Dio, 60, 28. Problemi s Neronom i pozornicom odlično su izloženi u Catharine Edwards, *eware of Imitations: Theatre and the Subversion of Imperial Identity* u *Reflections of Nero*, ur. Elsner and Masters (gore, Treće poglavlje), str. 83–97, i u Opper, *Nero* (gore, Treće poglavlje), str. 158–73, a analizirani su podrobno u Bartsch, *Actors in the Audience* (gore, Prvo poglavlje), str. 1–62. O srušenom

pozorištu izveštava Tacitus, *Annals*, 15, 33–34. Međusobno donekle različite zapise o Neronu kako „svira dok Rim gori" pružaju Suetonius, *Nero*, 38, Tacitus, *Annals*, 15, 39 i Cassius Dion, 62.18. Filostratova razmišljanja nalaze se u Philostratus, *Life of Apolonius*, 5, 7, O različitim opisima Neronovog sukoba s Montanom (Suetonius, *Nero*, 26, Tacitus, *Annals*, 13, 25, Cassius Dion, 61, 9) raspravlja se u Bartsch, *Actors in the Audience*, str. 16–20.

J. K Anderson, *Hunting in the Ancient World* (University of California Press, 1985) pruža opšti pregled lova u Rimu i Grčkoj, a skorije razmatranja nude Steven L. Tuck, *The Origins of Imperial Hunting Imagery: Domitian and the Re-definition of Virtus under the Principate, Greece and Rome 52* (2005), str. 221–45; Eleni Manolaraki, *Imperial and Rhetorical Hunting in Pliny's Panegyricus, Illinois Classical Studies* 37 (2012), str. 175–198; i Matthew B. Roller, *Dining and Hunting as Courtly Activities*, u *The Roman Emperor and his Court*, ur. Kelly i Hug (gore, Opšta literatura), tom I, str. 318–348, naročito 336–348. O hadrijanskim prizorima lova na Konstantinovom slavoluku raspravlja se u Mary Taliaferro Boatwright, *Hadrian and the City of Rome* (Princeton UP, 1987), str. 190–202 (tu se spominju i „lovački novčići iz Hadrijanutere) i u Opper, *Hadrian* (gore, Četvrto poglavlje), str 171–173. Šala o izgrebanim nogama može se naći u Varro, *Menippean Satires*, fragments 293–296 (francuski prevod u J. P. Cebe, *Varron Satires Menippees*, tom 8). Plinijev stil lova opisan je u Pliny, *Letters*, 1, 6; Frontonov u *Letters to Marcus*, 4, 5 (prevedeno u Richlin, Marcus Aurelius in Love (gore, Peto poglavlje), br. 38). Poređenje između Trajanovog i Domicijanovog lova nalazi se u Pliny, *Speech of Praise*, str. 81–82, a između lova dobrog i rđavog cara u Dio Chrysostom, *Discourse* 3, str. 133–138. Prevodi Hadrijanove pesme *Erosu* vrlo su varljivi. Birley, *Hadrian: The Restless Emperor* (gore, Opšta literatura), str. 184–185, sadrži delimičnu verziju; celokupni prevod (i raspravu) pruža Ewen Bowie, *Hadrian and Greek Poetry* u *Greek Romans and Roman Greeks: Studies in Cultural Interaction*, ur. Erik Nis Ostenfeld et al. (Aarhus UP, 2002), ste 172–197 (naročito. 180–181). Glavni tekst Pankratovih stihova

potiče iz Athenaeus, *Deipnosophistae* (Sophists at Dinner) 15, 21, združeno s više od trideset stihova na papirusu, POxy 8, 1085 (= *Loeb Classical Library, Select Papyri* 3, no. 128). O erotskim nagoveštajima raspravlja se u Vout, *Power and Eroticism* (gore, Peto poglavlje), str. 59–60. Hadrijanova pesma o Boristenu može se naći u *Loeb Classical Library, Minor Latin Poets*, tom II, Hadrian, br. 4.

Mesta koja treba posetiti: Koloseum je najveća turistička atrakcija Rima: izuzetno je upečatljiv spolja, ali teško je shvatiti kako je zaista izgledao iznutra. Ostaci Cirkusa Maksimusa mogu slobodno da se obiđu, kao i spoljašnjost Marcelovog pozorišta. Iskopani ostaci manjeg gradskog pozorišta, Balbovog teatra (*Crypta Balbi*) takođe su otvoreni za posetioce. Skulpture Hadrijana u lovu još su vidljive na Konstantinovom slavoluku, odmah uz Koloseum.

Osmo poglavlje

O raspevanoj statui govorim u svojoj knjizi *Civilisations* (Profile, 2018), str. 22–23. Strabo, *Geography*, 17, 1, skeptičan je u vezi sa zvukom. O poeziji se raspravlja u T. Corey Brennan, *The Poets Julia Balbilla and Damo at the Colossus of Memnon*, *Classical World* 91 (1998), str. 215–34, i u Patricia A. Rosenmeyer, *The Language of Ruins: Greek and Latin Inscriptions on the Memnon Colossus* (Oxford UP, 2018). Birley, *Hadrian: The Restless Emperor* (gore, Opšta literatura) na str. 246 donosi prevod pesme s Piramide (sada poznate samo po srednjovekovnoj rukopisnoj kopiji). O Balbilinom spomeniku Filopapu raspravlja se u Ian Worthington, *Athens after Empire: A History from Alexander the Great to the Emperor Hadrian* (Oxford UP, 2021), str. 299–302. Papirusu s detaljima priprema za Hadrijanovu posetu najzgodnije je pristupiti onlajn, a prevod je na https://papyri.info/ddbdp/sb;6;9617.

Dobri uvodi u Hadrijanova puitovanja su Elizabeth Speller, *Following Hadrian: A Second-Century Journey Through the Roman Empire* (Review, 2003) i, nešto kraći, Danziger and Purcell,

Hadrian's Empire (gore, Opšta literatura), str. 129–138. Vitalisov epitaf preveden je u Brian Campbell, *The Roman Army, 31 bc – ad 337: A Sourcebook* (Routledge, 1994), no. 196, i u Purcell and Danziger, str. 163. Dokazi o Hadrijanovoj pažnji prema grobovima prikupljeni su i raspravljeni u Mary T. Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (Princeton UP, 2000), str. 140–2; poštovanje koje je Septimije Sever ukazao Pompejevom grobu spominje se u by Cassius Dio 76, 13. Boatwright, 144–157, takođe pruža koristan pregled Hadrijanovog odnosa s Atinom, arhologiju njegovih „poboljšanja" i razbacane pisane dokaze o njima, a nešto slično daje i Worthington, *Athens after Empire*, str. 302–331 (s jasnom raspravom o značaju Hadrijanove kapije). Philostratus, *Lives of the Sophists*, 1, 25, beleži da je učeni govornik na otvaranju Zevsovog hrama bio Polemon iz Smirne, današnjeg Izmira u Turskoj; zadivljeni pisac bio je Pausanias, *Description of Greece*, 1, 18. O sistemu datiranja raspravlja se u Julia L. Shear, *Hadrian, the Panathenaia, and the Athenian Calendar*, *Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik* 180 (2012), 159–172. Ulogu lokalne elite u Atini ukratko razmatra Dylan K. Rogers, *Roman Athens*, u *The Cambridge Companion to Ancient Athens*, ur. Jenifer Neils and Rogers (Cambridge UP, 2021), str. 421–436 (naročito str. 430–432). O Hadrijanovom portretu unutar Panteona govori se u Pausanias, *Description of Greece*, 1, 24.

Standardno delo o carskim putovanjima uopšte jeste Helmut Halfmann, *Itinera principum; Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Romischen Reich* (Frank Steiner, 1986), ali isti autor objavio je i kratak članak na engleskom, Imperial Journeys, u *The Roman Emperor and his Court*, ur. Kelly and Hug (gore, Opšta literatura), tom I, str 267–287. Suetonius, *Tiberius*, 10, iznosi razne razloge za Tiberijev odlazak na Rodos. Glavni pisani izvori o Neronovoj poseti Grčkoj su: Suetonius, *Nero*, 19 i 22–24, Cassius Dio, 62, 8–18, s dobrom modernom raspravom u Susan Alcock, *Nero at Play? The Emperor's Grecian Odyssey*, u *Reflections of Nero*, ur. Elsner and Masters (gore, Treće poglavlje), str. 98–111, i Shushma Malik, *An Emperor's War on Greece: Cassius Dio's*

Nero, u *Emperors and Political Culture in Cassius Dio's Roman History*, ur. Davenport and Mallan (gore, Opšta literatura), str. 158–176. Neprijateljski nastrojeni esej je *Nero* (ili *Kopanje prevlake*)koji se pripisuje Lucijanu, satiričaru iz drugog veka nove ere, mada ga on gotovo sigurno nije napisao. Esej je oštroumno analiziran u Tim Whitmarsh, *Greek and Roman in Dialogue: the Pseudo- Lucianic Nero*, *Journal of Hellenic Studies* 119 (1999), str. 142–60. Ostaci Neronovih radova na kanalu opisani su u David Pettegrew, *The Isthmus of Corinth: Crossroads of the Mediterranean World* (University of Michigan Press, 2016), str. 166–205. Tekst govora kojim je Grčkoj darovana sloboda i odgovor na njega prevedeni su u Sherk, *The Roman Empire from Augustus to Hadrian* (gore, Četvrto poglavlje), no. 71, a na engleskom uz izvorni grčki tekst mogu se naći na https://www.judaism-and-rome.org/nero-and-freedom-greece. Plutarch, *Flamininus*, 10, beleži raniju proklamaciju slobode Grčke. O Germanikovoj poseti Egiptu raspravlja se u Tacitus, *Annals*, 2, 59–61, a nedavna analiza rasprave je Benjamin Kelly, *Tacitus, Germanicus and the Kings of Egypt*, *Classical Quarterly* 60 (2010), str. 221–37. Cassius Dio, 54, 7, spominje statuu koja pljuje krv, a esej pripisan Plutarhu iz Plutarch, *Sayings of Romans, Caesar Augustus*, 13, beleži njegov gnev prema Atini. Cassius Dio 51, 16, beleži da je Avgust slomio nos Aleksandara Velikog.

Sitni plemić iz vremena Elizabete Prve bio je ser Henri Li, koji se u pismu Robertu Sesilu, prvom ministru, od 13. juna 1600. protivio kraljičinoj poseti iako joj je (a možda upravo zbog toga) već pre toga jednom bio domaćin. O ovim ugošćavanjima (i odbijanjima) raspravlja se u Sue Simpson, *Sir Henry Lee (1533–1611): Elizabethan Courtier* (Ashgate, 2014). Karakaline zahteve kritikuje Cassius Dio, 78, 9. O dokazima za predstojeću posetu Aleksandra Severa raspravlja se u J. David Thomas and W. Clarysse, *A Projected Visit of Severus Alexander to Egypt*, *Ancient Society* 8 (1977), str. 195–207, i u Peter Van Minnen and Joshua D. Sosin, *Imperial Pork: Preparations for a Visit of Severus Alexander and Iulia Mamaea to Egypt*, *Ancient Society* 27 (1996), str. 171–81.

Koristan uvod u papiruse iz Panopolisa može se naći u Roger Rees, *Diocletian and the Tetrarchy* (Edinburgh UP, 2004), str. 33–36, s nekim prikladnim prevodima, br. 21. Izvorni dokumenti objavljeni su u T. C. Skeat, *Papyri from Panopolis in the Chester Beatty Library Dublin* (Chester Beatty Monographs 1, 1964); zapisi vezani za carsku posetu nalaze se u prvom svitku papirusa.

Vojna uloga cara podrobno je razmotrena u J. B. Campbell, *The Emperor and the Roman Army, 31 bc to ad 235* (Oxford UP, 1984). „Rat koji proždire ljude" je fraza upotrebljena u Dvanaestoj knjizi Sibilskih proročanstava; o ovom slabo poznatom žanru drevne književnosti, a posebno o ovom odeljku, raspravlja se u David Potter, *Prophets and Emperors: Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius* (Harvard UP, 1994), str. 71–97, 99–110, 137–145 (nročito str. 140–141). Stari i ne sasvim pouzdani prevod Sibilskih proročanstava dostupan je na internetu, https://www.sacred-texts.com/cla/sib/ index.htm. Pozadine pojedinačnih vojnih pohoda mogu se naći u opštim istorijama navedenim gore, Opšta literatura. Osim vojevanja (ili ne) pojedinačnih careva spomenutih u ovim drevnim biografijama, navodim i sledeće. U Tacitus, *Annals*, 1, 11 zabeležen je Avgustov savet Tiberiju. O nestalnosti granica raspravlja se u David Cherry, *Frontier Zones*, u *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, ur. Scheidel et al. (gore, Šesto poglavlje), str. 720–40. Sporovi o svrsi Hadrijanovog zida sažeti su ukratko u Richard Hingley, *Hadrian's Wall: A Life* (Oxford UP, 2012), str. 298–9. Jupiterovo proročanstvo o „carstvu bez granica" nalazi se u Virgil, *Aeneid*, 1, 279. Jasan prikaz Velikog antoninskog žrtvenika u Efesu Roland R. R. Smith, *The Greek East Under Rome*, u *A Companion to Roman Art*, ur. Barbara E. Borg (Blackwell, 2015), str. 471–495 (naročito str. 476–477). Fraza „Velika strategija" pozajmljena je iz nekada uticajnog dela Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century ce to the Third* (revised ed., Johns Hopkins UP, 2016, prvobitno objavljena 1979). Uloga Britanije u rimskoj mašti (i politici) dobro je analizirana u David Braund, *Ruling Roman Britain: Kings,*

Queens, Governors and Emperors from Julius Caesar to Agricola (Routledge, 1996). Cassius Dio, 60, 19–22 donosi opis iskrcavanja, uključujući i oklevanje vojnika, vatreni govor, poziv Klaudiju i dolazak slonova. Tacitova cinična primedba o „romanizaciji" Britanje potiče iz Tacitus, *Agricola*, 21. Ammianus Marcellinus, *Roman History* 16, 10, opisuje uticaj Trajanovog foruma na cara Konstancija Drugog tokom njegove prve posete Rimu 357. godine nove ere. Trajanov parćanski pohod razmotren je u Bennett, *Trajan Optimus Princeps* (gore, Drugo poglavlje), str. 183–204. Cassius Dio 68, 17–33 pokriva pohod od početka do kraja, kao i razloge za njega – i glavni je izvor za sve pojedinosti.

Pliny, *Speech of Praise*, 15, čestita Trajanu uz naziv *commilitio*; metafora o pastiru je iz Dio Chrysostom, *Discourse*, 1, 28. Virgilijeva slika Oktavijana/Avgusta u bici kod Akcijuma potiče iz Virgil, *Aeneid*, 8, str. 678–681; stvarnost je objašnjena u Strauss, *The War that Made the Roman Empire* (gore, Prvo poglavlje), str. 183–186. Priče o Trajanu koji cepa sa sebe odeću za zavoje i o Septimiju Severu i vodi nalaze se u Cassius Dio, 68, 8, a priča o Karakalinim vojničkim vrlinama u Herodian, *History*, 4, 7. Celokupni tekst i prevod Hadrijanovog govora vojnicima u Lambezi može se naći u Michael P. Speidel, *Emperor Hadrian's speeches to the African Army – a new Text* (Romisch-Germanischen Zentralmuseum, 2006). Pojedinosti o istoriji i obredu trijumfa, uključujući i lažne verzije, temeljno su razmotrene u mojoj knjizi *The Roman Triumph* (gore, Prvo poglavlje). Neronov obred opisan je u Cassius Dio, 62, 20, kao i u odgovarajućim odeljcima Suetonius, *Nero*, 25. U Persius, *Satires*, 6, 43–47, ovaj rimski satiričar šali se o tome kako je Kaligulina žena poručivala kostime za navodne zarobljenike. Domicijanov lažni trijumf kritikuje se u Pliny, *Speech of Praise*, str, 16, Tacitus, *Agricola*, str. 39 i Cassius Dio, 67, 7 (pozajmljivanje iz skladišta). Trajanov posmrtni obred spominje se u *Imperial History, Hadrian*, 6.

Mesta koja treba posetiti: Nekoliko Hadrijanovih spomenika u Atini još se može videti. Ostaci Hadrijanove biblioteke, blizu današnjeg Trga Monastiraki, otvoreni su svakog dana – mada je

potrebno malo mašte da se prizove njen nekadašnji sjaj. No, nemoguće je ne videti ogromne stubove hrama Zevsa Olimpijskog istočno od Akropolja, čak i ako ne želite da platite za obilazak izbliza; Hadrijanova kapija (ili slavoluk) stoje odmah iza ugla obližnje ulice.

Deveto poglavlje

Oba „careva sna" potiču iz Artemidorius, The *Interpretation of Dreams*, 4, 31; proročanstvo smrti je u 2, 30. Peter Thonemann, *An Ancient Dream Manual: Artemidorus' The Interpretation of Dreams* (Oxford UP, 2020), 198204, raspravlja o ulozi cara u ovom priručniku (s dobrim modernim prevodom Martina Hamonda u ediciji Oxford World's Classics series). Jennifer Trimble, *Corpore enormi: the Rhetoric of Physical Appearance in Suetonius and Imperial Portrait Statuary*, u *Art and Rhetoric in Roman Culture*, ur. Jas Elsner i Michel Meyer (Cambridge UP, 2014), str. 115–154, prefinjena je rasprava o razlikama između skulpture i Svetonijevih opisa. Duga istorija modernog prisvajanja slike rimskog cara glavna je tema moje knjige *Twelve Caesars: Images od Power from the Ancient World to the Modern* (Princeton UP, 2021), u kojoj se takođe podrobno raspravlja o pitanjima identifikacije drevnih „portretnih" statua ovde ukratko spomenutih (naročito o različitim drevnim prikazima za koje se smatralo da predstavljaju Julija Cezara).

Brojne statue Julija Cezara spominju se u Cassius Dio, 44, 4; postolja su razmotrena u Antony E. Raubitschek, *Epigraphical Notes on Julius Caesar, Journal of Roman Studies* 44 (1954), str. 65–75, i u Jakob Munk Højte, *Roman Imperial Statue Bases: From Augustus to Commodus* (Aarhus UP, 2005), str. 97. Pouzdan katalog Avgustovih portreta je Dietrich Boschung, *Die Bildnesse des Augustus* (Gebr. Mann, 1993). Jane Fejfer, *Roman Portraits in Context* (Walter de Gruyter, 2008), str. 373–429, nudi pregled ideologije, nastanka, izmena i izlaganja carskih portreta, kao i

Caroline Vout, *Exposed: The Greek and Roman Body* (Profile, 2022), str. 235–268, i Susan Wood, *Portraiture*, u *The Oxford Handbook of Roman Sculpture*, ur. Elise A. Friedland et al, (Oxford UP, 2015), str. 260–275. Clifford Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire* (University of California Press, 2000), str. 206–245, bavi se društvenim i političkim značajem carskih slika. O ulozi modela i njihovoj identifikaciji prema pojedinostima frizure raspravlja se u R. R. R. Smith, *Typology and Diversity in the Portraits of Augustus*, *Journal of Roman Archaeology* 9 (1996), str. 30–47 (odgovor na Bošungov katalog), u Caroline Vout, *Antinous, Archaeology and History*, *Journal of Roman Studies* 95 (2005), str, 80–96 (pokreće neka sumnjičava pitanja) i u Klaus Fittschen, *The Portraits of Roman Emperors and their Families*, u *The Emperor and Rome*, ur. Ewald i Norena (gore, Prvo poglavlje), str. 221–246 (učen, ali pomalo mrgodan odgovor autorki prethodne knjige). Hadrijana je na trapezuntsku skulpturu upozorio Arrian, *Periplus* (ili Oplovljavanje), 2 (prevod Aidan Liddle, Bristol Classical Press, 2003). John Pollini, *The Portraiture of Gaius and Lucius Caesar* (Fordham UP, 1987), str. 100–101, govori u međusobno suprotstavljenim identifikacijama dveju spornih statua. Različita objašnjena Hadrijanov brade izneta su u Paul Zanker, *The Mask of Socrates* (University of California Press, 1996), str. 217–33, Caroline Vout, *What's in a Beard? Rethinking Hadrian's Hellenism*, *Rethinking Revolutions Through Ancient Greece*, ur. Simon Goldhill i Robin Osbourne (Cambridge UP, 2006), str. 96–123, i Opper, *Hadrian* (gore, Četvrto poglavlje), str. 69–72 (u središtu rasprave je čuvena statua bradatog Hadrijana koja je, kako se ispostavilo, pogrešno restaurirana).

Livijini portreti pobrojani su u Elizabeth Bartman, Portraits of Livia: *Imaging the Imperial Woman in Augustan Rome* (Cambridge UP, 1999). Ulogu perika u izradi ženskih statua ispituje Helen I. Ackers, *The Representation of Wigs in Roman Female Portraiture of the Late 2nd to 3rd Century ad*, BABESCH 94 (2019), str. 211–34. R. R. R. Smith, *Roman Portraits: Honours, Empresses, and Late*

Emperors, *Journal of Roman Studies* 75 (1985), str. 209–221, iznosi nekoliko primera portreta žena iz carskih porodica izrađenih po ugledu na careve (str. 214–215). O čitavoj grupi dinastičkih statua iz Veleje raspravlja se u C. Brian Rose, *Dynastic Commemoration and Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period* (Cambridge UP, 1997), str. 121–126 (s planom u Kelly and Hug, gore, Opšta literatura, tom II, no. 5. 7); o Mesalininoj statui govori Susan E. Wood, *Messalina, Wife of Claudius: Propaganda Successes and Failures of his Reign*, *Journal of Roman Archaeology* 5 (1992), str. 219–234 (naročito. 219–230), a rasprava o grčkom prototipu nalazi se u Amy C. Smith, *Polis and Personification in Classical Athenian Art* (Brill, 2011), str. 110–112. Skulptura i istorija zdanja u Afrodizijasu podrobno su izložene u R. R. R. Smith, *The Marble Reliefs from the Julio-Claudian Sebasteion* (Aphrodisias VI) (Philipp von Zabern, 2013) – reljefna ploča s Neronom i Agripinom je br. A1. O carskim reljefima ukratko se govori i u Smith, *The Imperial Reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias*, *Journal of Roman Studies* 77 (1987), str. 88–138. Izraz „pohod sujete" je iz Smith, *The Marble Reliefs*, str. 142. R. R. R. Smith (ponovo) raspravlja o kameji koja prikazuje Agripinu i Nerona u *Maiestas Serena* (gore, Četvrto poglavlje), br. 39. Ja sam dalje istraživala ciljano zamagljivanje razlike između carice i božanstva u Twelve Caesars, str. 247–249. O zlatnoj tabli iz Kolčestera (sada u Britanskom muzeju) ukratko se govori u Catherine Johns, *The Jewellery of Roman Britain: Celtic and Classical Traditions* (UCL Press, 1996), str. 191. Livijine žetone za kockanje objašnjava Anthony A. Barrett, *Livia: First Lady of Imperial Rome* (Yale UP, 2002), str. 263–4. Dahmen, *Untersuchungen* (Gore, Predgovor) razmatra mnoge carske tričarije. Ulogu i predstavljanje careva u egipatskim hramovima razmatra Martina Minas-Nerpel, *Egyptian*, u *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, ur. Christina Riggs (Oxford UP, 2012), str. 362–382. Pogrešna identifikacija statue Marka Aurelija jedna je tema članka Peter Stewart, *The Equestrian Statue of Marcus Aurelius*, u *A Companion to Marcus Aurelius*, ur. Van Ackeren (gore, Peto poglavlje), str. 264–277.

Slike (ili oslikane statue) spominju se u Fronto, Letter to Marcus, 4, 12 (uključeno u Davenport and Manley, *Fronto*, gore, Četvrto poglavlje, br. 24). Pliny, *Natural History*, 35, 51 govori o Neronovoj slici; Herodian, *History*, 5, 5, objašnjava Elagabalovu sliku. O sačuvanoj slici porodice Septimija Severa (uključujući i ne naročito pouzdane dokaze na papirusu) raspravlja se u Thomas F. Mathews, with Norman E. Muller, *The Dawn of Christian Art* (J. Paul Getty Museum, 2016), str. 74–83, s delimičnim i tačnim prevodom papirusa u Jane Rowlandson, *Women and Society in Greek and Roman Egypt: A Sourcebook* (Cambridge UP, 1998), no. 44. „Relativno primitivna" je ocena iz Jas Elsner, *The Art of the Roman Empire* (2nd ed., Oxford UP, 2018), str. 51; „remek-delo izuzetnog kvaliteta" potiče iz Mathews, str. 74. O divovskoj statui Nerona raspravlja se u Barrett, *Rome is Burning* (gore, Četvrto poglavlje), str. 199–201, i u Fred C. Albertson, *Zenodorus's* Colossus of Nero, *Memoirs of the American Academy in Rome* 46 (2001), str. 95–118. Plinijevo divljenje prema kolosu izloženo je u Pliny, *Natural History*, 34, str. 45–47. Cassius Dio, 65, 15, govori o crtama lica Tita (mada nagoveštava da je statua zapravo načinjena još pod Vespazijanom); *Imperial History, Hadrian*, 19, spominje da je premeštena, a Herodian, *History*, 1, 15, Cassius Dio 73, 22 i *Imperial History, Commodus*, 17, govore o prilagođenjima koja je izveo Komod. Divovska statua Domicijana tema je Statius, *Silvae*, 1, 1, o kojoj raspravljaju Newlands, *Statius' Silvae* (gore, Treće poglavlje), str. 51–73, i Daira Nocera, *Legacy Revisited: Augustus and Domitian in the Imperial Fora and the Roman Forum*, u *Domitian's Rome and the Augustan Legacy*, ur. Raymond Marks i Marcello Mogetta (University of Michigan Press, 2021), str. 57–75 (naročito str. 65–74).

Avgust spominje srebrne statue u *What I Did*, 24; odbijanje Marka Aurelija i Lucija Vera zabeleženo je na natpisu (*Die Inschriften von Ephesos* I, no. 25) o kom se temeljno raspravlja, ali bez celovitog prevoda, na: https://www.judaism-and-rome.org/re-casting-imperial-images-ephesus-under-marcus-aurelius. Ključno pitanje u vezi s divovskim statuama jeste da li su podignite

za carevog života. Svakako je bilo tako, na primer, u slučaju velike Avgustove statue u dvokolicama na Avgustovom forumu, ali druge su, uključujući i neke sačuvane fragmente, postavljene tek posle njegove smrti. Martial, *Epigrams*, 8, 44, možda spominje da je kolos podignut tokom Avgustove vladavine. Zamršena istorija divovske Tiberijeve statue, za koju znamo po drevnoj kopiji postolja, izložena je u Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty*, 311. Rutledge, *Ancient Rome as a Museum* (gore, Četvrto poglavlje), str. 215–220, razmatra čudovišnost divovskog. O „poništavanju" slika raspravlja se u Peter Stewart, *Status in Roman Society: Representation and Response* (Oxford UP, 2003), str. 267–290. Mit o izmetu srušen je u Mathews and Muller, *The Dawn of Christian Art*, 80. Glava iz grada Meroe temeljno je istražena u Thorsten Opper, *The Meroe Head* (British Museum Press, 2014). Rasprave o hadrijanovskim reljefima na Konstantinovom slavoluku navedene su gore, Sedmo poglavlje. Statius, *Silvae*, 1, 1, str. 84–87 šali se o glavi Julija Cezara. Prepravke carskih statua su važna tema u *From Caligula to Constantine: Tyranny and Transformation in Roman Portraiture*, ur. Eric R. Warner (Michael C. Carlos Museum, Emory University, 2000), naročito str. 9–14, s mnogim pojedinačnim primerima objašnjenim u katalogu.

Priča o podizanju Otona na pijedestal ispričana je u Tacitus, *Histories*, 1, 36, a ona o stradanju Kalidroma u Pliny, *Letters*, 10, 74. O navodnoj moći carskih statua raspravlja se u S. R. F. Price, *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge UP, 1984), str. 191–205, a s pažnjom posvećenom i slikama na novčićima u Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty*, str. 206–239 (pojedinačne reference mogu se naći u odgovarajućim drevnim biografijama). Zbirka carskih portreta iz Akve Traverse razmotrena je u Fejfer, *Roman Portraits*, str. 422–425, a puna rasprava nalazi se u Valentina Mastrodonato, *Una residenza imperiale nel suburbio di Roma: La villa di Lucio Vero in localita Acquatraversa*, *Archeologia Classica* 51 (1999–2000), str. 157–235.

Mesta koja treba posetiti: Gotovo svi veći muzeji imaju makar poneku carsku bistu. Jedna od najboljih zbirki carskih portreta

u Rimu nalazi se u Kapitolskim muzejima; to je parada careva i njihovih supruga od Julija Cezara nadalje, a postavljena je još polovinom osamnaestog veka. Čuvene statue Komoda kao Herkula i Marka Aurelija na konju takođe su izložene u ovom muzeju. Avgustova bista iz Livijine vile u Prima Porti sada se čuva u Vatikanskim muzejima. Statue iz Veleje nalaze se u Arheološkom muzeju Parme u severnoj Italiji. Skulpture iz Afrodizijasa čuvaju se u muzeju na samom nalazištu u jugozapadnoj Turskoj. Reljefi iz hrama u Denduru koji prikazuju Avgusta sada su u muzeju „Metropoliten" u Njujorku.

Deseto poglavlje

Christopher L. Whitton, *Seneca, Apocolocyntosis*, u *A Companion to the Neronian Age*, ur. Emma Buckley i Martin Dinter (Blackwell, 2013), str. 151–169, odličan je uvod u sam skeč. Okolnosti smrti i poslednje reči obično se mogu naći u odgovarajućim drevnim biografijama (u kojima su često vrlo važna tema). Neuspela abdikacija je Vitelijeva (Tacitus, *Histories*, 3, 68–70; Suetonius, *Vitelius*, 15). Samoubistvo Julije Domne pošto je dobila Karakalin pepeo jedna je verzija njene priče koju donosi Herodian, *History*, 4, 13 (o drugim verzijama raspravlja se u Barbara Levick, *Julia Domna: Syrian Empress* (Routledge, 2007), str. 105–106). Glavni dokaz za republikanske pogrebe je Polybius, *Histories*, 6, 53–54 (prevedeno u Beard et al, *Religions of Rome*, tom II (gore, Četvrto poglavlje), no. 9. 3, s prevodom Cassius Dioo, 75, 4–5, o Pertinaksovoj sahrani); o pogrebnim obredima raspravlja se u Harriet I. Flower, *Spectacle and Political Culture in the Roman Republic*, u *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, ur. Flower (Cambridge UP, 2004), str. 331–337. Avgustova sahrana opisana je u Cassius Dio 56, 34–43, kao i u Suetonius, *Augustus*, 100. Herodian, *History*, 4, 2, podrobno govori o sahrani Septimija Severa. Eve D'Ambra, *The Imperial Funerary Pyre as a Work of Ephemeral Architecture*, i Javier Arce, *Roman Imperial Funerals in*

effigie, raspravljaju o različitim aspektima sahrana u *The Emperor and Rome*, ur. Ewald i Norena (gore, Prvo poglavlje), str. 289–308 i 309–323. Carske grobnice glavna su tema Davies, *Death and the Emperor* (gore, Drugo poglavlje). Boatwright, *Hadrian and the City of Rome* (gore, Sedmo poglavlje), str. 161–181, i Opper, *Hadrian* (gore, Četvrto poglavlje), str. 208–216, usredsređeni su na Hadrijanov mauzolej. Tekstovi carskih epitafa mogu se naći u *Corpus Inscriptionum Latinarum* (gore, Opšta literatura) VI, 886 (i 40372) (Agripina), 887 (Tiberije), 992 (Komod) – ova dva poslednja znamo samo po srednjovekovnim rukopisnim kopijama; prevod Agripininog epitafa nalazi se u Emily A. Hemelrijk, *Women and Society in the Roman World: A Sourcebook of Inscriptions from the Roman West* (Cambridge UP, 2020), str. 304.

Proglašavanje careva za božanstva i carski kult uopšte važna su tema modernih studija Rimskog carstva. Beard et al, *Religions of Rome*, tom I, str. 206–210 i 348–363, nudi opšti uvod u temu. Simon Price, *From Noble Funerals to Divine Cult: the Consecration of Roman Emperors*, u *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies*, ur. David Cannadine and Price (Cambridge UP, 1987), str. 56–105, inovativna je analiza carskih pogreba i obreda apoteoze, baš kao i analiza klanjanja caru u istočnom carstvu Price, *Rituals and Power* (gore, Deveto poglavlje), koja razmatra i prethodne primere pod ranijim vladarima u regionu. Ittai Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion* (Oxford UP, 2004) usredsređena je na Rim i Italiju. Tacit odbacuje ulizištvo proglašavanja bebe Klaudije za boginju u Tacitus, *Annals*, 15, 23. Očevici uspona novog boga na nebo spominju se u Cassius Dion, 56, 46 i 59, 11 (u slučaju Druzile); oba odeljka spominju nagradu u gotovom novcu. Kalendari prinošenja žrtvi carevima i njihovim porodicama (ili u njihovo ime) prevedeni su u Beard et al, *Religions of Rome*, tom II, br. 3. 3b i c, 3. 4 i 3. 5 (kalendar iz Dura Europos). Mig lokalnog namesnika zabeležen je na natpisu prevedenom u Sherk, *Rome and the Greek East* (gore, Predgovor), br. 101, i onlajn, s opširnom raspravom, na and online, with full discussion, at https://www.judaism-and-rome.org/

augustus%E2%80%99s-birthday-and- calendar-reform-asia. Tvrdnja o uticaju kulta cara na izbijanje Budikinuog ustanka iznesena je u Tacitus, *Annals*, 14, 31 (mada Duncan Fishwick, *The Temple of Divus Claudius at Camulodunum*, u *Britannia* 26 (1995), str. 11–27, istražuje neke nesigurnosti u vezi s tim stavom).

Korisni pregledi karaktera tradicionalnog rimskog paganizma uključuju: Beard et al, *Religions of Rome*, tom I i II; John Scheid, *The Gods, The State and The Individual: Reflections on Civic Religion in Rome* (University of Pennsylvania Press, 2015); i Jorg Rupke, *Pantheon: A New History of Roman Religion* (Princeton UP, 2018). Brižljivo sam se pozabavila svештenicima u članku *Priesthood in the Roman Republic*, u *Pagan Priests: Religion and Power in the Ancient World* (Duckworth, 1990), str. 17–48. O nekim zamršenim zagonetkama podrobno se raspravlja u S. R. F. Price, *Rituals and Power* (gore, Deveto poglavlje), str. 207–233, i *Between Man and God: Sacrifice in the Roman Imperial Cult, Journal of Roman Studies* 70 (1980), str. 28–43 (o preciznim konvencijama prinošenja žrtvi); u Price, *Gods and Emperors: the Greek Language of the Roman Imperial Cult, Journal of Hellenic Studies* 104 (1984), str. 79–95 (o terminologiji); u D. S. Levene, *Defining the Divine in Rome, Transactions of the American Philological Association* 142 (2012), str. 41–81 (o granici između bogova i ljudi) i u David Wardle, *Deus or Divus: The Genesis of Roman Terminology for Deified Emperors* u *Philosophy and Power in Graeco-Roman World*, ur. Gillian Clark i Tessa Rajak (Oxford UP, 2002), str. 181–92 (jedan pokušaj da se razlika utvrdi). Ja sam istraživala nezgrapne vizuelne prikaze apoteoze u Mary Beard, John Henderson, *The Emperor's New Body: Ascension from Rome*, u *Parchments of Gender: Deciphering the Bodies of Antiquity*, ur. (Oxford UP, 1998), str 191–220.

Fik Meijer, *Emperors Don't Die in Bed* (Routledge, 2004) vrlo je popularna knjiga s opisima smrti svih careva od Julija Cezara do petog veka nove ere. Parodija Klaudijevih poslednjih reči nalazi se u Seneca, *Apocolocyntosis* 4. Cassius Dio 77, 15 i 17 izveštava o poslednjim rečima Septimija Severa, a na 78, 2 o poslednjim Getinim rečima. Cassius Dio 56, 30 po svemu sudeći tumači Avgustove

poslednje reči kao ismevanje čovečanstva. D. Wardle, *A Perfect Send-Off: Suetonius and the Dying Art ofAugustus (Suet. Aug. 99)*, *Mnemosyne* 60 (2007), str. 443–63, smatra Avgustovu smrt savršenom predstavom.

Mesta koja treba posetiti: Iako je Avgustov mauzolej u Rimu trenutno zatvoren za javnost, Hadrijanov mauzolej (tvrđava Sant Anđelo) redovno je otvoren za posete.

Epilog

Smrt Aleksandra Severa prepričana je u Herodian, *History* 6, 8–9 i u *Imperial History, Alexander Severus*, 59–62 (obilazak Britanije kao mesta njegovog ubistva). Kenneth Painter and David Whitehouse, *The Discovery of the Vase*, *Journal of Glass Studies* 32 (1990), str. 85–102, raspravlja o mogućem grobu u Rimu. Događaji iz razdovlja posle smrti Aleksandra Severa izloženi su u nekim pripovednim istorijama navedenim gore, Opšta literatura. O „krizi" iz trećeg veka nove ere (i o tome je li uopšte bilo krize) raspravlja se već decenijama. *Crises and the Roman Empire*, ur. Olivier Hekster et al. (Brill, 2007), dobro prikazuje različite pristupe i odgovore. Kratak uvod u nastanak Šapurovog reljefa može se naći u Touraj Daryaae, *The Sasanian Empire (224–651 ce)*, u *The Oxford Handbook of Iranian History*, ur. Daryaae (Oxford UP, 2012), str. 187–207 (naročito str. 189–90). Christopher Kelly, *Pliny and Pacatus: Past and Present in Imperial Panegyric*, u *Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century ad*, ur. Johannes Wienand (Oxford UP, 2015), str. 215–238, tvrdi da raskid sa carskim načelom „jedan od nas" nije bio tako oštar kao što se često predstavlja. Podatke o broju hrišćana zasnovala sam na Keith Hopkins, *Christian Number and its Implications*, u *Sociological Studies in Roman History*, ur. Kelly (gore, Peto poglavlje), str. 432–480, s korisnim pogovorom Kate Cooper, 481–487 (odatle sam pozajmila i frazu: „Nemoj previše da se uzbuđuješ"). Neronovi postupci prema hrišćanima opisani su u

Tacitus, *Annals*, 15, 44. *Roman Games*, ur. Futrell (gore, Sedmo poglavlje), str 160–188, uključuje prevod nekih važnih svedočanstava o mučeništvu i rimskih odgovora na hrišćane (događaji u Lionu, str. 176–179). Kratkoveki vladar bio je Decije (246–251. godine nove ere). Tačne pojedinosti njegovih zahteva nisu sasvim jasne, ali sačuvano je nešto potvrda da su neki pojedinci prinosili žrtve (prevodi se mogu naći u Beard et al, *Religions of Rome*, tom II (gore, Četvrto poglavlje, br 6. 8c). radikalna kulturna i politička revolucija koja je došla s hrišćanstvom oštro je sažeta u Kelly, *The Roman Empire* (gore, Opšta literatura), str. 78–94.

Mesta koja treba posetiti: Mesto za koje se veruje da je mauzolej Aleksandra Severa i njegove majke – sada poznato kao Monte del Grano („Brdo žita", zbog oblika) – nije daleko od Vile Kvintilija, između centra Rima i aerodroma Ćampino; otvoreno je za posete, ali je najčešće neophodna rezervacija unapred. Portlandska vaza, zadivljujući komad drevnog stakla, čak i ako u njoj nije počivao pepeo Aleksandra Severa, važna je atrakcija Rimskih galerija Britanskog muzeja u Londonu.

SPISAK ILUSTRACIJA I SLIKA

ILUSTRACIJE U BOJI

1. L. Alma-Tadema, *Elagabalove ruže* (1888). Photo: © Whitford Fine Art, London, UK/Bridgeman Images.
2. Manuel Domingez Sanchez, *Senekina smrt* (1871). Photo: © Fine Art Images/Bridgeman Images.
3. Tondo: Porodica Septimija Severa, oko 200. n. e. ce, Staadliche Museum, Berlin. Photo: © Bridgeman Images.
4. Naslikana bašta u Livijinoj vili, 20–30. p. n. e, Palazzo Massimo alle Terme, National Museum of Rome. Photo: © Carlo Bollo/Alamy Stock Photo.
5. Kameja s Livijom koja drži Avgustovu bistu (14–37. n. e, tirkiz). Photo: © 2023 Museum of Fine Arts, Boston. All rights reserved./ Henry Lillie Pierce Fund/Bridgeman Images.
6. Italijanski turisti obilaze brodove u Nemiju, 1932. Photo: © agefotostock/Alamy Stock Photo.
7. Kopija zidne slike *Tezej i Arijadna* iz Kuće drevnog lova. Photo: © Florilegius/Bridgeman Images.
8. Soba s vencima od zimzelena, Avgustova kuća (freska). Photo: © DeAgostini Picture Library/Scala, Florence.
9. Rekonstrukcija carske dvorane za prijeme, Palatin, Rim. Photo: © Balage Balogh/archaeologyillustrated.com.
10. Mozaik s grlicama na pojilištu iz Hadrijanove vile u Tivoliju, Italija. Photo: © DEA/G. DAGLI ORTI/De Agostini via Getty Images.

11. Prizor gozbe iz Kuće čednih ljubavnika, Pompeji. Photo: © Alessandra Benedetti/Corbis via Getty Images.
12. Peder Severin Krøyer, *Mesalina*. Photo: © Painters / Alamy Stock Photo.
13. Bronzana glava s velike Avgustove statue, poznata kao „Glava iz Meroe." Photo: © The Trustees of the British Museum.
14. Novčići iskovani u slavu Trajanove pobede nad Parćanima i osvajanja Ktesifona. Photo: © The Trustees of the British Museum.
15. i 16. (Levo) Avgust iz Prima Porte, Vatican Museum, Rome. (Desno) Obojeni odlivak originala, Ashmolean Museum. Photo: © Azoor Photo/Alamy Stock Photo and © Ashmolean Museum/Heritage Images/Getty Images.
17. Velika kameja Francuske, Pariz. Photo: © Pictures from History/Marie-Lan Nguyen/Bridgeman Images.
18. Tavanica *Domus Transitoriae*, Rome. Photo: Alessandro Serrano/Photoshot/agefotostock.
19. Dizajn tavanice u antiknom stilu zasnovan na Domus Transitoria, pripisuje se Agostinu Brunijasu. Photo: © Christie's Images/Bridgeman Images.
20. Zidni ukras, Lamijanski park, Capitoline Museum, Palazzo dei Conservatori, Rome. Photo: Roma, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali.
21. Avgust kao faraon, iz hrama Izide u Denduru, sada ponovo sastavljen, Metropolitan Museum, New York. Photo: Robin Cormack.
22. Mozaički prikaz trka u Cirkusu Maksimusu, Lyon. Photo: © Photo Josse/Bridgeman Images.
23. Fajumski portret mladića. Photo: © Pictures from History/Bridgeman Images.
24. Pozlaćeni bronzani paun. Photo: © Governorate of The Vatican City State – Directorate of the Vatican Museums.

SLIKE U KNJIZI

1. Mermerna portretna bista Elagabala. Photo: © Bridgeman Images 3.
2. Lionska tabla. Photo: G. Dagli Orti /© NPL – DeA Picture Library/Bridgeman Images 14.

3. Kopija drevnog kalupa za testo. Photo: © Budapest History Museum, Aquincum Museum, Budapest, Hungary - Inventory no. 51595 15.
4. Minđuša: portret Septimija Severa. Photo: © The Trustees of the British Museum 15.
5. Detalj s papirusa *Oxyrhynchus 35*. Photo: Courtesy of the Penn Museum, image E2749 20.
6. Prednja korica časopisa *Istoé* no. 2592, August 2019. Photo: © *Istoé*/ Editora Tres 22.
7. Portretna skulptura omicijana, oko 90. n. e, mermer, visoka 60, široka 41 cm. Photo: Toledo Museum of Art (Toledo, Ohio), poklon Edvarda Dramonda Libija i Florens Skot Libi u znak sećanja na njenog oca, Morisa A. Skota. 1990.30 27.
8. Portretna skulptura Trajana, Vatican Museums. Photo: © Album / Alamy Stock 27.
9. Glava Julija Cezara s novčića koji je iskovao Marko Metijus 44. p. n. e. Photo: Wikimedia GNU Free Documentation License/ Classical Numismatic Group, Inc. http://www.cngcoins.com 34.
10. Reljef s prikazom pomorske bitke kod Akcijuma, Cordoba, Spain. Photo: © Album/Alamy Stock Photo 36.
11. Avgustov forum, Rim. Photo: © iStock/Getty Images Plus 44.
12. Detalj s pehara iz Boskorealea s prikazom Tiberijevog trijumfa. Photo: © RMN-Grand Palai /Dist. Photo SCALA, Florence 47.
13. Avgustov mauzolej, Rim. Photo: Flickr/Jamie Heath CC BY-SA 2.0 58.
14. Mermerni zavetni natpis Antonija, *libertusa*, odnosno oslobođenika, s tragovima brisanja. Photo: © The Trustees of the British Museum 75.
15. Zlatnik s Nervinim likom. Photo: © The Trustees of the British Museum 79.
16. Letnji triklinijum, Efebova kuća, Pompeji, Italija. Photo: © Manuel Cohen/Scala, Florence 87.
17. Takozvano „Livijino kupatilo" (trpezarija), u sadašnjem stanju. Photo: Associated Press/Alamy Stock Photo 90.
18. Rekonstrukcija „Livijinog kupatila", preštampana u *Nero: the Man Behind the Myth* (British Museum Press). Photo: © The Trustees of the British Museum 91.
19. Ostaci svečane trpezarije Domicijanove palate. Photo: © iStock/Getty Images Plus 94.

20. Rekonstrukcija Domicijanove trpezarije u palati. Photo: Courtesy of British School at Rome, Sheila Gibson Archive 95.
21. Trpezarija „Kanopus", Hadrijanova vila, Tivoli. Photo: © Adam Eastland/Alamy Stock Photo 97.
22. Nadgrobni spomenik Tita Elija Primitiva. Photo: © Governorate of The Vatican City State – Directorate of the Vatican Museums 103.
24. Pogled na trpezariju i pećinu u Sperlongi. Photo: Flickr © Carole Raddato CC-by-SA-2.0 117.
25. Detalj Oslepljivanja Polifema, možda rimska kopija helenističke grupe statua, Sperlogna. Photo: © DeAgostini Picture Library/Scala, Florence 118.
26. Ronilac sa statutom Odisejevog pratioca u potopljenom Klaudijevom Nimfeju, Baja, Napulj. Photo: © BIOSPHOTO/Alamy Stock Photo 120.
27. Statua Niobida u trku iz Salustijanskog parka, sada u Kopenhagenu, peti vek p. n. e. Photo: © Ny Carlsberg Glyptotek, Copenhagen/Ole Woldbye 127.
28. Pogled iz vazduha na ostatke Tiberijeve vile na Kapriju. Photo: © Gianpiero Chirico 128.
29. Papa Jovan XXIII u svojoj letnjoj rezidenciji u Kastel Gandolfu, 6. avgust 1961. Photo: © TopFoto 130.
30. Olovne cevi iz Lamijanskog parka. Photo: © Roma – Soprintendenza Speciale di Roma/Museo Ninfeo – Fondazione Enpam.
31. Unutrašnjost Meceninog auditorijuma, Rim. Photo: © Sebastiano Luciano 133.
32. Teoretska rekonstrukcija Zlatne kuće iz *Staging Nero* u *The Cambridge Companion to the Age of Nero* (2017). Photo: Reproduced with permission of the Licensor through PLSclear 139.
33. Osmougaona odaja iz Zlatne kuće. Photo: © Alberto Pizzoli/Sygma/Sygma via Getty Images 141.
34. Restauracije freske u Zlatnoj kući, Rim, 2014. Photo: © Marco Ansaloni/Science Photo Library 142.
35. *Casino Farnese* (baštenska kuća) Palatinske palate. Photo: © Adam Eastland/Alamy Stock Photo 145.
36. Palatinski stadion. Photo: © iStock/Getty Images Plus 151.
37. Rampa od Foruma do Palatinske palate. Photo: Associated Press/Alamy Stock Photo 153.

38. Grafit s raspećem pronađen u Palatinskoj palati. Photo: ©Zev Radovan/Alamy Stock Photo 158.
39. (Levo) Muza Uranija, (desno) muza Erato, Prado, Madrid. Photo: © Album/Alamy Stock Photo 164
40. Niz od četiri karijatide, Tivoli, Italija. Photo: © Mauritius images GmbH/Alamy Stock Photo 166.
41. Portretna bista Antinoja pronađena u Tivoliju, sada u Luvru, Pariz. Photo: Flickr © Carole Raddato CC-by-SA-2.0 167.
42. Vila Adrijana: podzemni prolaz. Photo: Frank Buffetville/Bridgeman Images 168.
43. Venerin hram sa statuom Afrodite u Vili Adrijani, Italija. Photo: © Moment Open/Getty Images 169.
44. Bronzana statua Marka Aurelija, Kapitolski muzej, Rim. Photo: © Paul Williams/Alamy Stock Photo 175.
45. Nužnik s više sedišta u Neronovoj palati, Palatin, Rim. Photo: © Alberto Pizzoli/AFP via Getty Images 176.
46. Rekonstrukcija grupne grobnice Livijinog domaćinstva, u Antonio Francisco Gorio (1727), *Monumentum sive columbarium libertorum Liviae Augustae et Caesarum*. Photo: archive.org 185.
47. Epitaf Mucija Skurana. Photo: © Governorate of The Vatican City State - Directorate of the Vatican Museums 187.
48. Fragmenti natpisa o Svetonijevoj karijeri pronađeni na nalazištu Hipo Regijus, Alžir. Photos: (gore) iz G. B. Townend The Hippo Inscription, *Historia*, 61 – public domain; (dole) Livius.org, with permission, 192.
49. Novčić s likom carice Faustine. Photo: © agefotostock/Alamy Stock Photo 199.
50. Papirus Septimija Severa. Photo: Columbia Rare Book and Manuscript Library 224.
51. Deo „Arhivskog zida" u Afrodizijasu, Turska. Photo: ©2007 King's College London 230.
52. Bronzani novčić iskovan pod Nervom u spomen na ukidanje rekvizicija kola i tovarnih životinja. Photo: © Classical Numismatic Group, LLC https://www.cngcoins.com 234.
53. Nadgrobni spomenik Julija Klasicijana. Photo: © The Trustees of the British Museum 237.
54. Rov prokopan kroz Monte Testaćo, „Planinu razbijenih ćupova", Rome. Photo: © Whitney Jones 244.

55. Hoakin Finiks kao Komod u *Gladijatoru*. Photo: © Maximum Film/ Alamy Stock Photo 254.
56. Portretna bista Komoda kao Herkula, Capitoline Museum, Rome. Photo: © Viktor Onyshchenko/Alamy Stock Photo 254.
57. Tribine i delimično obnovljena arena Koloseuma, Rim. Photo: © imageBROKER/Getty Images 258
58. Pogled na Cirkus Maksimus prema Palatinskoj palati, Rim. Photo: © Moment/Getty Images 269.
59. Obelisk koji se nalazio u Cirkusu Maksimusu, a sada je na Pjaci del Popolo, Rim. Photo: © Mauritius images GmbH/Alamy Stock Photo 270.
60. Spoljašnjost Marcelovog pozorišta, Rim. Photo: © Apostolis Giontzis/ Shutterstock 277.
61. Reljef s prikazom Hadrijana u lovu, Konstantinov slavoluk, Rim. Photo: Carole Raddato/Following Hadrian 283.
62. Kolosi Memnona, okolina Luksora Egipat. Photo: © Bildagentur-online/Universal Images Group via Getty Images 289.
63. Spomenik Julije Balbile njenom bratu Filopapu, Atina. Photo: © Archivio J. Lange/© NPL - DeA Picture Library/Bridgeman Images 290.
64. Detalj Balbilinih stihova urezanih na levo stopalo Kolosa. Photo: © Jackie Ellis/Alamy Stock Photo 291
65. Ostaci hrama Zevsa Olimpijskog, Atina. Photo: © Classic Image/ Alamy Stock Photo 297.
66. Hadrijanova kapija, Atina. Photo: © Robin Cormack 298.
67. Statua Hadrijana u oklopu, Antalija, Turska. Photo: ©Paul Williams/ Alamy Stock Photo 307.
68. Detalj s Trajanovog stuba dovršenog 113. godine, Rim. Photo: © JAUBERT French Collection/Alamy Stock Photo 308
69. Detalj sa stuba Marka Aurelija, Rim. Photo: © Andrea Izzotti/Alamy Stock Photo 309.
70. Detalj sa spomenika u Efesu, Selčuk, Turska. Photo: © Azoor Photo Collection/Alamy Stock Photo 310.
71. Bronzani novčić iskovan pod Neronom. Photo: © The Trustees of the British Museum 323.
72. Osamnaest careva: Tiberije (© DeAgostini Picture Library/Scala, Florence); Kaligula (© Prisma Archivo/Alamy); Klaudije (©INTERFOTO/ Alamy Stock Photo); Neron (© Alfredo Dagli Orti/The Art Archive/Corbis); Vespazijan (© Prisma/Universal Images Group via Getty

Images); Tit (© Anderson/Alinari via Getty Images); Domicijan (Toledo Museum of Art, Ohio); Nerva (© DEA/G. Dagli Orti/De Agostini/ Getty Images); Trajan (© Album/Alamy Stock Photo); Hadrijan (©Paul Williams/Alamy Stock Photo); Antonin Pije (© Bibi Saint-Pol); Marko Aurelije (© DEA/G. Nimatallah/De Agostini/Getty Images); Lucije Ver (© Album/ Alamy Stock Photo); Komod (© Viktor Onyshchenko/ Alamy Stock Photo); Septimije Sever (© 360b/Alamy Stock Photo); Karakala (© Lanmas/Alamy Stock Photo); Elagabal (©Bridgeman Images); Aleksandar Sever (© Peter Horree/Alamy Stock Photo) 329.

73. John Michael Rysbrack, mermerna statua kralja Džordža I obučenog kao rimski car. Photo: © The University of Cambridge, image reproduced with permission from The Fitzwilliam Museum 330.
74. Portretna bista pronađene u Arlu, Francuska, zbirka Musee de l'Arles antique. Photo: ©REUTERS/Jean-Paul Pelissier 332.
75. Šema Avgustove frizure, zasnovana na D. Boschung, Die Bildnisse des Augustus (1993) str. 333.
76. Veristička portretna bista iz doba Republike. Photo: © Alinari/Bridgeman Images
77. Statua Lucija Vera, National Archeological Museum, Naples. Photo: © Album/ Alamy Stock Photo 337.
78. Statua Tiberija u togi, Louvre, France. Photo: © DeAgostini Picture Library/Scala, Florence 337.
79. Portretna bista nepoznatog cara. Photo: © The Trustees of the British Museum 339.
80. Portretna bista Vespazijana, Carlsberg Glyptotek Museum, Copenhagen, Denmark. Photo: © Prisma/Universal Images Group via Getty Images.
81. Šest carica: Livija (© World History Archive/Alamy Stock Photo); Agripina Mlađa (© Fine Art Images/Heritage Images/Getty Image); Domicija Longa (© PHAS/Universal Images Group via Getty Images); Plotina (Flickr © Carole Raddato); Faustina (© DeAgostini Picture Library/Scala, Florence); Julija Domna (© Peter Horree/ Alamy Stock Photo) 344.
82. Tri dame iz carske porodice, iz grupe od trinaest sačuvanih statua pronađenih u Veleji, severna Italija, sada u National Archaeological Museum, Parma. Photo: © Mario Bonotto/Photo Scala, Florence 346.
83. Statua Mesaline u prirodnoj veličini, Louvre, Paris. Photo: ©RMN-Grand Palais/Dist. Photo SCALA, Florence 347.

84. Reljef Agripine kako kruniše svog sina Nerona, pronađen u Afrodizijasu, Turska. Photo: © Paul Williams/Alamy Stock Photo 348
85. Najraniji prikaz Britanije, skulptura pronađena u Afrodizijasu, Turska. Photo: © Paul Williams/Alamy Stock Photo 349.
86. Reljef Julije Domne kako kruniše svog sina Karakalu, verovatno iz Sirije. Photo: © DCOW/EUB/Alamy Stock Photo 350.
87. Statua Klaudija kao Jupitera, Vatican, Italy. Photo: ©INTERFOTO/ Alamy Stock Photo 352.
88. Sitnice s likovima careva: prsten s novčićem s Karakalinim likom, photo: The Trustees of the British Museum; stakleni medaljon s Tiberijevim likom, photo: gift of J. Pierpont Morgan, 1917. (17.194.18), The Met, New York; centar keramičke posude s Avgustovim likom, photo: gift of J. Pierpont Morgan, 1917. (17.194.1979) The Met, New York 354.
89. Ruka cara Konstantina I Velikog, Capitoline Museum, Rome. Photo: © Nevena Tsvetanova/Alamy Stock Photo 359.
90. Prsten s ametistom s ugraviranim Neronovim likom. Photo: © bpk/ Antikensammlung, SMB/Johannes Laurentius 360.
91. Neronova bista prepravljena da predstavlja Vespazijana. Photo: © The Trustees of the British Museum 364.
92. Tri portreta Lucija Vera pronađena u njegovoj vili Akva Traversa, Louvre, Paris. Photo: © RMN-Grand Palais/Dist. Photo SCALA, Florence 368.
93. Postolje Trajanovog stuba, Rim. Photo: © Adam Eastland/Alamy Stock Photo 375.
94. Hadrijanov mauzolej, tvrđava Sant Anđelo, Rim. Photo: © Dorling Kindersley/UIG/ Bridgeman Images 376.
95. Nadgrobni spomenik Agripine Starije, Capitoline Museum, Palazzo dei Conservatori, Rome. Photo: Roma, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali 378.
96. Reljef Tita kako se uspinje na nebesa na orlu, Arch of Titus, Rome. Photo: Wikipedia/MiguelHermoso/CC BY-SA 3.0 379.
97. Detalj s papirusa Feriale Duranum, Yale University, USA. Photo: Public domain 382.
98. Prizor prinošenja žrtve, Arch of Argentarii. Rome. Photo: © Bridgeman Images 388.
99. Apoteoza Antonina Pija i Faustine, Rome. Photo: © Sueddeutsche Zeitung Photo/Alamy Stock Photo 391.

100. Epitaf Klaudije Ekloge, Capitoline Museum, Photographic Archive of the Capitoline Museum, Rome. Photo: Roma, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali 394.
101. Reljef u kamenu koji prikazuje rimske careve kako se klanjaju persijskom kralju Šapuru. Photo: Wikipedia/Diego Delso, delso.photo/ CC BY-SA 4.0 400.
102. Obredna posuda Teodosija I. Photo: © WHPics/Alamy Stock Photo 405.

Iako smo sve učinili da se stupi u dodir s vlasnicima autorskih prava na ilustracije, autor i izdavači biće zahvalni za svaku informaciju o bilo kojoj ilustraciji ili slici čije vlasnike prava nisu uspeli da pronađu i rado će uneti ispravke u sledećim izdanjima.

VREMENSKI REDOSLED

PISCI	DATUMI	DOGAĐAJI	VLADARI, PERIODI, RATOVI
	49.	Cezar prelazi Rubikon	Diktatura Julija Cezara i njene posledice
	48.	Bitka kod Farsale; Pompejeva smrt u Egiptu	Rat između Cezara i Pompeja
	46.	Cezarov trijumf	
	44.	(januar) Cezar izglasan za doživotnog diktatora; (mart) Cezarovo ubistvo	
CICERON ubijen	43.		Rat između Cezarovih ubica i njegovih naslednika
	42.	Bitka kod Filipija; poraz Bruta i Kasija	
VERGILIJE, *Ekloge*	39.		
	37.	Venčanje Oktavijana i Livije	
HORACIJE, aktivan od sredine decenije	31.	Bitka kod Akcijuma	Rat između Oktavijana i Marka Antonija

	30.	Samoubistvo Antonija i Kleopatre; Egipat postaje rimska provincija	
VERGILIJE, *Georgike*, verovatno započinje *Enejidu*.	29.	Oktavijan se vraća u Italiju	
	27.	Oktavijan dobija titulu Avgust	JULIJEVSKO-KLAUDIJEVSKA DINASTIJA **AVGUST**
VERGILIJE umire	19.		
	8.	Mesec sekstilis dobija naziv avgust	
	4.	Avgust zvanično usvaja Tiberija	
	2.	Otvaranje Avgustovog foruma	
OVIDIJE prognan u Tomis STRABON aktivan	8.		
	9.	Bitka u Tojtoburškoj šumi	
	14.	Avgustova smrt	**TIBERIJE**
FEDAR, VELEJ I PATERKUL aktivni tokom treće decenije	26.	Tiberije odlazi na Kapri	
	29.	Livijina smrt	
	33.	Tradicionalna godina Hristovog stradanja	
	37.	Tiberijeva smrt	**KALIGULA**
SENEKA MLAĐI aktivan tokom četvrte decenije	40.	Kaligulin pokušaj invazije na Britaniju? Judejsko izaslanstvo	
	41.	Ubistvo Kaligule	**KLAUDIJE**
	43.	Klaudijeva invazija na Britaniju	

	44.	Klaudijev trijumf posle pobede u Britaniji	
	48.	Klaudijev govor u Lionu. Pogubljenje njegove žene Mesaline	
SENEKA, *Apocolocyntosis*	54.	Klaudijeva smrt	**NERON**
	55.	Britanikova smrt	
PLINIJE STARIJI, LUKAN, PETRONIJE, PERSIJE aktivni tokom sedme decenije.	Oko 60.	Budikin ustanak	
Rođen PLINIJE MLAĐI	61–62.		
	64.	Veliki požar u Rimu. Početak izgradnje Zlatne kuće	
Samoubistvo SENEKE i LUKANA.	65.		
PETRONIJEVO samoubistvo	66.	Neronova poseta Grčkoj; darivanje „slobode" Grčkoj.	PRVI JEVREJSKI USTANAK (66–74/4).
	68.	Neronova smrt	
	68–69.		GRAĐANSKI RAT: **GALBA, OTON, VITELIJE**
	69.		FLAVIJEVCI **VESPAZIJAN**
	70.	Uništenje Jerusalimskog hrama	
VALERIJE FLAK, STACIJE, MARCIJAL, EPIKTET aktivni tokom sledeće tri decenije			
	73–74.	Pad Masade i kraj Prvog jevrejskog ustanka	

JOSIF počinje objavljivanje *Jevrejskog rata*	75.		
	79.	Erupcija Vezuva, uništenje Pompeja i Herkulanuma, Vespazijanova smrt	**TIT**
PLUTARH aktivan	80.	Dovršenje Koloseuma	
	81.	Titova smrt	**DOMICIJAN**
	krajem decenije	Domicijanova „crna večera“	
JOSIF, *Jevrejske starine*	93–94.		
	96.	Domicijanovo ubistvo	**„ADOPTIVNI“ CAREVI**
TACIT konzul	97.	Nerva usvaja Trajana	**NERVA**
	98.	Nervina smrt	**TRAJAN**
PLINIJE, Pisma, knjige 1–9	Oko 99–109.		
JUVENAL, *Satire*	Oko 100.		
PLINIJE konzul, *Panegirik*	100.		
	101–102.	Prvi dački rat	
	106–106.	Drugi dački rat	
TACIT, Istorije	109.	Plinije namesnik Bitinije i Ponta (do 110)	
PLINIJE, *Pisma*, knjiga 10 (pisma Trajanu)	110.		
	113.	Trajan napada Parćane. Dovršen Trajanov stub	Trajanov pohod na istok (113–117)
TACIT, *Anali*	117.	Trajanova smrt	**HADRIJAN**
SVETONIJE, *Dvanaest careva*	120.	Izgradnja Hadrijanovog zida	
	121–125.	Hadrijanova prva „turneja“ po carstvu	

	128–134.	Hadrijanova druga „turneja" po carstvu; Hadrijanova poseta Lambezi (128), Antinojeva smrt u Nilu (130), Hadrijan s pratnjom obilazi raspevane statue (130)	
	138.	Hadrijanova smrt	**ANTONIN PIJE**
FRONTON, AUL GELIJE, LUCIJAN, APULEJ, FLEGON aktivni tokom sledeće četiri decenije			
ARISTID, *Rimske besede*	144.		
PAUZANIJA i GALEN aktivni 160–170.	161.	Smrt Antonina Pija	**MARKO AURELIJE i LUCIJE VER**
	167.	Kuga u Rimu i carstvu	
	169.	Smrt Lucija Vera	**MARKO AURELIJE**
ARTEMIDOR aktivan	180.	Smrt Marka Aurelija	**KOMOD**
	192	Komod nastupa u Koloseumu. Komodova smrt	
	193.	Tzv. Godina pet careva	GRAĐANSKI RAT: **PERTINAKS, DIDIJE JULIJAN, PESCENIJE NIGER, KLODIJE ALBIN**
	193.		DINASTIJA SEVERA **SEPTIMIJE SEVER.** Pohod Septimija Severa na istok, 195–198. Pohod Septimija Severa na Britaniju, 208–211.
FILOSTRAT aktivan od početka decenije	211.	Smrt Septimija Severa. Geta ubijen po Karakalinom naređenju.	**KARAKALA** i **GETA KARAKALA**

	212.	Svi slobodni žitelji carstva dobijaju pravo građanstva	
	217.	Karakalino ubistvo	**MAKRIN**
	218.	Makrinovo ubistvo	**ELAGABAL**
	oko 220.	Kalendar *Dura Europos*	
	222.	Elagabalovo ubistvo	**ALEKSANDAR SEVER**
	235.	Ubistvo Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje	
	238.	Peticija Skaptoparana (vladavina Gordijana III)	
CARSKA POVEST napisana krajem IV veka			

IZJAVE ZAHVALNOSTI

Tokom dugog pisanja ove knjige ušla sam u mnoga dugovanja (intelektualna i druga). Klica ideje za Rimskog cara nastala je pre tridesetak godina, kada sam na Kembridžu zajedno sa Džonom Hendersonom i drugima držala tečaj pod nazivom „Rimski car: konstrukcija i dekonstrukcija slike". Naučila sam mnogo od svojih kolega nastavnika i od studenata na tom tečaju, a u skorije vreme i od postdiplomaca na Kembridžu, slušalaca niza predavanja o Svetoniju koji sam koordinirala. Pobudili su u meni zanimanje za brojne aspekte carske biografije, a na neke su mi i ukazali.

Tokom pisanja zahvalno sam se oslanjala na stručnost i nesebičnu pomoć mnogih prijatelja i kolega. To su: Kristofer Berden-Strevens, Emlin Dod, Lisa Fentres, Roj Gibson, Kristofer Keli, Pamela Tejkfman, Piter Tonman, Kari Vaut, Endru Volas-Hadril i Piter Vajzmen. Čitav tekst su pročitali Piter Stothard (koji je ponekad shvatao šta sam pokušavala da kažem kad ni ja nisam bila sasvim sigurna), čudesno oštrooki Bob Vejl iz izdavačke kuće „Livrajt"i Peni Danijel i Ebnru Franklin iz izdavačke kuće „Profajl." Devi Vitaker proverila je sve i spasla me od nekih sramotnih grešaka. Što se tiče mojih ostalih prijatelja iz „Profajla" ili povezanih s tom kućom, posebno sam zahvalna Kler Bomont, Ketrin Kloesi-Makarti, Piteru Dajeru (dizajneru omota), Aleksu

Ilamu, Emili Hejvord-Vitlok (iz agencije „Artist partneršip"), Suzan Hilen, Rut Kilik (iz agencije „Rut Kiliki pablisiti"), Niv Mari, Flori Vilis i Valentini Zanki. Hvala i Lesli Hodžson na istraživanju fotografija i Džejmsu Aleksanderu (iz studija za grafički dizajn „Džejd") na prelomu teksta. U SAD sam takođe zahvalna Džordžu Lukasu („Inkvel menadžment") i Piteru Mileru i Hejli Braken („Norton" i „Livrajt").

Kao i uvek, moja porodica, od najstarijeg do najmlađeg (Robin, Zoi i Akin, Raf i Pamela, kao i Ifejinka, Ajodedži i Ilajdža) morala je mnogo da istrpi.

Laguna

Posetite nas na internetu!

www.laguna.rs

Na Laguninom sajtu nalaze se informacije o svim našim izdanjima, mnogi zanimljivi podaci o vašim omiljenim knjigama i piscima, intervjui, prikazi knjiga. Možete da čitate besplatne odlomke iz svih naših izdanja, ali i da se zabavite učestvujući u nagradnim igrama koje svakodnevno organizujemo i dobijete knjige na poklon. Naravno, na sajtu možete da nabavite naša izdanja po najpovoljnijim cenama kao i da se učlanite u Lagunin klub čitalaca.

Laguna na društvenim mrežama

Saznajte prvi najnovije informacije o akcijama ili svojim omiljenim knjigama i piscima tako što ćete pratiti objave na našoj *Fejsbuk* stranici, prijaviti se na naš *Jutjub* kanal, pratiti naše postove na *Iksu* ili objave na *Instagramu*.

laguna.knjige

laguna_knjige

lagunaknjige

IPLaguna

Meri Bird
RIMSKI CAR

Za izdavača
Dejan Papić

Urednik
Srđan Krstić

Lektura i korektura
Saša Novaković, Vladimir Stokić

Slog i prelom
Saša Dimitrijević

Dizajn korica
Marija Vasović

Tiraž
1.500

Beograd, 2024.

Štampa i povez
Artprint MEDIA, Novi Sad

Izdavač
Laguna, Beograd
Kralja Petra 45/VI
Klub čitalaca: 011/3341-711
www.laguna.rs
e-mail: info@laguna.rs

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

821.111-94
94(37)

БИРД, Мери, 1955-
Rimski car : vladanje svetom starog Rima / Meri Bird ; preveo Nenad Dropulić. - Beograd : Laguna, 2024 (Novi Sad : Artprint media). - 454 str. : ilustr. ; 20 cm

Prevod dela: Emperor of Rome / Mary Beard. - Tiraž 1.500. - Od istog autora: str. 2. - Bibliografija: str. 438-445.

ISBN 978-86-521-5435-7

a) Римска држава -- Историја

COBISS.SR-ID 150681609

Putovanje kroz istoriju rimske imperije ne bi bilo potpuno bez sveobuhvatnog razumevanja ključne figure koja je oblikovala njen tok – rimskog cara i saznanja kako je zapravo bilo vladati, a kako biti podanik u svetu drevnog Rima.

U svom međunarodnom bestseleru *SPQR* Meri Bird ispričala je hiljadugodišnju priču o starom Rimu. Sada su u središtu pažnje carevi koji su vladali Rimskim carstvom, od Julija Cezara (ubijenog 44. godine p. n. e.), do Aleksandra Severa (ubijenog 235. godine n. e.).

Rimski car nije uobičajeni hronološki prikaz rimskih vladara: ludaka Kaligule, čudovišta Nerona, filozofa Marka Aurelija. Meri Bird postavlja šira pitanja: Kakvu su moć carevi zaista imali? Da li je rimska palata zaista bila toliko okrvavljena?

Autorka koristi svoj nenadmašni narativni stil kako bi nam osvetlila život careva, politiku, intrige i nasleđa, raskrinkavajući mnoge mitove i predrasude koje i danas postoje. Ova knjiga zadire pravo u srce rimskih (i naših) maštarija o tome šta znači biti Rimljanin i nudi nam prikaz rimske istorije kakav do sada nismo videli.

„Autorka majstorski balansira između akademske preciznosti i pripovedačkog šarma, između anegdota i analize, što je svrstava među najbolje istoričare našeg vremena." ***Guardian***

„Pronicljivo istraživanje ljudske prirode i složenosti vlasti koje može uticati na naše razumevanje savremenog sveta." ***New York Times***

„Majstorsko delo. Ispitivanje krhke granice između moći, predstave i propagande koje su oblikovale vladavinu rimskih careva." ***Sunday Telegraph***

„Meri Bird je rok zvezda među istoričarima." ***Financial Times***

ISBN 978-86-521-5435-7

Laguna
www.laguna.rs